

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Ненад Д. Анжел

**БУГАРСКА И СРБИЈА (1908-1912). ПОЛИТИЧКИ
ОДНОСИ**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ниш, 2025.

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

Nenad D. Anžel

**BULGARIA AND SERBIA (1908-1912). POLITICAL
RELATIONS**

DOCTORAL DISSERTATION

Niš, 2025.

Подаци о докторској дисертацији

Ментор:

Др Војислав Г. Павловић, научни саветник, Универзитет у Нишу,
Филозофски факултет, Балканолошки институт САНУ

Наслов:

Бугарска и Србија (1908-1912). Политички односи

Резиме:

Циљ ове докторске дисертације јесте проучавање процеса политичког приближавања Србије и Бугарске у периоду од 1908. до 1912. године. Истраживање је фокусирано на ток дипломатских преговора између две државе, са нагласком на решавање македонског питања, које је представљало главну препреку у зближавању. Посебна пажња посвећена је улогама кључних актера – српског дипломате и председника владе Милована Миловановића и бугарског председника владе Ивана Гешова, који су својим деловањем дали пресудан допринос изградњи међусобног поверења између Софије и Београда. Детаљно су анализирани преговори о политичкој и војној сарадњи, као и ставови државних, политичких и интелектуалних елита у обе земље. У раду је сагледан и утицај албанског питања на бугарско-српске односе, као и геополитичке тежње великих сила, пре свега Русије, која је подржавала приближавање, и Аустроугарске, која му се противила. Анексиона криза 1908. године означена је као прекретница у односима двеју држава, јер је отворила простор за међусобну сарадњу и будуће заједничко деловање. Истраживањем доступне архивске грађе и релевантне литературе дошло се до закључка да су пријатељски односи између Србије и Бугарске били основни предуслов за стварање Балканског савеза. Компромис по питању Македоније био је кључна тачка у постизању договора. Споразум између Србије и

Бугарске представљао је главну карику у акцији ослобођења Балканског полуострва од Османског царства.

Научна област:

Историјске и археолошке науке

Научна
дисциплина:

Политичка историја

Кључне речи:

Бугарска, Србија, Македонија, Гешов, Миловановић, Русија, Аустроугарска, споразум

УДК:

94 (497.2:497.11)"1908/1912"

CERIF
класификација:

Н 240 Савремена историја (приближно од 1800. до 1914. године)
Н 271 Политичка историја

Тип лиценце
Креативне
заједнице:

Ауторство - некомерцијално - без прераде (CC BY-NC-ND)

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral
Supervisor:

Vojislav Pavlović, PhD, Scientific Advisor, University of Niš,
Faculty of Philosophy, Institute for Balkan Studies, SASA

Title:

Bulgaria and Serbia (1908-1912). Political relations

Abstract:

The aim of this doctoral dissertation is to examine the process of political rapprochement between Serbia and Bulgaria in the period from 1908 to 1912. The research focuses on the course of diplomatic negotiations between the two countries, with particular emphasis on resolving the Macedonian question, which represented the main obstacle to closer relations. Special attention is devoted to the roles of key actors — the Serbian diplomat and prime minister Milovan Milovanović, and the Bulgarian prime minister Ivan Geshov — whose actions were crucial in building mutual trust between Sofia and Belgrade. The study provides a detailed analysis of negotiations concerning political and military cooperation, as well as the attitudes of state, political, and intellectual elites in both countries. It also examines the influence of the Albanian question on Bulgarian-Serbian relations, as well as the geopolitical ambitions of the Great Powers — primarily Russia, which supported rapprochement, and Austria-Hungary, which opposed it. The Annexation Crisis of 1908 is identified as a turning point in the relations between the two countries, as it opened space for mutual cooperation and future joint action. Through the examination of available archival materials and relevant literature, the study concludes that friendly relations between Serbia and Bulgaria were a fundamental prerequisite for the creation of the Balkan Alliance. The compromise regarding Macedonia proved to be the key factor in reaching an agreement. The treaty between Serbia and Bulgaria represented the main link in the effort to liberate the Balkan Peninsula from the Ottoman Empire.

Scientific Field:	Historical and archaeological sciences
Scientific Discipline:	Political history

Key Words:	Bulgaria, Serbia, Macedonia, Geshov, Milovanović, Russia, Austria-Hungary, treaty
------------	---

UDC:	94 (497.2:497.11)"1908/1912"
------	------------------------------

CERIF Classification:	H 240 Contemporary history (circa 1800 to 1914) H 271 Political history
-----------------------	--

Creative Commons License Type:	Attribution – Non Commercial (CC BY-NC-ND)
--------------------------------	--

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	9
1. БУГАРСКА И СРБИЈА НА РАЗМЕЋИ ВЕКОВА	14
1.1. „Балкан балканским народима“: Национални програми балканских народа у 19. веку	14
1.2. Бугарско – српски политички односи од 1878. до 1908. године	26
1.3. Македонско питање – камен спотицања или кључ решења?	68
2. АНЕКСИОНА КРИЗА И НЕЗАВИСНОСТ БУГАРСKE (1908-1909)	90
2.1. Аустроугарски фактор	90
2.2. Бугарска и анексија Босне и Херцеговине	109
2.3. Србија и независност Бугарске	148
3. ГОДИНЕ НЕПОВЕРЕЊА (1909-1911)	177
3.1. Иницијативе Милована Миловановића	177
3.2. Утицај Русије	207
3.3. Албански правац	227
4. ВРЕМЕ ОТРЕЖЊЕЊА (ПРОЛЕЋЕ-ЈЕСЕН 1911)	248
4.1. Деловање Ивана Гешова	248
4.2. Италијанско-турски рат, одјеци у Бугарској и Србији	268
4.3. Ризов у Београду. Тајни састанак Миловановића и Гешова	277
5. ПУТ КА СПОРАЗУМУ (ЈЕСЕН 1911-ПРОЛЕЋЕ 1912)	292
5.1. Македонска јабука раздора	292
5.2. Уговор о пријатељству и савезу	313
5.3. Војна конвенција	328
5.4. Велике силе и Бугарско-српски споразум	338
6. ЕПИЛОГ	353
6.1. Од споразума до рата	353
ЗАКЉУЧАК	382

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	390
БИОГРАФИЈА АУТОРА	410

ПРЕДГОВОР

Основни и најважнији циљ докторске дисертације под називом *„Бугарска и Србија 1908-1912. Политички односи“* јесте да се, на основу доступних извора и релевантне научне литературе, расветле политички односи између Бугарске и Србије у временском оквиру од стицања бугарске независности и анексије Босне и Херцеговине 1908. године до постизања споразума из 1912. године.

Релевантна научна истраживања која се баве тематиком односа балканских држава почетком 20. века углавном су обухватила проблематику повезивања балканских народа кроз формирање Савеза балканских држава. Циљ овог докторског истраживања је стављање акцента на појединачан однос Србије и Бугарске, односно на попуњавање празнина и додатно појашњење компликованих односа између њих, појачаних чињеницом да је између два народа владало прилично неповерење, нарочито по питању Македоније. Током израде докторске дисертације посебна пажња била је усмерена на истицање појединости које до сада нису детаљније апострофиране у постојећој литератури, нарочито на поједине кључне личности и њихове улоге у процесу повезивања Бугарске и Србије.

Приликом израде докторске дисертације коришћени су необјављени и објављени извори, као и стручна литература. Комбиновањем историјских извора различите провинијенције, као и постојеће домаће и стране литературе, приступили смо изради теме. Што се тиче необјављене историјске грађе, потрага за релевантним изворима упућивала нас је на истраживање у Државном архиву у Софији (Централен државен архив, Софија). У оквиру овог архива посебно значајни фондови, који су нам послужили у раду на писању дисертације, су фондови Министарства спољних послова (176к. Министарство на вњшите работи и изповединаята), фонд краљевог Тајног кабинета (3к. Монархически институт в България), фонд бугарског посланства у Београду (315к. Българска легация в Белград). Од необјављене бугарске грађе, значајан осврт на тему дао нам је и лични фонд Ивана Евстатијева Гешова, који се налази у оквиру фонда породице Гешов (568к. Сеемен фонд Гешови).

Што се тиче домаћих архивских институција, значајан део грађе пронашли смо у Државном архиву Србије у Београду: Фонд Министарства иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), Посланство у Софији, Посланство у Петрограду, Посланство у Лондону, Посланство у Бечу, Посланство у Берлину, Посланство у Паризу. Велики значај приликом истраживања посветили смо личном фонду Милована

Миловановића (ММ), који је послужио као кључни извор приликом обраде српске политике према Бугарској у току рада на склапању савеза.

Приликом писања дисертације, велику помоћ дао нам је преглед објављене историјске грађе везане за период који наша тема обрађује. То су, пре свега, Документи о спољној политици Краљевине Србије: 1903–1914, али и збирке бугарских, аустријских, руских, британских, француских, немачких докумената, попут: Красный Архив, Дипломатическая подготовка Балканской войны 1912 г., Иван Е. Гешов, Балкансият съюз. Спомени и документи, Из Танийя архив на България цар Фердинанд I. Документи за военната и политическата история на България, Österreich-Ungarns Aussenpolitik, Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914, British Documents on the Origins of the War 1898–1914, Un livre noir, Diplomatie d'avant-guerre d'après les documents des archives Russes, Documents diplomatiques français (1871–1914).

Рад је у доброј мери базиран на литератури домаћих и страних аутора прикупљеној у библиотекама Србије и Бугарске, чији ће детаљан попис бити приказан на крају дисертације. Текст рада у својим деловима садржи сублимиране резултате истраживања еминентних стручњака који су обрађивали тематику којом се наша дисертација бави: Владимира Ћоровића, Михаила Војводића, Димитрија Ђорђевића, Милорада Екмечића, Андреја Митровић, Драгољуба Живојиновића, Чедомира Попова, Владимира Јовановића, Климента Цамбазовског, Славенка Терзића, Љиљане Пејковић-Алексић и многих других. Од бугарских историчара посебну пажњу завређују дела Георги Маркова, Елене Стателове, Георги Георгиева, Снежане Радоеве, Светлозара Елдрова, Ивана Илчева, Радослава Попова и других. Посебан и значајан увид у проблематику теме, као корисна допуна објављеним и необјављеним изворима, дала су нам мемоарска дела Ивана Е. Гешова, Анатолија Некљудова, Василија Штрандмана, Андреја Тошева, Стојана Данева, Конрада фон Хецендорфа и других.

Увид у расположење јавног мњења у Бугарској и Србији осветлили су нам текстови из штампе листова који су излазили у Софији и у Београду у периоду који хронолошки рад обухвата, попут бугарских: *Врме, Дело, Дневникъ, Миръ, Ръчь, Пръпорец*, као и српских: *Политика, Самоуправа, Дневни лист, Правда*.

Дисертација је подељена на пет поглавља и епилог. У првом делу докторске дисертације, под називом *Бугарска и Србија на размеђи векова*, хронолошки је приказан развој политичких односа Бугарске и Србије од Берлинског конгреса 1878. године до проглашења бугарске независности 1908. године. Акценат је том приликом

стављен на покушаје зближавања двеју држава и народа, остварене контакте, као и на конкретне акције које су претходиле коначном зближавању. У поглављу су обрађене и потешкоће које су спречавале повезивање двеју држава, али и напори обе стране да се исте превазиђу.

Поред прегледа најзначајнијих момената у односима двеју држава, посебна пажња посвећена је идеји о повезивању балканских народа од времена кнеза Милоша, посебно прокламованој у време другог доласка на власт кнеза Михаила Обреновића. То је време када се почело говорити о потенцијалном савезу балканских држава и када та идеја почиње да добија јасније обриси. Идеја о споразуму имала је циљ да води ка ослобођењу територија од османске власти, а уједно и да спречи агресивне претензије великих сила према одређеним деловима Балканског полуострва. У уводном разматрању позабавили смо се и кључним проблемима и гледиштима истакнутих појединаца према идеји зближавања и заједничке акције.

Преговори између Бугарске и Србије, који су вођени са извесним прекидима током последњих деценија 19. века, углавном су били оптерећени питањем Македоније. То је, како смо навели, био готово једини „камен спотицања“ и једини проблем који се чинио нерешивим. По овом питању обе стране нису показивале превелику жељу за компромисом. Српска идеја о подели и бугарска о аутономији Македоније спречавале су сваку конкретну акцију двеју држава. Нарочит проблем представљала је чињеница да бугарска политичка и научна елита није признавала интересе Србије и српског народа на претензије у Македонији. У првом делу докторске дисертације детаљније смо се позабавили овом проблематиком кроз ставове истакнутих бугарских и српских научних радника, попут Љубомира Милетића, Васиља Кнчова, Ивана Георгова, преко Стојана Новаковића, Светислава Симића, Јована Хаџи-Васиљевића.

У другом делу дисертације, који је насловљен *Анексиона криза и независност Бугарске (1908-1909)*, најпре смо дали посебан увид у аустроугарску балканску политику од Берлинског конгреса до анексије Босне и Херцеговине. Затим смо се у раду бавили везом између анексије Босне и Херцеговине и проглашења бугарске независности. Истраживали смо какве је последице по бугарско-српске односе донео сам чин анексије. Опште мишљење у тадашњој европској јавности и политичким круговима било је да су два догађаја на Балканском полуострву синхронизована и да је постојао договор о усаглашености акције између Аустроугарске и Бугарске. Том

питању посветили смо посебну пажњу кроз увид у архивску грађу која расветљава дипломатске планове коване на Балплацу. Значајан осврт посветили смо ставу бугарских владајућих кругова према анексији и какве су биле реакције у Србији на вест о проглашењу независности Кнежевине Бугарске.

Трећи део дисертације, насловљен *Године неповерења (1909-1911)*, обрађује период почетка конкретне акције у зближавању Бугарске и Србије. Посебно интересовање за савез јавља се након анексионе кризе 1908. године, догађају који је пресудно утицао на подизање свести о неопходности преговора. Једино спорно питање у то време било је и даље питање Македоније. Значајна пажња посвећена је дипломатској иницијативи Милована Миловановића и његовој улози у генези преговора. Истражићемо утицај Русије на Бугарску и Србију и улогу њене дипломатије на њиховом повезивању. Поред тога, истраживали смо на који начин је албанско питање и растући национални покрет албанског народа у Старој Србији и Македонији утицао на односе Софије и Београда.

Четврти део рада, под називом *Време отрежњења (пролеће-јесен 1911)*, објашњава улогу друге кључне фигуре у раду на савезу - Ивана Евстатијевича Гешова. Почетну иницијативу давао је Милован Миловановић још током 1909/10. године, међутим, бугарска страна деловала је доста уздржано. Доласком Гешова на власт у Бугарској у пролеће 1911. године, дошло је до промене у политици према Србији и према идеји о заједничком раду две државе. Посебну пажњу посветили смо избијању Италијанско-турског рата, који је поново отворио Источно питање и кључно утицао на почетак рада на приближавању ставова Софије и Београда. У четвртом делу дисертације бавили смо се и почетком конкретних акција у преговорима, доласком Димитрија Ризова у Београд, када је од бугарске стране први пут званично признато постојање српских интереса у Македонији. Такође, пажњу смо посветили и знаменитом тајном састанку у возу између Миловановића и Гешова.

У петом делу докторске дисертације, који носи назив *Пут ка споразуму (јесен 1911-пролеће 1912)*, хронолошки смо описали ток преговора и главне актере у постизању договора. Посебан осврт посветили смо питању територијалног разграничења у Македонији, али и ставовима војних кругова обеју држава по питању склапања савеза. Истражили смо учешће Русије, односно њених дипломатских представника у Београду и Софији, и њихову активну улогу у процесу преговора и закључењу споразума, али и гледиште осталих великих сила као неизоставних чинилаца у решавању питања судбине балканских народа. Свака од њих понаособ имала је своје интересе у

решавању балканског проблема. Балканско питање велике силе посматрале су искључиво кроз призму Источног питања, у којем су оне подмиривале своје империјалне апетите. У овом делу дисертације изнели смо ставове великих сила према бугарско-српском зближавању.

У завршном делу рада, који смо насловили *Епилог*, бавили смо се бугарско-српским односима од потписивања уговора до почетка првих ратних дејстава у јесен 1912. године, након чега смо изнели *Закључак* и списак коришћених извора и литературе. Догађаји у раду изнети су по новом, грегоријанском календару.

1. БУГАРСКА И СРБИЈА НА РАЗМЕЋИ ВЕКОВА

1.1. „Балкан балканским народима“: Национални програми балканских народа у 19. веку

Током читавог 19. века, паралелно са националном еманципацијом балканских држава и рађањем њихових ослободилачких покрета, рађала се и идеја о неопходности њиховог повезивања. Генеза те идеје, од појединачних иницијатива до званичних државних политика, била је дуга и неизвесна. Упркос свим изазовима на путу остварења, идеја о повезивању балканских држава свакако је једна од најзначајнијих друштвено-политичких тековина на Балканском полуострву, која је одиграла важну улогу у развоју међународних односа у другој половини 19. и почетком 20. века.¹

Борба балканских народа против османске феудалне власти, захваљујући повезаности народа у етничком, географском и политичком погледу, нужно је упућивала на сарадњу и неопходност заједничког рада у циљу остварења коначног циља – ослобођења од турског ропства. Устанци српског народа и формирање Кнежевине Србије за време владавине кнеза Милоша Обреновића, а потом и устанак Грка² 1821. године, представљали су вид охрабрења и огроман корак у покрету за ослобођење балканских народа. Новоослобођене територије ових земаља биле су центар окупљања револуционара и место где су припремане будуће акције усмерене ка неослобођеним територијама Балканског полуострва. Формирањем разних тајних организација и

¹ Михаило Војводић, Стојан Новаковић о савезу балканских држава, *Глас*, 15/2010, 175; Елена Стателова, Идеја сближења балканских народова в Болгарији в первом десятилетии XX-го века, у: *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, уредник: Васа Чубриловић, Београд 1976, 109.

² Након стицања независности Грчке 1831. године, већи део њеног становништва није ушао у границе новоформиране државе, што је у деценијама које су следиле константно уносило несигурност и напетост у односима са Османским царством. Национални пројекат грчког народа под називом „Велика идеја“ (Мегали идеја), идејног творца Јоаниса Колетиса, подразумевао је, између осталог, да Грчка није само држава Грка, већ и других Грка који живе на просторима који су повезани са матицом грчком културом и историјом. Грчка, сходно историји и традицији, има две престонице – Атину и Цариград. „Велика идеја“ је према прокламованим начелима постала „врховна идеологија новонастале државе“. У суштини, Идеја се показала као „тежња за доминацијом Грка на Балкану, укључујући асимилацију негрчких народа – махом Словена, било да је у питању идеја о обнови Византије у модерној државној форми, или идеја о балканској хришћанској федерацији са престолом у Цариграду и водећом улогом Грка“, у: Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000, 49-50; Славено Терзић, Грчки национални програм и Срби (шездесетих година 19. века), у: *Илија Гарашанин (1812-1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. године поводом 175. годишњице рођења*, уредник: Владимир Стојанчевић, Београд 1991, 331.

одбора, систематски је рађено на припремама општег устанка у циљу ослобођења поробљене хришћанске браће.³

Поред неопходне логистике и политичке помоћи балканским и јужнословенским народима, једнако је важна била помоћ у свери културе и просвете. У том раду нарочито значајна је била улога Кнежевине Србије и кнеза Милоша према Бугарској. Национални и културни развој бугарског народа тридесетих година 19. века не би био могућ без помоћи српске кнежевине. Штампарија у Србији, набављена у Петрограду 1830. године, поред књига намењених за употребу у Србији, штампала је књиге и на бугарском језику. Нарочито је било важно што је већина тих књига била просветног карактера. Први савремени штампани уџбеник на бугарском језику *Взаимнопоучителните таблице* Неофита Рилског⁴, бесплатно је штампан у Србији 1835. године. Укупно је до 1839. године у Државној типографији у Београду за потребе народних школа у Бугарској штампано двадесетак књига и уџбеника.⁵

Једнако важна помоћ и сарадња Кнежевине Србије са бугарским народом, поред културе и просвете, била је оличена и у привредном погледу. У време владавине кнеза Милоша, нарочито је била изражена сарадња бугарских трговаца, пре свега из Цариграда, са Србијом. Најзначајнији међу њима били су трговци стоком, тзв. „балканције“ или „целебције“, који су продавали стоку из Србије на цариградским пијацама, али и сточне производе попут сира, качкавала, масла и др. Поред трговине стоком и сточним производима, значајна привредна сарадња Србије са бугарским народом у то време остваривана је пловидбом и трговином Дунавом, на најјефтинији и најјефикаснији начин превозом робе ка Аустрији и даље ка немачким земљама. Трговци из пограничних делова, пре свега из Видина, Свиштова, Рушчука и осталих места, најчешће су преко Дунава допремали робу и на српско тржиште.⁶ Посебан вид привредне сарадње између Срба и Бугара био је долазак радника-печалбара из бугарских крајева у српске градове. Нарочито је тај долазак био изражен за време владе Уставобранитеља. Развитак градских средина у Кнежевини Србији током 19. века условио је повећану потражњу за производима попут меса, воћа и поврћа, који

³ Климент Цамбазовски, *Идеје о балканској и јужнословенској федерацији у доба Светозара Марковића*, Београд 1974, 125.

⁴ Неофит Рилски (1793-1881), бугарски монах и учитељ. Један од водећих бугарских просветитеља у првој половини 19. века.

⁵ Климент Цамбазовски, *Културно-политичке везе Бугара с Кнежевином Србијом. Од почетка XIX века до Париског мира 1856. године*, Београд 1982, 75-76.

⁶ Исти, *Привредне везе Бугара са Кнежевином Србијом у доба Кнеза Милоша Обреновића и Уставобранитеља*, Београд 1986, 20-22.

нису могли да се производе у градским насељима. Тежак друштвени положај Бугара под османском влашћу, читлучења спахијских имања и велики намети приморавали су бугарско становништво, пре свега баштоване, да печалбарским радом у Србији зараде довољно новца за исплату дуговања и финансијски обезбеде егзистенцују својим породицама. Због заједничког словенског порекла и вере, као и блискости језика, баштовани из Бугарске нису имали потешкоћа у повезивању са локалним српским становништвом. У Србији су проводили по 8-9 месеци годишње као закупци земље или продавци својих производа, а долазили су као Османски поданици са посебном дозволом, тзв. тескером.⁷

Рад на развоју националне и политичке свести код балканских народа добио је посебан обрис и импулс за време владе Уствобранитеља у Србији. Илија Гарашанин⁸, у то време српски министар унутрашњих дела, са својим најближим сарадницима, Јованом Мариновићем, Матијом Баном⁹ и Томом Ковачевићем¹⁰, основао је организацију „Тајну радњу“ са циљем конкретизације заједничке балканске акције против Османског царства. Организација, на чијем се челу налазио Мариновић, планирала је да својим радом, преко обласних и месних повереника, са јасно дефинисаним делокругом рада и начином финасирања, обухвати целокупни етнички простор европског дела Османског царства на којем је живео словенски живаљ, од Босанске крајине до Црног мора, и јужније, од границе Србије до Солуна и предела северне и средње Албаније, која је, такође, била обухваћена планом. У време организовања „Тајне радње“, четрдесетих година 19. века, Гарашанин је, под утицајем

⁷ Исти, *Културно-политичке везе Бугара с Кнежевине Србијом*, 143, 147.

⁸ Илија Гарашанин (1812-1874), српски политичар, државник, председник Владе, министар унутрашњих и иностраних дела Кнежевине Србије.

⁹ Матија Бан је у својству „коловође пропаганде у јужним пределима“, како је гласило његово звање, током 1848. године обишао пределе од Војводине, преко Хрватске и Далмације до Црне Горе где је водио разговоре са поверљивим лицима упућеним у план и ток подизања устанка. На свом путу од Новог Сада, Сремских Карловаца, Загреба, Карловаца, Шибеника, Сплита и Дубровника, Матија Бан је стигао на Цетиње где је водио срдачне разговоре са владиком Његошем о даљем раду организације и финансијској помоћи за њене потребе, у: Јеремија Д. Митровић, Рад Матије Бана у Дубровнику 1848-1850. по налогу владе Србије и Илије Гарашанина, *Илија Гарашанин (1812-1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. године поводом 175. годишњице рођења*, уредник: Владимир Стојанчевић, Београд 1991, 362-363.

¹⁰ Тома Ковачевић се налазио на челу, тзв. другог одсека организације, чија је јурисдикција деловања обухватала области Хрватске, границу Славоније, Босну, Новопазарски санџак, јужну Србију и југозападну Бугарску. Њему су, као и начелнику првог одељења Матији Бану, били додељени агенти чији је задатак био прикупљање података на терену према којима ће се видети расположење међу становништвом поменутих области. Поред тога, задатак агената био је прикупљање обавештајних података о борбеном духу и наоружаности народа, о распореду војних снага и муниције, али и одабир најважнији појединаца из народа који имају највећи утицај у својим срединама, не искључујући и оне који су били противници Србије, у: Богумил Храбак, *Најзначајни српски документи за Македонија*, Скопје 2009, 46.

романтичарских идеја, имао у виду стварање српске националне државе која би обухватила етнички простор на којем је живео српски народ. Међутим, свестан чињенице да српски народ није био у стању сам да се ослободи од османске власти, радио је на што већем повезивању и заједничком раду балканских народа у остваривању очекиваног циља – слободе свих поробљених балканских народа.¹¹

Вођен идејом о неопходности повезивања балканских народа, Гарашанин је у „Начертанију“, првом националном и државном плану Кнежевине Србије, изнео основне идеје према којима треба да се руководи српска спољна политика у будућности. По Гарашанину, Османско царство није имао далеку будућност, што је претило да се Хабзбуршка Монархија и царска Русија лако могу договорити око поделе територија и на тај начин угасе наде балканских држава за формирање својих властитих држава: „Обадве оне на томе раде свакојако да предупреду да се на место турског друго хришћанско царство изроди“. Задатак Србије био је да окупи сав српски народ и да успостави добре везе са својим најближим суседима, превасходно са Бугарима¹². Србија треба да помогне Бугарима у отварању школа и да ради на школовању бугарских свештеника у српским Богословијама. Уз то је потребно штампати и црквене и молитвене књиге на бугарском језику и послати из Србије способне људе „који би позорност бугарског народа на Србију обратили и у њему пријатељска чувства према Србији и српском правитељству пробудили, и заједно и надежду оживљавали да ће Србија заиста Бугарима за њихово избављење у помоћ притећи и за њихову срећу старати се“. Такође, Гарашанин се бавио односом Србије према Црној Гори, Босни и Херцеговини и северној Албанији. Он даље истиче, да је потребно обратити пажњу на Срем, Банат и Бачку, да Србија мора да се упозна са „важнијим људима ових провинција“. Потребно је установити и једне новине које би радиле у интересу српског народа на тим просторима. У погледу подршке великих сила, Француска и Енглеска су, по Гарашанину, природни савезници, а што се тиче Русије од ње зависи какав ће однос имати према Србији, пошто је загледана ка

¹¹ К. Цамбазовски, *Идеје о балканској и јужнословенској федерацији у доба Светозара Марковића*, 125-126; Владимир Стојанчевић, *Гарашанинова политика ослобођења Срба у Турској, концепција, методи и резултати*, у: *Илија Гарашанин (1812-1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. године поводом 175. годишњице рођења*, уредник: Владимир Стојанчевић, Београд 1991, 391.

¹² Опширније видети: Климент Цамбазовски, *Схватање Илије Гарашанина о сарадњи с Бугарима за ослобођење од Турске власти*, у: *Илија Гарашанин (1812-1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. године поводом 175. годишњице рођења*, уредник: Владимир Стојанчевић, Београд 1991, 319-330.

Цариграду она окренута Бугарској. У економском погледу, неопходно је да се Србија отргне од утицаја Аустрије и да пронађе нови трговински пут.¹³

Гарашанин је својим деценијским радом и политичким залагањем успео да са својим сарадницима програмски обухвати готово читав етнички простор насељен јужнословенским становништвом. Међутим, спољнополитичке околности, услед почетка Кримског рата 1853. Године, проузроковале су његову смену са места министра унутрашњих послова, што је значило прекид даљег рада на утемељивању организације и припремама за устанак на Балкану. Недостатак подршке и неразумевање повољног тренутка од стране царске Русије за подизање једног општег устанка на Балкану, представљало је пропуштену шансу да се нанесе пораз Османском царству пре него што су западне земље, њој наклоњене, стале у њену заштиту. Пораз Русије у Кримском рату 1856. године оставио је негативне последице на Србију и целокупно Балканско полуострво, јер је Србија одредбама Париског мира потпала под протекторат великих сила. Повратак Гарашанина на место министра унутрашњих дела 1858. године значио је практично рад из почетка на обнови старе организације на самом терену. Он је тим поводом израдио „План по којој се у овој 1858. години мора радити“, али је био ометан од стране кнеза Милоша због његовог неповерења у Гарашанина. Доласком на власт кнеза Михаила и са његовом подршком, као и новом функцијом председника владе и министра иностраних дела, Гарашанин је могао неометано да ради на реализацији својих идеја.¹⁴

Шездесетих година 19. века у Србији је стасала генерација младих и школованих интелектуалаца која је пригрлила идеје Италијана за национално уједињење и која је захтевала од своје државе да преузме исту улогу на простору Балкана. У кнезу Михаилу Обреновићу, тадашњем владару Србије, пронашли су личност довољно јаку, храбру и способну да покрене процес међусобног споразумевања балканских држава чиме је он постао први владар који је ту идеју уградио у званични државни програм.¹⁵ Сам процес преговарања и дипломатске акције, у циљу стварања Балканског савеза, био је оптерећен великим напорима на

¹³ Илија Гарашанин, *Начертаније. Програм спољашње и националне политике на крају 1844. године*, Београд 2019, 30-52; Михаило Војводић, Идеје Гарашаниновог „Начертанија“ и политичка мисао у Србији крајем XIX века, у: *Илија Гарашанин (1812-1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. године поводом 175. годишњице рођења*, уредник: Владимир Стојанчевић, Београд 1991, 2.

¹⁴ В. Стојанчевић, Гарашанинова политика ослобођења Срба у Турској, 391-392.

¹⁵ М. Војводић, *Стојан Новаковић*, Београд 2012, 94; Leften Stavrianos, *Balkan federation. A History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*, Hamden 1984, 84.

усаглашавању планова и супростављених мишљења балканских држава о начину деловања против Османског царства. Са друге стране, рад је захтевао потпуну тајност, јер је пажња великих сила била уперена ка Београду као епицентру окупљања балканских хришћана.¹⁶ Основни циљеви будућег заједничког деловања били су ослобођење балканских држава заједничком акцијом и одбрана тековина борбе од интервенције европске дипломатије. Њих је требало остварити системом политичких и државних споразума између Србије, Црне Горе и Грчке и националних покрета бугарског народа.¹⁷

Осовину окупљања балканских, шездесетих година 19. века, чинио је споразум између Србије и Грчке, две ослобођене државе на Балканском полуострву. Гарашанин, свестан политичке реалности, држећи се основних принципа из Начертанија, био је свестан чињенице да су сарадња и јединство балканских народа главна снага у онемогућавању утицаја великих сила у решавању балканских питања. Он није био за пасивно чекање шта ће бити са Османским царством, већ се залагао да Србија и Грчка треба да предводе борбу балканских народа за ослобођење. Гарашанинов концепт се разликовао од става грчке стране која је, насупрот његовом мишљењу, рачунала на подршку водећих европских сила.¹⁸ Почетком 1861. године, мисијом Илије Гарашанина у Цариграду учињена је прва иницијатива ка споразумевању. У преговорима са грчким представником Марком Ренијерисом¹⁹ постигнут је начелан договор уз битне несугласице око поделе Османског наслеђа. Грчки територијални планови, засновани на пропагандним основама „Велике идеје“, били су у супротности са плановима Кнежевине Србије. По њима је целокупна територија јужно од Шар-планине, обухватајући целу Македонију, требало да припадне Грчкој.²⁰ Преговорима у Цариграду створен је нацрт будуће српско-грчке конвенције од осам тачака и једне допуне. Нацрт је, између осталог, предвиђао: да се у дипломатску иницијативу укључе Црна Гора и Влашка и Моладавија, заједнички рад Србије и Грчке код неке од великих сила у циљу добијања подршке осталих сила, рад обе државе у наоружавању становништва и припреми војника за оружане сукобе. Грци су тражили допуном тачке 3 нацрта право да анектирају одређене територије на Балкану и у Медитерану, укључујући и област Македоније, док је Србији остављено исто право за области Босне

¹⁶ Данко Леовац, *Кнез Михаило Обреновић*, Београд 2023, 394.

¹⁷ Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, 72.

¹⁸ С. Терзић, Грчки национални програм и Срби, 335.

¹⁹ Марко Ренијерис (1815-1897), грчки правник, адвокат, посланик у Цариграду.

²⁰ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд 1995, 72.

и Херцеговине, северне Албаније и Црне Горе. Питање Бугарске и њених граница остављено је да буде решено накнадно. Иако добрим делом усаглашен, споразум није доживео ратификацију, најпре због жеље кнеза Михаила за додатним консултацијама са Гарашанином, а потом и због осталих питања која су била спорна. Додатну опрезност условљавало је неповерење у Грке од стране Београда и страховање о реакцији Порте на могуће потписивање конвенције.²¹ Разлог за нератификацију споразума представљала је и могућност припајања целе Македоније Грчкој, што би условило да око три милиона Словена уђе у састав њене територије.²²

Споразум Србије, Грчке и Црне Горе из 1861. године, услед потешкоћа и узајамног неповерења, као и војне неспремности балканских држава, није имао изгледа да заживи. Пред народима на Балкану у наредном периоду стајале су бројне недаће које су представљале озбиљан изазов замишљеним циљевима. Трачак наде био је уплив руске дипломатије, која се од 1862. године активније укључила у процес преговора, радећи на превазилажењу проблема у реализацији циља, међусобног повезивања балканских држава. Поред уплива царске Русије, у Београду је исте године основан и „Српски одбор“, на иницијативу Илије Гарашанина, комитет који је преко својих агената на простору целог јужнословенског простора, укључујући и Бугарску, тајно радио на плановима за ослобођење тих простора од Османског царства. Преко председника владе Гарашанина српски кнез је сазнао и за постојање „Начертанија“, тајног спољнополитичког плана Србије из 1844. године.²³

Наредних година одржавани су контакти, али услед унутрашњих династичких борби у Грчкој током 1862. године, те кризе у Београду након инцидента на Чукур чесми и бомбардовања града, они нису имали озбиљнијег ефекта. Озбиљнији преговори нису одржавани све до 1866. године, до грчког устанка на Криту и аустро-пруског рата.²⁴ Устанак на Криту озбиљно је узаврео страсти на Балкану. Иако је нуђено са Грчке стране да Србија уђе у рат са Османским царством у Епиру, кнез Михаило је ту идеју одбио. План по којем би Србија отворено ушла у војни сукоб, док би се остали народи борили герилском борбом, била је непотребна авантура неприхватљива за српског кнеза.²⁵

²¹ Д. Леовац, *нав. дело*, 398-399; L. Stavrianos, *Balkan federation*, 86.

²² Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, 72.

²³ Д. Леовац, *нав. дело*, 400-401.

²⁴ Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, 72-73.

²⁵ Д. Леовац, *нав. дело*, 411-412.

Криза око устанка на Криту убрзала је преговоре Србије и Грчке. Претходно је Србија успела, мимо бројних несугласица и међусобних проблема, да склопи уговор са Црном Гором 5. октобра 1866. године. Две стране су се обавезале да ће искрено и заједничким снагама радити на ослобођењу и уједињењу српског народа у једну државу. Посебно је важно истаћи да је другим чланом уговора између Србије и Црне Горе кнез Никола признао кнеза Михаила за владара, док би за своју породицу задржао титулу у рангу принца. Крајем децембра 1866. године је дошло до промене владе у Грчкој, те је нова влада, под Александром Кумундуросом, обновила преговоре са Србијом.²⁶ Јануара су у Цариграду почели преговори двеју влада, између Јована Ристића и грчког посланика Делијаниса, под окриљем Русије. Од почетка укључена у преговоре, руска дипломатија је заштитила своје интересе захтевом да из преговора буду изостављена питања Цариграда и Бугарске.²⁷ Преговори су вођени током целе 1867. године, често оптерећени различитим концептима око поделе територија и дефинисања будућих граница на Балкану. Питање Македоније, по гледишту грчког министра спољних послова Трикуписа, није спадало у интересне сфере Србије, којој је као минимум предвиђао територију Босне и Херцеговине, а као максимум још само Горњу Албанију. Коначан договор између две стране постигнут је 26. августа 1867. године, уз сагласност око минимума захтева - да Србији припадне Босна и Херцеговина, а Грчкој Епир и Тесалија. Кнез Михаило је ратификовао уговор у октобру 1867, а грчки краљ почетком 1868. године.²⁸ Уговору је придодата и војна конвенција која је, између осталих одредби, регулисала питања везана за наоружање и број војника у случају рата са Османским царством, као и обавезу Србије да у дејства укључи и Бугаре кроз устанак који би они подигли.

Након закључења уговора, ван балканских држава потписница остала је Румунија²⁹. Тешке унутрашње прилике у Румунији, као и преврат на престолу и смена владара, ометали су приближавање Румуније савезу. Незадовољни самовољом и владањем А. Кузе, који је приморан да абдицира са престола у фебруару 1866. године, политичка елита у Румунији позвала је на престо, уз свесрдну помоћ канцелара Бизмарка, представника пруске династије Хоенцолерн – Карла I Румунског. Након нових парламентарних избора и формирања Уставотворне скупштине, он је званично

²⁶ *Исто*, 415-416.

²⁷ Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903). Борба за Балкан*, Београд 1992, 128.

²⁸ *Исто*, 129-130, 133.

²⁹ Уједињењем Влашке и Молдавије 24. јануара 1859. године настала је Румунија. За првог владара постављен је Александру Јоан Куза, најпре устоличењем у Јашију, а потом и у Букурешту.

ступио на престо у мају 1866. године.³⁰ Преговори вођени током 1867. године били су оптерећени територијаним питањем везаним за аспирације Румуније ка северном делу Бугарске, те је крајњи домет разговора водио у правцу потписивања уговора који је имао искључиво карактер споразума о пријатељству, без одредбе о заједничкој војној акцији ка Османском царству. Иако су преговори о савезу балканских држава били важан израз њихових тежњи за слободом, друштвеним и привредним напретком, несразмерне жеље и лични интереси свих страна, али и немогућност да се они реше, били су кочница развоја која је онемогућила конкретизацију акције. И поред тога, остала је идеја међу балканским државама о потреби и значају локализовања сукоба са Османским царством и што је још важније, постизање крајњег циља ослањањем на сопствене снаге. Оба начела, иако нису остварена шездесетих година 19. века, биће камен темељац за будуће покрете који ће своје крајње исходиште остварити почетком 20. века.³¹

Развој грађанског друштва на Балкану и проток западних либералних идеја, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века, допринели су формирању нових идеја међу младом интелигенцијом балканских народа. Као одраз конкретизације тих идеја међу српском омладином било је оснивање друштва „Уједињена омладина српска“. Организована и устројена на идејама националних покрета немачког и италијанског народа, Омладина је радила на јачању националног јединства српског народа и културној еманципацији, како у матици, тако и на неослобођеним просторима Османског царства и Аустроугарске. Иза идеје о културној еманципацији и јединству заправо је стајао шири план о раду на уједињењу свих српских земаља у једну државу. Најзначајнији предводници тих идеја били су Светозар Милетић³², Владимир Јовановић³³ и Светозар Марковић³⁴. Иако је међу њима било разлике у начину остваривања националних интереса, заједнички идеал у борби било је ослобођење од туђинске власти српског народа, или бар највећег његовог дела. До задатог циља, предвиђено је било да се дође властитим снагама, укључујући, у крајњој мери, и оружану борбу.³⁵ Делатност „Уједињене омладине српске“ наставила је

³⁰ Овидију Печикан, *Историја Румуна*, Београд 2015, 444-445.

³¹ Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, 74-75; L. Stavrianos, *Balkan federation*, 102.

³² Светозар Милетић (1826-1901), српски политичар и адвокат. Један је од најзначајнијих политичара српског народа у Аустроугарској у 19. веку.

³³ Владимир Јовановић (1833-1922), српски политичар, професор универзитета, академик. Отац је великог српског научника Слободана Јовановића.

³⁴ Светозар Марковић (1846-1875), српски социјалиста, политичар, публициста.

³⁵ Чedomир Попов, *Велика Србија, стварност и мит*, Нови Сад 2008, 62-65.

организација под називом „Дружина за ослобођење и уједињење српско“, основана на Цетињу 1871. године. За разлику од Омладине, рад Дружине био је тајан и револуционарно опредељен, док је сам начин којим би се дошло до крајњег циља укључивао завереничке акције српског народа са осталим народима који са њим има исте интересе.³⁶

Продор либералних идеја нужно је условио и појаву формирања посебних погледа интелектуалних кругова о односу између балканских народа и њиховом организовању у једну политичку целину. Већ је шездесетих година 19. века српски политичар из Војводине, Михаило Полит Десанчић, заступао идеје о балканској конфедерацији, а ту је идеју употпунио и наставио српски политичар и национални радник Светозар Милетић. Један од главних идеолога Омладине, Владимир Јовановић, прожет романтичарским идејама Младе Италије, залагао се да савез међу балканским државама по начелу „Балкан балканским народима“.³⁷ Он је сматрао да је идеја о балканском савезу изведена из „свести о нужности“ и да балкански народи морају да уједине своје снаге како би осигурали свој опстанак.³⁸ Упоредо са утицајем који је оставио продор либерализма са запада Европе, седамдесетих година на Балканско полуострво свој траг посејале су и нове идеје социјализма. Ступање радничке класе на историјску сцену у западној Европи и њене тежње за стварањем „социјалистичког друштва“ привукле су пажњу појединих студената који су се школовали на западу и који су те идеје настојали да пренесу на тле Србије. Предводник тих идеја међу србима био је Светозар Марковић, који се залагао да упоредо са процесом националног ослобођења српског народа иде и процес успостављања социјалне равноправности у народу. По њему, национална револуција била би остварива, само ако би у исто време била и социјална, а крајњи исход био би стварање федерације балканских држава на добровољној бази и уз загарантовану слободу сваког њеног појединца.³⁹ У бугарском народу и његовом ослободилачком покрету, идеје револуционарне идеологије заступао је Васил Левски⁴⁰, који је позивао да се путем револуције постигне радикална трансформација деспотског и тиранског државног система и успостави демократска

³⁶ Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, 76-77.

³⁷ *Исто*, 77.

³⁸ Владимир Јовановић, *Изабрани списи*, приредио: Бошко Мијатовић, Београд 2011, 509.

³⁹ К. Џамбазовски, *Идеје о балканској и јужнословенској федерацији у доба Светозара Марковића*, 128-130.

⁴⁰ Васил Левски (1837-1873), бугарски револуционар, политички идеолог, вођа народног покрета за ослобођење од Османске власти.

република, изграђена кроз равноправну заједницу балканских народа.⁴¹ Његов допринос био је премештање тежишта револуционарних активности из емиграције у унутрашњост земље и рад на стварању тајних револуционарних комитета.⁴² Са друге стране, потпуни одраз социјалистичких идеја у Бугарској налазимо у раду песника и револуционара Христа Ботева⁴³, који је у устанку народа против Турака и домаћих угњетавача из редова чорбација видео једини пут ка ослобођењу Бугарске и успостављању републиканског уређења, који би као такав био саставни део будућих јужнословенских република. Ботев је од својих савременика био једнако оспораван због свог ватреног темперамента и вољен због свог песничког и новинарског талента. Испољене идеје Марковића и Ботева постале су основа за будуће радничке и радикалске покрете међу српским и бугарским интелектуалцима.⁴⁴

Све до Берлинског конгреса 1878. године, односи између Бугара и Срба одвијали су се на релацији између Кнежевине Србије и бугарског народа. Врхунац тих односа био је договор 1867. године у Букурешту о заједничкој држави са српским кнезом на челу. Србија је желела да, упркос јаком утицају царске Русије, учврсти свој утицај у Бугарској правећи ослонац својој православној браћи за њихово ослобођење. Са тим у вези, Србија је издвајала велика средства како би помогла развој црквених, просветних и културних прилика у Бугарској током 19. века.⁴⁵ Оснивањем Егзархије 1871. године⁴⁶, политички чиниоци у Софији су преко свог духовног експонента и оруђа на ширем простору Балканског полуострва под османском влашћу, радили су на монополизацији црквено-просветне делатности у том подручју. Егзархија је ширила свој утицај оснивањем школа са бугарским наставним кадром и наставом на бугарском језику. Бугарски национални дух међу ђацима ширен је изучавањем бугарске историје и давањем стипендија током школовања. Поред јачања просветног кадра у већим градовима, при школама су отворани интернати затвореног типа, у којима су ђаци васпитавани у „великобугарском духу“.⁴⁷ Велика источна криза 1875/1876. године и

⁴¹ Doyno Doynov, Ivan Stoyanov, Dora Chauseheva, Vasil Levski. *The Apostle of the Bulgarian Freedom*, Sofia 2011, 53.

⁴² Rumen Daskalov, *The Making of a Nation in the Balkans*, New York 2004, 181.

⁴³ Христо Ботев (1848-1876), бугарски песник и револуционар.

⁴⁴ Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, 78; R. Daskalov, *nav. delo*, 184.

⁴⁵ Љиљана Алексић-Пејковић, Савез Србије и Бугарске - окосница народносног решења на Балкану (Балкан балканским народима), *Национални идентитет и суверенитет у Југоисточној Европи*, уредник: Славенко Терзић, Београд 2002, 119-120.

⁴⁶ О настанку Егзархије опширније видети у: Сава Грујић, *Како је постала бугарска егзархија*, Београд 1897.

⁴⁷ Александар Трајановски, *Бугарската Егзархија и македонско национално-ослободително движење (1893-1908)*, Скопје 1982, 36-37.

догађаји који су потом уследили, Санстефански мир и Берлински конгрес 1878. године, поставили су односе између бугарског и српског народа на једну сасвим другу основу. То више није био однос на релацији Српска кнежевина – бугарски национални покрет, већ је добио форму сарадње између две државе. Однос у коме је долазило до све већих сукоба интереса и супростављања око реализације националних планова.

1.2. Бугарско – српски политички односи од 1878. до 1908. године

Велика источна криза (1875-1878. године), у модерној историји Балканског полуострва представљала је један од најдинамичнијих догађаја у генези вековног Источног питања и међународних односа. Криза је отпочела јула 1875. године, у околини Невесиња у Херцеговини, убрзо се проширила на Босну и у наредним месецима и годинама захватила највећи део Балканског полуострва. Лавина догађаја покренула је свом жестином Источно питање, чиме је изазвана пуна пажња дипломатија великих европских сила. Стратешки, политички и економски интереси најмоћнијих актера у Европи сучељавали су се управо у овом делу Европе, на путу ка њиховим крајњим одредиштима, Далеком истоку и топлим морима. Најзначајнији спољни фактори у развоју самих прилика на Балкану биле су Велике силе - Русија, Аустроугарска и Велика Британија, док су у другом плану стајале и стрпљиво чекале своју прилику Француска и Немачка. Италија је у ово време још увек играла само епизодну улогу у догађајима на Полуострву.⁴⁸

Криза је ескалирала у тој мери да је изазвала два рата великих размера: рат Србије и Црне Горе против Турске 1876. Године и Руско-турски рат 1877/78. године. Ратоборно расположење у Србији, због босанске кризе и неизбежност рата, захватило је у пролеће 1876. године целокупну јавност и самог кнеза Милана Обреновића. Србија је, исхитрено, ушла у рат против Османског царства и, осим Црне Горе, ниједна друга балканска држава није узела учешћа у борбама. Очекивани општи устанак на Балкану је изостао. Са знатно мањим војним потенцијалом, слабије у материјалном погледу, Србија и Црна Гора нису могле да очекују добар резултат на бојном пољу. Само интервенција страних сила у августу спречила је наставак рата и привремено обуставила сукобе. Захваљујући Русији, која је ултиматумом тражила од Порте прекид сукоба, Србија је спашена од турске инвазије. Рат са Турском био је лоше припремљен у сваком погледу. Обрачун са Османским царством могао се остварити само под условом заједничког учешћа свих балканских држава и помоћи макар једне велике

⁴⁸ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770-1914), Друштвена и политичка историја Европе 1871-1914*, књ. III, Београд 2010, 210-211; Васиљ Поповић, *Источно питање, Питање опстанка Османског царства на Балкану и Леванту*, Београд 2007, 137; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције*, 81.

силе. Турска је, у том тренутку, још увек била довољно јака да се избори са изолованим нападима неке од балканских држава.⁴⁹

Дипломатски преговори⁵⁰, вођени у Цариграду 1876/77. године око увођења реформи на Балкану, претворили су се у међувремену у руско-турски сукоб који ће довести до рата између две силе. Припремајући рат против Турске, руска дипломатија је у јануару 1877. године у Будимпешти закључила споразум⁵¹ са Аустроугарском. Споразум је у суштини био допуна Рајхштатског споразума⁵², који је предвиђао поделу интересних сфера на Балкану између две силе.

Почетак рата Русије са Турском, априла 1877. године, био је врхунац велике Источне кризе. Децембра је српска влада ушла у рат на страни Русије. Не смејући да дејствују у правцу Босне и Херцеговине, српске трупе су кренуле у правцу Ниша. Падом Врања у српске руке почетком фебруара 1878. године, завршене су операције српске војске у овом рату. Након великих борби, децембра 1877. године, победом у кланцу Шипка, освојена је Плевна и руским снагама врата Бугарске била су отворена. Пред опасношћу да падне и сам Цариград, Порта је хитно затражила прекид војних операција. Мир између две стране потписан је у малом месту надамак турске престонице - Сан Стефану, 3. марта 1878. године.⁵³ Санстефански мировни уговор је на кратко вратио Русији доминацију у Источном питању. Уговор је проширио границе Бугарске у тој мери да би она обухватала већи део Балканског полуострва. Британска влада је оштро протестовала против уговора, бојећи се да би стварањем „Велике Бугарске“ она постала средоземна земља, њене границе би долазиле близу самог Цариграда, па би и мореузи и турска престоница били под сталном претњом из правца Бугарске.⁵⁴

Санстефанским уговором предвиђено је да Босна и Херцеговина добије аутономију договорену на Цариградској конференцији, уз извесне измене које би

⁴⁹ Ч. Попов, *нав. дело*, 222-227; Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, 85-87; Слободан Бранковић, *Независност слободољубивих. Велика Источна криза и Србија 1875-1878*, Београд 2000, 63-64.

⁵⁰ Опширније о Цариградској конференцији видети у : *Историја дипломатије II*, 40-43.

⁵¹ У Будимпешти је 15. јануара 1877. године потписана тајна конвенција између Русије и Аустроугарске која је Русији обезбеђивала неутралност Аустроугарске у рату са Турском. У замену, Русија је признавала право Аустроугарској да окупира Босну и Херцеговину. Уговор су потписали министар спољних послова Монархије гроф Андраши и руски амбасадор у Бечу Новиков, у: *Историја дипломатије II*, 42.)

⁵² Опширније о Рајхштатском споразуму видети у : *Историја дипломатије II*, 35-36.

⁵³ Ч. Попов, *нав. дело*, 233-238; Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, 87-88; В. Поповић, *нав. дело*, 141-142.

⁵⁴ *Историја дипломатије II*, 48-49.

требало утврдити накнадно. Аутономни статус је предвиђен и за Епир, Тесалију и Крит. Србија је требало да добије независност и територијално проширење које би обухватало Ниш, Лесковац, Топлицу и Лаб, као и делове Новопазарске и Митровачке нахије, док би највећи део освојених територија у рату припао Бугарској. Црна Гора је требало да добије знатна проширења, што јој је, поред Бугарске, јединој давало разлоге за задовољство. Румунија је требало да добије северну Добруцу, уместо југозападне Бесарабије.⁵⁵ Против одлука Санстефанског мировног уговора биле су све остале велике силе, осим Русије, а на самом Балкану уговор је донео талас протеста. Најгласнији противници уговора били су Велика Британија и Аустроугарска. Неколико дана након потписивања, Аустроугарска је саопштила идеју да се уговор подвргне претресу и преиспитивању на једном високом међународном форуму, конгресу, који не би био одржан у Бечу, већ у Берлину. Немачка је, без оклевања, прихватила предлог Беча и кренула је да убеђује Русију да и она пристане на тај предлог. Пошто су се нашли пред опасношћу истовременог ратног сукоба са Великом Британијом и Аустроугарском, Петроград није имао избора и прихватио је ревизију Санстефанског мировног уговора.⁵⁶

Конгрес је одржан од 13. јуна до 13. јула 1878. године у Берлину, у аристократском дворцу породице Радзивил. У његовом раду су учествовали сви значајнији представници дипломатија ондашње Европе. Немачку су, као домаћина конгреса, представљали канцелар Бизмарк и његови помоћници Билов и Хоенлоє, Аустро-Угарску гроф Андраши и његови сарадници Карољи и Хајмерле, Велику Британију премијер лорд Биконсфилд (Бенџамин Дизраели), министар спољних послова Солзбери и амбасадор у Берлину Расел, Русију канцелар Горчаков и амбасадори из Берлина и Лондона Д'Убрил и Шувалов, Француску министар спољних послова Вадингтон и амбасадор у Берлину Сен-Валије, Италију министар Корти и његов сарадник Лонај. Турска није послала високу делегацију на конгрес, њу су представљали дипломате нижег ранга. Што се тиче балканских земаља, није им омогућено пуноправно учешће ни у одлучивању, ни у раду на конгресу. Србију је представљао Јован Ристић, министар спољних послова.⁵⁷

⁵⁵ Исто, 317.

⁵⁶ Ч. Попов, *нав. дело*, 239-241; *Историја дипломатије II*, 49; Noel Buxton, C. Leonard Leese, *Balkan problems and European peace*, London 1919, 22.

⁵⁷ Ч. Попов, *нав. дело*, 242-243; *Историја дипломатије II*, 50-51.

Основно питање, "бугарско питање", решено је и пре самог конгреса. У Лондону су, 30. маја, лорд Солзбери и руски посланик Шувалов постигли споразум по коме је Бугарску требало поделити на две провинције, при чему је северна требало да добије политичку, а јужна административну аутономију.⁵⁸ Што се тиче Босне и Херцеговине, питање њене окупације на конгресу је прошло глатко. Велика Британија и Немачка су подржале Аустроугарску, док су Русији биле везане руке због споразума у Будимпешти из 1877. године. Турска је узалуд протестовала пошто њен глас није узет у обзир. Конгрес је 28. јуна донео једногласну одлуку великих сила о додељивању "европског мандата" Аустроугарској за окупацију Босне и Херцеговине.⁵⁹

На конгресу у Берлину решавано је и будуће државно разграничење између Кнежевине Србије и Кнежевине Бугарске. Док са једне стране није било коначног територијалног разграничења, са друге стране је постављена јасна баријера у негирању дотадашњег рада на зближавању два блиска балканска народа и пута ка стварању заједнице.⁶⁰ Питање територијалног разграничења између Бугарске и Србије било је у оптицају још од прве половине 19. века. За време владавине кнеза Милоша Обреновића, током руско-турског рата 1828-1829. године, Србија је желела да у своје границе обухвати на истоку Ниш и Видин. Новооснована аутономна кнежевина, Једренским миром из 1833. године, поред територијалног проширења на шест нахија, радила је и на подстрекивању покрета против Османског царства у Понишављу, Поморављу и Тимочкој крајини. Поред тога, кнез Милош је активно помагао бугарске просветне, културне и ослободилачке иницијативе тога времена. Са друге стране, Бугарска је знатно касније од Србије ушла у процес организовања националне државе. То је питање у Бугарској као тема постављено тек педесетих и шездесетих година 19. века.⁶¹

Међу свим народима на Балканском полуострву Бугари и Срби имали су највише тога заједничког, попут порекла становништва, језика, вере и обичаја. И поред тога, фактор разједињавања било је будуће ривалство у остваривању националних тежњи које се подударало на ширем простору Балканског полуострва. У духу романтичарске епохе, провејавала су међу оба народа уверења о оживљавању државних традиција средњег века, оличених у обновама Сименовог или Душановог

⁵⁸ Милош Ковић, *Дизреали и Источно питање*, Београд 2007, 336.

⁵⁹ Ч. Попов, *нав. дело*, 243-244.

⁶⁰ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986, 156.

⁶¹ Кръсто Манчев, *Сърбия и сръбско българските отношения 1804-2010*, София 2014, 305.

царства. И Бугари и Срби су пророчки веровали у историјску позваност да управо они реше то питање и да је њихова улога у тој мисији кључна на Балкану.⁶² Иако је, још од времена кнеза Михаила Обреновића, Србија са јасно дефинисаним спољнополитичким програмом окупљања балканских народа у очима истих представљала својеврсни светионик слободе, оснивање бугарске Егзархије 1870. године значило је појаву озбиљног такмаца у борби за вођство. Егзархија, која је у духовном смислу деловала на ширем простору од Ниша до Охрида и од Добруце до Босфора, представљала је озбиљно упозорење српским политичким и државним круговима да се у непосредном комшилуку спремају озбиљне промене. Егзархија, призната од Османског царства, а са друге стране проглашена за шизматичку од стране Патријаршије у Цариграду, служила је за ширење и интензивирање бугарског национализма. Неуспех руске политике, оличен у одредбама Санстефанског мира и одлуке донешене на Балканском конгресу, срушио је снове о великим националним државама на Балкану, а Бугарску и Србију свео на мере скројене према плановима и потребама великих сила.⁶³

Кнежевина Србија невољно је морала да прихвати реалност границе на Дрини и да се одрекне претензија према Босни и Херцеговини, док је санстефанска Бугарска, од територија од „црног до белог мора“, остала кнежевина зависна од Порте и подељена на две области. Ухваћена у маказе, прикљештена са севера и запада Аустроугарском и са истока Бугарском, Србија је једини правац за остварење својих националних циљева морала да усмери на југ, ка Старој Србији и Македонији. Нови курс Београда нужно је водио у сукоб са увелико разгранатом мрежом бугарске Егзархије, нарочито у Македонији, и са утемељеном политиком бугарских државника у Софији, базираном на одредбама Санстефанског мировног уговора.⁶⁴

Након Берлинског конгреса, погоршао се међународни положај Русије, а осамдесетих година она се нашла у изолацији. На Балканском полуострву Русија је почела да губи сфере утицаја. Србија је, и поред територијалних добитака и стицања независности, била дубоко разочарана Берлинским конгресом, који је Босну и Херцеговину предао Аустроугарској. Разочарење се односило и на Русију, која је сматрана заштитницом Србије, јер је оцењено да она није хтела да подржи српске циљеве и зато убудуће Србија не може да се ослони на њу. Преоријентацијом ка Бечу у српској спољној политици, Србија је након конгреса тражила нов ослонац у

⁶² Владимир Јовановић, *Србија у Бугарска 1886-1896*, Београд 2002, 11.

⁶³ *Исто*, 11-12; N. Vuxon, C. L. Leese, *nav.del*, 21.

⁶⁴ В. Јовановић, *нав. дело*, 12-13.

међународним односима и новог јемца за извршавање својих националних интереса. Носилац те нове аустрофилске спољне политике био је кнез Милан Обреновић.⁶⁵

Аустрофилство кнеза Милана који је, разочаран у Русију и њено држање током Велике источне кризе и покушаја стварања „Велике Бугарске“, решио да се стави под окриље Монархије, довело је Србију до стратешког окретања ка Аустроугарској. Кнез је, у мају 1881. године, преко свог министра спољних послова Чедомиља Мијатовића, почео код аустријског министра Хајмерлеа да испитује могућност за закључивање једног политичког споразума између две државе. Тај предлог је одмах прихваћен у Бечу. Тајна конвенција између две државе закључена је у Бечу 16. јуна 1881. године и њу је кнез Милан са аустроугарским државницима потписао сам, без знања својих министара. Тек након потписивања кнеза Милана, за њу је сазнао и Мијатовић који је, на наговор кнеза, ставио потпис на уговор.⁶⁶

Разочарење, проузроковано наслеђем из 1878. године, оптерећивало је односе Бугарске и Србије. Иако су остварени поједини циљеви, попут добијања независности Србије и ослобођење Бугарске од Османске власти, нису испуњена главна очекивања оба народа. Велике силе, чврсте у намери да спрече даљи распад Османског царства на тлу Европе, прекинуле су остваривање даљих планова за ослобођење бугарског и српског народа на Балканском полуострву. Остављена између линија дугог геополитичког фронта, од Балтика до Босфора, који је делио Русију од Немачке и Аустроугарске, два народа су се нашла под снажним утицајем супростављених табора великих сила.⁶⁷

Након потписивања Тајне конвенције и промене спољнополитичког курса Србије, порасла је и сумњичавост званичног Београда према свом источном суседу. Са друге стране, политички чиниоци у Бугарској су под утицајем Петрограда са подједнаком дозом неповерења гледали на потезе Србије. Први значајнији протест српске владе према Бугарској било је пружање уточишта радикалским емигрантима у Софији, након неуспеле Тимочке буне 1883. године, где су имали потпуну слободу кретања и одакле су изазивали граничне инциденте. Већ наредне године, један бизаран догађај довео до прекида дипломатских односа између Бугарске и Србије. Погранични

⁶⁵ Sava Živanov, *Rusija i raskol Evrope. Odnosi između velikih sila pred Prvi svetski rat. Od Berlinskog kongresa do početka rata (1878-1914)*, Beograd 2005, 57; Димитрије Поповић, *Борба за народно уједињење 1908-1914*, Београд 1936, 8-10.

⁶⁶ *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983, 60-61; Чедомиљ Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, приредио: Слободан Г. Марковић, Београд 2008, 34-42.

⁶⁷ В. Јовановић, *нав. дело*, 13-14.

спор око изливања реке Тимок, тзв. Бреговски инцидент, где су обе стране изразиле непопустљивост, наговестио је бурне догађаје који ће уследити између два суседа у блиској будућности.⁶⁸

Уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије 1885. године у Србији је дочекано са огорчењем и неодобравањем. Српски краљ Милан Обреновић је у том потезу видео грубу повреду Берлинског уговора, корак ка остваривању санстефанских граница Бугарске и рушење равнотеже снага на Балканском полуострву. Из личних бојазни да би следећи циљ владе у Софији било заузеће Македоније, краљ се новембра одлучио за превентивни рат против Бугарске. Исихитрен и непотребан, рат није донео Србији користи, напротив, пољуљао је углед Србије и њене војске. Напредовање српске војске заустављено је код Сливнице где је након тродневне битке дошло до пораза и паничног повлачења српских снага. Краљ Милан је превидео чињеницу да је добар део српске јавности на рат гледао као на грађански, против савезника и словенске браће са којим српски народ дели исте циљеве. Нерасположени за рат, српски регрути се нису показали вешти у борбама доневши краљу понижење и болан пораз у сукобу.⁶⁹ Сломљен и разочаран, краљ Милан је размишљао о абдикацији оптуживши српски народ да га је напустио. Истовремено је тражио од Беча да спречи бугарско напредовање ка Нишу.⁷⁰ Интервенција аустроугарске дипломатије и њеног министра спољних послова, Кевенхилера, спречила је потпуну катастрофу.⁷¹ У Букурешту је 3. марта 1886. године потписан мир по систему *status quo ante bellum*, без обавезе плаћања ратне одштете од стране Србије. Утисак који је након рата остао и који се није могао пренебрегнути био је горак осећај пораза у целокупном српском друштву.⁷²

Рат са Бугарском из 1885. године показао је све слабости српског краља и војске. Краљ Милан је у одлучним и критичним тренуцима сукоба показивао одсуство прибраности и присебности. Његових планова су се прибојавали и официри у врховној команди тако да је потписивање мира у Букурешту добро дошао у смислу спречавања

⁶⁸ Исто, 14; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2004, 183.

⁶⁹ Исто, 183-184; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Београд 2017, 319; *Историја Бугарске*, приредио: Срђан Пириватрић, Београд 2008, 251; Richard J. Crampton, *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press 2005, 99.

⁷⁰ Коста Тодоров, *Политичка историја савремене Бугарске*, Београд 1938, 93.

⁷¹ Васиљ Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд 1938, 133; Владимир Стојанчевић, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, Београд 2005, 120.

⁷² М. Екмечић, *нав. дело*, 319-320; Dragan Bogetić, Slobodanka Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih odnosa 1878-2003*, Beograd 2003, 14.

потенцијалног наставка сукоба.⁷³ Након рата и потписивања мира политички односи нису у потпуности враћени на пређашње стање. Влада у Београду није желела да обнови дипломатске односе са Софијом, већ је обављање најнужнијих послова обављано преко грчког отправника послова у Бугарској. Са друге стране, српски пораз је на дипломатском плану донео потпуни обрт у односу снага на Балканском полуострву. Србија није била у могућности да диктира своје услове, већ је морала да води борбу да поврати изгубљене територије, што је условило да Бугарска преузме примат на Балкану на скали најјачих држава. Поред дипломатског и војног несупеха, Србија је остала и без новца за планирану реформу војске јер је новац намењен реформи утрошен за рат. Последице рата су најавиле озбиљну кризу власти и нагосвестили нове немире на српској политичкој сцени.⁷⁴

Избори за скупштину краљевине Србије, одржани у пролеће 1886. године, показали су да краљ има озбиљну опозицију у земљи. Отварајући престону беседу јуна у Нишу, краљ није показао жаљење за претходне догађаје, већ је изјавио да су односи између Бугарске и Србије остали исти као и пре рата. Са друге стране, краљ је био спреман да се помири са својим противницима радикалима јер је увидео нужност замене истрошених напредњака са партијом популарнијом у народу. Промени односа са Бугарском није придавана потребна пажња.⁷⁵ Као што је српске односе у Софији заступао грчки дипломатски представник, тако је и бугарске интересе у Србији представљало руско представништво у Београду. Скорa будућност била је веома неизвесна. У јавности су кружиле разне приче, од могућег наставка ратних сукоба, до оних да је мир дефинитивно потврђен. У исто време, званичници у Софији су, поучени претходним сукобом, радили на обавештајном раду о стању и припремама српских снага.⁷⁶ Доливање уља на ватру на већ постојеће лоше односе два суседа доприносило је и јавно мњење обеју страна. У Србији су се износила дела о гнусним злочинима Бугара над недужним цивилима у пиротском крају, а кнез Фердинанд је приказиван као плачкаш и вођа разбојничке дружине. Са друге стране, у Бугарској је краљ Милан окарактерисан као човек болесних амбиција. Поред лоше атмосфере, ипак је било

⁷³ В. Јовановић, *нав. дело*, 19-20.

⁷⁴ *Исто*, 21-22.

⁷⁵ *Исто*, 22-23.

⁷⁶ *Исто*, 23-24.

бугарских политичара који су се залагали за неопходност обнављања дипломатских односа, попут Григора Начовича⁷⁷, бугарског представника у Букурешту.⁷⁸

Велике силе, свака понаособ, имале су своје интересе у решавању кризе настале у односима између Бугарске и Србије. Велика Британија, увек прагматична у међународним односима, рачунала је да би измирење Софије и Београда допринело заједничком отпору обе стране према руској царској политици на Балканском полуострву. У својој намери партнер Британцима била је Аустроугарска, која је у виду посредника током 1886. године радила на ублажавању тврдокорних ставова Србије према Бугарској. Мисија није уродила плодом због неприхватљивих захтева за Београд, које је поставио бугарски кнез, где је услов за договор била претходна демобилизација српске војске. Такво стање ствари, како су резоновали у Бечу, Србија не би прихватила.⁷⁹

Царска Русија се последњих деценија 19. века у својој балканској политици водила начелом да попусти на западу Балкана, како би на истоку постигла крупније успехе. У Бугарској је званични Петроград желео да успостави што јачи утицај, превасходно због великог стратешког значаја Бугарске и односа снага у Црноморском региону.⁸⁰ Руска дипломатија је крајем 1885. и почетком 1886. године почела да прави отклон од бугарског кнеза Александра Батемберга. Наиме, руски цар Александар III није могао да пређе преко чињенице да је уједињење бугарских кнежевина извршено без сагласности власти у Петрограду. Велики удар за Бугарску било је демонстративно повлачење руских официра из бугарске војске, непосредно пред избијање рата са Србијом, чиме је прекинута најважнија спона која је повезивала Кнежевину Бугарску са царском Русијом.⁸¹ Петроград није желео да се, после толико уложених жртава и новчаних средстава, лако одрекне свог утицаја у Бугарској. Политичка контрола над њом била је предуслов за остварење даљих планова везаних за Цариград и за решавање Источног питања.⁸² Питање пада са владарског престола за бугарског кнеза било је све ближе и све извесније.

⁷⁷ Григор Начович (1845-1920), бугарски политичар и дипломата. У неколико бугарских влада обављао је функције министра финансија, спољних и унутрашњих послова, пољопривреде.

⁷⁸ В. Јовановић, *нав. дело* 23-25.

⁷⁹ *Исто*, 25-26.

⁸⁰ Barbara Jelavich, *Russia's Balkan entanglements 1806-1914*, Cambridge University Press 1991, 178.

⁸¹ В. Јовановић, *нав. дело*, 29.

⁸² *Исто*.

Наговештај мењања спољнополитичког курса Бугарске приметио се током 1886. године. Захлађивање односа са Русијом и сређивање односа са Портом, као и посета Букурешту, краљу Каролу, указивали су на активнију политику кнеза. Приликом посете Румунији водили су се и разговори о могућем стварању балканске конфедерације. Упоредном анализом намеће се закључак да је циљ руске балканске политике био једнако усмерен на слабљење позиција и краља Милана и кнеза Александра. Иако је вршен притисак на оба владара, примарна мета руске дипломатије био је Александар Батемберг, а не краљ Милан.⁸³ Уз помоћ Петрограду верних официра, Петра Груева, Анастаса Бендерова и Ратка Димитеијева, и уз претходно померање кнезу оданих трупа на границу са Србијом, завереници су у ноћи између 8. и 9. августа 1886. године приморали кнеза Александра да потпише абдикацију и напусти бугарски престо, након чега је са братом одведен у манастир.⁸⁴ У своје планове официри нису укључили политичке кругове, зато је формирање нове владе ишло са доста потешкоћа. Петко Каравелов, дотадашњи председник владе, одбио је учешће у новој влади, а то су урадили остали виђенији политичари. Решење је нађено у лику проруски опредељеног митрополита Климента.⁸⁵ Тргнути од шока и изненађујућих дешавања, кнезу верни кругови, на челу са председником Собрања, Стефаном Стамболовим, неколико дана након преврата су отпочели припреме за контранапад. Завереници су убрзо напустили престоницу, а кнез је позван да се врати у земљу.⁸⁶

Догађаји у суседној Бугарској пажљиво су праћени у Београду. Непријатно изненађени новонасталим околностима, званичници у Београду су се прибојавали сличног сценарија и у Србији. Краљ Милан је на вест о свргавању кнеза Александра изјавио аустроугарском посланику у Београду да је он следећи на реду, јер ће руски утицај у Софији његов положај на челу Србије учинити неодрживим.⁸⁷ Оптерећен бригом за сопствени престо, српски краљ је заборавио на срамоту из претходног рата, а планове о потенцијалном реваншу потиснуо у запећак. Када се бугарски кнез вратио у Софију, краљ Милан му је телеграмом честитао повратак, уз салву топлих речи. Бринући се за сопствен положај, српски краљ је проценио да је корисније за њега да

⁸³ Исто, 29-30.

⁸⁴ *Историја Бугарске*, 253; Елена Стателова, Радослав Попов, Василка Танкова, *История на Българската дипломатия 1879-1913*, София 1994, 93; Richard J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford University Press 2007, 127-128.

⁸⁵ В. Јовановић, *нав. дело*, 32-33; Радослав Попов, *България на кърстопът*, София 1991, 26-27; Румен Даскалов, *Българското общество 1878-1939*, Т. 1, Држава. икономика. политика, София 2005, 152.

⁸⁶ В. Јовановић, *нав. дело*, 33.

⁸⁷ Исто, 33-34; Р. Попов, *нав. дело*, 22.

подржи бугарског кнеза. Са друге стране, промена става српског краља дочекана је са одобравањем од стране кнеза Александра, те је он предложио да посебан изасланик дође на српски двор и пренесе речи кнежеве личне захвалности краљу. Иако је положај кнеза био неодржив, политички кругови у Софији били су расположени за нормализацију односа са Београдом. Почетком септембра 1886. године започет је процес нормализације односа између два суседа.⁸⁸

Примивши руку помирења упућену из Софије, српска влада је послала у Бугарску Перу Тодоровића, у виду преговарача. Главно питање за нормализацију односа, тзв. Бреговско питање, решено је тако што је Брегово уступљено Бугарској, док је Србији предат једнак део Бугарске територије. Остала питања, повезивања железница, држање политичких противника 60 км од границе и склапање трговинског уговора прихваћена су без већих сметњи. Србија је добила задовољење и у моралном смислу, јер је бугарска страна признала кривицу да је за читав инцидент око Бреговског питања крив тадашњи премијер Драган Цанков⁸⁹ и његова влада.⁹⁰

Званични дипломатски односи између Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске обновљени су 13. октобра 1886. године у Нишу. У име српске владе потпис на споразум ставио је министар иностраних дела Драгутин Франасовић⁹¹, а у име бугарске стране новопостаљени агент у Београду Георгије Странски⁹². За новог српског представника у бугарској престоници именован је Риста Данић, који на ту функцију ступио 1887. године.⁹³ Постизање споразума је представљало формално признање бугарске кнежевине од стране Србије, што је значило одступање од тврдокорног става Београда о неприхватању уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије.⁹⁴ Прихватањем услова Србије, Бугарска је поентирала у тој мери што је себи обезбедила и формално међународно признање.

Коначан крах дипломатских односа између Бугарске и Русије десио се у новембру 1886. године. Августовска криза у Бугарској је довела до великих промена у односу снага на Балканском полуострву. Након окретања краља Милана и Србије од

⁸⁸ В. Јовановић, *нав. дело*, 35-36.

⁸⁹ Драган Цанков (1828-1911), бугарски либерални политичар и председник бугарске владе (1880-1881), (1883-1884). Први је бугарски председник владе изабран путем избора. Заслужан је за увођење лева као званичне валуте у Бугарској.

⁹⁰ В. Јовановић, *нав. дело*, 36-37; Е. Стателова и др., *нав. дело*, 111.

⁹¹ Драгутин Франасовић (1842-1914), српски политичар и генерал војске.

⁹² Георгије Странски (1847-1904), бугарски дипломатски агент у Београду (1886-1887).

⁹³ В. Јовановић, *нав. дело*, 37-38; Е. Стателова и др., *нав. дело*, 111.

⁹⁴ *Исто*, 112; В. Јовановић, *нав. дело*, 39.

Русије после Берлинског конгреса, сада је то учинила и Кнежевина Бугарска. Утицај царске Русије био је сведен на минимум, а Краљевина Србија је у Бугарској нашла савезника са којим је делила заједничке интересе.

Током 1887. године, у Бугарској је главно питање било учвршћивање новог режима. Две групе, бивши конзервативци и радикали⁹⁵, биле су главне снаге на политичкој сцени. Идеја о повратку кнеза Александра одбачена је и отворило се питање избора новог кнеза. Иако супротних политичких гледишта, две политичке струје су биле принуђене да сарађују. Стамболову је, у циљу учвршћивања власти, била неопходна помоћ конзервативних елемената, нарочито у виду искусних дипломата, попут Начовича, који је на Западу уживао завидан респект.⁹⁶

Погрешно је помислити да је царска Русија олако одустала од политичког утицаја у Бугарској, до јуче свом највернијем савезнику на Балкану. Она је гледала да помаже русофилским снагама, које су биле бројне, али политички неповезане. Њихово језгро чиниле су присталице окупљене око Петка Каравелова⁹⁷. Са друге стране, већа опасност по нови режим чинили су одређени војни кругови, који су задржали своје позиције у војсци, а остали верни властима у Петрограду.⁹⁸ Поред разједињене и слабе опозиције, недостатак јединства био је испољен и у емигрантским круговима. Подељени у две групе, они са боравиштем у Цариграду и други стационирани у Букурешту, имали су различите концепте о сарадњи са новим властима у Софији. Емигранти у Цариграду су показивали флексибилнији став и нису искључивали могућност сарадње, док су они у Букурешту, међу којима је био знатан број официра, одбацивали такву идеју. Залагавши се за радикалнији приступ, официри-емигранти планирали су да побуну поврате власт. Акција је требало да отпочне симболично 3. марта, на дан када је проглашена санстефанска Бугарска, али је разоткривена на време. Из каснијих сазнања утврђено је да је у организацији побуне учествовао и Петроград.⁹⁹

У Београду је са пажњом мотрено на догађаје из суседства. Из Букурешта је српски посланик јављао о нескривеној подршци дипломатских кругова у Петрограду непријатељима власти у Софији и Београду. Руско посланство у Букурешту било је

⁹⁵ Риста Данић, дипломатски представник Србије у Софији је радикалима називао Стамболовљево крило Либералне партије.

⁹⁶ В. Јовановић, *нав. дело*, 52.

⁹⁷ Петко Каравелов (1843-1903), бугарски либерални политичар. Млађи брат чувеног револуционара Љубена Каравелова.

⁹⁸ В. Јовановић, *нав. дело*, 52-53.

⁹⁹ *Исто*, 54-55.

стециште како бугарских, тако и српских емиграната - радикала, којима је давана новчана помоћ и пасоши како би им било олакшано кретање. Као доказ да су емигранти били под утицајем Русије говори и чињеница да су након неуспелих побуна у Бугарској емигранти напустили Румунију и отишли за Русију. Међу онима који су се тих дана нашли у Петрограду био је и Никола Пашић¹⁰⁰, радикалски вођа из Србије.¹⁰¹

У вихору политичких збивања у Софији остало је нерешено питање избора новог владара бугарског кнежевског трона. Све више се издвајало једно име – Фердинанд од Сакс-Кобурга¹⁰², чији је избор половином 1887. године постао готово извештај. Народна скупштина је 25. јуна акламацијом прихватила избор и одредила депутацију која ће уручити позив будућем владару да седне на бугарски престо. Фердинанд је већ наредног дана, у телеграму, изразио захвалност на одлуци Скупштине, уз хвалоспеве како је спреман да свој живот посвети просперитету и срећи бугарског народа.¹⁰³ Вест о његовом избору није примљена са одобравањем у војним круговима, а, са друге стране, избор се косио и са одредбама Берлинског уговора, те је самим тим био и нелегалан. Позиција званичног Београда била је уздржана, прилагођена ставовима великих сила. Уз одржавање формалних веза са владом, према новом кнезу чињени су само неформални гестови пажње.¹⁰⁴

Половином 1887. године дошло је до политичких промена у Србији. Јуна је пала влада Милутина Гарашанина¹⁰⁵, а уместо напредњака власт је формирала коалициона влада либерала и радикала, на челу са Јованом Ристићем¹⁰⁶. Ова вест није нимало добро примљена у Бугарској. Познајући Ристића као отвореног русофила, постојала је

¹⁰⁰ Никола Пашић (1845-1926) српски и југословенски политичар, државник, председник владе, председник Скупштине. Био је оснивач и вођа Народне радикалне странке. Један од најзначајнијих политичких личности у новијој српској историји.

¹⁰¹ В. Јовановић, *нав. дело*, 55-56.

¹⁰² Фердинанд од Сакс-Кобурга је, као представник познате краљевске породице, имао доста добрих породичних веза широм Европе. Као унук Луја Филипа од Француске био је у блиском сродству са немачким, енглеским и аустријским племством. Занимљиво је да је био страстан и врхунски добар ботаничар. Једна од највећих препрека за ступање на престо Бугарске је била његова припадност римокатоличкој цркви. Око њега су кружиле гласине да је увек носио рукавице како не би додиривао људе са којима се руковао голом руком, док је једна друга гласина тврдила да је купио костим византијског цара од једне путујуће позоришне дружине како би се припремио за дан када ће у решавању вековног Источног питања Бугарској припасти Цариград. У иностранству се говорило о његовој хомосексуалности, док је међу Бугарима словио за великог заводника жена и ванбрачној деци коју је добио из многобројних ванбрачних афера, у: Frederick B. Chary, *The History of Bulgaria*, Santa Barbara 2011, 41.

¹⁰³ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 122; *Историја Бугарске*, 256-257.

¹⁰⁴ В. Јовановић, *нав. дело*, 57-59.

¹⁰⁵ Милутин Гарашанин (1843-1898), српски политичар, председник владе и Народне скупштине, дипломата.

¹⁰⁶ Јован Ристић (1831-1899), српски политичар и државник. Оснивач Либералне странке. У два наврата био је члан Намесништва. Представљао је Србију на Берлинском конгресу.

бојазан да ће управо он да ради на дестабилизацији поретка у Софији. Иако је формирана нова влада, курс спољне политике Србије био је и даље у рукама краља Милана, а сам Ристић је своје деловање прилагодио ставовима краља.¹⁰⁷

Након неуспеле политике да се помагањем русофилских снага материјалним и оружаним средствима спречи успостављање новог режима у Софији, Русија се 1888. године окренула новој тактици. Руска царска влада је марта објавила да је положај новог кнеза нелегалан, те да ће сви они који су против његове управе моћи да рачунају на помоћ Петрограда. Циљ дипломатије Русије био је да се за тај чин приволи Стефан Стамболов¹⁰⁸, који је већ имао одређене неспоразуме са кнезом. Током лета 1888. године вођени су тајни преговори Петрограда са Стамболовим, преко посредника, у вези обарања Фердинанда. Договор није постигнут, јер је Стамболов тражио писмене гаранције које званични Петроград није могао да омогући. Међутим, и поред тога је Стамболов за Русију постао важан фактор на кога су у будућности могли да рачунају.¹⁰⁹

Врхунац добросуседских односа између Бугарске и Србије настао је у другој половини 1888. године, када се десио низ догађаја који је учврстио везе између два народа. Пад радикалске владе Саве Грујића¹¹⁰ у Србији, која је претходно формирана крајем 1887. године и довођење на власт Николе Христића¹¹¹, човека од поверења краља Милана, утицали су и на наставак добре сарадње Бугарске и Србије. Отварање трансбалканске железнице у Пловдиву, где је посебна част указана гостима из Србије и узвратна посета бугарских представника, поводом стогодишњице рођења Вука Караџића, наставила је правац добросуседских односа. Влада Николе Христића зауставила је и погранично настањивање емиграната из Бугарске у пределу Ниша, Пирота и Зајечара, који су се тамо настанили за време краткотрајне владе Саве Грујића, чиме је додатно задобијено поверење власти у Софији. Чинило се да је пријатељство Србије и Бугарске учвршћено за дуги низ година, али су политички догађаји који су уследили демантовали та надања.¹¹²

¹⁰⁷ В. Јовановић, *нав. дело*, 59-60.

¹⁰⁸ Стефан Стамболов (1854-1895), бугарски политичар и револуционар. Председник владе Бугарске у периоду од 1887 до 1894. године. Страдао је у политичком атентату 1895. године у Софији.

¹⁰⁹ В. Јовановић, *нав. дело*, 61-63.

¹¹⁰ Сава Грујић (1840-1913), српски политичар, генерал и дипломата. Обављао је и функцију председника владе, министра иностраних дела, министра војног. Био је члан Српске краљевске академије.

¹¹¹ Никола Христић (1818-1911), српски политичар и председник владе у више наврата. Обављао је и функцију министра унутрашњих дела.

¹¹² В. Јовановић, *нав. дело*, 69-71.

Након доношења новог устава 1888. године и укључивања радикала у политички живот, деловало је да Србији предстоје мирни политички дани. Међутим, објава краља Милана о абдикацији са српског престола у корист свог малолетног сина Александра, 6. марта 1889. године, била је крајње неочекивана и изазвала је неверицу у Београду, а још више у Софији.¹¹³ Краљ је своју одлуку донео још крајем лета 1888. године, а за њу је знао само узак круг краљу блиских људи. Морално сломљен и уморан од владања, како је сам говорио, краљ Милан није имао мотива да настави своју владавину.¹¹⁴ Бојазан у политичким круговима у Софији изазивала је чињеница да је, поред радикала на власти отворено проруски настројених, формирано трочлано намесништво, на чијем се челу налазио Јован Ристић. У Београд је, непосредно после абдикације краља, дошао председник Собрања Захарије Стојанов¹¹⁵, да се лично увери какав ће став нова влада имати према Бугарској, а нарочито према бугарској политичкој емиграцији. Од новог министра унутрашњих дела, Косте Таушановића¹¹⁶, добио је обесхрабрујући одговор да су радикали дужни да помогну онима који су им се нашли када су и сами били у незавидном положају.¹¹⁷

Абдикација краља Милана имала је одјек и међу великим силама. Као најзаинтересованије за питање Балканског полуострва, Русија и Аустроугарска имале су опречне ставове о овом питању. Свакако су задовољнији били политички кругови царске Русије. Иако је министар иностраних послова Гирс био уздржанији у ликовану, многи словенофилски кругови нису крили одушевљење краљевом оставком. Беч је, напротив, реаговао крајње супротно. Догађаји у Србији приближили су Бугарску Двојној Монархији. У Бечу је 1. марта 1889. године отворено дипломатско представништво Бугарске. За првог агента постављен је Начович, чиме је Аустроугарска била прва од великих сила која је признала Кнежевину Бугарску.¹¹⁸

Нова српска влада, на челу са Савом Грујићем, истицала је да је њен први задатак очување добрих односа са Бугарском. Међутим, први потези владе нису упућивали на одрживост тог стања. Из Софије је повучен представник Србије Риста Данић, а на његово место је дошао Димитрије Боди¹¹⁹, дотадашњи конзул у Битољу. Да

¹¹³ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 141.

¹¹⁴ *Историја српског народа*, VI/1, 92-93.

¹¹⁵ Захарије Стојанов (1850-1889), бугарски писац и политичар. Обављао је дужност председника Собрања 1888-1889. године.

¹¹⁶ Коста Таушановић (1854-1902), српски политичар, министар унутрашњих дела и народне привреде.

¹¹⁷ В. Јовановић, *нав. дело*, 75-76.

¹¹⁸ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 143.

¹¹⁹ Димитрије Боди (1850-1942), српски политичар, правник и дипломата.

је реч о дипломатској фигури која у свом раду неће имати много иницијативе, говорила је чињеница да је Боди имао обавезу да се за инструкције редовно обраћа министру иностраних дела. И његови наследници у Софији, добијали су јасне инструкције којих су били дужни да се придржавају, пре свега у избегавању контаката са непризнатим бугарским кнезом.¹²⁰ Са друге стране, бугарски представници у Србији, у којој су на власти били радикали, имали су другачији статус од дипломатских представника осталих држава. Њима је јасно стављано до знања да радикалска власт неће, због Бугарске, кварити добре односе са Петроградом. Изолованост од званичних власти у Србији бугарски представници су надокнађивали непосредним путем, контактима са представницима Аустроугарске, Велике Британије и Османског царства.¹²¹

Абдикација краља Милана и промена политичког курса Србије у Софији је водила на размишљање о могућем новом војном сукобу. Иако је бивши српски краљ, још од августовских дешавања у Бугарској 1886. године, водио помирљиву политику, још увек су у Софији биле свеже успомене на последња ратна дешавања. Опште прилике у Европи и затегнутост односа између Русије и Двојне Монархије, упућивали су на све већу извесност од ширег европског сукоба. Јавно мњење и штампа додатно су догрејавали ватру сензационалистичим писањем о укључивању Србије и Бугарске у ратне планове великих сила. Бугарска је, вођена тиме, отпочела 1889. године да јача војну сарадњу са Бечом, набавком оружја и слањем регрута на обуку у аустроугарске војне академије.¹²²

Гласине о наводним српским припремама за рат долазиле су и од појединих дипломатских представника великих сила у Софији. Са друге стране, бугарски званичници нису могли дознати поузданије вести о стварним намерама српске владе. Свесни повезаности руских интереса са политиком радикала у Србији, наступали су крајње опрезно. Појачавање линија српске одбране дуж бугарско-српске, на потезу Зајечар - Књажевац - Пирот, иако дефанзивно замишљен, изазивао је сумњу званичне Софије.¹²³ Према извештајима тадашњег представника Бугарске у Београду, Петра Димитрова¹²⁴, војни планови против Бугарске били су мало вероватни. Иако се Србија све отвореније војно приближавала Русији, сваким даном било је јасније да до војног напада ипак неће доћи.

¹²⁰ В. Јовановић, *нав. дело*, 80-81.

¹²¹ *Исто*, 81.

¹²² *Исто*, 104-106; Е. Стателова и др., *нав. дело*, 143.

¹²³ В. Јовановић, *нав. дело*, 106-108.

¹²⁴ Дипломатски агент Бугарске у Београду у периоду од 1890-1892.

Продубљивање сукоба између власти у Софији и њених противника кулминирао је марта 1891. године, покушајем убиства бугарског председника владе, Стамболова. У самом центру главног града Бугарске, атентатори су грешком убили министра финансија Христа Белчева¹²⁵, док је Стамболов остао неповређен. Овај инцидент је изазвао велику пажњу у домаћем јавном мњењу. Уследила су бројна хапшења, међу којима и вођа опозиције. Сумње није била поштеђена ни Србија, због чињенице да је велики број противника софијског режима живео на њеном тлу. Иако није било доказа да је Србија умешана у атентат, заштитнички став према емигрантима из Бугарске давао је поводе за такве сумње. Ишло се толико далеко да је и кућа у којој се налазило српско посланство била под присмотром власти као потенцијано уточиште нападача.¹²⁶ Један од могућих осимљичених био је и Димитрије Ризов¹²⁷, истакнутији бугарски емигранат у Србији, пореклом Битолац, човек који је окупљао Бугаре из Македоније. Он је своје уточиште у Србији нашао од 1890. године, где је активно радио против режима у Софији. Након атентата, Бугарска влада је тражила његово изручење, али је Београд тај захтев одбио, позивајући се на претрес његовог стана у коме није нађено ништа компромитујуће, као и на доказе да је у време атентата Ризов био у Србији.¹²⁸

Након темељне истраге и хапшења осумљичених за атентат, није се далеко одмакло у истрази. Судски процес је започео 1892. године, а оптуженима је суђено не пред цивилним, већ пред војним судом. Један од вођа опозиције, Петко Каравелов, осуђен је на пет година робије због саучесништва. Стамболов је акције емиграције искористио за оштар обрачун са домаћим политичким противницима из редова опозиције.¹²⁹ У општој атмосфери насиља, Стамболовљев режим је погазио све норме уставности и законитости. Некадашњи борац за слободу против Османског царства постао је суровији од непријатеља против којих се борио.¹³⁰

Питање емиграната заокупљало је пажњу Стамболова, те је он уложио знатне суме новца како би сазнао што више података о њиховом деловању. Међу незадовољним прогнаницима из Бугарске било је доста оних који су размишљали о агресивним средствима борбе против режима у Софији и због личних разлога. Након

¹²⁵ Христо Белчев (1857-1891), бугарски политичар и економиста. Министар финансија у влади Стефана Стамболова. Убијен у Софији у покушају атентата на Стамболова 1891. године.

¹²⁶ В. Јовановић, *нав. дело*, 109-111; *Историја Бугарске*, 261.

¹²⁷ Димитрије Ризов (1862-1918), бугарски дипломата, револуционар и политичар. Учествовао је у организацији уједињења Источне Румелије и Кнежевине Бугарске 1885. године.

¹²⁸ В. Јовановић, *нав. дело*, 112.

¹²⁹ *Исто*, 113-114.

¹³⁰ К. Тодоров, *нав. дело*, 126-127.

атентата на министра Белчева, добар део њима блиских људи страдао је у полицијској истрази. Вести о припремама за оружану акцију стизале су свакодневно из Русије, Румуније и Србије. Из Софије је вршен притисак на власти у Србији да Ризов буде склоњен из Београда, јер се око њега окупљао велики број бугарских емиграната. У помоћ Софији притекла је и Аустроугарска дипломатија преко свог посланика у Србији, барона Темела, који је оштро поручио српској страни да ће Монархија сматрати Србију одговорном уколико са њене територије дође до напада на суседну Бугарску.¹³¹ Беч је оптужбе о сарадњи Београда и емиграната видео као добру прилику за напад на радикалску политику у Србији због ранијег сукоба око политичког стања у окупираној Босни и Херцеговини. Због, тобоже, бриге Беча за очување мира на Балкану, Србија се нашла у нелагодној ситуацији, оштро нападнута од стране Двојне Монархије. Царска Русија је, пак, с друге стране, била изненађена оваквим ставом Аустроугарске, бранивши ставове Србије и подржавајући њену политику.¹³²

Судбина Ризова у Србији постала је неизвесна због чињенице да није уживао посебан углед ни код руских званичника. Наиме, у разговору српског посланика у Цариграду Саве Грујића и руског представника Нелдова, руски дипломата је Ризова описао крајње негативним речима, притом га назвавши политичким авантуристом. Сматрао је да би било најбоље да се протера из Србије, по могућству у унутрашњост Русије. По упутству званичног Петрограда, Ризов је интерниран у Калемегданску тврђаву. Међутим, и поред те одлуке, није му одузета слобода кретања, те је он готово неометано наставио свој политички рад.¹³³ Убиство бугарског представника у Цариграду, фебруара 1892. године, и извештаји новог дипломатског представника Бугарске у Србији, Богдана Горанова¹³⁴, о слободном кретању Ризова у српској прстоници довели су до поновног заоштравања односа између Софије и Петрограда, што је проузроковало да српска влада донесе одлуку о депортацији Ризова из Србије. Уз сагласност Румуније, он је безбедно пребачен у Русију, априла 1892. године. Напори Београда да Ризов на сигуран начин дође у Русију могу се објаснити из два разлога: лично пријатељство са Пашићем и бојазан званичног Београда да би његов пад у бугарске руке открио контакте које је остваривао са српским политичарима. Те

¹³¹ Снежана Радоева, *Димитър Ризов, од Битоля до Берлин (1862-1918)*, София 2014, 87-88.

¹³² В. Јовановић, *нав. дело*, 116-119; С. Радоева, *нав. дело*, 88.

¹³³ В. Јовановић, *нав. дело*, 120; С. Радоева, *нав. дело*, 88.

¹³⁴ Дипломатски агент Бугарске у Београду у периоду од 1892-1896. године

околности свакако нису биле у интересу српске владе, због јасно израженог става да су добросуседски односи са Бугарском главни спољнополитички приоритет земље.¹³⁵

Одрицање од владарског права краља Милана Обреновића, у пролеће 1892. године, уз велику накнаду која му је као члану краљевског дома припадала, узбуркало је српску јавност. Вест да је у лето исте године преминуо генерал Коста Протић¹³⁶, један од намесника престолонаследника Александра, стање узбурканости је додатно увећало. У Србији је отворено питање избора трећег намесника. Будући да су намесници у Србији били из редова либерала, изненадна смрт генерала Протића била је добра прилика да радикали предложе на упражњено место свог вођу и председника владе Николу Пашића. Његов избор би, потенцијално, радикалима обезбедило потпуну превагу у власти. Против те идеје категорички је био Јован Ристић, који је од раније имао нерашчишћених рачуна са Пашићем.¹³⁷ Убеђен у своју победу и сигуран у своју скупштинску већину, Пашић је понудио оставку владе, која је, на изненађење Пашића, прихваћена од стране Намесништва истог дана, док је мандат за формирање нове владе добио Јован Авакумовић¹³⁸. Убрзо је уследила смена радикалских кадрова, од окружних начелника све до локалних чиновника. У светлу нових унутрашњих сукоба, нова влада је у спољним пословима избегавала потезе који би угрозили њену борбу на унутрашњем плану.¹³⁹ Није било сумње да су активности нове владе наишле на одобравање у Софији. Политици бугарске владе више је одговарала политика либерала него проруски ставови радикалске већине у Србији. Промене су биле видљиве и у јавном мњењу Србије јер су престали напади у провладиној штампи према званичној Софији.¹⁴⁰ Новонастале околности у политичком животу Србије неминовно су наишле на одјек и у царској Русији. Постало је приметно да нова влада прави отклон од русофилске политике радикала и да се враћа нормализацији односа са Аустроугарском. Посебан одјек у јавном мњењу имало је учешће Србије на привредној изложби у Пловдиву, где су се могле чути узајамне похвале бугарске и српске стране, уз позивање на слогу и пријатељство.¹⁴¹ Све је указивало на озбиљно захлађење односа између Русије и Србије, у политичком и у дипломатском смислу.

¹³⁵ С. Радоева, *нав. дело* 89.

¹³⁶ Коста Протић (1831-1892), српски генерал и политичар. Обављао је дужност ађутанта кнеза Михаила и кнеза Милана, функцију министра војног и члана Намесништва краља Александра Обреновића.

¹³⁷ *Историја српског народа*, VI/1, 108-109.

¹³⁸ Јован Авакумовић (1841-1928) српски правник, политичар, председник владе.

¹³⁹ В. Јовановић, *нав. дело*, 132-133.

¹⁴⁰ *Исто*, 133-134.

¹⁴¹ *Исто*, 134.

Након пет година на власти кнеза Фердинанда у Бугарској, на ред је дошло и питање продужетка владарске лозе Кобурга. Током 1892. године добијен је начелни пристанак војводе Роберта од Парме да руку своје кћи Марије Лујзе да Фердинанду Кобургу. Невеста је потицала из једне од најугледнијих племићких породица у Италији, блиске Ватикану и његовим највишим круговима. Обезбедивши женидбом углед на западу Европе, истовремено је Фердинанд ослабио свој ауторитет међу бугарским свештенством, које је било под утицајем Русије. Други проблем био је тај, што је бугарски устав предвиђао да владар мора обавезно да буде православне вере.¹⁴² Проблем 38. члана устава решен је брзо и ефикасно. Децембра 1892. године, на предлог Стамболова, промењени су уставни оквири који су спречавали питање наследства. Очекивала се бурна реакција јавног мњења и православне цркве у Бугарској, али је власт председника владе у земљи била довољно учвршћена и јака да није било опозиције која би његову одлуку могла да оспори.¹⁴³ Чинило се крајем 1892. године и почетком наредне, да је власт Стамболова била у тој мери постојана да је било прилично јасно ко је прва политичка фигура у Бугарској.¹⁴⁴

Док се Бугарска припремала за свечаност поводом женидбе кнеза, у суседној Србији дошло је до још једне кризе. Млади престолонаследник Александар је, уз помоћ војске, 1. априла 1893. године извршио државни удар, отпустио владу и прогласио се пунолетним. Мандат за нови кабинет поверио је свом васпитачу Лазару Докићу¹⁴⁵, представнику умеренијег десног крила радикала. Потез младог краља изненадио је и намеснике и политичке вође у земљи. Иза удара је стајала војска и његов отац, доскорашњи краљ Милан, који је, потрошивши средства која је добио од владе, хтео преко сина да се врати у политички живот Србије.¹⁴⁶ Најновији догађај праћен је са великом пажњом у Софији. Кнез, који је тих дана боравио у Фиренци, одмах је обавештен о удару. Страх у бугарској престоници изазивала је сумња у руску умешаност у случај и питање ко је радио на припреми државног удара. Из Београда је бугарски представник Горанов извештавао своју владу да је последње дешавање дело краља Милана и радикала који су удар искористили да се врате на власт, док је млади краљ био само средство за остваривање тог циља.¹⁴⁷

¹⁴² Исто, 135.

¹⁴³ Исто, 134-135.

¹⁴⁴ Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, Beograd 2005, 418.

¹⁴⁵ Лазар Докић (1845-1893), српски лекар, политичар, председник владе.

¹⁴⁶ *Историја српског народа*, VI/1, 109.

¹⁴⁷ В. Јовановић, *нав. дело*, 139-140.

Нова влада убрзо је на делу показала добросуседске намере према Бугарској, приступом према политичким емигрантима у Србији. Иако супротно ставовима Николе Пашића, спречен је повратак Димитрија Ризова у Београд, на захтев словенофилских кругова у Петрограду.¹⁴⁸ Београд је наставио да води мирољубиву политику према свом најзначајнијем суседу. Са друге стране, нова политичка гледишта међу радикалима све више су позивала на заједнички рад и повезивање балканских народа у заједнички табор у циљу остваривања националних планова, уз прихватање нужних компромиса.

Милован Миловановић¹⁴⁹, један од најистакнутијих радикалских политичара и дипломата, је 1894. године у листу *Дело* објавио расправу „Наша спољна политика“. По речима Светислава Симића¹⁵⁰, расправа је постала "катихизис српске спољне политике"¹⁵¹. Миловановић је на један бритак, систематски начин извршио анализу и класификовао задатке српске спољне политике. Он поручује: "Предавање судбини, очекивање скрштених руку последица догађаја који се збивају, то значи исто толико колико и самоодрицање, колико и опадање и неминовно пропадање у скорој будућности. Народ који се предаје својој судбини, који равнодушно и без учешћа гледа на догађаје што се збивају у његовој средини и око њега, који нема више осећаја за опште добро, који не може да створи себи никакве узвишене идеале, или који је на њих заборавио: такав народ изгубио је једну од неопходних погодаба за свој опстанак, он иде у коб својој очигледној пропасти - над њим је смртна пресуда већ изречена".¹⁵²

На Балканском полуострву, писао је Миловановић, постоје две државе од чијег деловања зависи будућност свих балканских народа - Србија и Бугарска. Семе раздора посејано је међусобним ратом из 1885. године, који је, сматрао је он, за дуги низ година пресекао могућност искреног заједничког српско - бугарског рада.¹⁵³ Да је Миловановић у потпуности био у праву сведочио су и његова размишљања која је у белешкама записао 1912. године, при раду на склапању савеза са Бугарском. Он је забележио да је „разлог први и најбитнији што је Србија одсудније решена него и једна

¹⁴⁸ Исто, 140-141.

¹⁴⁹ Милован Миловановић (1863-1912), истакнути српски правник, дипломата и политичар. Опширније видети у: Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962.

¹⁵⁰ Светислав Симић (1865-1911), српски новинар, дипломата и национални радник. Српски дипломатски представник у Софији од 1904-1909. године.

¹⁵¹ Димитрије Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, Београд 1997, 60.

¹⁵² *Државно право и начела спољне политике краљевине Србије*, приредили: Р. Стојановић, Д. Стојановић, Београд 1997, 245-246.

¹⁵³ Исто, 253.

друга балканска држава да своју будућност тражи у заједници и солидарности са балканским државама, у првом реду у савезу са Бугарском.“¹⁵⁴ Нове идеје везане за оставаривање националних циљева на Балкану биле су повезане са новим спољнополитичким околностима у Европи. Силаском са власти у Немачкој канцелара Бизмарка 1890. године, у историју је отишао и његов систем „равнотеже снага“, одржавање добрих односа са Петроградом и очување савезништва са Бечом. Већ 1891. године Русија се окренула савезништву са Француском, а односи са Немачком полако су захлађивали. Коначним померањем тежишта своје спољне политике ка блиском и далеком Истоку, крајем 19. века, Балканско полуострво ће бити потиснуто у други план.¹⁵⁵ Одсуство руске политике у региону искористиће дипломатија Двојне Монархије чији је утицај, нарочито у Бугарској, постајао све јачи.

Промене на геополитичкој мапи Балканског полуострва, парадоксално, ослабиле су положај Стамболова. Померањем интереса царске Русије ка Истоку и продором аустроугарског утицаја на Балкан, главна одлика његове спољне политике, борба против руског утицаја, губила је на значају. У сукобу Беча и Петрограда, Монархији је био потребан лојалан савезник на истоку Европе. У конфронтацији са Русијом, Стамболов је за Беч био партнер од поверења. Своју политику је видео као предстражу против руског утицаја на Балкан. Показало се да је таква политика несигурна, првенствено за њеног творца. Крајем 19. века интересовање великих сила за питања на Балкану скрајнута су у други план. Бугарска је изгубила стратешки значај који је имала као брана према Русији, тако да је једини спас Стамболовљеве политике било вештачко одржавање стања напетости и инсистирање на спољним опасностима по државу.¹⁵⁶

Након преокрета у политичком животу краљевине Србије, унутрашње прилике у кнежевини Бугарској наговештавале су нове промене. Током марта 1894. године буктао је рат између режимске и опозиционе штампе у Софији, а кнез Фердинанд се спремао за одстрањивање Стамболова са власти.¹⁵⁷ Рођење наследника, принца Бориса, још више је учврстила жељу кнеза да се ослободи туторства којем је био изложен од свог доласка у Бугарску. Након афере око избора министра војног, где је кнез за министра поставио противника Стамболова, пуковника Рачу Петрова, положај

¹⁵⁴ Државни архив Србије (у даљем тексту ДАС), Лични фонд Милована Миловановића (у даљем тексту ММ), Београд, 19. I 1912, *Аугарска и Балканско подунавље*, Ф-Х, 5-6.

¹⁵⁵ В. Јовановић, *нав. дело*, 141-142.

¹⁵⁶ *Исто*, 143-147.

¹⁵⁷ *Историја Бугарске*, 263.

Стамболова је додатно ослабљен. Маја је понудио оставку, која је прихваћена. Српски посланик Стејић извештавао је из Софије како је антагонизам и нетрпељивост кнеза према Стамболову био прави разлог оставке, а криза око избора министра војног само повод за обрачун. Нову владу формирали су кнезу лојални политичари, на челу са Константином Стоиловим¹⁵⁸. Иако политички скрајнут, Стамболов је и даље представљао могућу претњу за многе противнике које је стекао током своје политичке каријере. У централном делу Софије, 18. јула 1895. године, на Стамболова је извршен атентат. Пресудила му је рука македонских емиграната, који су тиме испунили давно изречену претњу.¹⁵⁹

Пад Стамболова са власти и његова погибија означиле су крај једне епохе у бугарско-српским политичким односима. Половином 1895. године у Србији је формирана влада, сачињена већином од напредњака, на чијем челу се нашао Стојан Новаковић¹⁶⁰, који су након осам година поново дошли на власт. Заједничко за владе обе државе била је чињеница да нису изабране вољом народа, већ су постављене од стране владара. Пред Новаковићем се налазио тежак задатак: лош однос између краља Милана и сина, повратак краљице Наталије у Србију, отворено уставно питање, страначка препуцавања, замагљен однос са Петроградом. Од половине 1895. године бугарска и српска влада радиле су на побољшању односа са Русијом. До скоро, велики аустрофили Новаковић и Стоилов радили су на стварању повољније климе у односима са Петроградом. Окретање политичког курса Софије и Београда неминовно је водио погоршању односа са Аустроугарском. Заједнички интереси нужно су водили ка побољшању односа између два суседа, па се почело размишљати и о успостављању тешњих веза. Одлуком да свог сина, престолонаследника Бориса, крсти по православним обичајима, фебруара 1896. године, кнез Фердинанд је отклонио главну препреку, коју је наметала царска Русија, да дође до признања Кнежевине Бугарске. Крштење је обавио егзарх Јосиф у свечаном амбијенту, уз присуство представника великих сила и Османског царства. Након тог чина уследило је међународно признавање Бугарске, а међу првима је то учинила Србија фебруара 1896. године.¹⁶¹

¹⁵⁸ Константин Стоилов (1853-1901), бугарски правник, политичар и председник владе.

¹⁵⁹ Р. Даскалов, *нав. дело*, 154; В. Јовановић, *нав. дело*, 150-153.

¹⁶⁰ Стојан Новаковић (1842-1915), српски научник, историчар, филолог, национални радник, академик. У два мандата вршио је функцију председника владе. Био је председник скупштине и министар у више ресора.

¹⁶¹ В. Јовановић, *нав. дело*, 153-155; Михаило Војводић, *Србија и Балканско питање (1875-1914)*, Нови Сад 2000, 158; Елена Стателова, Стойчо Грњчаров, *Историја на нова Бџлгария*, Т. 3, Софија 1999, 141.

Догађаји који су се поклопили са временом доласка Стојана Новаковића на власт, на посредан начин, утицали су и на односе Бугарске и Србије. Османско царство почели су да потресају устанци народа који су се налазили у његовом саставу, од Јерменије, преко Крита, до Македоније. Управо се питање Македоније показало као главни изазов у бугарско-српским односима. У лето 1895. године почело је формирање првих организованих чета на тлу Бугарске, намењене да оружаном дејствују у Македонији. Србија је, према бугарској акцији у Македонији, заузела уздржан став, уз дато обећање Порти да неће помагати дејства бугарских чета, под условом да Србима на простору Македоније буде призната народност. Са друге стране, готово да није био могућ договор са Бугарима око Македоније због њиховог тврдог става по питању те обаласти. И краткотрајна посета кнеза Фердинанда Београду, на његовом повратку са путовања из западних престоница и Петрограда, није донела помака по том питању или макар начелни договор. На предлог српске стране да се македонски проблем реши поделом интересних сфера, уследио је одговор Бугарске у виду предлога о аутономији Македоније.¹⁶² Идејом о аутономији, Бугарска није одустала од своје пређашње политике, већ су политички кругови око председника владе Стоилова сматрали да би такво решење у ближој будућности створило услове да Софија присаједини Македонију. Како је за реализацију те идеје било потребно обезбедити подршку осталих балканских држава, великих сила и Османског царства, задатак је деловао готово немогућ.¹⁶³

Супротни ставови двеју влада, бугарске и српске, око решавања статуса Македоније, нису у потпуности одбацили идеју о заједничком раду на питањима од заједничког интереса. Јануара 1897. године на Криту је грчко становништво устало против Османских власти, тражећи отцепљење и присаједињење Грчкој. Варница упаљена на Криту претила је да покрене пожар на ширем простору Балканског полуострва и да поново отвори Источно питање. Грчко-турски рат имао би несагледиве последице. Бугарска влада, узнемирена и забринута, пре свега о могућим последицама у Македонији, одлучила се да отпочне преговоре са Србијом. Бугарски дипломатски агент у Београду, Георгијев¹⁶⁴, предао је новом председнику владе Србије, Ђорђу Симићу, предлог владе у Софији за споразум. У основи, предлог се састојао од три тачке које су, по мишљењу Бугарске, биле услов да се договор реализује. Прво, да

¹⁶² В. Јовановић, *нав. дело*, 156-159.

¹⁶³ М. Војводић, *нав. дело*, 157.

¹⁶⁴ Дипломатски представник Бугарске у Београду од 1897-1899. године.

влада Србије, Грчке и Бугарске од великих сила и Порте затраже формирање једне посебне провинције у Македонији, по угледу на Крит, са истим правима. Да се преко заступника поменутих влада заједнички делује и учине неопходни кораци у Цариграду ради остваривања идеје у Македонији да се не интервенише војно, док се не постигне договор о питању образовања нове провинције. Српска влада није прихватила предлог, пре свега због чињенице да су велике силе биле изричито против сваке промене *statusa quo* на Балкану. Са друге стране, бојазан Србије да би у одређеном тренутку Бугарска могла урадити исто оно што је урадила са Источном Румелијом 1885. године чинила је неприхватљивим предлог споразума. И поред начелног одбијања, српска влада је овластила председника Ђорђа Симића¹⁶⁵ да истражи мотиве Бугара за постизање споразума.¹⁶⁶ Србија није могла да улази у комбинације око аутономије Македоније без претходног дефинисања својих националних интереса у тој области.

Почетком фебруара 1897. године Бугарска је упутила редефинисани предлог, по коме би Софија и Београд у Цариграду, код представника великих сила, изнеле тешко стање хришћанског живља у Македонији и потребну реформу, чиме би показале заинтересованост Бугарске и Србије за будућу судбину те Османске провинције. Са тим у вези, српски дипломатски представник у Софији посетио је, половином фебруара, Стоилова како би добио ближа појашњења. Бугарски председник владе је изразио жељу своје владе да заједничким снагама са Србијом раде на побољшању стања становништва у Македонији, свестан чињенице да велике силе не би дозволиле друго решење, понајмање мењање граница оружаним путем. Зато је, по тврдњама Стоилова, и одбијен предлог Грчке о подели територија Османског царства између три балканске државе, које је она изнела у разговорима са Бугарском. По питању дефинисања националних интереса у Македонији, Стоилов је сматрао да је то питање потребно решавати у интимнијој атмосфери, при посети српског краља Софији, уз присуство председника владе Симића.¹⁶⁷

Имајући у виду интересе великих сила на Балкану, пре свега Русије и Аустроугарске, Бугарска и Србија желеле су да чују њихово мишљење, тим пре што је проблем Крита заокупљао пажњу европске дипломатије, која је будно пратила догађаје на истоку Европе. Одговор из Петрограда је био да у случају припајања Крита Турској,

¹⁶⁵ Ђорђе Симић (1843-1921), српски политичар, дипломата. У два наврата је био председник српске владе. У више европских престоница обављао је дужност дипломатског представника краљевине Србије.

¹⁶⁶ М. Војводић, *нав. дело*, 159-160; Богдан Поповић, *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010, 484-485.

¹⁶⁷ М. Војводић, *нав. дело*, 160-162.

Русија неће толерисати авантуре које би нарушиле постојеће стање у Македонији, али да подржава став Бугарске, Србије и Црне Горе о споразуму који би чувао њихове интересе. Аустроугарски министар спољних послова, гроф Голуховски, је приликом сусрета са Симићем у Бечу, изнео став Монархије по коме велике силе неће дозволити покретање Источног питања због Крита и са тим у вези, неће дозволити никаву војну акцију којом би биле промењене границе Османског царства.¹⁶⁸

Српски краљ Александар је 17. фебруара, у пратњи председника владе Симића и неколико министара, дошао у посету Софији. У преговорима са бугарским званичницима и кнезом поновљен је став о мирољубивој акцији у Македонији и потреби побољшања живота хришћана. Посебно ваља истаћи да је званична Софија признала посебне националне интересе Србије у Македонији и потребу да због својих економских интереса добије излаз на Егејско море. Међутим, није постигнут договор о подели интересних сфера у Македонији. Стоилов је сматрао да је потребно времена да бугарска јавност прихвати чињеницу да у Македонији има Срба и да они имају право на остваривање властитих интереса. Уваживши међусобне ставове, 3. марта је потписана тзв. Угодба.¹⁶⁹ Документ, сачињен од четири тачке, требало је да представља потврду добрих односа и разумевања између две стране, али је, у ствари, био механизам да једна страна другој онемогући самосталну акцију на простору Македоније. По Угодби¹⁷⁰, сва питања која се тичу интереса бугарског и српског народа требало је да буду расправљана споразумно. Обе стране су се обавезале да без договора неће предузимати ни политичке, ни војне акције које би угрозиле *status quo*. До утврђивања интересних сфера у Македонији, владе обе државе су се обавезале да неће чинити сметње по питањима цркве и просвете. Угодбом је требало укључити у процес повезивања и Црну Гору. Потписе на документ су ставила оба владара и

¹⁶⁸ Исто, 162-164.

¹⁶⁹ Исто, 165-166.

¹⁷⁰ „Његово Величанство Краљ Србије и Његово Височанство Књаз Бугарске, задахнути жељом да споразумно дејствују на свим питањима која се тичу среће и напретка српског и бугарског народа, сагласили су се о следећем: 1. Сва питања која се тичу интереса српског и бугарског народа у Отоманској империји, обе владе – српска и бугарска – расправљаће споразумно. 2. Ни једна од поменутих влада неће предузимати и без претходног сагласја са другом ништа што би могло променити данашњи *status quo* на Истоку, дакле никакву ни политичку ни војну акцију. 3. Док се узајамним сагласјем не утврде сфере интереса српских и бугарских у земљама Османске империје, обе владе обавезују се да у питањима националним, црквеним и школским, у тим земљама једна другој не само не чине сметње, него да се узајамно потпомажу. 4. Ова угодба саопштиће се његовом Височанству Књаза Црне Горе и позваће се и Он да њој приступи...” у: *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, T-1, priredio: Momir Stojković, Beograd 1998, 216-217.

министри иностраних дела Бугарске и Србије.¹⁷¹ Иницирајући овакав споразум Бугарска је постигла свој циљ. Није пристала на поделу интересних сфера, док је истовремено одложила решавање статуса Македоније, бар до оног тренутка када буде у могућности да то питање реши у своју корист.

Иако је, по договору у Софији, бугарско-српски споразум требало да остане тајан осим за представнике Црне Горе и Русије, штампа и јавна мњења у Србији и Бугарској су наслућивала да је неки договор постигнут. Српска влада је средином марта обавестила руског цара, преко дипломатског представника у Петрограду, Грујића, о детаљима споразума, а исто је урадила и бугарска страна. Цар и влада нису дубље улазили у одредбе споразума, јер су унапред били обавештени од дипломатског агента у Софији, Чарикова, о самом садржају. Аустроугарска и Османско царство су, такође, сазнали за постојање споразума, али су дипломатски представници Бугарске и Србије одбијали да дају више информација о тој теми. Руска дипломатија, једина упућена у детаље Угодбе, благонаклоно је реаговала на споразум. Верујући да ће активности на плану културе и верских питања смирити политичке елите у Софији и Београду, подржала је споразум. Петрограду је требао мир на Балкану ради остваривања њених планова на Далеком истоку. Споразум је, посматрано кроз призму Русије, био гарант стабилности.¹⁷²

Споразум између Бугарске и Србије, поред свог политичког дела, носио је користи по два народа и у погледу привреде. Крајем фебруара, неколико дана пре потписивања Угодбе, потписан је трговински уговор који је Србији омогућио приступ бугарском тржишту. Ширење и продубљивање веза требало је да допринесе већем повезивању у различитим аспектима деловања у циљу остваривања националних интереса оба народа. Међутим, декларативне фразе су се убрзо показале као недовољне на самом терену. Иако је тачком три, предвиђено успостављање сарадње представника Бугарске и Србије на простору Македоније, до тога није дошло. Насупрот томе, између бугарских и српских агената на терену владао је већи антагонизам него пре потписивања Угодбе. Бугарска је, пре свега радом Егзарихије, гледала да појача свој верски утицај на територији целе Македоније. Најбољи пример је био захтев султану да им одобри отварање нових владичанских центара у Битољу, Дебру и Струмици, што име је и одобрено октобра 1897. године. Потези Софије нужно су утицали на

¹⁷¹ Б. Поповић, *нав. дело*, 485-486; *Историја српског народа*, VI/1, 125; Е. Стателова, С. Грњчаров, *нав. дело*, 146-147; D. Bogetić, S. Kovačević, *нав. дело*, 17.

¹⁷² М. Војводић, *нав. дело*, 170-173.

неповољне реакције из Београда, где су потезе Бугарске сматрали повредом споразума.¹⁷³ Само годину дана након потписивања, примена споразума није одисала оним полетом и жаром као у време његовог настанка. Поставши све више декларативан документ, у пракси неће достићи очекиване резултате и постаће мртво слово на папиру.

О озбиљности ситуације у Македонији, где је притисак на српске делатнике сваким даном бивао све јачи, сведочи и пример из Куманова, где су Егзархисти¹⁷⁴ напали Србе са намером да отму „ред у цркви“. Да случај из Куманова није био усамљени инцидент говоре и примери из Битоља и Велеса, где је локални егзархијски свештеник држао проповеди против српског становништва или протести у истим градовима против отварања српских школа. На жалбу званичног Београда председнику владе Стоилову поводом ових догађаја, он је изражавао жаљење, али је, по свој прилици, тајно подржавао акције против Срба, пошто су прогони временом постајали све јачи. Од јесени 1897. године од вербалних застрашивања кренуло се са физичком ликвидацијом српских радника на терену, што је само заоштравало ионако заоштрену атмосферу у Македонији.¹⁷⁵ Упоредо са настанком Македонске револуционарне организације, у Софији је 1895. године основан Врховни македонски комитет, на челу са Трајком Китанчевим¹⁷⁶, са циљем организације и слања одреда у Македонију, што је на спољнополитичком плану стварало потешкоћа бугарској влади.¹⁷⁷

Србија је, од оснивања Егзархата, имала отежан рад на ширењу свог утицаја на локално становништво у Јужној Старој Србији и Македонији. До краја осамдесетих година 19. века она је то радила преко „Одбора за цркве и школе у Старој Србији и

¹⁷³ Исто, 173-175; Е. Стателова, С. Грњчаров, *нав. дело*, 150.

¹⁷⁴ Тежак положај хришћана у Османском царству крајем 19. века код образованијег слоја егзархиста у Солуну створио је тежње за ослободилачким радом, што је проузроковало расцеп између надолazeће генерације и старе управе Егзархије. Нове снаге су 1893. године решиле да створе једну нову организацију са циљем борбе за аутономију и ослобођење Македоније. Организација је формално основана 1894. године под називом Македонска револуционарна организација - МРО. Организација је 1896. године променила име у Бугарско македонско одринска револуционарна организација – БМОРО. Тај назив је носила до 1902. године, када постаје Тајна македонско одринска револуционарна организација – ТМОРО, док ће коначан назив Унутрашња македонско одринска револуционарна организација – ВМРО добити 1905. године. Организација, чији су чланови били искључиво бугарске националности, од свог оснивања је прокламовала изразити негативан став према Србима и српским црквеним, културним и школским активистима на тлу Јужне Старе Србије и Македоније, у: Урош Шешум, Друштво против Срба 1897-1902, Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне ораганизације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897-1902, *Српске студије*, 4/2013, 79-80.

¹⁷⁵ У. Шешум, *нав. дело*, 81.

¹⁷⁶ Трајко Китанчев (1858-1895), бугарски песник, есејиста, посланик у народном Собрању.

¹⁷⁷ Р. Даскалов, *нав. дело*, 185.

Македонији“, потом преко „Друштва Светог Саве“. Марта 1887. године при Министарству просвете основано је „Одељење за школе и цркве ван Србије“, названо још „Политичко-просветно одељење“ које је убрзо постало водећи елемент у раду на самом терену. Егзархат, званично признат од Османских власти, вршио је бугаризацију становништва и наметањем своје пропаганде успешно спутавао српски утицај. Да би спречила велики утицај Бугара, Србија је 1887. године отворила своје конзулате у Солуну и Скопљу, а 1889. у Битољу. У црквеном погледу, тек је 1896. године споразумом са Васељенском патријаршијом омогућено да за Рашко-призренског митрополита буде изабран Србин, а та позиција је обезбеђена, додуше не у потпуности, за скопско владичанство наредне године. Ширење црквених надлежности условило је и отварање нових школа, те су током 1897. године у Солунском и Битољском вилајету отворене 73 нове српске школе. Деценија српске црквено-школске акције допринела је заокруживању готово целог Косовског вилајета и стварању јаким националних језгра на територији Куманова, Тетова, Прилепа, Пореча и Велешког Азота.¹⁷⁸ До 1901/1902. године Србија је на простору Македоније отворила 217 школа, са 9179 ученика и 408 учитеља, што сведочи о брзини ширења просветног рада. У исто време је у Старој Србији отворено 165 школа са 6503 ђака и 280 наставника.¹⁷⁹ Иако је остварен велики успех у отежаним условима у односу на бугарски рад и пропаганду, српска акција је још увек била инфериорна и тек у зачетку.

Крај 19. века је у погледу бугарско-српских односа донео нова сучељавања на простору Старе Јужне Србије и Македоније. Однос Србије према том региону у великој мери био је условљен преоријентацијом спољне политике која је, након окупације Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу, била усмерена на тежње за територијалним проширењем ка југу. Нови политички курс неминовно је морао да се судари са бугарским националним покретом, чиме се могао наслутити дуг и озбиљан сукоб са својим источним суседом.¹⁸⁰ Успеси српске дипломатије, преко ширења културне и просветене мреже, произвели су да бугарска страна одговори путем силе и репресије. У периоду од 1897. до 1900. године убијено је 16 српских првака, свештеника, професора и настојника школа од стране БМРО-а, потпомогнути

¹⁷⁸ У. Шешум, *нав. дело*, 74-7

8; Светлозар Елдџров, *Срџбската вџорџжена пропаганда в Македония (1901-1912)*, София 1993, 9-10.

¹⁷⁹ Македонка Митрова, *Краљството Србија и Османлијска Македонија (1903-1913)*, Скопје 2012, 40.

¹⁸⁰ Румјана Божилова, *Сърбия и Българското националноосвободително движение в Македония в края на XIX век (1893-1900). Освободителни борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския конгрес*, *Известия на института за история*, Т.25, 1981, 40-41.

бугарским дипломатским представницима и члановима Егзархије. Ове акције су, свакако, умањиле снагу српског покрета, нарочито у Македонији, где је он постао готово безопасан. До смиривања страсти дошло је 1901. године, када је Организација радила на ширењу своје револуционарне мреже и припреми устанка.¹⁸¹

Почетком 20. века, Балканско полуострво је постало полигон за разрачунавање великих европских сила око превласти у Источном питању. За Србију и Бугарску, две кључне балканске државе, и њихове међусобне односе, посебан утицај имале су две околности: аустро-руски споразум¹⁸² из Мирцштега из 1903. године, којим је предвиђена реформска акција у европском делу Османске царевине и рат царске Русије и Јапана 1904. године, као и њен пораз у сукобу крајем 1907. године. Новонастале околности и одсуство руског утицаја на Балкану код западних великих сила су донеле већу заинтересованост за савез балканских држава, пре свега Србије и Бугарске, као средства за спречавање све већег аустро-немачког продора ка Истоку¹⁸³.

Улазак у 1903. годину наговештавао је нову буру на простору Балканског полуострва. Представници бугарског националног покрета у Македонији и високи кругови Егзархије на састанку у Солуну, јануара 1903. године, донели су одлуку о подизању устанка на пролеће, не би ли изазвали интервенцију других држава, пре свега Бугарске. Циљ устанка био је припајање Македоније Бугарској. Иако је било отпора идеји међу самим члановима покрета, превагнула је струја која се залагала за оружану борбу против Османског царства. Устанак је отпочео 2. августа у велешко-дебарском крају. Покушај устаника да ослободе Кичево остао је неуспешан, али је зато ослобођено Крушево, које је постало центар устанка. Убрзо је дошло до ескалације устанка на шире подручје источне Македоније и на југозапад у областима око Преспе, Охрида и Битоља. У кључним моментима устанка спречено је учешће Бугарске, пре свега реакцијом Аустроугарске и Русије, које су тврдокорно заступале став о очувању *statusa quo*, чиме је устанак био осуђен на пропаст. Препуштени сами себи, устаници нису могли да наставе борбу, те је устанак угушен од стране надмоћније османске

¹⁸¹ У. Шешум, *нав. дело* 101-102.

¹⁸² На састанку у Мирцштегу 15. октобра 1903. године цареви Аустроугарске и Русије, Франц Јозеф и Николај II, усвојили су реформски план за Македонију. Између осталог, предвиђена је била реформа судства, увођење жандармерије, административне и пореске реформе и укидање нерегуларних башибозука. Реформска акција је предвиђена да се изврши под контролом великих сила. Међутим, стање након потписивања споразума није дало очекиване резултате на самом терену. Напротив, Македонија је постала земља терора и опште несигурности, у: Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, Београд 2008, 274.

¹⁸³ Љиљана Алексић-Пејковић, „Преглед српско-бугарских односа 1904-1909“, *Вардарски зборник* 10/2015, 65-66; Е. Стателова, С. Грњчаров, *нав. дело*, 182.

војске, која је 31. августа освојила и спалила Крушево. Остаци устаника повукли су се у планине, док су устаничке вође своје уточиште пронашле у Бугарској. Иако неуспешан, устанак је изазвао значајне последице на унутрашњем и спољном плану. Нужно је условио доношење пакета реформних мера, усвојених у Мирџштегу од стране аустро-руске дипломатије, а са друге стране је подстакао активности балканских држава у виду организовања и слања оружаних чета на простор Македоније.¹⁸⁴

Поред комешања и стања напетости на простору Македоније, политички живот Србије и Полуострва уздрмао је догађај који је имао далекосежне последице у годинама које су долазиле. Већ од 1901. године група официра, окупљених око капетана Драгутина Димитријевића Аписа¹⁸⁵, планирала је атентат на краља Александра. Организовани око харизматичног Аписа, завереници су најпре ширили свој покрет међу млађим официрима, а потом су у заверу укључени и виши официри и политичари, попут либерала Ђорђа Генчића¹⁸⁶ и Јована Авакумовића. Иако су знали за план око убиства краља, радикали и Пашић, поучени лошим искуством из Тимочке буне, нису узели учешће у завереничкој акцији. Многобројне афере и државни удари младог српског краља створили су атмосферу у друштву да је постало питање дана када ће режим Обреновића пасти. У ноћи 29. маја 1903. године, група официра насилно је упала на двор и убила краљевски пар, Александра и Драгу Обреновић. Смрт краља означио је пад династије Обреновић и њен силазак са историјске сцене. Након убиства, формирана је нова влада на челу са Јованом Авакумовићем, а на српски престо је позван Петар I Карађорђевић, унук војводе Карађорђа.¹⁸⁷

Сменом династија у Србији, увођењем парламентаризма и завршетком периода личних режима 1903. године, завршио се период доминантног аустроугарског утицаја у економском и политичком животу краљевине и наступила је ера одвајања од Монархије. Нови политички правац предвиђао је окретање Русији у спољној политици и раду на балканском споразуму.¹⁸⁸ Мајски преврат и избор кнеза Петра Карађорђевића

¹⁸⁴ Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, 120-121; L. Stavrijanos, *nav. delo*, 498.

¹⁸⁵ Драгутин Димитријевић-Апис (1876-1917), српски официр и један од организатора атентата на краља Александра Обреновића. Био је члан завереничке организације „Уједињење или смрт“, познатије као „Црна рука“.

¹⁸⁶ Ђорђе Генчић (1861-1938), српски индустријалац и политичар, министар унутрашњих дела. Један је од чланова „завереника“ у убиству краља Александра Обреновића.

¹⁸⁷ *Историја српског народа*, VI/1, 133-135; С. К. Павловић, *нав. дело*, 255.

¹⁸⁸ Љиљана Алексић-Пејковић, *Савез Србије и Бугарске*, 131; Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1804-1918*, приредио: Душан Батаковић, Београд 2017, 311.

за новог краља Србије, у Софији је наишао на повољан пријем и одобравање. У разговору са руским послаником у Бугарској, Георгијем Бакметијевим, кнез Фердинанд је изјавио да кнеза сматра сталоженим и разборитим човеком, што је био добар предуслов за постизање споразума између Бугарске и Србије. Са друге стране, након окретања спољнополитичког курса Србије ка Русији и све отворенијег сукоба са Аустроугарском, Београду је договор са Бугарском био непоходан. Софија је, попут Србије, била угрожена споља, претио јој је сукоб са Османским царством, што је кнеза Фердинанда и бугарску владу упућивало на сарадњу са Србијом. Јачи и све отворенији продор Монархије на југ Балкана, у одсуству Русије, терао је у загрљај Бугарску и Србију. Софијски званичници су процењивали да би по бугарске националне интересе у Македонији било опасније присуство Аустроугарске монархије од присуства Србије.¹⁸⁹ Након што је безуспешно покушавао да постигне споразум са Портом, кнез Фердинанд се окренуо Београду.

Почетком 1904. године, влада Грујић-Пашић убзала је преговоре са Бугарском. Пашић, као велики заговорник политике зближавања са Бугарском, саветовао је краљу Петру да посети Фердинанда и искористи преврат као шансу за нови почетак у односима две земље. Сматрао је да ће давање подршке Софији, након Илинденског устанка, допринети да тај догађај неће бити схваћен искључиво као бугарски чин. Са друге стране, Србији је било преко потребно да посетом изађе из дипломатске изолације у којој се нашла након убиства краљевског пара.¹⁹⁰ Јован Ђаја, радикалски политичар, указивао је на важност постизања споразума како би се спречило да велике силе одлучују о судбинама два народа. Он је, у говору на скупу пријатеља српско-бугарске слоге у Београду, у обраћању присутнима, рекао да претходни сукоби Бугара и Срба треба да буду поука за будућност и да је потребно прекинути сукобе у Македонији као први предуслов за склапање савеза. Важно је, говорио је Ђаја, да и Србија и Бугарска пред себе поставе задатак заједничког наступања у браћењу балканске самосталности.¹⁹¹ Супротно мишљењу Пашића и радикалских кругова, било је политичара у Београду који нису благонаклоно гледали на могућност посете краља Софији, попут Генчића и Авакумовића. Генчић је сматрао да би посета учврстила положај кнеза Фердинанда који би посету искористио да ојача свој положај у Бечу и

¹⁸⁹ Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић у отаџбини 1903-1914. године*, Београд 1990, 354-355.

¹⁹⁰ Исто, 355-356.

¹⁹¹ Јован Ђаја, *Савез Бугарске и Србије*, Београд 1904, 3-15.

Цариграду, на уштрб Србије, док је Авакумовић истакао неповерење у намерама Бугара, али и у њихове велике претензије у области Македоније.¹⁹²

Иницијатива у преговорима настављена је разговорима Пашића са бугарским представником у Београду, пуковником Хесапчијевим¹⁹³. Обојица су, свесни проблема око питања Македоније, указивали на неопходност споразумевања и отклањања међусобних препрека.¹⁹⁴ Сличан разговор је Пашић водио фебруара месеца и са Ризовим, послаником на Цетињу и делегатом кнеза и владе Бугарске, у присуству Хесапчијева и председника српске владе Саве Грујића, о чему је обавестио српског посланика у Софији, Јована М. Јовановића¹⁹⁵. При доласку у Београд, Ризова су сачекале инструкције бугарске владе, а циљ његове посете био је да у форми случајног пријатељског сусрета испита ставове српске стране.¹⁹⁶ Ризов је саговорницима изнео схему у којој су се налазиле тачке које би требало да се нађу у будућем уговору. Углавном, предлог споразума био је подељен у три дела. Први део је регулисао економске односе између две земље, други је обухватио рад на примени мирцштегских одредби, док се трећи део односио на питање шта треба да се уради ако дође до пропадања плана о реформама. Прва два питања била су прилично јасна и неспорна, док је трећа тачка изазвала негодовање Ризова. Наиме, Пашић је изнео став српске владе где се под Македонијом сматрају територије вилајета Скопског и Битољског, док је Косовски вилајет, укључујући Новопазарски санџак, територија Старе Србије. Ризов и Хесапчијев су тражили да се изостави спорна тачка јер она не би била прихваћена у Софији, те је боље да она буде остављена за решавање накнадно, након потписивања споразума. Пашић и Грујић су остали при свом ставу, нагласивши да је Србија прихватила идеју о аутономији Македоније, али да не могу прихватити да Стара Србија уђе у границе Македоније и на тај начин изгуби свој историјски идентитет. Србија није била спремна да својевољно, властитим снагама, створи велику Македонију која би, у одређеном тренутку, могла да постане део Бугарске и на тај начин да угрози њену егзистенцију.¹⁹⁷ За разлику од Пашића, флексибилнији став у

¹⁹² Д. Живојиновић, *нав. дело*, 356.

¹⁹³ Бугарски дипломатски представник у Србији од 1904 до 1905. године.

¹⁹⁴ Д. Живојиновић, *нав. дело*, 356.

¹⁹⁵ Јован М. Јовановић (1869-1939), истакнути српски дипломата и политичар. Обављао је функцију српског дипломатског представника у својству отправника послова у Софији током 1903 и 1904. године.

¹⁹⁶ Централен државен архив, (у даљем тексту: ЦДА), ф. 176к, оп. 1, ас. 2120, *Хесапчијев-Петрову*, №. i 22, од 8. фебруара 1904; Е. Стателова и др., *нав. дело*, 329.

¹⁹⁷ Документи о спољној политици краљевине Србије 1903-1914, (у даљем тексту: ДСПКС), књига 1, свеска 2, Српска академија наука и уметности, приредио: Андрија Радоњић, Београд 1998, бр. 72, 182-

разговору са Ризовим показао је председник скупштине Аца Станојевић¹⁹⁸. Он се није противио идеји о аутономији Македоније, за коју је рекао да је подржава и српски краљ, и није предпостављао њену поделу као услов за постизање споразума. Председник скупштине је сматрао да је потребно обезбедити и узајамну војну подршку у случају претње од Османског царства или Аустроугарске.¹⁹⁹

На пролеће 1904. године вршене су и последње припреме за сусрет бугарског кнеза и српског краља. Нађено је компромисно решење да се двојица владара најпре сретну у Србији, после чега ће краљ Петар посетити Софију. За место састанка одређен је Ниш. Претходно је издато саопштење за јавност да је краљ пошао у Врање, а кнез на пут у Европу. Састанак двојице владара одржан је 14. маја и трајао је непуних двадесет минута. Детаљи разговора остали су готово непознати и углавном су се односили на међусобне похвале између кнеза и краља, уз давање прикладних изјава о неопходности заједничког деловања.²⁰⁰ Сусрет двојице владара преокупирао је у тој мери пажњу дипломатског кора и јавног мњења у Србији да је постао предмет разговора готово сваке „пивнице и кафетерије“ у Београду, уз незаобилазно питање: „Зашто су се састали краљ Петар и кнез Фердинанд у Нишу“?²⁰¹ О значају сусрета двојице владара сведочи свечана атмосфера која је владала у Нишу тог дана. Град је био свечано украшен српским и бугарским заставама, а двојицу владара су сачекали највиши представници града на железничкој станици, уз поздраве грађана и почасну топовску паљбу. Најпре је са својом свитом стигао краљ Петар у Ниш, а недуго затим стигао је и кнежев воз. Уз топле поздраве, у свечаним генералским оделима, двојица владара су у свечаној поворци кренули ка Начелству, на обали Нишаве, поздрављени од стране окупљених грађана.²⁰² Састанак српског краља и бугарског кнеза изазвао је извесну дозу пажње у царској Русији, која је посебно била заинтересована за односе Бугарске и Србије. Интелектуални кругови у Петрограду позитивно су, и са радошћу, реаговали на сусрет и „љубавно живљење међу јужнословенским народима“. За разлику од њих, дипломатски кругови званичног Петрограда имали су другачије мишљење. Министар иностраних послова Русије, гроф Ламздорф, у разговору са српским послаником

184; С. Радоева, *нав. дело*, 131; Е. Стателова, С. Грњчаров, *нав. дело*, 184-185; Е. Стателова и др., *нав. дело*, 333-334.

¹⁹⁸ Аца Станојевић (1852-1947), српски политичар. Један је од оснивача Народне радикалне странке 1881. године.

¹⁹⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, ас. 2120, *Хесанчијев-Петрову*, №. I 38, од 13. фебруара 1904.

²⁰⁰ Д. Живојиновић, *нав. дело* 357-358.

²⁰¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, ас. 2120, *Хесанчијев-Петрову*, №. 573, од 5. маја 1904.

²⁰² *Политика*, 1. мај 1904, бр. 109, 3, Састанак владара у Нишу; Јован Јовановић Пижон, *Дневник (1896-1920)*, Београд 2015, 98.

Стојаном Новаковићем изразио је бојазан да тај догађај не доведе до нежељених компликација. Новаковић је грофу изнео умирујућу поруку да је „нишки састанак само нов доказ искрене жеље Бугара да напусте досадашњу политику немара и љутње и да приђу политици коју ми никад нисмо ни остављали – политици лојалности и мирног очекивања“. Са друге стране, аустроугарски посланик у Русији, барон Ерентал, поздравио је сусрет двојице владара окарактерисавши га као „добру ствар“.²⁰³

Преговори око постизања споразума, вођени у Београду током марта 1904. године, стално су се спотицали по питању Македоније. На крају, обе стране су попустиле: Бугари су признали постојање српских интереса у Македонији, а српска влада је начелно одобрила аутономију Македоније, уз услов да свим народима буду загарантована иста права, да Солун постане слободна лука и да Србија са Македонијом уђе у царински савез. Крајем марта закључена су два бугарско-српска споразума: тајни („Савезни уговор“), који је имао политички карактер и јавни („Пријатељски уговор“), који је обухватао економска и правна питања. Политичким уговором обе стране су гарантовале безбедност једна другој у случају напада неке треће стране и узајамну помоћ ако нека велика сила покуша да окупира или анектира део Балканског полуострва. Бугарско–српско економско приближавање, са друге стране, било је узајамно осигурање Србије од Двојне Монархије и Бугарске од Османског царства. Србија је добила излаз на Црно море, а Бугарска је кроз Србију добила пут ка средњој Европи. Економско зближавање из 1904. године ударило је темељ постизању и царинског савеза две земље, који је након дужих преговора потписан јула 1905. године. Значај уговора је чињеница да је роба домаће производње била ослобођена царина у међусобном промету између Бугарске и Србије.²⁰⁴ Потписе на споразум 30. марта ставили су: Никола Пашић и Сава Грујић са српске, и Христофор Хеспачијев и Димитрије Ризов са бугарске стране.²⁰⁵ Упознавање царске Русије са постизањем договора између Бугарске и Србије било је важно у великој мери, јер је део договора подразумевао њено посредовање у решавању могућих спорова између две стране. То питање ће нарочито бити активно приликом преговора о савезу 1912. године.²⁰⁶ Међутим, и поред добре воље, камен спотицања који је претио озбиљнијем повезивању две стране остало је македонско питање. Ту, и поред поменуте иницијативе, готово да

²⁰³ ДСПКС, књ. 1, св. 2, бр. 64, 171-172.

²⁰⁴ *Историја српског народа*, VI/1, 150-151; *Balkanski ugovorni odnosi 1886-1996*, I, 244-245.

²⁰⁵ С. Радоева, *нав. дело*, 132; Владимир Ћоровић, *Преговори о балканским савезима. Годишњица Николе Чупића*, XLVII/ 1938, 10.

²⁰⁶ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 338.

није било никаквог напретка. Тврдокорни став бугарске стране најбоље описује коментар пуковника Хасапчијева, који је у разговору са руским дипломатским представником у Србији, Муравјевом, изјавио да не може бити никаквог договора са Србијом док се њена званична политика залаже за поделу сфера и утицаја у Македонији. Македонија треба самостално да се развија и да припадне народу који је насељава, истакао је он, а Србија треба да се одрекне заблуда о намерама да је присаједини. Македонија је кост која може да задави онога који је наумио да је прогута, говорио је Хасапчијев.²⁰⁷ Управо су ти антагонизми и утицај Аустроуграске допринели да споразум из 1904. године остане само мртво слово на папиру.²⁰⁸

Почетком јула Пашић је са бугарским представником у Србији, Хасапчијевим, водио разговоре око термина посете краља Петра Софији. У септембру, након повратка краља из Рибарске бање где је био на одмору, почело се говорити о посети, мада још увек није било званичног датума. Коначан датум који је био одређен за посету био је 30. и 31. октобар. Због противљења војних кругова, пре свега завереника, посета није имала свечани карактер, што потврђује изостанак генерала Путника у званичној делегацији Србије, иако је на предлог Пашића он био планиран да путује. Краљ је, преко Цариброда, кренуо за Софију у вечерњим часовима 29. октобра, где га је на доласку сачекао кнез Фердинанд. Након формалних обавеза на двору, везаних за званичан протокол посете, краљ Петар је обишао Етнографски музеј, цркву Светог краља, Народно собрание, Војну школу. На свечаној вечери на двору оба владара су одржала пригодне здравице. Након дводневне посете краљ се вратио у Београд 31. октобра. Сам протокол посете није дозвољавао дужи сусрет краља и кнеза. Иако није позната садржина разговора, Аустроугарски посланик у Софији је сматрао да је главна тема разговора била Македонија. Иницијатива Пашића о посети Софији није дала очекиване резултате на повезивању две земље.²⁰⁹ Уместо да обезбеди чвршће повезивање народа на Балканском полуострву против утицаја Монархије, учињено је да њен притисак буде јачи и присуство све веће.

Србија, као независна држава, могла је потписивати уговоре са страним земљама, али јој је привредна везаност за Аустроугарску ускраћивала могућност да води независну економску политику. Иако је бугарско-српски споразум био више израз жеља и тежњи две државе за привредном самосталношћу него ли стварни царински

²⁰⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, ас. 2120, *Хасапчијев-Петрову*, №. i 28, од 9. фебруара 1904.

²⁰⁸ Ernst C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars: prelude to the First World War*, London 1969, 10.

²⁰⁹ Д. Живојиновић, *нав. дело*, 358-359.

савез, изазвао је бурну реакцију званичног Беча. Потпуно зависна од тржишта Двојне Монархије, Србија је била онемогућена да се економски приближи Бугарској.²¹⁰ Новембра 1905. године у Бечу су отпочели преговори између Србије и Аустроугарске о новом трговачком уговору. За време тих преговора бугарска влада је, без јасног разлога, објавила у јануару 1906. године да постоји склопљен царински савез између Србије и Бугарске, иако се радило о тајном уговору. Од српске стране уговор је био ограничен да ће ступити на снагу када се утврди да у њему неће бити потребно извршити потребне измене због нових уговора са другим државама.²¹¹ Објављивање уговора довело је српску владу у веома неугодан положај. Када је вест о постојању уговора доспела до бечке штампе, министар спољних послова Аустроугарске, Голуховски, наредио је прекид трговинских преговора са Србијом и затражио да му се хитно достави примерак уговора. Немајући куд, уплашена да ће остати без уговора са Бечом, српска влада је доставила садржину уговора аустроугарским званичницима, уз изјаву да га неће подносити Скупштини на гласање док се не реше сва спорна питања око аустроугарско-српског трговинског уговора.²¹² Помирљив тон српске владе није уродио плодом. Уговор склопљен Аустроугарској иза леђа схваћен је у Бечу као провокација. Иако је уговор са Бугарском предат на увид властима Монархије, трговински преговори су обустављени до 5. јануара 1906. године, када је Голуховски као услов за наставак преговора између две стране захтевао да се уговор са Бугарском напусти. Српски преговарачи су одговорили да не би било природно одбацити уговор ради уговора, за који се још увек не зна да ли ће бити потписан. Влада Србије показала је добру вољу тиме што је оставила могућност да модификује уговор са Бугарима и најзад, да га сасвим напусти. И поред аргументованих одговора српске стране, Голуховски је остао упоран.²¹³

Захтеви Аустроугарске према Србији су од једног привредног, добили значење политичког питања. Српска влада била је вољна да свој уговор са Бугарском прилагоди и усклади са садржајем уговора са Аустроугарском. Међутим, понижавајући захтеви Беча да Србија унапред и без икаквих гаранција потпуно одбаци уговор са Бугарском, значили су да Србија нема права да самостално одлучује о својој спољној политици и

²¹⁰ *Историја српског народа*, VI/1, 151.

²¹¹ Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 80; Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962, 143; E. C. Helmreich, *nav. delo*, 7.

²¹² Д. Ђорђевић, *Царински рат*, 144.

²¹³ *Исто*, 144-145; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 81.

да сама закључује међународне уговоре. Сукоб је попримио чисто политички карактер. Српски преговарачи у Бечу, Вујић и Миловановић, саветовали су влади отпор. Српска влада је 13. јануара 1906. године одговорила званичном Бечу да не може дати писмену ноту која се од ње тражи и да ће влади бити посебно жао ако се, и поред њене добре воље да прилагоди споразум са Бугарском уговору са Аустроугарском, преговори окончају.²¹⁴

Оштар став Аустроугарске према Србији изазвао је оштре критике у српском јавном мњењу. Никола Пашић, у том тренутку вођа опозиционих радикала, одобравао је потезе владе у Скупштини, говорећи да је влада извршила своју дужност према земљи кад је захтев одбила. Стојан Новаковић, некада аустрофилски опредељен политичар, тврдио је да аустријска политика није учинила добро што набуситим средствима тражи ове услове од Србије. Против жртвовања односа са Аустроугарском, зарад уговора са Бугарском, били су једино либерали. Они су били мишљења да уговор са Бугарском није могао економски да реши горућа питања српске трговине, док је увлачио Србију у царински рат са тржиштем који прима највећи део српских производа.²¹⁵ Одбијање српске владе да прихвати услов Аустроугарске условило је да Беч 22. јануара 1906. године затвори границу према Србији, што је практично значило објаву Царинског рата. Наредних година Србија је водила грчевиту борбу за спас своје економије и привреде.

Развој политичких односа између Бугарске и Србије пратила је и културна сарадња између два народа, изражена у јужнословенској идеји која се развила на простору Двојне Монархије и која је своје следбенике нашла и у Србији у периоду од 1904. до 1906. године. Фебруара 1904. године група ђака Велике школе посетила је Софију. На збору српских и бугарских ученика у „Славјанској Беседи“ расправљало се о важним питањима будуће сарадње два народа и изнета је мисао о конфедерацији Балканских народа као најсигурнијој одбрани од утицаја Аустроугарске и Русије. Делегати збора су затим прочитали резолуцију коју су донели јануара, у којој су се обавезали на заједнички рад на реализацији идеје о конфедерацији. Друга тачка резолуције односила се на Македонију. Творци резолуције изнели су став да македонско питање није ни српско, ни бугарско, ни грчко, већ искључиво оног народа

²¹⁴ Д. Ђорђевић, *Царински рат*, 145-146.

²¹⁵ Исто, 152; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 85-86.

који тамо живи и који свакодневно трпи и страда.²¹⁶ Током 1904. године у Београду је група младих интелектуалаца основала удружење „Словенски југ“, које је пропагирало идеје братства међу свим Јужним Словенима, укључујући и Бугаре. У том периоду у Београду су организовани бројни конгреси и састанци, где је долазило до размене идеја међу следбеницима покрета. Тако је у мају 1904. године, група од око 200 бугарских ђака посетила Београд. Дочек и срдчан пријем у српској престоници оставио је позитиван утисак у бугарској јавности и међу становницима Софије. Готово све престоничке новине позитивно су реаговале на повезивање бугарске и српске омладине као залог за „лепшу будућност оба народа, који ће морати једнога дана ићи руку под руку ако им је стало до независне будућности“.²¹⁷ У септембру исте године Београд је био домаћин првог Конгреса јужнословенске омладине. На конгресу је, поред представника Срба, Хрвата и Словенаца, присуствовао и одређен број бугарских делегата.²¹⁸ Следеће године у престоници Србије одржан је конгрес књижевника, где је донета резолуција о одржавању међусобних веза и размени књига, часописа и осталих публикација.²¹⁹ У августу 1906. године, одржан је следећи сусрет књижевника у Софији где је сарадња настављена. Претходно је, априла исте године, група гимназијских професора из Софије посетила Београд, а у јесен је у Софији одржан конгрес бугарских и српских професора. На конгресу је донета важна резолуција²²⁰ о неопходности припремања омладине ка потпуном духовном и политичком уједињењу бугарског и српског народа. Када је 1907. године, због демонстрација студената, Софијски универзитет био привремено затворен, део бугарских студената је своје школовање наставио у Србији.²²¹

Спољнополитичка ситуација на Балканском полуострву 1905. године и приоритети бугарске дипломатије довели су до промене на месту посланика Бугарске у Београду. На место новог дипломатског представника Софије у Београду постављен је Димитрије Ризов, указом бугарске владе од 11. маја 1905. године. На самом почетку

²¹⁶ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, ае. 2011, *Хесанчијев-Петрову*, №. 55, од 20. јануара 1904; ДСПКС, књ.1, св. 2, бр. 27, 117-118.

²¹⁷ ДСПКС, књ. 1, св. 2, бр. 181, 319.

²¹⁸ *Историја српског народа*, VI/1, 145.

²¹⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, ае. 2153, *Ризов-Петрову*, №. 892, од 11. новембра 1905.

²²⁰ „Српски и бугарски професори проникнути идејом да су судбине два једноплемена народа, како у прошлости тако и у садашњости у такој узајамној зависности, да је постојање њихово као самосталних историјских целина могуће само у политичком и економском савезу, - сматрају за свој морални дуг да спреме млада поколења у духу коначног духовног и политичког уједињења српског и бугарског народа, у: Документи о спољној политици краљевине Србије 1903-1914, књига 1, свеска 2/1, Српска академија наука и уметности, приредили: Љиљана Алексић Пејковић, Живота Анић, Београд 2006, бр. 195, 387.

²²¹ *Историја српског народа*, VI/1, 146; К. Манчев, *нав. дело*, 316.

своје нове мисије, иако цењен у београдским круговима, Ризов се сусрео са неповерењем према Бугарској и њеној спољној политици. Ризов је почетак свог дипломатског рада базирао на мирољубивој тактици превазилежења неспоразума, уместо писања званичних нота и демарша. Приоритет деловања Ризова био је обнова личних веза и односа између кнеза Фердинанда и краља Петра, јер је сматрао да ће повратак поверења између њих нужно допринети и развоју добрих односа између две земље. Међутим, и поред уложених напора, није дошло до ближих контаката на највишем државном врху, већ су се односи двеју страна развијали углавном у давању декларативних изјава о спремности за постизање споразума.²²²

Српски краљ и званичници, свесни чињенице о неопходности сарадње са својим најзначајнијим суседом, од 1904. године спроводили су дипломатске иницијативе у том правцу. За српског посланика²²³ у Софији постављен је Светислав Симић, дипломата који је био добро прихваћен у владиним и интелектуалним круговима у бугарској престоници и међу дипломатском кору. Симић је био један од оснивача *Српског књижевног гласника* и сарадник радикалског листа *Самоуправа*. У свом дипломатском раду водио је рачуна да не даје оштре оцене о приликама у Бугарској. Од 1907. године, Симићев рад је био од користи и његовом наследнику, Милану Ђ. Милојевићу²²⁴, који је до јесени заједно са њим обављао послове у Софији, а затим је, услед његовог одласка на лечење у Швајцарску, наставио рад самостално. Циљ мирољубиве тактике Београда био је стварање повољне атмосфере, како у политичким круговима, тако и у широј јавности, да се само заједничким радом могу очувати највиши национални интереси, решити међусобни проблеми, очувати државна самосталност и решити питање Македоније на обострани интерес обеју страна.²²⁵

²²² Снежана Радоева, Допринос Димитрија Ризова заједничкој акцији на Балкану 1904-1913, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, Београд 2013, 23-24; С. Радоева, *Димитрј Ризов*, 138-139.

²²³ Децембра месеца 1903. године на место привременог отправника послова у Софији постављен је Јован Јовановић-Пижон. Иако се није дуго задржао на тој функцији, Пижон је стекао важно искуство у сагледавању проблема везаних за горуће балканско питање као саставног дела Источног питања. Боравак у Софији ће му користити у каснијем дипломатском раду за период стварања Балканског савеза и за време Балканских ратова. Када је крајем јануара 1905. године кормило српске дипломатије преузео Никола Пашић дошло је и до новог спољнополитичког курса земље. Јовановић је своју мисију у Софији завршио августа месеца 1905. године, а на његово место је дошао Светислав Симић. Јовановић је своју даљу мисију наставио у Министарству иностраних дела као шеф Конзуларног одељења, у: Ненад Габрић, *Јован Јовановић-Пижон у европској дипломатији Србије (1903-1918)*, Београд 2011, 28-35.

²²⁴ Милан Ђ. Милојевић (187-1969), српски и југословенски дипломата. Дипломатску службу у Софији обављао је у периоду од 1907. до 1911. године.

²²⁵ Милан Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа: сећања краљевог дипломате*, приредили М. Павловић и М. Шећеровић, Београд 1994, 72-73.

И поред активне иницијативе и рада на продубљивању бугарско-српских односа, крајем 1907. године дошло је до смене Ризова са места бугарског представника у Србији. Његов рад окарактерисан је као негативан од стране власти у Софији и он је опозван из Београда, а на његово место је постављен Андреј Тошев²²⁶ као нови дипломатски представник Бугарске у Београду.²²⁷ Српски дипломатски представник у Софији, Милојевић, није крио разочарење у вези оцене рада Ризова као негативну од водећих људи Бугарске владе. Он је у писму председнику владе Пашићу навео да је у разговору са секретаром бугарске владе Димитровим изнео став да није искључива кривица Ризова и Симића што односи између две стране нису ишли замишљеним правцем, и да има других, пресуднијих фактора због чега је то тако.²²⁸ Смена Ризова није остала без одјека ни у српској јавности. Вест о његовој смени и постављење Тошева на његово место није дочекано са одобравањем. Новопостављени дипломатски представник окарактерисан је као „велики србождер“ који је активно учествовао у припремама за убиство Срба док је био агент бугарске владе у Битољу и да је веома чудно што је српска влада прихватила његов агрестман.²²⁹ Ризов, са друге стране, није био сматран за обичног дипломатског агента, већ за персону која је оличавала читаву једну политику „зближавања и измирења“ два суседа. Он је дошао у Београд са мисијом да ту политику „приведе у дело“.²³⁰ Како било, у периоду од 1905. до 1907. године, и поред великих очекивања, није дошло до реализовања корених промена у односима између два народа.²³¹

Видљивије захлађење бугарско-српских политичких односа постало је приметније од јесени 1906. године. Оно се, у доброј мери, поклопило са променом у Министарству иностраних послова Аустроугарске, када је исте године, уместо Голуховског, на чело министарства дошао барон Алојз Лекса фон Ерентал.²³² У

²²⁶ Андреј Тошев (1867-1944), бугарски политичар и дипломатски агент Бугарске у Србији од 1908. до 1913. године.

²²⁷ С. Радоева, *Допринос Димитрија Ризова*, 24.

²²⁸ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига III, свеска I/I, приредили: Михаило Војводић, Љиљана. Алексић-Пејковић, Београд 2010, бр. 2, 219-220.

²²⁹ *Политика*, 27. децембар 1907, бр. 1416, 2, Смењивање г. Ризова.

²³⁰ *Дневни лист*, 6. јануар 1908, Г. Ризов, 1.

²³¹ С. Радоева, *Допринос Димитрија Ризова*, 24-25.

²³² Познати енглески историчар Ален Ц.П. Тејлор за барона Ерентала у својој књизи *Хабзбуршка монархија* између осталог је написао : „Он је био последњи од многих мађионичара који су обећавали да ће Монархију оживети чудотворним дипломатским потезом. Самоуверен и арогантан, дрско кевћући као теријер, презирао је све своје претходнике сем Андрашија и предлагао да за Аустроугарску поново освоји независност какву је уживала у време Берлинског конгреса. У ствари, да су он и Монархија дуже живели, почетак 20. века био би запамћен као Еренталово доба“, у: Ален Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, Београд 2001, 242.

Бугарској, у исто време, на чело дипломатије је ступио Станчов²³³, политичар аустрофилског опредељења. То је период када односи између Бугарске и Србије бивају спуштени на најниже гране. Некадашња „интимност“ у односима између две земље дефинитивно је нарушена двема посетама Станчова Бечу, док је, током лета 1907. године, постојала опасност да Бугарска објави рат Србији. Главне оптужбе на рачун Србије из Софије биле су везане за стање у Македонији. Десни и војни кругови у Бугарској све више су испољавали политичке ставове према којима је пут ка Македонији водио преко Србије и да је питање Македоније чисто бугарска ствар. Што је био јачи српски елемент на том подручју, то је била оштрија напетост у односима две државе.²³⁴

Балканско полуострво је почетком марта 1908. године из темеља потресао догађај који је претио да доведе у питање целокупну безбедност старог континета, као и мир на њему. Догађај који је неминовно утицао и на однос између два суседа, Бугарске и Србије. Тај знаменити догађај била је анексија Босне и Херцеговине.

²³³ Димитрије Станчов (1863-1940), бугарски дипломата, министар спољних послова, председник владе. Представљао је Бугарску у више западноевропских земаља и у Русији.

²³⁴ Е. С. Helmreich, *nav. delo*, 10; Љ. Алексић-Пејковић, Преглед српско-бугарских односа 1904-1909, 71-72.

1.3. Македонско питање – камен спотицања или кључ решења?

Дефинисање појма и граница историјско-географске области Македонија изазивало је велику пажњу научних и политичких кругова Бугарске и Србије крајем 19. и почетком 20. века. Сам појам, дефинисан је још у доба антике као територијално-управна јединица римске државе. Познат и употребљиван као термин током средњег века, дочекао је Османске освајаче, који су ширећи границе свога царства развијали сопствени административни апарат. У складу са прокламованом политиком увођења сопствених имена у новоосвојене области, нестајали су и докази о границама старих регија, укључујући и област Македоније. Османски владоци су освојеним регионима давали имена по важнијим градовима и рекама, избегавајући називе старих области. За некадашње области попут Епира, Тесалије или Македоније, чешће је коришћен назив Европска Турска, нарочито у делима страних путописаца која су обилазили просторе Балканског полуострва у 18. и 19. веку.²³⁵ Са друге стране, у путописној и картографској литератури све до двадесетих и тридесетих година 19. века, многобројни научници на картама Старе Србије, уз области Рашке и Косова и Метохије, обухватају и ширу територију Скопља. Један од многобројних примера је карта чувеног географа Коронелија у *Corso geographic* из 1692. године, где се територија Србије простире јужно од Шар- планине и скопске Црне горе, а Скопље је обележено као *Metropoli della Servia*. Готово све важније карте западне провинијенције од 17. до почетка 19. века у територију Србије, између осталих, убрајају Скопље и његову околину.²³⁶

Данашња територија Македоније, која се дужном реке Вардар протеже ка моравској долини Србије и са њом чини географску целину, историјски гледано чини јужни део Старе Србије и северни и централни део Македоније. На том подручју се формирала прва српска средњовековна држава и ту је постигла свој највећи процват. О постојању српског народа на подручју Македоније сведоче многобројни споменици културног наслеђа, од цркви и манастира, преко градова и утврђења, све до сачуваних писаних података и записа. Такође, појмови попут Србија, српска, Срби, остали су

²³⁵ Дејан Д. Антић, *Политичке прилике и српски народ у Вардарској Македонији 1903-1912*, докторска дисертација, Ниш 2016, 31.

²³⁶ Славенко Терзић, *Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912. године*, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII, 1995-1996, 93.

сачувани у употреби становништва кроз лична имена или топониме на пределима на којима су живели.²³⁷

Области, средишта некадашњег политичког, културног и верског живота српског народа, биле су предмет ослободилачких тежњи током читавог 19. века. Од акција у правцу Црне Горе, Новог Пазара и Сјенице током Првог српског устанка, па све до националних планова, попут Начетертанија из 1844. године. Од двадесетих година 19. века све чешће се за области које су остале изван граница ослобођене кнежевине користио назив Стара Србија.²³⁸ Иако су појмови о границама ових области и етничком саставу били недовољно одређени, опште уверење у српским политичким круговима било је да је национална свест становништва остала на традицијама српског средњег века. Делатност српске државе се током 19. века, у односу на спољне факторе и локалне околности, мењала у правцу дејства од српске границе према Рашкој области и јужније ка Скопљу, долини Вардара и Македонији. Након Берлинског конгреса област између Србије, Црне Горе и Аустроугарске, у којој је Монархија држала своје војне гарнизоне, називала се Новопазарски санџак. Делови који нису обухваћени санџаком у правцу југозапада називали су се горњим крајевима или Западном Старом Србијом, док су области јужно од српске границе називани Јужном, тј. Скопском Старом Србијом и још јужније од ње - Македонијом. Услед појачане бугарске пропаганде, пре свега путем рада Егзархије и националних друштава на терену, као и реформне акције у Османском царству крајем 19. и почетком 20. века, дипломатски кругови великих сила ће за цело подручје почети да употребљавају назив Македонија, иако је регион био обухваћен деловима Солунског и Битољског вилајета, а никада Косовског. Појачани притисак у региону ће, крајем осамдесетих година 19. века, поред македонског, појачати и отварање арбанашког питања, што ће, уз интернационализацију ова два питања, карактер локалне борбе пребацити на ниво окршаја интереса великих сила.²³⁹

²³⁷ Михаило Војводић, Србија и Македонско питање, *Историјски гласник*, 1-2, (1990-1992), Београд 1992, 33.

²³⁸ У ужем смислу говорећи, за границе Старе Србије могу се узети обаласти Старе Рашке, Косова, Метохије, слива Биничке Мораве и слива северног Повардарја са Скопљем. Поменуте области се поклапају са средњовековним државним и етничким језгром немањичке Србије, у: Владимир Стојанчевић, *Срби у Македонији*, Крушевац 2004, 18.

²³⁹ Љиљана Алексић-Пејковић, Стара Србија у спољнополитичким плановима Србије до Првог балканског рата, у: *Први балкански рат и крај Османског царства на Балкану*, уредник: В. Стојанчевић, Београд 2007, 27-29.

Током читавог периода зближавања Бугарске и Србије крајем 19. и почетком 20. века, пуног успона и падова, једно питање је константно нарушавало односе и чинило се да се у његовом решавању није могло померити са мртве тачке. Било је то питање статуса Македоније. Дијаметрално супротни ставови два суседа, српски о подели интересних сфера и бугарски о аутономији Македоније били су у константном раскораку, на тренутке претећи да изазову оружани сукоб између две стране. И поред тренутака добре воље, на моменте и одустајања од максималистичких циљева, македонско питање је оптерећивало односе Бугарске и Србије до почетка Балканских ратова. Сукоб, вођен пре свега на политичком плану, захватио је и научне кругове две земље, те су се водећи научни и културни радници Софије и Београда утркивали да изнесу своје закључке који би користили у општој борби за македонско наслеђе.

Након Берлинског уговора 1878. године, границе санстефанске Бугарске смањене су у драстичној мери, међутим, део територија које је ослободила српска војска у рату предате су Бугарској, што је изазвало незадовољство Србије. Готово све бугарске владе до 1911. године, на челу са оба владара, прокламовале су у својој спољној политици²⁴⁰ повратак на границе предвиђене миром у Сан Стефану. Територију која им је одузета у Берлину, Бугари су називали Македонијом и сматрали су је искључиво бугарским питањем, док су македонски Словени сматрани за македонске Бугаре. Што се тиче етнолошких закључака политичких и научних кругова у Софији, поменута територија била је насељена једино бугарским живљем, тако да околни народи на том подручју нису имали право да било шта потражују.²⁴¹ Оснивањем револуционарне организације (ВОМОРО)²⁴² 1894. године прокламована је

²⁴⁰ Спољнополитички циљ којем је Бугарска доследно тежила од 1878. године био је вишеслојно формулисан: Уједињење Источне Румелије са кнежевином Бугарском, ослобођење Македоније на спољном плану и на унутрашњем плану обезбеђивање средстава, материјалних и војних, за остваривање задатог циља, у: Р. Даскалов, *нав. дело*, 183-184.

²⁴¹ Љ. Алексић-Пејковић, *Стара Србија у спољнополитичким плановима Србије до Првог балканског рата*, 36; С. Грњчаров, *нав. дело*, 191; Djoko Slijepčević, *The Macedonian question. The struggle for Southern Serbia*, Munich 1958, 114.

²⁴² За почетак „македонског покрета“ у Бугарској узима се оснивање Бугаро-македонске лиге под називом „ Слобода или смрт“ коју је основао Васил Дијамандијев 1880. године. Њени основни политички циљеви били су непромењени све до почетка Балканских ратова - спровођење реформи до степена стицања аутономије Македоније по моделу Источне Румелије. Лига је била активна до 1881. године. Наредних година оснивана су слична друштва у Софији и у другим градовима широм Бугарске. У Пловдиву је основана „Македонска дружина“ са циљем рада на просветној активности у Македонији, док је у Софији основано слично друштво под називом „Бугарско-македонско добротворно друштво“. Већина друштава, поред просветног, хуманитарног и културног рада, постављало је и политичке циљеве свог деловања за постизање реформи и аутономије, које треба остварити легалним или револуционарним средствима. Нека од тих друштава били су „Македонски глас“ из Софије, „Бугаро-македонско добротворно друштво из Руса“ итд. Током 1885. године у Софији је почео да излази и часопис под

идеја заснована на концепту да цела Македонија припада Македонцима, у прво време као аутономна област на изразито бугарској националној основи, а касније као интегрални део бугарске државе. Поклапање интереса политичких кругова у Софији са деловањем револуционарних елемената и Егзархије, допринео је заједничком раду на самом терену. Истоветан циљ, посезање за целом Македонијом и њеном аутономијом, искучивао је сваки компромис о подели сфера са другим балканским државама, пре свега са Србијом и Грчком. Савезништво државе и ВМРО, пре свега преко пробугарских елемената у организацији, тзв. врховиста, допринело је ширењу акције уз изазивање нереда и константно привлачење пажње великих сила у циљу њиховог укључивања у решавање статуса покрајине. Оружана акција, у почетку искључиво против Османских власти, временом се проширила и на српско становништво и њихове делатнике на простору Македоније у циљу гушења сваког облика националног рада српског народа и спречавања у остваривању његових животних интереса.²⁴³

Почетак рада на остваривању српских националних интереса на простору Македоније датира у време владавине краља Милана, 1886. године, када је тадашњи председник владе Милутин Гарашанин²⁴⁴ у могућем споразуму са Бугарском видео и решење македонског питања. Каснији догађаји су демантовали његове планове. Обнављање дипломатских односа и рад на зближавању два народа, са једне, и решавање македонског питања, са друге стране, показаће се, нису били у сагласју. Долазак Милутина Гарашанина на чело српске владе 1884. године означио је почетак активнијег рада на заштити српског неослобођеног становништва на простору Старе Србије и Македоније. Марта 1885. године донешен је план културне политике Србије са циљем очувања националних и верских интереса српског народа у европским територијама Османског царства, из којег је проистекао документ председника владе, Гарашанина, под називом „Упутство за одржавање утицаја Србије у Старој Србији и Македонији“. У раду на састављању Упутства учествовао је и Стојан Новаковић. Најзначајнији задаци у поменутом докуменету били су: добијање одређених конзулских представништава у поменутих областима европске Турске, дозвола српском становништву неколико владичанских места у Старој Србији и Македонији, отварање српских школа и њихово снабдевање књигама, оснивање часописа и

називом „Македонски глас“, у: Светлозар Елдџоров, *Освободителне борби на Македонија од Источната криза до Балканските војни*, София 2016, 86-89.

²⁴³ Љ. Алексић-Пејковић, *Стара Србија у спољнополитичким плановима*, 37.

²⁴⁴ Милутин Гарашанин (1843-1898), српски политичар, председник Владе, председник Народне Скупштине, дипломата. Син чувеног политичара Илије Гарашанина.

штампарије у Цариграду. Поред тога, српска влада је планирала и слање одабраних људи који би радили на ширењу српских националних интереса у Османском царству. Ради реализације ових задатака извршена је посебна реорганизација у Министарству иностраних дела, формирањем посебног одељења са задатком искључивог рада на конзуларним питањима на тлу Старе Србије и Македоније.²⁴⁵ Крајем 1886. године, влада у Београду је почела са слањем повереника у Стару Србију и Македонију са задатком прикупљања података о стању на терену. Поучени искуством око уједињења Источне Румелије са Бугарском, реална бојазан да би се исто могло десити и са Македонијом позивала је српске званичнике на опрез. Рад Србије био је усмерен двоструко: спречити бугарски продор у Македонију, који би затвориопут Србије ка прилазу мору и Солуну, и рад на подизању националне свести међу македонским становништвом. Са тим у вези, оснивањем друштва „Св. Сава“ 1886. године, кренуло се у реализацију идеје о српском карактеру Македоније. Иако је за председника друштва изабран Светомир Николајевић, сматрало се да је иза њега стајао краљ Милан.²⁴⁶ Званична политика Краљевине Србије је свој рад замишљала да оствари првенствено легалним путем²⁴⁷, како не би наишла на отпор Османских власти, тј. хтела је да усклади своју политику са тенденцијама прокламованим у европској дипломатији након Берлинског конгреса да се Османско царство преуреди кроз одговарајуће реформне акције, али првенствено мирним путем. Крајем осамдесетих година Србија је, уз одобрење Порте, отворила своје конзулате у Скопљу, Битољу, Солуну и Приштини. Након дипломатских представништава отворане су и школе, најпре у Косовском вилајету почетком деведесетих година, да би крајем 19. века добила дозволу за отварање школа и у Битољском и Солунском вилајету, као и важна црквена владичанска средишта, Рашко-призренско и Скопско, 1896. и 1897. године.²⁴⁸ Оснивањем политичких, школских и црквених установа на тлу Македоније, српски

²⁴⁵ Михаило Војводић, *Србија и Турска 1878-1914. Политички односи*, Београд 2019, 43-45.

²⁴⁶ В. Јовановић, *нав. дело*, 48-49; L. Stavrijanos, *нав. дело*, 495-496.

²⁴⁷ Својеврсан вид „туркофилске политике“, чији је циљ био јачање српских позиција на тлу Османског царства и већег присуства међу тамошњем становништвом, прокламован је доласком Стојана Новаковића на чело владе 1895. године. Након што је образовао владу Новаковић је у документу под називом „Мемоар о плану којим да се поведу послови земаљски“ изнео и спољнополитички програм којим ће се влада руководити, који је предвиђао сарадњу са балканским државама, опрезан став према Босни и Херцеговини и већа активност у Старој Србији и Македонији. Повећана активност подразумевала је искључиво мирољубива средства у раду, уз допуштење Порте. у: Михаило Војводић, *Србија и Турска*, 85-86.

²⁴⁸ М. Војводић, *Србија и Македонско питање*, 37; Душан Т. Батаковић, *Стара Србија (Косовски вилајет) у српској дипломатији (1878-1912), (верски, политички и регионални оквири у XIX веку)*, у: *Два века модерне српске дипломатије*, уредници: Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Марковић, Београд 2013, 178; Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1998, 63-66.

народ је добио врсту заштите, пре свега од надолazeћег бугарског националног утицаја, који је, након првобитног ненасилног деловања, временом кренуо са оружаним акцијама у остваривању својих циљева. Србија ће, условљена новонасталим околностима на терену, у оружани вид акције кренути почетком 20. века.

Македонско питање је крајем 19. и почетком 20. века због своје важности заокупљало пажњу дипломатских кругова великих европских сила, пре свега Русије и Аустроугарске. Две државе су 1897. године склопиле споразум о Балканском полуострву којим је било предвиђено очување *status quo* решења докле је год то било могуће. Међусобним договором, поред осталих одредаба које су се нужно тичале интереса обеју сила, испољен је став да ниједна држава на Балкану, у случају распада Османског царства, не може повећати своју територију којом би била наружена равнотежа. Русија и Аустроугарска су се споразумеле да раде заједно на тлу Полуострва, не ометајући једна другу у остваривању својих циљева. Монархија је, што ће се каснијих година показати као веома важно питање, тражила да се у случају промена на Балкану, поред очувања њених интереса у Босни и Херцеговини и Новопазарском санџаку, обезбеди и независност за Албанију. У тренутку преговора, руска страна је стајала на гледишту да није време да се расправља о промени 25. члана Берлинског уговора, јер су постављена питања превазилазила оквире преговарања две силе. Она су спадала у делокруг опште европског питања за чије решавање су биле заинтересоване и остале велике силе. Изражен спољнополитички програм Аустроугарске, која је истиснута из утицаја у немачким земљама задовољење интереса тражила на Балкану, показао је наставак њене активне балканске политике започете окупацијом Босне и Херцеговине.²⁴⁹ У плановима за остваривање својих циљева Монархија је крајем осамдесетих година 19. века добила конкурента у Италији, која је након приласка Тројном савезу добила право да појача свој утицај на Балкану. Привредни развитак Италије у то време оживео је тежње политичких и привредних кругова за новим тржиштима, касније и за колонијама. Већ почетком 20. века Италија је озбиљно почела да угрожава интересе Аустроугарске, пре свега у Албанији. Укључивањем у реформну акцију на основу Мирцштегског споразума 1903. године, своје планове је проширила и на тле Македоније.²⁵⁰

²⁴⁹ Васиљ Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, 138-140.

²⁵⁰ Богумил Храбак, *Македонија 1902-1915. у Италијанско-бугарским суочењима*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1991, 251-252.

Мирцштегски споразум је простору Македоније дао један посебан оквир који се огледао у појачаном интересовању великих сила за овај простор. Предлог, формулисан у 9 тачака, требало је да побољша статус хришћанског становништва, уз гаранције два цивилна представника Аустроугарске и Русије, који би у вилајетима надгледали спровођење реформи. Реформски акт је укључивао административне, финансијске и правне реформе. За мир и безбедност требало је да се стара жандармерија чију је организацију требало да спроведе један страни генерал са официрима распоређеним по рејонима. Порта је, након почетног отпора, прихватила споразум. Међутим, и поред смиривања стања на терену, упади комитских и четничких одреда нису престајали, што је додатно утицало на општу несигурност на простору Македоније.²⁵¹

Након Берлинског конгреса, био је озбиљно пољуљан утицај царске Русије на Балкану, пре свега у Србији. Осамдесетих година 19. века Петроград је водио одлучну борбу како би своју балканску политику вратио на колосек пре одржавања конгреса. Са друге стране, политички кругови у Русији све више су своје дипломатске активности усмеравали ка Далеком истоку, тако да не чуди што је политички курс Русије у то време био очување status-a quo на Балкану. Споразум из Мирцштега значио је крајњу потврду тог курса. Пасиван став званичника у Петрограду према македонском питању значио је одлагање решавања Источног питања за неку погоднију прилику.²⁵² Међутим, интензивирање борби на самом терену у Македонији, између народа који су насељавали те просторе, приморали су власти Русије да посвете одређену пажњу овом делу Балкана, упркос промени спољнополитичких приоритета. У ранијим годинама Русија је у плановима о евентуалној подели Македоније стајала на пробугарским ставовима, што потврђује и Санстефански мир. Зато и није чудило што је званични Петроград са негодовањем прихватио одредбе Берлинског уговора. Његове одредбе косиле су се са поимањем руске дипломатије, по којем је управо санстефанска Бугарска највећи успех руско-турског рата. До промене става је дошло оног тренутка када је Русија увидела да нова Бугарска кнежевина неће бити под њеним доминантним утицајем. Кнез Фердинанд је био свестан да му је за остварење македонске политике потребна подршка Русије, те је 1896. године дошло до обнављања односа, када је у Петроград послат искусни дипломата Станчов.²⁵³ Међутим, односи успостављени

²⁵¹ В. Поповић, *Европа и српско питање*, 141-142; Стојан Германов, Реформената акција в Македония и руската общественост (1903-1908 г.), *Исторически преглед*, XLVI, 4/1990, 34.

²⁵² В. Јовановић, *нав. дело*, 97-100.

²⁵³ Димитрије Станчов је, као искусни дипломата послат у Петроград када је дошло до обнављања дипломатских односа између Русије и Бугарске 1896. године. Један од главних задатака на којима је

крајем века нису били остварени на онај начин како их је руска влада замишљала из времена формирања санстефанске Бугарске. Ваља приметити да Бугарска није одустала од своје политике оцртавања санстефанских граница и у периоду када иза себе није имала моћну руску заштитницу.²⁵⁴ Русија је, напуштајући национални принцип у решавању македонског питања форсирањем бугарске стране, преузела улогу посредника у односима међу балканским народима. Политика очувања *status quo* на Балкану била је логичан и једини могући израз спољне политике царске Русије, услед њене немогућности да у датом тренутку реши питање Мореуза у своју корист. Ова концепција није омогућавала стварање једне велике словенске државе на Балкану. Савезника у остваривању своје политике Русија је нашла у Аустроугарској. Две силе повезивали су заједнички интереси изражени у жељи да се очува целовитост Османског царства, као предуслова за остваривање њихових будућих планова у том делу Европе. Русија је веровала да ће Porta успети да спречи даљи продор Монархије ка Солуну, док се званични Беч надао да ће очувано Османско царство успети да спречи продор Бугарске или Србије у предео Македоније и на тај начин угрози њене интересе.²⁵⁵

Прилике у Македонији биле су под будним оком и британске владе и парламента. Политички кругови у Лондону помно су пратили културно-просветни рад српских власти на терену али и активности Бугарске владе преко панславистичких покрета, иза којих је практично стајала царска Русија. Поред званичних политичких кругова, и научни радници у Великој Британији бавили су се македонским питањем, и готово сви, осим неколико изузетака, истицали су да је Македонија бугарска земља. Такође је и штампа допринела формирању става о бугарском карактеру македонске земље кроз текстове у многобројним часописима, међу којим је предњачио *Pall Mall Gazette*. Почетком 20. века, бројни путописци из Британије обилазили су просторе Македоније, где су многи од њих, попут извештача Хјума Билмена, писали о бугарском националном елементу који већински насељава тај простор и да се то може

радио при доласку у руску престоницу било је склапање трговинског уговора између две земље. Иначе, препорука за његов ангажман био је његов претходни успешни анагажман у Аустроугарској где је учествовао на склапању сличног уговора са Бечом. Поред почетних потешкоћа у преговорима, уговор је потписан јула 1897. године, што је поред привредног успеха имало и дипломатски значај за Софију, јер се његовим потписивањем Бугарска појавила међу европским земљама са атрибутима независне државе, у: Алека Стрезова, За бугарското дипломатическо представителство в Русия: дипломатът Димитър Станчов (1896-1906), *Исторически преглед*, LXXII, 3-4/2016, 126-127.

²⁵⁴ В. Jelavich, *nav. delo*, 213.

²⁵⁵ Милко Палангурски, *България в Балканската политика на Русия (1899-1903)*, Велико Търново, 2005, 276-277.

приметити у говору и у начину живота. Крајем 19. века британски историчар Вилијам Милер је објавио књигу о балканским земљама у којој је запазио да је Балкан својеврсно европско ратиште, да се на том простору сусрећу Исток и Запад, и да међу балканским народима постоји ривалитет за превласт у Македонији, нарочито између Срба и Бугара. Било је и научника, попут Херберта Вивијана, који су поржавали српске аспирације у Македонији. Он је у својој књизи под називом *Српска трагедија са неким импресијама у Македонији* из 1904. године, истакао историјско право Србије да поврати већи део Македоније под своје окриље, хвалећи притом њену мирољубиву пропаганду. Са друге стране, осуђивао је насилну акцију Бугара и владавину терора коју су спроводили према становништву у Македонији.²⁵⁶ За афирмацију македонског питања у Великој Британији, несумњиво је највећи утицај имао Балкански комитет, формиран 1903. године од стране либералног посланика Ноела Бакстона. Комитет је, као једну од улога, имао задатак да изврши притисак на владу у Лондону да утиче на Порту у циљу извршења реформи у Македонији. Од својих противника Комитет је оптуживан да је водио пробугарску политику у односу на друге народе који су живели у Македонији. У тексту под називом „*Наш задатак у Македонији*“, који је представљао својеврсни манифест организације, изнесен је био тежак положај хришћана у Македонији, и изражена је нада да ће Велика Британија одиграти важну улогу у решавању македонског питања. Комитет је скупљао и значајна финансијска средства за помоћ настрадалом становништву и организовао је бројне митинге подршке широм Британије хришћанима у Македонији.²⁵⁷

У ред најзначајнијих европских сила које су се залагале за трансформацију и реформисање Османског царства свакако убрајамо и Француску. Високи државни кругови у Паризу залагали су се за сечавање избијања још једне велике кризе на истоку Европе, а сходно томе, од 1878. године расли су и планови Француске за поменуто подручје. Француска је узела учешће у спровођење мирцштегских реформи, додуше у мањој мери од Русије или Аустроугарске. Сам правац спољне политике француске Треће Републике био је условљен поразом у рату са Немачком 1871. године. Од државе која је учествовала у помагању националних покрета, постала је држава која чека прилику за „достојанствени реванш“. Изгубивши културни утицај на простору Балканског полуострва, Француска се окренула јачању економије, ширећи свој

²⁵⁶ Александар Растовић, *Велика Британија и Македонско питање 1903-1908. године*, Београд 2011, 27-33.

²⁵⁷ Исти, Балкански комитет о Македонији, *Историјски часопис*, LIII/2006, 217-220.

финансијски утицај широм Европе. До почетка Првог светског рата, Француска је постала главни европски финансијски зајмодавац, што ће у великој мери утицати на формирање њене спољне политике. Деведесетих година 19. века, од склапања политичког савеза са Русијом, француски капитал продире и у земље на Балкану. Кредити француских банака постали су пут ка политичком зближавању балканских држава и Француске. До 1914. године, после Русије, Француска је била друга земља по финансијским улагањима на Балканском полуострву.²⁵⁸ Опрезна политика Француске на Полуострву испољавала се интервенцијама које су имале за циљ спречавање могућих сукоба. Главни финансијски утицај у Османском царству Француска је обезбеђивала преко Отоманске банке²⁵⁹, а највећи удео у државном дугу од 60% био у рукама француског капитала. Стога не чуди чињеница што се Париз залагао за целовитост Османског царства, бар до оног тренутка када би њени лични интереси могли да буду задовољени.²⁶⁰

Немачка је на европску и светску империјалну сцену ступила касније од осталих великих сила. Њене аспирације и тежња за колонијалном доминацијом рађају се тек након уједињења 1871. године. Током епохе класичног империјализма, Немачка и Аустроугарска су наступале руку под руку као сложене савезнице од 1879. године и потписивања одбрамбеног уговора, познатијег као Двојни савез. Убрзо је савезу пришла и Италија 1882. године, те је на тај начин створена коалиција земаља познатија као – Тројни савез. Тајним уговором из 1883. године савезу је пришла и Румунија. Окосницу савеза су, међутим, чиниле Немачка и Аустроугарска као два највернија савезника све до краја Првог светског рата, 1918. године. Стварање тројног савеза условило је стварање његове противтеже на европском континенту оличеном у другом савезу под називом – Силе антанте. Крајем 19. и почетком 20. века, Немачка је, као водећа војна и економска сила у оквиру Тројног савеза, користила тај блок за остваривање својих освајачких тежњи. Њена спољнополитичка доктрина, оличена у термину *Drang nach Osten* (Тежња ка Истоку), планирала је ширење Немачке на простор источне и југоисточне Европе, и даље на Исток, анексијама одређених територија, политичким подређивањем држава које би се на том путу нашле, и

²⁵⁸ Биљана Стојић, *Француска и балкански ратови (1912-1913)*, Београд 2017, 29, 43, 45-46.

²⁵⁹ Banque Imperiale Ottoman.

²⁶⁰ Александра М. Колаковић, *Француски интелектуалци и Балкански ратови (1912-1913)*, у: *Први Балкански рат 1912/1913: Друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. 1, приредио: Александар Растовић, Ниш 2013, 414.

дефинисањем интересних сфера у оквиру својих империјаних намера.²⁶¹ За Бугарску и Србију и њихове националне интересе, продор Немачке ка истоку значио је пре свега продор њеног „бриљантног секунданта“²⁶² Аустроуграске на простор Балкана. Након окупације Босне и Херцеговине, уласка војних гарнизона у Новопазарски санџак, на путу Двојне Монархије ка Солуну и излазу на Средоземно море стајала је област Македоније. У остваривању циљева Беч је имао моћног патрона у немачком Рајху.

У дефинисању праваца и дејства политичких и државних врхова Бугарске и Србије према македонском питању умогоне је допринео рад интелектуалних и научних кругова обеју држава. Политичка и дипломатска борба на терену подупирана је теоријама и гледиштима водећих људи науке у циљу решавања дилеме чија је заправо Македонија и који народ има „право“ на њену територију. Бугарска научна делатност крајем 19. века била је изражена кроз дела научних радника попут Васиља Кнчова, Љубомира Милетића, Ивана Георгова, док је са српске стране од многих интелектуалних делатника из света науке вредно поменути Стојана Новаковића, Светислава Симића, Јована Цвијића, Јована Хаџи-Васиљевића.

У свом делу *Македонија, етнографија и статистика*, штампаном у Софији 1900. године, бугарски етнограф, географ и историчар Васил Кнчов²⁶³ изнео је своје виђење о етнографској слици македонске области и њеним границама. По њему, неоспорна чињеница је да је бугарски народ представљао водећи елемент у Македонији, као најбројнији и најзначајнији народ у тој регији. Још од 9. века, Бугари су основали културно средиште у Охриду и покренули бугарску књижевност на том простору. Кнчов наводи да је тиме створен политички снажан ослонац западнобугарске државе, који је сачекао Османско освајање територије са доминантним бугарским становништвом, са малим бројем арнаутског становништва на северозападу и значајнијим бројем грчког на југу и југозападу. Након османског пустошења, уништени су многи градови и протерано је становништво, нарочито у јужним деловима Македоније. Занимљиво је да, међу многим градовима које је навео, Кнчов помиње Скопље, за које каже да је претворен у Турски град, а да је бугарско становништво истребљено или потурчено. Кнчов, такође, наводи да је и током 17. и 18. века у Македонији живело доминантно бугарско становништво, углавном по селима и

²⁶¹ Андреј Митровић, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 2011, 8-19.

²⁶² Ч. Попов, *Грађанска Европа*, III, 283.

²⁶³ Васил Кнчов (1862-1902)

заосеоцима на рубовима градова, јер су градско становништво већином чинили Турци. Током 19. века дошло је до експанзије бугарског становништва у Македонији, нарочито након Кримског рата, када долази до пораста градског становништва бугарске националности.²⁶⁴ Кнчов је помињао и велики број потурчених Бугара, како их је он назвао мухамеданским Бугарима, заступљеним углавном по селима у Македонији. По принципу које је Османско царство примењивало и на другим просторима, потурчавање је вршено силом или погодностима које је нудило прелазак у другу веру. Кнчов напомиње да је потурчавање у неким крајевима вршено све до 19. века, а да је крајем истог сваки десети Бугарин на простору Македоније био мухамеданске вере.²⁶⁵ Што се тиче српског народа, Кнчов помиње да су Срби од половине 10. века насељавали области између Бугарске и Хрватске, под жупаном Чаславом. До друге половине 12. века били су, посредно или непосредно, потчињени Византинцима, некад и Бугарима, а да је од Стефана Немање почело формирање српске државе у Рашкој и Зети. Планове Стефана Немање да шири своју државу ка југоистоку, Кнчов је окарактерисао као први подстрек „српске експанзије ка бугарским земљама“. За време Стефана Милутина и нарочито цара Стефана Душана, настављено је ширење српске државе освајањем читаве Македоније. Као главни разлог зашто Срби нису успели да асимилију македонске Бугаре, Кнчов наводи краткотрајну доминацију Душанове државе и развијену бугарску културу, коју су при освајању тих простора Срби затекли. Охридска црква је и под српском влашћу задржала бугарски карактер и границе које је имала пре освајања. Након распада царства, локални обласни господари нису успели да сачувају државу, наставили су међусобне борбе, настањени у градовима, а занимљиво је да Кнчов помиње да се најзначајнији, Марко, обично називао „бугарским краљем“. Бројчану доминацију у становништву српски народ имао је само у аутохтоним областима где је формирана српска средњовековна држава. Области које је Србија освојила источно од бугарске Мораве и јужно од Шар-планине и Зете, остале су насељене бугарским, арбанашким и грчким становништвом. За насељенике који су се населили након освајања, Кнчов тврди да их је било бројчано мало и да су се стопили са домаћим народима. Као једини подсетник на српску власт из средњег века у северној Македонији остале су цркве и манастири које су градили српски владари. Крајем 17. века, услед већег продора арнаутских племена ка истоку, створен је, како Кнчов тврди, „арнаутски појас“ који је делио два народа. Нарочита је

²⁶⁴ Василъ Кънчовъ, *Македония, енография и статистика*, София 1900, 17-20.

²⁶⁵ *Исто*, 40-41.

била експанзија Арнаута у Старој Србији и Македонији у 17. и 18. веку, након аустро-турских ратова и сеоба Срба на територију Аустрије, када је дошло до велики пустошења тих територија. У тренутку када је писао своје дело, Кнчов је тврдио да чистих Срба у Македонији има пар стотина, и то у граду Скопљу, једних који су дошли из Старе Србије и других који су дошли из Србије као учитељи, чиновници или зантлије. Поред њих, помиње и да у Тетову има мали број српских жена досељених из Призрена које говоре бугарским језиком, а да у Солуну живи стотинак Срба, чиновника у конзулату, учитеља и трговинских агената. Кнчов наводи и село надомак Скопља, Хасан бегово, у коме је живео мали број досељеника, мухамеданаца из Босне. Независно од поменутих области насељених Србима, Кнчов је тврдио да је у Куманову постојала мала српска општина од стотинак кућа, настала од становништва које је у сукобу грчке и бугарске цркве на том подручју стало на грчку страну и које се изјаснило као Срби. Пошто су говорили исти језик као остатак становништва у Куманову он их није убрајао у посебан народ. Становиште Кнчова и његови закључци одражавали су став високих политичких кругова у Бугарској крајем 19. и почетком 20. века, ставове по којима српство није имало будућности да оживи на тлу Македоније из истих разлога због којих није успело у средњем веку. „Успех српства“, тврдио је он, постао је још немогућнији онда када је бугарско становништво постало „национално свесно“ и када је кренуло да делује у правцу остваривања својих интереса.²⁶⁶

Васил Кнчов је 1895. године на позив друштва „Братски савез“²⁶⁷, које је окупљало емигранте из Македоније, објавио под псеудонимом Иван Иванов брошуру *Положај Бугара у Македонији*. У брошури се Кнчов (Иванов), између осталог, бавио положајем бугарског народа у Македонији, цркавама и манастирима, школским питањем, народима и видовима пропаганде. У делу брошуре која се бави Србијом, тј. како је он навео „српском пропагандом“, пише како је, након губитка Босне и Херцеговине 1878. године, пажња Србије била усмерена у правцу Македоније, подстакнута аустроугарском дипломатијом. Иако је Турска била непријатељски расположена према српским тежњама ка југу, утицај Беча је допринео да Porta дозволи Србији рад на простору Македоније, где би се српска агитација вршила мирним путем, а уз то би ометала и рад бугарске стране. Пошто Срби немају народ, и

²⁶⁶ Исто, 119-123.

²⁶⁷ „Братски савез“ („Братски съюз“), друштво македонских емиграната у Софији, основано је 1894. године. На челу друштва налазио се Трајко Китанчев, учитељ, научни радник и револуционар. Један од истакнутијих чланова друштва био је и Димитрије Ризов, родом из Битоља.

немају симпатије у њему, нису успели да формирају ниједно српско друштво, али су својим радом утицали на пад морала становништва, присиљавајући га да се бори против њих. Кнчов је поручио читаоцима брошуре да Срби неће успети да „посрбују“ Македонију, али да могу угрозити национални развој бугарског народа.²⁶⁸ Како обезбедити помоћ бугарским Македонцима, питао се аутор? Од Аустроугарске, наводи, свакако не. Кнчов је оптуживао Монархију да никада није желела ослобођење балканских народа и да је њен циљ био економско поробљавање Полуострва и продор ка Солуну. Стварањем анимозитета између Бугара и Срба, Беч је даноноћно радио на стварању својих присталица међу Арбанасима, као савезника у постизању својих циљева. Није се могла очекивати ни помоћ од Немачке, која је своје интересе у Македонији остваривала преко само једног конзулства у Солуну, и која је давала подршку Аустроугарским плановима. Од Велике Британије, Француске и Италије долазиле се само речи саосећања, али не и конкретна помоћ. Једино је Русију истински занимала судбина поробљених хришћанских народа у Османском царству. Кнчов истиче, да је Русија у прошлости учинила доста за Бугаре и да није могуће очекивати да она у будућности „пролије крв за бугарске интересе“. Бугарска мора сама да решава судбину своје поробљене браће, а на том путу да обезбеди помоћ Русије. Интелигенција и народ, дужни су да утичу на владара и кругове око њега да поврате поверење Петрограда и да једина помоћ споља у борби за слободу може доћи само из тог правца. У повољном тренутку треба размишљати о устанку и ратном решењу македонског питања, а емигранти из Македоније морају предводити покрет који ће донети слободу тамошњем становништву. Потребно је оснивати друштва, прикупљати новчана средства, издавати штампу и памфлете у реализацији циља. Бугарској је потребна влада која је ослоњена на народ и која ће следити жеље истог, влада која ће уз помоћ Русије да делује у Македонији. Дужност народа и владара у Кнежевини је да помогне својој браћи у Македонији, као што је некада Бугарској била потребан помоћ Русије, тако је и сунардницима потребна помоћ Софије. Кнчов опомиње да би био грех и срамота пред Богом, уколико та помоћ изостане.²⁶⁹

Македонско питање, као кључно спољнополитичко питање свих бугарских влада, крајем 19. и почетком 20. веку, било је заступљено у раду бугарског педагога и филозофа Ивана Андерејва Георгова²⁷⁰. Родом из Велеса, био је близак бугарским

²⁶⁸ Иван Ивановъ, *Положението на Българитъ в Македония*, София 1895, 23-24.

²⁶⁹ *Исто*, 38-44.

²⁷⁰ Иван Андејев Георгов (1862-1936)

емиграционим круговима у Софији. При крају своје богате каријере нашао се на чело Научног института Македоније. У свом чланку под називом „*Неподељена Македонија*“, штампаном 1897. године у Софији, изнео је своја гледишта о македонском питању. Георгов је оштро напао државну политику, интелектуалне кругове и јавно мњење Србије да су Македонију видели као будући део Велике Србије. Он је, чак, у својим оценама ишао даље од тога, називајући интелектуалне умове у Београду шовинистима. Одбачена од Босне и Херцеговине, Србија се, тврди Георгов, окренула Македонији и излазу на Бело море. Он одбацује сваку могућност поделе Македоније, а покушаје зближавања са Бугарима види искључиво као план Србије ка остварењу свог националног циља. Као доказ за своје тврдње, Георгов наводи спрегу интелектуалних и политичких кругова у Србији. Наиме, он се поред осталог, позивао на текст из „*Малог журнала*“ под називом: „*Српско-бугарски односи*“ чији је уредник био чувени новинар и радикал Пера Тодоровић. Пошто је Тодоровић био званични члан делегације у посети Софији 1897. године, за Георгрова је то недвосмислен доказ о заједничкој агенди коју, у Србији, деле политички, чак и најуздржанији интелектуални кругови. Текст из српских новина, у коме се позива на нужност договора између два народа, али и указује на реалне проблеме, попут бугарске Егзархије, ширење бугарске пропаганде у Македонији и пробуђени национализам након победе на Сливници, Бугарима не дају да хладне главе процене ситуацију и да буду спремни на уступке. Георгиев даље тврди да новинска писања нису усамљени случајеви, односно, како он каже фантазије, те помиње да сличне ставове, прикривено, износе и Милован Миловановић и Светислав Симић. Он се позива на чланак Симића под називом „*Српске школе у Скопљанској епархији*“, штампаној у часопису „*Дело*“ 1897. године, где је аутор, између осталог, изнео идеју о подели интереса два народа у Македонији. Договор са Србима који би водио ка стварању савеза је, по Георгову, ишао директно против бугарских интереса: Србија није тражила пријатељство из искрених побуда, већ да би за себе присвојила већи део Македоније, како би на том простору асимиловала бугарско становништво. Као пример асимилације узео је Пирот и Врање. Српски планови, по Георгову, плод су политичких рачуна, а не стварности. Он је уверен да не постоји ниједан Бугарин који би, зарад могућег братства, жртвовао властите националне интересе. Ако Срби желе савез са Бугарском, цена те сарадње неће моћи да буде Македонија.²⁷¹

²⁷¹ Иван Андеев Георгов, Македония неразделна, у: *Български Преглед*, кн. 2, София 1897, 83-94.

Посебан осврт на македонско питање дао је један од највећих бугарских научника на размеђи 19. и 20. века, Љубомир Милетић²⁷². Иако српског порекла, рођен у Штипу, био један је од највећих бугарских националних радника свога времена. Његов отац, Ђорђе Милетић, брат српског великана Светозара Милетића, дошао је у Бугарску као српски емигрант из Аустроуграске, где се укључио у рад на промоцији бугарских националних интереса кроз педагошки рад. Учествовао је као добровољац у српско-турском рату 1876. године међу бугарским добровољцима.²⁷³ Његов син, Љубомир, наставио је рад свог оца у значајнијој мери и са већим успехом. Био је један од актера македонског ослободилачког покрета у Бугара, касније један од оснивача Македонског научног института, где је био и председник. Учествовао је у организацији помоћи за избегле Бугаре из Македоније.²⁷⁴ Иако је Милетићев рад значајнији у области бугарске лингвистике и етнологије, поменућемо и његове историјске погледе на тему Македоније. У делу под називом *„Македонија и Македонски Бугари, културно-историјски поглед“*, Милетић је изнео своја гледишта о тој области, од дефинисања природних и етнографских граница Македоније, преко насељавања бугарских Словена, формирања бугарске државе и нације, преко ширења писмености. Он се у писању бавио и српским народом, од најстаријег формирања његове државе до најстарије познате границе између два народа. У кратком историјском прегледу, Милетић досеже своја историјска разматрања до краја Балканских ратова и, како он тврди, „новог ропства Македоније“. Стари бугарски језик, народни обичаји који су се испољавали у несебичној љубави према отаџбини, сачувани су, по Милетићу, до данашњих дана. Македонија, као што је била некад, остала је чиста бугарска земља. То је сазнање, наводи он, које сваки истински син Бугарске носи са собом. „За несрећу свих нас, Велики рат је уместо ослобођења донео још веће ропство. Али добар је Бог!“²⁷⁵

Вероватно највећа заслуга за ширење просветних и културних активности Србије у Старој Србији и Македонији припада Стојану Новаковићу. Он је, свакако, припадао најужем кругу интелектуалних и политичких радника и државника у 19. веку. Његов научни рад, који чине на стотине библиографских јединица, био је од велике важности за формирање српске спољне политике крајем 19. и почетком 20.

²⁷² Љубомир Милетић (1863-1937)

²⁷³ Ана Райкова, Българският учител Георги Милетич (Разказ за един живот), *Исторически преглед*, LXIX, кн. 3-4/2013, 48.

²⁷⁴ Лиляна Василева, Любомир Милетич – патриот и учен, *Исторически преглед*, LXIX, кн. 3-4/2013, 83.

²⁷⁵ Любомир Милетич, *Македония и македонският Българи, културно-исторически поглед*, София 1925, 4, 58.

века. Упоредо са научном, Новаковић је развијао и своју политичку каријеру, почев од учешћа у раду Уједињене омладине српске, преко министарских позиција у више мандата, посланика у Скупштини, све до председника владе и учесника у разним дипломатским мисијама.²⁷⁶ Једно од главних интересовања Новаковића био је положај српског становништва на простору европске Турске. О томе је објавио више текстова, у периоду од 1886. до 1901. године, које је, уз додатак путописних белешки са његових путовања у Скопље и његовог службовања у Цариграду, објединио у књизи *„Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905“*, штампаној у Београду 1906. године.²⁷⁷ Књига је представљала одговоре на изазове који су стајали пред српском спољном политиком, при чему је његов дугодишњи боравак у Цариграду био кључан да сагледа све супростављености између балканских народа и њихових националних циљева на простору Балканског полуострва. Новаковић је био свестан елемената који су определили правац српске спољне политике од краја 19. века до почетка балканских ратова. То је, пре свега, била окупација Босне и Херцеговине, која је променила правац деловања српске националне политике, затим оснивање бугарске Егзархије и недостатак српске црквене организације на простору Старе Србије и Македоније и оснивање Албанске лиге, уз помоћ дипломатија Турске, Аустроугарске и Велике Британије, чиме је, напослетку, деценијском прогону српског народа дат и политички обрис.²⁷⁸ Новаковић, у тренутку писања студије већ искусни дипломата и научник, добро је схватао проблеме у односима балканских народа и њихових националних покрета који су на све могуће начине искључивали једни друге. Он је био свестан да политика бугарско-српског споразума може бити успешна једино „када би се у њен основ положило наравњање спора у Македонији“. Без тога, твдио је он, „о каквој год бугарско-српској заједничкој акцији ни гуди ни гудала вади“²⁷⁹. Посебну жалост Новаковић види у револуционарној агитацији, како је навео, „упаљених мозгова“, који „нити што виде, нити умеју прорачунати“ и који се воде својим личним интересима и тврдоглавошћу, те да неће бити никаквог успеха „док се не обустави жалосно национално-црквено трвење међу рођеном браћом, с ножем и с револвером у рукама“... Борба народности, овде дотерана до своје болесне крајности,

²⁷⁶ Опширније о животу и раду С. Новаковића, видети у: Михаило Војводић, *Стојан Новаковић*, Београд 2012.

²⁷⁷ *Срби 1903-1914. Историја идеја*, приредио: Милош Ковић, Београд 2015, 469-470.

²⁷⁸ Славенко Терзић, Балканске студије Стојана Новаковића, у: *Стојан Новаковић. Поводом сто седамдесет пет година од рођења*, Београд 2018, 23-24.

²⁷⁹ Стојан Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Београд 1906, 68.

на послетку ће доћи главе самим народностима у Македонији“.²⁸⁰ Неслогу Бугара и Срба у Македонији вешто је користила Порта, која је по систему „подели па владај“ направила раздор између два народа.²⁸¹ Посматрајући догађаје између Бугара²⁸² и Срба у другој половини 19. века, Новаковић је приметио да је још кнез Михаило био свестан опасности од расцепа између два народа. Док је он радио на савезу, Бугарска је увелико стварала Егзархијски покрет. Српска политичка елита није била свесна значаја покрета и није ништа предузела како би заштитила своје интересе.²⁸³ Егзархија је радила против интереса српског народа са намером да им отме онај део словенских племена на Полуострву „која су се могла рачунати и овамо и онамо“ и која су међу чистим масама Бугара и Срба „чинила прелазну зону“ између два народа. Портин намера да поцепе Грке и Бугаре оснивањем Егзархије посредно је успела у намери да унесе непријатељство и у бугарско-српске односе. Између Бугарске и Србије, наводи Новаковић, непрестано су у игри две политике, „политика склада и политика суревњивости“. Он је кривио „народносни сепаратизам“ који је био дубоко усађен у „крв и у политичке страсти“ за неуспех политике коју су разум и традиција предпостављали. Новаковић примећује, да су од међусобног трвења између Бугара и Срба корист имали једино Порта и цариградска Патријаршија. Заједничка акција два народа у Цариграду донела би обострану корист и за Бугаре и за Србе. Политика суревњивости, „јетка и страсна“, не помаже ниједној страни већ их обе „штети и морално и материјално насупрот толиким разлозима разума који би препоручивали једну смислену и природну политику разума“.²⁸⁴

Новаковић је опомињао да уколико не дође до договора²⁸⁵ између Бугара и Срба, може се поновити босанско-херцеговачки сценарио којим је затворено српско питање у Босни и Херцеговини, након Берлинског конгреса. Неким новим европским

²⁸⁰ Исто, 69.

²⁸¹ Исто.

²⁸² За време Османског царства, све до половине 19. века, готово највећи део бугарског становништва на Балканском полуострву имао је статус раје. У таквим околностима име *бугарин* је изгубило националну конотацију те је више представљало класно име у смислу сељака – земљорадника. До оснивања Егзархата 1870. године и буђења националне свести, културнији, градски слојеви Бугара нису употребљавали то име, стидећи га се као погрдног, у: Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 2011, 211.

²⁸³ С. Терзић, Балканске студије Стојана Новаковића, 27-28.

²⁸⁴ С. Новаковић, *Балканска питања*, 479-481.

²⁸⁵ Иако је у свом раду на решавању македонског питања Стојан Новаковић позивао на компромис између Бугарске и Србије и ненасилну агитацију путем просвете и културе, бугарски национални делатник И. А. Георгов назвао га је „најватренијим српским шовинистом“, у: Иван А. Георгов, Полседният опит на србската пропаганда в Скопје, у: *Български преглед*, год. III, кн. XII, София 1897, 77.

мандатом у Македонији „може се замрсити и српско-бугарско и македонско питање“. На крају, истиче да је српска страна од почетка неговала „политику општег братског буђења и уједињавања“ између народа на Балкану. Важно је, тврдио је он, да се нешто „што се држи у рукама“ у садашњости и пусти, да би се добило нешто трајније у будућности. Свакако је Новаковић мислио о неопходности компромиса између два народа који је било тешко, готово немогуће постићи. Своје мисли завршио је мудрој метафором која је опомињала: „Кажу да се неке дивље животиње хватају и лове њиховим властитим тврдоглавством и плиткоћом рачуна. Комад или залогај њима мио меће се у суд у које оне могу увући своју шапу, али одакле је не могу извући. Налази се тих животиња тако понаших, да жртвују живот и слободу а не уступају залогај, ма да су живот и слобода свакако драгоцености.“²⁸⁶

У ред најзначајнијих српских дипломата крајем 19. и почетком 20. века, који су активно били укључени у национални рад на простору Старе Србије и Македоније, свакако, убрајамо и Светислава Симића. Његово дугогодишње искуство, најпре као секретара у Министарству иностраних дела, затим као конзула у Приштини и на крају дипломатског агента у Софији, у значајној мери је допринело реализацији српских националних планова у поменутим областима. У свом чланку под називом „*Македонско питање*“, писаном 1905. године на молбу британског публицисте Алфреда Стеда, он се бави овим замршеним проблемом који је у највећој мери оптерећивао односе између Бугарске и Србије. Симић је пошао од дефинисања појма и граница Македоније, позивајући се на ранија истраживања. Он истиче различите погледе између Бугара и Срба, а наводи и Грке и њихова гледишта. Симић истиче да се бугарске представе о Македонији поклапају са радом и успесима Егзархије, која је од свог настанка „служила као оруђе за бугаризацију словенског живља у Турској“. Санстефански уговор, иако пропао, имао је „сиљан морални утицај“ на рад егзархиста, који су, вођени њиме, увећавали број својих присталица и као Македонију обележили све области докле је „допро и утицај Егзархије“.²⁸⁷ Симић је гледиште егзархиста побијао научним радовима позивајући се у великој мери на закључке нашег чувеног географа Јована Цвијића, који је био мишљења да се појам Старе Србије и Македоније најбоље може утврдити на основу старих карата на којим границе нису уцртаване под утицајем политике, тј. док се нису појавиле узајамне противничке тежње Бугара и Срба. То су биле, превасходно, карте које су се појавиле од 16. до почетка 19. века, у

²⁸⁶ С. Новаковић, *Балканска питања*, 498-500.

²⁸⁷ Светислав Симић, *Македонско питање*, Београд 1908, 4-5.

највећој мери италијанске, посебно млетачке. Готово на свим картама из тог периода, по Цвијићу, Србија је захватала делове јужније од Шар-планине и скопске Црне Горе.²⁸⁸ Са друге стране, Симић примећује, да кад год би Бугари оспоравали право Србије на Македонију позивали би се на Берлински конгрес када су Срби, по њима, одбачени од неоспорно српских земаља, те су се „присетили да стварају себи сународнике у Македонији“. Иако Симић признаје да ова замерка није у потпуности неоснована, он се не слаже са мотивима које су износили Бугари. Срби су, још у средњем веку, оставили трага у Македонији, још већег од Бугара. Србија се, још од формирања кнежевине, непрестано водила идејом о ослобођењу Македоније, нарочито у време кнеза Михаила Обреновића, када је „пробуђена нада и свест“ Македонаца, који су у то време гледали ка Београду и „отуда очекивали своје ослобођење“. Поред активног рада на бугаризацији свег словенског становништва у Македонији, Егзархија је имала одређених потешкоћа кад је Србија почела да води активнију политику, због чињенице да је њена активност наишла на позитиван одјек међу народом. Након почетних потешкоћа и неопходних припрема на терену крајем осамдесетих година, добијањем дозволе за отварање својих школа 1893. године на простору скопске Старе Србије, кренуо је истински црквено-школски рад Србије. У раду је било опструкција, како од стране Бугара, тако и од стране Патријаршије и османских власти. Тек је грчко-турски рат 1897. године омогућио да, својом неутралношћу, Србија добије право да отвара школе у Битољском и Солунском вилајету. То је до те мере узбунило Бугаре, да је у Солуну основано тајно „друштво за убијање Срба“. Наредних година убијани су српски национални радници а да ниједан убица није пронађен и осуђен. Ти су догађаји доводили до закључка да су Турци, „из својих побуда, били солидарни с оваквим радом Бугара“ јер су сматрали да ће насиљем и убиствима виђенијих Срба они устукнути од даљег рада. Напротив, школски покрет је напредовао и био је, како је приметио Симић, „светао факат, који је казивао речитије него икакаво доказивање, да Српство у Македонији није биљка без корена и да српски покрет има животне снаге, кад је и оваквим сметњама успео да одоли“. Школски рад пратило је и успостављање црквене надлежности. Након избора српског митрополита у Призрену, избор митрополита Фирмијана у Скопљу, 1896. године, значио је прву победу црквеног покрета у Македонији. Симић је успех Егзархије и бугарског националног покрета у Македонији, након великих недаћа Србије током ратова са Турском седамдесетих

²⁸⁸ Исто, 6-7.

година 19. века, називао успесима „пролазног значења“. Они никако нису могли бити доказ да су македонски Словени етнички Бугари, што се и показало, упркос вишедеценијском раду Егзархије. Многобројни живаљ је ипак остао веран Патријаршији.²⁸⁹

У погледу политичких оквира македонског питања, Симић је могућу аутономију Македоније видео као „етапу за анексију“ или као подстицај ка стварању конфедерације балканских држава, зависно од угла посматрања. Србија је, свакако, своје виђење тражила у другој могућности, са резервом око које су се слагали сви научни кругови у Београду. Стара Србија, тј. Косовски вилајет, се није могао убрајати у границе Македоније и то је питање било неоспорно. У погледу реформне акције, Симић је истицао да и Стара Србија треба да буде обухваћена истом, јер у њој српски народ трпи насиље Арбанаса и да је тамо стање горе. Тројак је задатак који се стављао пред Бугарску и Србију, тврдио је Симић. Неопходно је било да се издејствује од великих сила да планиране реформе у Македонији захвате и Једренски вилајет, где Срби нису оспоравали Бугарима посебне интересе, и Косовски вилајет, у којима је био неоспоран српски елемент. Друго, да се поступно спроводе реформе, и на крају, да се чувају интереси, политички и економски, народа на Балканском полуострву. Једино је компромис свих народа, укључујући Румуне и Грке, представљао „основу за једино здраву политику балканских народа“.²⁹⁰

Значајна историјска, етнографска и политичка истраживања на простору Моравско-вардарске долине, у Јужној Старој Србији, на размеђи векова, вршена су под вођством нашег чувеног историчара и етнографа Јована Хаџи Васиљевића²⁹¹, највећим делом у периоду од 1894. до 1900. године. Његов рад на том простору обједињен је у пет књига под називом *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања*. Васиљевић је обавио упоран и темељан теренски рад на простору, како га је назвао Јужна Стара Србија, где је формирано језгро краљевине Србије. У свом раду Хаџи-Васиљевић се, између осталог, бавио и националном свешћу становништва у Македонији. У делу под називом *Скопље и његова околина. Историјска, етнографска и културно политичка излагања*, он наводи да је национално осећање српског становништва, након губитка државе у 14. и 15. веку, постало израженије у свом епицентру, у Скопској области, у центру царства и дојучерашњој престоници.

²⁸⁹ Исто, 25-29, 35-39.

²⁹⁰ Исто, 68-69

²⁹¹ Јован Хаџи-Васиљевић (1866-1948)

Остаци многобројних манастира и цркава у Скопској области били су сведоци јаког духовног и културног језгра српског народа, по чему је ова област држала прво место „међу свима областима на нашем југу“. Традиција у народу, очувана кроз епiku народног стваралаштва, чувала је успомену на Св. Саву, краља Стефана Милутина, цара Стефана Душана и остале историјске личности српског народа. Васиљевић наводи да се ни у једној другој области не помиње име цара Душана више него у Скопској. И у време најтежих тренутака по српски народ, у 17. и 18. веку, периода аустро-турских ратова и укидања српске Патријаршије, српски елемент је смогао снаге да буде очуван. Устаничку Србију је становништво Скопске области сматрало као „обетовану земљу“, а кнеза Михаила од „Бога послатог, да избави свој род од Турчина“. Забележено је да су многи виђенији Срби из других области пришли Егзархији тек након смрти кнеза. Васиљевић је тврдио, да је становништво Скопске области све до почетка 19. века познавало хришћанске народе са којима је био у додиру. Ту напомиње, Грке, Цинцаре, Влахе, међутим, о Бугарима, својој „суседној браћи“, није се до тог времена „ни чуло, ни знало“. Четрдесетих година име Бугарин дошло је у ову област, али оно није било прихваћено по „националном осећању“. Тек ће рад Егзархије допринети промени стања на терену у другој половини 19. века.²⁹²

²⁹² Јован Хади-Васиљевић, *Скопље и његова околина. Историјска, етнографска и културно политичка излагања*, Београд 1930, 306-312.

2. АНЕКСИОНА КРИЗА И НЕЗАВИСНОСТ БУГАРСКЕ (1908-1909)

2.1. Аустроугарски фактор

Хабзбуршка монарија је шездесетих година 19. века, уочи уласка европског континента у епоху империјализма, доживела историјски преображај. Трансформација државе 1867. године, у којој је Царевина претворена у Двојну монархију, донела је у европском систему држава јединствен и нов пројекат. Нагодбом два најдоминантнија народа, немачког и мађарског, учињен је последњи трзај у напорима да се једна пространа империја у срцу старог континента спасе од распадања. Од свог настанка, држава Хабзбурга представљала је спој етничких и културолошких супротности и међунационалних разлика. Тешки и болни ратни порази у периоду од 1859. до 1866. године резултирали су потискивањем Аустријске царевине из Немачке и Италије и преусмеравањем њене спољне политике на југ, ка Балканском полуострву. Цена коју је царевина морала да плати било је прихватање дуалистичког²⁹³ типа државе који је продужио живот начетој монархији до 1918. године. Новоуспостављене две државне целине – Царевина Аустрија и Краљевина Угарска, имале су задатак да међусобном сарадњом обезбеде доминантни положај и стабилан унутрашњи ред у држави као целини. Преуређена Монархија продубљивала је антагонизам код осталих народа, који су чинили огромну већину у Аустроугарској, и чији су је набујали национални покрети све више урушавали изнутра. Иако замишљени циљеви нису остварени, Двојна монархија је одиграла важну улогу у међународним односима у Европи крајем 19. и почетком 20. века.²⁹⁴

Након Берлинског конгреса 1878. године, који је означио почетак последње фазе у борби за расподелу османског наслеђа у Европи, поред званичног признања

²⁹³ Дуализам је пре свега подразумевао „нагодбу“ између цара Франца Јозефа и Мађара који су пристали на стварање велике јединствене државе искључиво у спољним и војним пословима. Унутрашњи послови били су у надлежности сваког ентитета понаособ. Царинска унија између два дела монархије је склопљена, с тим што је била продужавана сваких десет година. „Заједничка Монархија“ била је ограничена на двор и цара, министра спољних послова и министра рата. Трећа заједничка функција министра финансија била је више протоколарне природе. Он је само извештавао о заједничким расходима министре финансија Аустрије и Угарске, а они су расписивали нове порезе. Између осталог је заједнички министар финансија, због недостатка послова, био задужен за управу над Босном и Херцеговином након њене окупације 1878. године, у: А. Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, 152.

²⁹⁴ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914)*, III, 127-128; Сава Живанов, *Европа пред Први светски рат, корени, извори и поводи великог рата. Од Берлинског конгреса до почетка Првог светског рата (1878-1914)*, Београд 2014, 88.

независности Србији, Црној Гори и Румунији и озваничења Бугарске као новог политичког ентитета, дат је и посебан мандат Аустроуграској да окупира Босну и Херцеговину, што ће представљати њен директан продор на Балканско полуострво.²⁹⁵ Под изговором како једино Монархија „може имати потребне снаге и ауторитета да уведе у тим земљама ред“, она је тај мандат добила.²⁹⁶ Да идеја о продору на Балкан има дубље корене у прошлости сведочи и обраћање надвојводе Карла у бечком Државном савету 1808. године, у којем је изјавио „како је по аустријске интересе, с обзиром на њене јужнословенске поданике, опасно, да се на њиховој граници створи слободна словенска држава“. Он је ишао и даље, залагавши се да ослобођена Србија уђе у оквир Аустријске царевине, а уколико то не буде могуће, да се нипошто не дозволи да Србија довољно ојача и да баш она не „посегне Босну“.²⁹⁷ Иако је аустријска дипломатија на Берлинском конгресу у одређеним питањима помагала Србију, у односима две државе створен је непремостив јаз, који ће у наредним деценијама кулминирати.²⁹⁸

Основна начела аустроугарске балканске политике, којих се она доследно држала, била су вишеслојно формулисана. Као прво, не допустити стварање једне велике српске државе и не дозволити улазак царске Русије у Цариград, ни по цену рата. Такође, не дозволити формирање велике јужнословенске државе између Дунава и Јадранског мора. Зато је од кључног значаја било очување Османског царства до „крајњих граница могућности“, а када то више не буде могуће створити што већу Грчку, Румунију и Бугарску, „слободну Албанију“ и што мању Србију и Црну Гору.²⁹⁹

Након војних пораза у Италији и потискивања из немачких земаља, поучени горким искуством, аустроугарска дипломатија и војни кругови посебну пажњу обратили су на обезбеђивање „залеђа за Далмацију“. Са друге стране, привредни кругови у Бечу су на Балкану тражили тржиште за своје потребе и даљи продор ка крајњем одредишту, Солуну, док је двор очајнички желео да успесима на Балканском полуострву пронађе утеху за изгубљена подручја на другим странама. Још 1862. године, у једном мемоару аустријског Министарства иностраних послова, стајало је да нужно треба спречити развитак једног од Аустрије независног „културног и државног

²⁹⁵ Румјана Прешленова, *Аустро-Унгарија и Балканите (1878-1912)*, София 2017, 53.

²⁹⁶ Владимир Ћоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Београд 1939, 15.

²⁹⁷ *Исто*, 16.

²⁹⁸ Јован М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 1, Београд 1928, 2.

²⁹⁹ *Исто*, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Београд 1938, 27.

живота у јужном дунавском подручју“.³⁰⁰ Аустроугарска није слутила да је њен привидни успех уласком у Босну и Херцеговину „поспешио њену катастрофу“.³⁰¹ Окупацијом нових територија, са многобројним српским становништвом које је већ живело у њеним границама, Аустроугарска је добила већи број српског становништва него што су то имале Србија и Црна Гора заједно.³⁰²

„Цивилизаторска мисија“ Двојне монархије није испунила прокламоване циљеве. Иако је под новом влашћу Босна и Херцеговина добила посебан положај, у неку руку самоуправан, у пракси се показало да је самоуправа била „чисто фиктивна“, јер народ у њој није имао „апсолутно никаквог удела“. Власт је била у рукама странаца, те је Босна и Херцеговина постала нека „врста колоније“.³⁰³ Поред тога, нова власт је тежила на све могуће начине да ствара међунационалне сукобе. Током читавог 19. века сви народни борбени покрети у Босни и Херцеговини потицали су у највећој мери од Срба, који су своје планове и своју судбину везивали за суседне - Србију и Црну Гору. Са друге стране, Хрвати су били већински против идеје да Босна и Херцеговина припадне Србији, понајвише из верских разлога. Наиме, од 1840. године бечки двор је имао протекторат над католицима у Босни и Херцеговини, па је вешто користио међунационалне разлике за подстицање сукоба. Бењамин Калај³⁰⁴, „некрунисани краљ Босне“, повереник грофа Андрашија, са задовољством је примећивао да ће судбина Босне и Херцеговине појачати раздор између Срба и Хрвата. Главни стуб нове управе било је муслиманско становништво, док су они припадници мухамеданске вере који су се изјашњавали као Срби, попут Мехмеда Спахића, Османа Ђикића и осталих, били непошtedно гоњени.³⁰⁵

Третирана као колонија од стране Аустроугарске, у Босни и Херцеговини је након окупације заведена управа чији је задатак био да обезбеди ред и мир, а уједно да гради комунакацијску мрежу путева, претежно за потребе војске. Отварани су рудници, сечене су шуме за потребе привреде Монархије. Са друге стране, привид реформи рушио је заостали аграрни систем из периода османске владавине, који је изазивао сталне немире. Готово половину становништва на селу чинили су

³⁰⁰ Владимир Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 2007, 94-97.

³⁰¹ *Исто*, 102.

³⁰² *Исто*, 105.

³⁰³ В. Ћоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, 22-23.

³⁰⁴ Бењамин Калај (1839-1903) аустроугарски политичар. Генерални конзул у Београду од 1869-1875. Од 1882. до 1903. године министар финансија Аустроугарске, под чијом је ингеренцијом био надзор над земаљском управом у Босни и Херцеговини.

³⁰⁵ В. Ћоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, 25-27, 31, 33.

обесправљени кметови. Разлози због којих Аустроугарска није желела да укине постојећи систем лежали су у првом реду у чињеници да је и она сама била конзервативна земља и још више у томе што се постојећим аграрним системом вршила диференцијација становништва. Већина ага, власника земље, били су муслимани, док је већина кметова била хришћанског порекла, углавном Срба. Духовни отац ове политике био је Калај, који је прокламовао идеју о „босанском патриотизму“ који је искључивао постојање српскохрватског језика (уведен је „земаљски језик“ или „локални“), и који је сматрао да је образовање маса „непријатељска мера“. Пред крај Аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини било је 88% неписмених становника.³⁰⁶ Аграрно питање није било решено до краја владавине, а оно је, уз верски антагонизам три религије, било главни ослонац аустроугарске политике у Босни и Херцеговини.³⁰⁷

Национално питање јужних Словена, поред унутрашњег, био је и спољни проблем Аустроугарске. После 1878. године већина европских сила држала се става да се Србија налази у сфери политичког утицаја Двојне монархије. На Берлинском конгресу представници руске дипломатије отворено су поручили Јовану Ристићу да Србија треба да нађе споразумно решење са Бечом.³⁰⁸ Потписивањем Тајне конвенције 1881. године, Београд је дужи низ година своје политичко кормило везао за аустроугарски брод, а решавање српског питања прешло је у аустријске руке. „Ми ћемо просто придавити Србију“, рекао је гроф Голуховски³⁰⁹ једном приликом, „ако дође до чег озбиљног на Балкану и Србија се можда усуди да води друкчију политику од оне коју ми хоћемо“.³¹⁰ Након Берлинског конгреса, у годинама које су долазиле, постигло се да је Србија била потпуно економски зависна од Беча и могла је имати само онолико самосталности у свом политичком деловању, „колико би се допало највећем суседу, дуалистичкој монархији“. После овог конгреса Србија је била „опкољена земља“, а Срби су постали „ухапшен народ“.³¹¹

³⁰⁶ Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966, 125-129; С. К. Павловић, *нав. дело*, 173; Robin Oakey, *Taming Balkan Nationalism, The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia 1878-1914*, Oxford University Press 2007, 63-64.

³⁰⁷ Драга Мاستиловић, *Између српства и југословенства, Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Београд 2012, 48.

³⁰⁸ В. Дедијер, *нав. дело*, 130-131.

³⁰⁹ Агенор Голуховски (1849-1921), гроф, аустроугарски дипломата, министар спољних послова Двојне монархије од 1895. до 1906. године.

³¹⁰ В. Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, 107.

³¹¹ Јован Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, Београд 1908, 165.

Двојна монархија је своје империјалне амбиције, испољене након 1878. године окупацијом Босне и Херцеговине и успостављањем односа са Србијом, планирала да настави даљим ширењем свог утицаја у региону Балканског полуострва, који се наметнуо као једини могући правац ширења њене спољнополитичке моћи. Каснијих година се, заправо, показало да је почетак акције Монархије уједно био и њен врхунац. Два су фактора условљавала акцију Беча: први, међународне околности, у којима су за Балплац од примарног значаја били добри односи са њеним најзначајнијим савезником, Немачком, и други фактор, све веће тежње балканских народа и њихови иредентистички покрети за националним ослобођењем. До почетка ближег повезивања Аустроугарске и Бугарске дошло је у време нарушених односа између Александра Батемберга и руског цара Александра III, у периоду од 1886. до 1889. године. Док је тај период означавао постепено јачање утицаја Беча у Софији, долазак на власт Фердинанда од Сакс Кобурга, тумачио се као добијање значајне „полуге“ за превласт аустроугарског утицаја у Бугарској. Монархија је, званично не признајући новог бугарског владара, из солидарности са осталим великим силама, суптилно подстицала антируска осећања међу бугарским становништвом. Нарочито је на томе ревносно радио тадашњи посланик Беча у Бугарској, Стефан Буријан³¹². Међутим, иако је овај период значао време пољуљаних односа између Петрограда и Софије, наклоност Двојне монархије према интересима Бугарске испољавала се искључиво у „границама стратешких интереса“ званичника на Балплацу. Нарочито је била честа и енергична размена нота између тадашњег председника владе Стамболова и аустроугарског посланика Буријана, по питању бугарских интереса у Македонији. Убиство Стамболова, а затим и зближавање Франца Јозефа и новог руског цара Николаја II, утицало је и на отопљавање односа између Бугарске и Русије, те је уследило и признање новог бугарског владара, како од Русије, тако и од осталих великих сила, чиме је и стављена тачка на деценијску кризу власти у Бугарској.³¹³

Деведесетих година 19. века, актуелизована је национална борба Бугара у Македонији, у којој су званични политички и владарски кругови у Софији директно учествовали у моралном, материјалном и организационом погледу. С тим у вези, тежње бугарских званичника долазиле су у несклад са прокламованом политиком Аустроугарске и Русије о очувању *status quo* у пределима европске Турске, што је условило суздржаност у акцијама Софије зарад очувања мира у региону. Политика

³¹² Стефан фон Буријан (1851-1922), аустроугарски политичар и дипломата.

³¹³ Р. Прешленова, *нав. дело*, 233, 245-246.

Беча и Петрограда у Бугарској је тумачена као „лудачка кошуља“ за националне тежње Бугара. Искључивост у плановима за Македонију Бугарске и Аустроугарске представљала је константу у билатералним односима између Беча и Софије крајем последње деценије 19. века.³¹⁴

На прагу 20. века, правци спољне политике Бугарске представљали су наставак курса формираног након формалног признања Фердинанда за кнеза и нормализације односа са Русијом. Влада Народне странке, формирана на челу са Константином Стоиловим³¹⁵, састављена од осведочених русофоба, и поред те чињенице наставила је добре односе са свим великим силама, укључујући и Русију, али и са балканским државама у окружењу. У веома сложеној политичкој ситуацији у Европи на прелазу векова, бугарска дипломатија обазриво је радила на заштити својих интереса, док је највећи значај усмерена јачање односа са Аустроугарском и Русијом, притом не дајући предност ниједној од њих. Кнез Фердинанд и бугарски државни кругови морали су да уложе велике напоре да, након покрштавања престолонаследника Бориса и нормализације односа са Русијом, разбију сумње Беча према спољној политици Софије. Пре свега је неповерење ишло ка бугарском монарху и то стање није престало ни након промене кабинета и доласка новог мандатара Димитрија Грекова³¹⁶. Политички и државни кругови у Софији настојали су да осигурају наклоност Аустроугарске за решавање бугарског националног питања на простору европске Турске, али је у том тренутку прокламовано одржање status quo позиције на Балкану, што је јасно послато као порука Беча. И поред званичног става Беча, кнез Фердинанд је преко своје дипломатије радио на одржавању добрих веза са Двојном монархијом, што је у јесен 1899. године резултирало првом кнежевом посетом Бечу, где га је примио цар Франц Јозеф.³¹⁷

Након међународног признања кнеза Фердинанда за бугарског владара 1896. године, његов утицај на формирање спољне политике Бугарске почео је да игра све већу улогу. Поред креирања спољне политике, улога кнеза у постављању дипломатских представника у страним земљама постала је све израженија. Кнежева канцеларија, познатија под називом Тајни кабинет, постала је веома важан елемент у

³¹⁴ Исто, 247.

³¹⁵ Константин Стоилов (1853-1901), бугарски политичар и правник. Био је председник бугарске владе од 1894. до 1899. године.

³¹⁶ Димитрије Греков (1847-1901), бугарски политичар, председник бугарске владе од 19. јануара до 1. октобра 1899. године.

³¹⁷ Е. Стателова и др., *нав.дело*, 256-258.

политичком животу државе. Њен начелник почетком 20. века, Страшимир Добровић³¹⁸, уједно је био и кнежев саветник за питања унутрашње и спољне политике земље. Дипломатски представници Бугарске у европским престоницама слали су често паралелне извештаје Министарству спољних послова и Тајном кабинету, притом су у многим случајевима извештаји упућивани кнезу били детаљнији.³¹⁹

Горући проблем на Балканском полуострву крајем 19. и почетком 20. века и даље је било македонско питање. Поред најзантересованијих чиниоца за поменути регион европске Турске, балканских држава, то питање је заокупљало пажњу и великих сила. Аустроуграска је преко својих конзулата помно пратила активности свих земаља укључених у догађаје на тлу Македоније, а њена дипломатија је свакако била најактивнија у том подручју. Наиме, поред твдрокорног залагања Беча за очување status quo, Македонија је за Монархију представљала својеврсни коридор који је повезивао Босну и Херцеговину ка статешки важној луци Солуну. Поред тога, присвајање Македоније од стране било које балканске државе нарушио би однос снага на терену, што се косило са плановима Беча о спречавању формирања велике словенске државе на Балкану. И поред значајног зближавања Бугарске и Аустроугарске монархије крајем 19. века, Бечка дипломатија није добронамерно гледала на испуњење националних планова Бугара. Септембра 1901. године, у Беч је, поводом посебне мисије, отишао Борис Сарафов³²⁰ да у име бугарског националног покрета тражи подршку од Аустроугарске по питању Македоније. Пут је уследио као алтернатива за одбијање помоћи од стране Русије. Задатак Сарафова био је да тражи финансијску и дипломатску помоћ за „бугарску ствар“, а заузврат је нудио да аустријски кнез дође на чело аутономне Македоније. Двојна монархија није прихватила овај предлог, нудећи притом Сарафову само личну помоћ и живот у монархији.³²¹ Аустроугарска је имала бојазан да би, евентуална аутономија Македоније, поновила пример Источне Румелије. У исто време, Беч је радио на успостављању добрих односа са Румунијом из разлога неутралисања Србије, али и спречавања ближег повезивања Софије са Букурештом и обуздавања евентуалне бугарске интервенције у Османском царству. Са друге стране, званични Петроград није

³¹⁸ Страшимир Добровић (1856-1943), начелник Тајног кабинета краља Фердинанда и саветник краља Бориса III. Био је један од најоданијих сарадника и човек од посебног поверења кнеза, потом и краља Фердинанда, којем је верно служио од 1893. до краљеве абдикације 1918. године.

³¹⁹ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 265-266.

³²⁰ Борис Сарафов (1872-1907) бугарски револуционар, официр, учесник Илинденског устанка.

³²¹ Радослав Мишев, Македонскиот вџпрос в балканската политика на граф Агенор Голуховски (1895-1906), у: *Модерниот историк*, 2, Софија 2011, 188.

подржавао акције Софије, ни након званичне посете кнеза Фердинада Петрограду 1902. године и потписивања војне конвенције између Бугарске и Русије.³²²

Врхунац напетости у Македонији догодио се након избијања Илинденског устанка, 1903. године. Слом устанка и репресија османских власти према устаницима и цивилни становништвом изазвала је бројне реакције у европским престоницама. Руска дипломатија осудила је подизање устанка, док су поједини бечки листови објавили извештаје у којима изражавају симпатије за страдалнике у устанку. Са друге стране, на састанку немачког цара Вилхелма II и министра спољних послова Аустроугарске, Голуховског, изражен је став немачког цара како је право и дужност османских власти да заведу ред у областима под својом влашћу. Голуховски је био мишљења да је неопходно да се хитно спроведу реформе у циљу сређивања стања у европској Турској, како би се спречио распад Османског царства и како не би дошло до поремећаја равнотеже на Полуострву. Уз подршку Немачке, циљ бечке дипломатије био је осигурање новог међународног мандата за контролу саме ситуације на терену. Аустроугарска дипломатија је, након слома устанка, посредовала у директним контактима са Софијом и Цариградом, како би се спречило даље крвопролиће у Македонији. Акција Беча резултирала је постизањем споразума 1904. године, којим је ослобођено више хиљада бугарских заробљеника и прогнаника, док је Црвени крст из Беча слао новчану помоћ страдалницима.³²³

Почетком 20. века односи између великих сила досегли су врхунац епохе империјализма. Супротности између њих бивале су све веће, што је европски континент водило ка једном општем сукобу великих размера. Немачка је крајем 19. века кренула у изградњу флоте и самим тим је дошла у сукоб са највећом поморском силом тога времена, Великом Британијом. Потписивање уговора о градњи Багдадске железнице 1903. године, означио је почетак немачког *"продора на Исток"* и још више је узбуркало страсти на старом континенту. Русија је са Аустроугарском потписала споразумом у Мирцштегу 1903. године и тако добила одрешене руке за рат са Јапаном, који је отпочео наредне године. Споразумом је било предвиђено одржање *statusa quo* на Балкану, што је могло бити нарочито опасно по националне циљеве балканских народа. Аустроугарска је, у реформној акцији, која је уследила након овог споразума, избацила из програма западни део Косовског вилајета, а његов источни део је запосела

³²² Р. Прешленова, *нав. дело*, 255, 257.

³²³ *Исто*, 260-261.

својом жандармеријом. Односи између великих сила све су се више груписали око два блока, нарочито након споразума између Русије и Велике Британије 1907. године, чиме је Европа добила још један блок сила - Велику Антанту.³²⁴

Динамика у односима између Аустроугарске и Србије настављена је и почетком 20. века. Почев од 1904. године, па све до сарајевског атентата 28. јуна 1914. године, читав низ поступака дипломатије званичног Беча показивао је јасну намеру Двојне монархије да се оружаним путем обрачуна са младом српском краљевином. Нарочито је то видљиво након доласка на место канцелара барона Ерентала 1906. године, када рад на припреми обрачуна бива још бржи. Династичку смену у Србији 1903. године Аустроугарска је здушно подржала јер је сматрала да ће у међусобним односима нови краљ Петар „бити послушан сусед“. Та врста процене, показатељ се, била је сасвим погешна.³²⁵ Кулминација затегнутих политичких односа било је избијање Царинског рата (1906-1911. године), који је значао дефинитаван разлаз између две државе.

Царински рат је Србији и њеној привреди наметнуо потребу да начини потпуни преокрет у новом, али и непознатом правцу. Српски пољопривредни извоз морао је наћи нова тржишта, пре свега у западној Европи, али су она, у том тренутку, поред своје удаљености, била и непозната. Положај Србије, без изласка на море, као и оштра конкуренција у Европи, приморали су српску владу да крене у мобилизацију свих производних и саобраћајних капацитета. У току 1907. године, успостављено је 13 трговинских представништава, од Александрије до Лондона. Током исте године склопљено је више трговинских уговора који су олакшавали приступ тржиштима Италије, Велике Британије, Француске, Русије, Шпаније итд. Народна скупштина је, у ту сврху, одобрила влади ванредан кредит у износу од 500.000 динара, док је Народна банка помогла тако што је извозницима нудила бројне олакшице. Великим напорима и заједништвом, Србија је, већ у првој години сукоба са Аустроугарском, успела да преброди кризу и да се у потпуности економски осамостали од свог северног суседа.³²⁶

У јесен 1906. године, министар спољних послова Аустроугарске, Голуховски, смењен је са дужности, а улогу новог министра преузео је барон фон Ерентал, искусан и способан дипломата, који је након преузимања дужности покушао да смири односе са Србијом. Он је претходно обављао функције посланика у Паризу и Петрограду.

³²⁴ Ч. Попов, *Грађанска Европа*, 271-278; Исти, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 273-274; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 38-39.

³²⁵ Јован М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, 2-3.

³²⁶ *Историја српског народа*, VI-1, 158-159; Д. Ђорђевић, *Царински рат*, 294-302.

Вредан, чврст и упоран до крајњих граница, бескрупулозан у својим намерама, надмен и арогантан, није био поборник либералних идеја и либералних држава. Његовим доласком почиње нова ера у аустро-српским односима. Он је изашао са планом о изградњи јадранске железнице³²⁷ која би Србији омогућила приступ Јадранском мору, а која би ишла преко Босне и Херцеговине. По његовом плану, Србија би своју железницу на линији Дрине спојила са босанском, а преко ње би изашла на море, негде у Далмацији. Ерентал је на тај начин хтео да постигне троструки ефекат: прво, осујетио би план Србије да гради пругу преко Косова; друго, Аустроугарска би задржала у својој власти могућност српског саобраћаја ка мору и на тај начин вршила политички утицај на Србију; и треће, сав извоз Србије ишао би преко аустријских лука на Јадранском мору.³²⁸ У поверљивом документу својим посланствима, од 7. септембра 1907. године, Ерентал је открио праву позадину градње железнице, чија је превасходна улога била да служи „политичким и војним интересима, а привредним тек у мањој мери“.³²⁹ Српска влада није желела да прихвати ове планове, јер је схватала да би на тај начин српска привреда у потпуности пала у подређени положај у односу на Аустроугарску.

Поред поменутог плана изградње железнице, Ерентал је радио и на другим плановима против интереса Србије. Једна од његових замисли било је и стварање „велике Албаније“, са престоницом у Солуну.³³⁰ У реализацији својих идеја од 1906. године, здушну подршку је имао у новом начелнику генералштаба аустроугарске војске Конраду фон Хецендорфу³³¹, „затрованом непријатељу Србије“, који је Србију сматрао главним противником Двојне монархије. Старији официри у аустроугарској војсци нису имали позитивно мишљење о Хецендорфу, сматрајући га фантазијом „која пуца из топова који још нису пронађени“. Он је упорно, са великом страшћу и преданошћу, од Божића 1906. све до 1911. године, „дан и ноћ“ тражио војни сукоб са

³²⁷ Опширније видети у: Dimitrije Đorđević, *Projekt Jadranske železnice (1896-1912)*, *Историјски гласник*, 3-4/1956, 3-35.

³²⁸ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 115; Henry Wickham Steed, *Through thirty years 1892-1922*, vol. 1, London 1924, 241-242; David Stevenson, *Armaments and the coming of war, Europe, 1904-1914*, Calrendom Press: Oxford 2004, 114; Alen Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi*, Sarajevo 1968, 410.

³²⁹ В. Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, 127.

³³⁰ Јован М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, 6.

³³¹ Конрад фон Хецендорф (1852-1925), аустроугарски генерал и начелник генералштаба војске Двојне монархије од 1906. до 1917. године.

Србијом. Први ађутант цара Франца Јозефа, Болфас, за њега је изјавио: „Овај човек ће упропастити све; што год узме упропасти“.³³²

Посебан импулс новој, агресивнијој политици на Балплацу, давао је, свакако, надвојвода Франц Фердинанд³³³ који је, као будући владар, стајао на врху пирамиде нових снага. Он је, само сплетом по њега срећних околности, постао престолонаследник. Наиме, син другог брата Франца Јозефа, надвојводе Карла Лудвига - Максимилијан, страдао је у авантури у Мексику, Рудолф, син Франца Јозефа, се убио, те је тако једини претендент за престо постао управо Франц Фердинанд. Васпитаван у строгом духу и традицији царске куће Хабзбурга, предани католик, у четрнаестој години постао је потпоручник војске, а већ до 28. године постао је генерал. Страствени ловац, по сведочењу његовог лекара др Ајзенменгера, у свом животу је одстрелио пола милиона примерака дивљачи. Од 1895. године био је у браку са Софијом Котек, женом из ниже аристократске породице, која је имала велики утицај на њега. Брак није био добро примљен код цара Франца Јозефа. Франц Фердинанд није био човек уметности и културе, али је зато имао огромну подршку војних кругова јер је радио на њеном јачању и модернизацији.³³⁴ Управо је он заслужан за довођење својих „штићеника“ на кључна места у Монархији. Од начелника генералштаба Хецендорфа, преко министра иностраних послова Ерентала, министра рата грофа фон Шенајха, све до његовог учитеља Макса фон Бека, канцелара. Замишљајући да врати монархији престиж и достојанство, Франц Фердинанд је ипак био „усамљен човек“ који је био у сукобу са „стрицем“³³⁵, са већином надвојвода и са мађарским и јужнословенским националним групама у Монархији.³³⁶ До краја своје владарске каријере и живота, једино је Конрад фон Хецендорф остао „надвојводин протеже“ за највише државне и војне положаје у Монархији, са којим „није раскрестио“, док је то био случај са Беком, Еренталом, Шенејхом и осталима.³³⁷

Балканско полуострво је почетком 1908. године ушло у још једно бурно раздобље своје историје. Јануара је гроф Ерентал најавио почетак градње новопазарске

³³² Јован М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, 47-48.

³³³ Франц Фердинанд (1863-1914).

³³⁴ В. Дедијер, *нав. дело*, 142-148.

³³⁵ Х.В. Сид, уредник „Тајмса“ писао је о цару Францу Јозефу: „... Цар Фрања бојао се рата. Цар је био сумњичаво дангрисало, стално без полета, сув, велики господин само на површини, иначе груб и нељубазан. Политички, био је загонетан. Судбина Аустроугарске је зависила од његовог живота, од живота осамдесетогодишњег старца“, у: Јован М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, 54.

³³⁶ В. Дедијер, *нав. дело*, 190-191.

³³⁷ *Исто*, 244.

железнице³³⁸, чиме је обелоданио агресивне и експанзивне намере Аустроугарске према Србији. Његовим пројектом уништена је реформска акција у Македонији и раскинут је аустро-руски споразум из Мирџштега³³⁹ који је предвиђао одржавање *statusa quo* на Балкану. Продирјујући даље на југоисток Европе, Аустроугарска је све више затварала обруч око Србије. У исто време, лоши односи са Црном Гором и Бугарском нису ишли на руку српским националним и државним интересима. Након тзв. "бомбашке афере"³⁴⁰, дошло је до прекида дипломатских веза и повлачења српског посланика са Цетиња. У исто време, на подручју Македоније, распламсала се жестока борба између српских четничких одреда и бугарских комита. Ужарена атмосфера осећала се на читавом Балканском полуострву.³⁴¹

Драматичан период дешавања на Балканском полуострву отворила је јула 1908. године Младотурска револуција, која је из темеља потресла турску државу и друштво. Младотурци су представљали групу млађих интелектуалаца и официра који су тежили обнови Османског царства, по западњачком узору. Покрет је настао шездесетих година XIX века у западној Европи, међу турском интелигенцијом, са седиштем у Женеви и Паризу. Од 1906. године, покрет преноси активности у европски део Турске, где су образовани одбори младотурака у већим градовима на подручју Албаније и Македоније. У међувремену, млађи кадрови османске војске у овим крајевима прилазили су покрету, што је и омогућило победу револуције. Јула 1908. године, устанак је букнуо у Ресну, обухватио османску Трећу армију, а затим је заузет и Солун. Тада је враћен стари Мидхат-пашин устав из 1876. године, а побуњеницима су се придружиле и снаге из Мале Азије. Султан Абдул Хамид морао је да попусти и Младотурци су у Цариграду прогласили почетак нове ере. Тешке животне прилике становништва у Македонији, изложеног сталној несигурности, учиниле су да народ

³³⁸ ДАС, ММ, Рим, *Балканска железница*, 3/14. фебруар 1908, Ф-IV, 21; Опширније видети у: Димитрије Ђорђевић, Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице, *Историјски часопис*, VII (1957), 213-248.

³³⁹ Приликом једног разговора аустроугарског посланика у Србији Форгача и бугарског Тошева, током марта месеца 1908. године, Форгач је изјавио да је „једина корист“ од склапања споразума у Мирџштегу била то што је Аустроугарска њиме успела да ојача своје везе са Русијом, у: ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 235, *Тошев-Паприкову*, № 752, од 12. III 1908.

³⁴⁰ „Бомбашка афера“ је представљала инцидент који се одиграо крајем 1907. године, када је група црногорских студената из Београда покушала да набавком бомби у Србији изврши напад на књаза Николу Петровића. Црногорске власти су откриле план и објавиле да је оружје набављено у Београду. Тада се развила жива полемика о томе ко је организатор акције. Напади су ишли чак и до Николе Пашића и краља Петра. Афера је довела до прекида дипломатских односа између Србије и Црне Горе, у: *Историја српског народа*, VI-1, 229-231.

³⁴¹ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 130-131; Ненад Анжел, Дипломатска мисија Милована Миловановића у западноевропским престоницама на почетку анексионе кризе 1908. године, у: *Српски историјски часопис*, V/2022, 80.

револуцију и уставност прихвати са одушевљењем, као почетак смиривања опште ситуације на том подручју. Међутим, период уставности и политичких слобода у европском делу Турске трајао је кратко. Испоставило се, у пракси, да су младотурци били вештије оруђе отоманизације него претходни царски режими. У Македонији је брзо враћено пређашње стање анархије, које је сачекало балканске ратове и ослобођење ових крајева 1912/13. године.³⁴² Милован Миловановић, министар спољних послова Србије, је и поред првобитног одушевљења за младотурке, мудро закључио да је "њих довела на власт, не народна него војничка револуција".³⁴³ Младотурски покрет је на Балкану донео још једну последицу, судбоносну за Србију и њене виталне националне интересе - убрзао је планове Беча за анексију Босне и Херцеговине.

Питање анексије Босне и Херцеговине провејавало је као тема у јавном мњењу Аустроугарске још од 1904. године, када се у службеној штампи јављају први наговештаји о потреби Двојне монарије да анектира Босну и Херцеговину. Младотурска револуција у лето 1908. године је само те планове убрзала.³⁴⁴ Барон Ерентал је био мишљења да европски поседи Османског царства, уздрмани младотурском револуцијом, неће још дуго моћи да опстану, те је било неопходно да Аустроугарска извуче „највеће могуће користи“, уколико до краха Османског царства заиста дође. Стога је циљ Беча требало да тежи успостављању контроле над већим делом Балканског полуострва, путем анексија одређених територија, успостављањем протектората и политичким везивањем одређених држава на Балкану пријатељским везама за Двојну монархију. Како би поставио основне постулате, по којима би се спровела анексија Босне и Херцеговине, барон Ерентал је израдио посебан меморандум са циљевима и упутствима, датираним од 9. августа 1908. године.³⁴⁵

Меморандум барона Ерентала представљао је детаљан и обилан текст у којем је студиозно обрађен будући план аустроугарске балканске политике. Најпре, он полази од основне идеје да у дипломатским круговима царске Русије сматрају да ће, након

³⁴² *Istorija Novog veka*, redakcija: J.V. Tarle, Beograd 2008, 618-620; Joseph Hummer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, knj. 3, Zagreb 1979, 507-509; *Историја османског царства*, приредио: Р. Мантран, Београд 2002, 696-704; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1918*, 128-129; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, 499-503; Чедомир Попов, *Међународни оквири анексије Босне и Херцеговине*, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009, 48; Н. Анжел, *нав. дело*, 80-81.

³⁴³ ДАС, ММ, Београд, *Закључци о Младотурској револуцији*, 2.IV 1909, Ф-VII, 5.

³⁴⁴ Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 135, 138.

³⁴⁵ Andrej Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize (jesen 1908-proleće 1909)*, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Beograd 1982, 57-58.

припајања Босне и Херцеговине, у границе Монархије ући и територија Новопазарског санцака. У досадашњим мемоарима, тврди Ерентал, Русија је била спремна да одобри анексију Санцака у замену за решење питања Цариграда и мореуза у своју корист. Поред несразмере у захтевима по значају, за Аустроугарску се постављало питање да ли би Санцак био значајно обештећење, тј. да ли је стваран интерес припајање те области Монархији? Ерентал се, даље, позивао на политику грофа Андрашија³⁴⁶ према Санцаку, која је довела до постављања војних гарнизона Беча, уз истовремено задржавање турске управе, као и значај у поништавању одредби Санстефанског уговора, по којем је област Санцака била подељена између Србије и Црне Горе. Подела би, за интересе Монархије, била погубна, јер би је изоловала од Оријента и могла би у перспективи створити једну велику словенску државу. Монархија би, у том случају, била војно окружена непријатељима и „парализована“ у погледу трговине, чији би пласман зависио од добре воље Србије и Црне Горе. Са друге стране, Турска, потпуно изолована од Аустроугарске, тешко би могла да задржи одрживи положај у Албанији, па би постојала бојазан да њен већи део припадне Црној Гори. Највећи страх Аустроугарске била је могућност стварања велике српске државе, под једном династијом, која би природно развила „експанзивни ефекат“ и на Босну и Далмацију. Због свега наведеног, по интересе Беча најочигледнија идеја била је да се Новопазарски санцак укључи у њену сферу власти, као што је то учињено са Босном и Херцеговином. Међутим, административна и војна контрола Санцака је неупоредиво тежа у односу на Босну и Херцеговину, захтевала би, због своје географске конфигурације, велики број трупа и била би немогућа без помоћи Турске, што је у датом тренутку био непотребан ризик за Монархију. Поред те чињенице, излазак Аустроугарске до граница Албаније био би за Османско царство вид непосредне претње и потенцијални продор Беча ка Солуну, који би на Порти био схваћен као непријатељски чин. Уз потенцијални сукоб Монархије и Турске, Русија би напустила досадашњу политику на Балкану, те би то хришћанском становништву Македоније, источне Румелије, Србије и Црне Горе дало знак да се у потпуности ослободе турског ропства. Било је питање да ли пустити да руске трупе улазе у Цариград или да Монархија крене да их у тој намери предухитри, за шта није била способна. Зато је једина опција била окупација Санцака заједно са турским војним снагама. Читава идеја којом се Андраши водио била је очување Турске све док се њена власт не може

³⁴⁶ Ђула Андраши (1823-1890), председник владе Угарске од 1867. до 1871. године. Министар спољних послова Аустроугарске монархије од 1871. до 1879. године.

заменити „нечим бољим“ и спречавање јачања српског елемента у зонама где је турска власт у опадању.³⁴⁷

Водећи се идејама Андрашија, Ерентал у свом мемоару напомиње да су политички разлози, који су били противни идеји анексије Санџака, били преовладавајући. Заузимајући поменућу област, Аустроугарска би свакако изазвала непријатељство Србије и Црне Горе, али напротив томе, сукоб између две српске државе би вероватно настао када би оне испољиле своје претензије ка Новопазарском санџаку. Окупација од стране Монархије би била извор сталних брига, а сам продор у тај узани простор не би била довољна гаранција за остваривање очекиваних планова. Са друге стране, окупацијом би Монархија ушла у сукоб са Арбанасима насељеним у области Санџака који би пружили отпор окупацији. Насупрот томе, једино ако се тај отпор окрене ка Србији и Црној Гори задржало би се „традиционално непријатељство између Албанаца и Словена“. Једна од спољних политика Беча на Балкану била је обезбеђивање будуће аутономије албанског народа и на тај начин онемогућавање јачег италијанског присуства на албанској обали Јадрана, тако да би сукоб са албанским племенима био у супротности за зацртаним циљевима. Политичке разлоге пратили су и финансијски: одбрамбени положај гарнизона и његово одржавање дуги низ година, захтевала су значајна новчана средства, што је представљало значајно оптерећење за Монархију.³⁴⁸

Посебан фактор на који су рачунали високи државни кругови Аустроугарске у вођењу своје балканске политике био је антагонизам између Бугарске и Србије. У Бугарској је владало уверење да пут за Македонију мора да иде преко „леша српске државе“. Ако у том спору између две балканске државе, по Еренталу, „промовишемо стварање Велике Бугарске“³⁴⁹ на рачун Србије, то ће бити „неопходна припрема“ за обрачун са Србијом, када се за то укаже повољна прилика. Подршком Бугарској око Македоније, Беч би имао сигурне гарнице: независну Албанију под окриљем

³⁴⁷ Österreich-Ungarns Aussenpolitik: von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, (у даљем тексту: ÖUA 1), Band 1, Diplomatische Aktenstücke des österreich-ungarischen Ministerium den Äussern, bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger, Wien-Leipzig 1930, 27-30; Sava Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 102.

³⁴⁸ ÖUA 1, 30-31.

³⁴⁹ Као један од посебних циљева Аустроугарске на Балкану било је уништење српске државе, путем поделе њених територија између Беча и Софије. Бугарска је у том смислу сматрана за „средство намеравање политике“ од кога је требало направити верног пријатеља Монархије. Коју, и у ком обиму, територију Србије је Аустроугарска намеравала да уступи Бугарској у Меморандуму није било ближе дефинисано и оно је као такво остављено за неке будуће преговоре, у: A. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize*, 58.

Монархије, Црну Гору, са којом би се одржавали пријатељски односи и Велику Бугарску, која би дуговала захвалност за подршку и помоћ око Македоније. Зато је, закључује Ерентал, непотребна анексија Санџака, већ је потребно да се крајњи циљеви балканске политике Монархије не остварују преко Новог Пазара, „већ само преко Београда“.³⁵⁰

Прокламована политика барона Ерентала, у Меморандуму, предвиђала је простор Балканског полуострва као територију ширења и јачања утицаја Монархије. Њено спровођење зависило је од решавања више проблема, али је као кључно доминирало питање Србије. Став да пут ка решењу води преко Београда, јасно је говорио да је коначни циљ аустроугарске балканске политике био уништење српске државе. Као најважније оруђе за спровођење тог плана била је сарадња са Бугарском.³⁵¹ У плановима Двојне монархије за уништење Србије од 1906. године, увек се „рачунало на савезништво Бугарске“.³⁵² Иначе, Аустроугарској је одговарало да шири анатагонизам између Београда и Софије. Један од примера који сведочи у прилог тој чињеници је став грофа Форгача изречен бугарском посланику Тошеву. Он је сматрао да „није могућа било каква заједница“ између Србије и Бугарске. Форгач, као неко ко познаје „темперамент и тежње два народа“, дошао је до закључка да бугарске позитивне особине стоје насупрот српским особинама лакомислености и покварености.³⁵³ Из тога, и низа других разлога, Беч је путем анексије Босне и Херцеговине, али и делова Србије, планирао да учврсти своје позиције у срцу Балканског полуострва, окружен пријатељском Црном Гором и Албанијом на Јадрану, док би преко Бугарске свој утицај проширио до обала Црног мора. Зато се уништење Србије, наметало као неопходан предуслов за реализацију зацртаних циљева.³⁵⁴

Један од додатних импулса за коришћење Бугарске, као савезника у борби против Србије, наметнуо се врло јасно у разговорима које је барон Ерентал водио у Бечу са кнезом Фердинандом, марта 1908. године. Тражећи подршку од Монархије у случају Бугарског рата са Турском, као и заштиту од евентуалног напада Србије и Румуније, у том случају кнез Фердинад је прилично оштрим речима говорио о српском краљу Петру и о Србији. Ерентал је у својој белешци написао да га је кнез питао „шта

³⁵⁰ ÖUA 1, 31.

³⁵¹ A. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize*, 59.

³⁵² Милош Ковић, *Србија у борби за опстанак (1903–1914)*, у: *Два века модерне српске дипломатије*, (ур. Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић и С. Г. Марковић), Београд 2013, 151

³⁵³ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 235, *Тошев-Паприкову*, № 752, од 12. III 1908.

³⁵⁴ A. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize* 59.

ће бити са овом несрећном земљом“, те да је Београд, „жариште злочина које треба уништити“. Бугарски кнез је отишао тако далеко да је поставио идеју и о евентуалном прикључивању Србије Двојној монархији.³⁵⁵

Агресивни политички и војни кругови око престолонаследника Франца Фердинанда делили су ставове Ерентала по питању обрачуна са Србијом. Њима није била страна идеја о „грабежу“ и подели српских територија са Бугарском. Ерентал је, још крајем 1907. године, изнео идеју Хецендорфу како је, након извршења анексије Босне и Херцеговине, Србији потребно одузети „небугарске“ делове Србије, док би бугарски делови припали Софији. И сам Хецендорф је био мишљења да би, у евентуалној подели, Ниш требало да припадне Монархији, док би се предели око Пирота и Неготинска крајина предали Бугарској, као вид одштете.³⁵⁶

Ставови о предаји делова српске територије Бугарској, у случају поделе са Аустроугарском, не треба посматрати као изоловано мишљење начелника генералштаба, већ као део читаве слагалице и концепта његове балканске политике. Децембра 1907. године, Хецендорф је барону Еренталу изнео план продора на Балкан и начин на који то треба спровести у дело, кроз посебан Меморандум. Он је пошао од премисе како ни у једној другој земљи организација и делотворност целокупне оружане силе нису тако блиско повезане као у Двојној монархији. Специфичност граница Аустроугарске, где је за разлику од других држава она окружена искључиво „сувим“ границама разноврсних и пространих простора, исискује посебну припрему, никако импровизацију. Организација, дислокација и ратне припреме, у случају потенцијаног војног сукоба, за Беч би представљале средства која „далеко превазилазе могућности монархије“. Због тога је за Аустроугарску битно да буде што више припремљена, нарочито за ратне случајеве који су веома извесни. Потреба је да спољна политика Монархије увек иде у кохезији са војном политиком, а јединствен војни дух мора да се уобличи у јасно усмерен политички циљ.³⁵⁷

Унутрашња политика има задатак да обезбеди ресурсе за развој војних потенцијала, док спољна политика мора да ради на локализацији ратних дејстава против једног противника, никако против више њих. Хецендорф је, из свега наведеног, сматрао да је политика дубоко укључена у рад војске, те је нужно да кроз меморандум

³⁵⁵ ÖUA 1, 2-3.

³⁵⁶ A. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize*, 60.

³⁵⁷ Feldmarschal Conrad, *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*, (у даљем тексту: Conrad), Bund 1, Wien 1921, 534-535.

изнесе своје ставове који би послужили реализацији спољних циљева Монархије. Почетком 20. века, буђење источноазијских народа и пораст броја становника на том подручју, условио је измештање индустријских производа и развој трговине у источноазијским регионима. Становништво у тим пределима моћи ће само да производи већину артикала који су им потребни по нижим ценама, тако да европска трговина неће бити у стању да му конкурише. По Хецендорфу, то ће нужно условити окретање Европе ка ближим тржиштима, где ће неминовно доћи до сукоба између њених држава. Монархији, која је у знатно мањој мери укључена у конкурентна тржишта на Истоку, нове околности су позив и опомена да на време обезбеди ближа подручја за реализацију својих трговинских интереса, „која јој географски и природно припадају“. Ту је Хецендорф, пре свега, мислио на пределе Јадранског мора, на Балканско полуострво, делове источног Медитерана, део северне Африке и Левант. С тим у вези, Монархија, поред копнених снага, мора да развије јаку морнарицу за остваривање својих виталних циљева. Хецендорф је у мемоару, даље, навео како „горућа питања“ за Монархију воде ка Балкану и ка Италији. Он је нагласио како никада није разумео политику *status quo*, која за циљ има само смиривање тензија и очување постојећег стања, јер, по њему, историјски развој не треба да стане. Оне државе које брину само о „очувању“ постојећег стања, на крају изгубе, док њихов „енергични комшија“, иако привремено и неуспешан, уз активну интервенцију, „коначно постиже свој циљ“. „Само агресивна политика са позитивним циљем, може спасити од пропасти и постићи успех“! Ко није спреман за такву политику, тврдио је Хецендорф, „мора бити спреман за пад“.³⁵⁸

Што се тиче Балканског полуострва, тврдио је Хецендорф, најважнији циљ Двојне монархије био је да обезбеди такву позицију која би јој у датом тренутку омогућила стицање оних области које су непоходне за опстанак и постојање Монархије. Ту је посебно мислио на анексију Босне и Херцеговине и инкорпорацију Србије, укључујући њено централно подручје око Ниша. По Хецендорфу, Србија је „стално тежиште оних тежњи“ које раде на раздвајању свих јужнословенских народа. Поседовање Србије и Ниша са његовом околином, Монархији би обезбедило „одлучујући утицај на сва дешавања на Балкану“.³⁵⁹ Ставови министра иностраних послова барона Ерентала и начелника генералштаба Хецендорфа, иако са одређеним

³⁵⁸ Исто, 535-537.

³⁵⁹ A.Mitrović, Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize, 60; Conrad, Bd. 1, 537.

разликама, суштински су сведочила исто, да је Аустроугарска имала право да обезбеди себи надмоћ на Балкану и да то постигне офанзивним средствима. Уништење и подела Србије, уз сарадњу и помоћ Бугарске, најзначанија су гледишта политике Беча према Србији, изражена кроз деловање обојице аустроугарских званичника.³⁶⁰

³⁶⁰ А. Mitrović, Бугарска у плановима Аустро-Угарске и Немачке током Анексione кризе, 61.

2.2. Бугарска и анексија Босне и Херцеговине

У високим политичким круговима у Србији, од почетка 1908. године, владало је уверење да ће Двојна монархија искористити јубиларну годину владавине цара Франца Јозефа како би извршила анексију Босне и Херцеговине. Нарочито је тог мишљења био министар спољних послова Милован Миловановић. Балканска политика барона Ерентала, вишеслојно испољена у плановима око градње новопазарске железнице, те подстицањем уставног покрета у Босни и Херцеговини, те константним оптуживањем Србије, били су јасни показатељи тајних радњи северног српског суседа, на којима је активно рађено у Бечу.³⁶¹

Миловановић је са великом пажњом пратио ове догађаје, иако у том тренутку није био свестан чињенице да је анексија Босне и Херцеговине већ свршена ствар. О њој се, у високим круговима Беча, дискутовало већ 1906. године, а коначно је договорена након преврата младотурака у Цариграду, 1908. године. Осетивши да се у Монархији спрема нешто крупно, Миловановић је сачекао завршетак скупштинских заседања како би отишао до Беча и Маријенбада да на лицу места провери сумње које су га мучиле. Маријенбад је у то време био једно од водећих монденских летовалишта бечке и пештанске господе, али и многобројних представника европских дипломатија акредитованих у Бечу.³⁶²

Једини човек који је Миловановићу могао дати одређенија и потпунија објашњења о анексији у тим тренуцима био је Александар Извољски³⁶³, министар спољних послова Русије. Он је боравио на лечењу у Карлзбаду, те је Миловановић хитно отпутовао тамо да од руског дипломате затражи одговоре на недоумице које су га мучиле, бојећи се нове поделе на Балканском полуострву између Русије и Аустроугарске. У разговору са Извољским биле су потврђене Миловановићеве сумње. Извољски му је саопштио да је анексија решена ствар, да је неминовна и да се „апсолутно не може спречити“, уз нагласак да је то његово уверење и да му то са аустријске стране није саопштено.³⁶⁴

³⁶¹ ДАС, ММ, *Резиме, Моја политика у току анексионе кризе (По смрти Еренталовој)*, фебруар 1912, Ф-Х, 29-30.

³⁶² Д. Ђорђевић, *Портрети*, 138-139; Н. Анжел, *нав. дело*, 82.

³⁶³ Александар Извољски (1856-1919), руски царски дипломата и министар спољних послова.

³⁶⁴ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 130; Н. Анжел, *нав. дело*, 82.

Миловановић је сумњао да исказ који му је изнео саговорник проистиче из непосредних преговора за Еренталом.³⁶⁵ Неколико месеци пред анексију Босне и Херцеговине, 2. јула 1908. године, Извољски је упутио Еренталу тајни Мемоар који је садржао два дела: један о железницама, а други о чисто политичким питањима. У првом делу, утврђује се да је Аустроугарска још од почетка века покушавала да добије пристанак Русије за градњу железнице кроз Новопазарски санџак, али да се тадашњи министар спољних послова, гроф Ламздорф, није са тим слагао. Када је то питање поново покренуто 1908. године, Извољски је пристао на то, уз услов да пројекат не кочи развој и других пројеката, као што је питање изградње јадранске железнице. Што се тиче другог дела, политичког, у њему су истицана три важна става: први, који је понављао очување *statusa quo* на Балкану, други, по којем је питање Босне и Херцеговине европско питање, које се не може решити посебним споразумом између две стране. Ту спада и питање Цариграда и мореуза. Трећи став, који је у директној вези са предходна два, је предвиђао да уколико би се ипак указала потреба услед различитих околности, руска влада је вољна да дискутује о овим питањима. Као најбитнији услов за примену овог мемоара сматрао се распад Османске царевине.³⁶⁶ Извољски је, брзоплето, мемоаром понудио разговоре о Босни и Херцеговини Бечу, везивајући га за питање мореуза. Лукави дипломата Ерентал добро је знао да питање мореуза не може бити решено билатерално, споразумом између Русије и Аустроугарске. То питање било је интересантно и другим европским силама, посебно Великој Британији. Ерентал је на тај начин искористио прилику и кренуо је у реализацију својих планова.³⁶⁷

Током разговора у Карлзбаду, Извољски је Миловановићу рекао да Русија не тражи на Балканском полуострву никаквих „завојевања“, никакве посебне сфере утицаја, никакве превласти или непосредне користи. Од свега тога, Русија не би хтела примити ништа, чак и кад би јој Европа понудила мандат за исто. Са друге стране, истакао је Извољски, то не значи да је Русија уопште незаинтересована за балканске ствари. Интерес Русије је само променио свој циљ и „добрио други облик“. Русија се интересује за балканске народе, за Словене у првом реду. Он је, даље, Миловановићу

³⁶⁵ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 130.

³⁶⁶ ДАС, ММ, *Резиме, Моја политика у току анексионе кризе (По смрти Еренталовој)*, 30; Димитрије Поповић, *Извољски и Ерентал. Дипломатске успомене из анексионе кризе*, Београд 1927, 11-12; Н. Анжел, *нав.дело*, 82-83.

³⁶⁷ Д. Поповић, *Извољски и Ерентал. Дипломатске успомене из анексионе кризе*, 12-13; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 282; Н. Анжел, *нав.дело*, 83.

рекао да „Бугари данас нису Русији ни ближи ни дражи од Срба, што је било, напротив, случај у времену кад је Русија имала своју засебну сферу интереса на Балкану“. Русија хоће да води правичну политику између Срба и Бугара, изјавио је Извољски.³⁶⁸

Извољски је потврдио Миловановићу да нема ниједне европске силе која би тражила анексију Босне и Херцеговине, осим Аустроугарске. Она се није одрекла таквих планова. Миловановић му је одговорио да је политика Ерентала опасна по српске националне интересе и да су они први на удару Аустроугарске, а да су њени планови на Балкану, као и раније, опасни и агресивни. Сваки нови корак Монархије иде на рачун српског народног живља, исто као што је било и са окупацијом Босне и Херцеговине. Што се тиче саме анексије, Извољски је дао реч Миловановићу да Русија није питана, нити је на било који начин аустроугарска страна од ње тражила мишљење у том погледу. Буде ли тражила такво мишљење, говорио је Извољски, Русија ће се „најодлучније изјаснити против таквог корака“. И поред тога, он је признао Миловановићу да је његово лично уверење да ће до анексије доћи у јубиларној години и то ће Аустроугарска извршити стварањем свршеног чина, а да ће тај потез оправдати као „интерес мира на Балкану и у Европи“.³⁶⁹ Протест ће остати само „платонска ствар“, јер нико неће водити „мач из корица“ да би отерао Аустроугарску из Босне и Херцеговине.³⁷⁰

На крају разговора, Извољски је изјавио да је Русија прилично равнодушна по питању како ће Аустроугарска и Османско царство решити евентуални спор у вези анексије, али да је прилично заинтересована како ће словенске балканске државе изаћи из те афере. Он сматра, да Бугарска не би ништа непосредно изгубила, али Србија и Црна Гора би могле очекивати одређене компензације. Међутим, он не види шта би Србија могла да тражи као накнаду и то са "добрим изгледима да се то да и постићи".³⁷¹

Нови сусрет Миловановића и Извољског десио се 8. септембра 1908. године, четири дана након што је Миловановић сачинио листу компензација које би Србија тражила у случају анексије Босне и Херцеговине. Он је предао забелешку свом

³⁶⁸ ДАС, ММ, *Разговор са Извољским у Карлзбаду*, 22.VIII / 4.IX 1908, Ф-XXXII, 107; Н. Анжел, *нав.дело*, 83-84.

³⁶⁹ ДАС, ММ, *Разговор са Извољским у Карлзбаду* 108-111; Н. Анжел, *нав.дело*, 84.

³⁷⁰ *Исто*, 112; Dimitrije Đorđević, Milovanović i Izvoljski u Karlzbadu 1908. godine, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, knj. 3, Beograd 1960, 542.

³⁷¹ ДАС, ММ, *Разговор са Извољским у Карлзбаду*, 112.

саговорнику. Том приликом је Миловановић опет нагласио Извољском колико би анексија могла бити „фатална за Србију и српство у првом реду, а затим у другом реду и за судбину балканских држава и народа уопште и за мир европски“³⁷². Суштина Миловановићевог плана било је стварање препреке између Аустроугарске и Турске, спајањем Србије са Црном Гором. На тај начин би Србија добила везу са морем и Црном Гором. Веза са морем не би служила као главни пут српској трговини, него као пут сигурности за случај да други путеви буду затворени. Веза са Црном Гором дала би могућност да удружене српско-црногорске снаге дејствују у одбрану српских интереса.³⁷³ Ако је немогуће остварити спајање са Црном Гором преко територије Новопазарског санџака, Миловановић је планирао да тражи везу са босанске стране, дуж Дрине и Полимља. Извољски је пажљиво погледао белешку и рекао је Миловановићу да му се чини „да ће то бити база за рад ако се анексија буде заиста прокламовала“.³⁷⁴ Он је, затим, поновио Миловановићу да претпоставља да би се анексија могла извршити путем свршеног чина и да га очекује састанак са Еренталом у Моравској, вероватно следеће недеље, али да не очекује никакве „светлости“ од тог састанка.³⁷⁵ На крају разговора, Миловановић и Извољски су се сложили да је врло важно да Србија избегава брижљиво све што би могло дати повода Аустроугарској за непријатељства према њој. Миловановић је био уверен да је подршком Извољског обезбедио и подршку Русије, што је био његов први и најважнији циљ. Подршка Русије му је била потребна не само пред великим европским силама, већ и пред политичким и јавним мњењем у земљи. У том тренутку, Миловановић је исувише веровао руском дипломати, што ће му касније донети много брига.³⁷⁶

На повратку у Београд, Миловановић је отишао у Беч, где се састао са бароном Еренталом. На почетку разговора Ерентал је изјавио да је Аустроугарска добро и пријатељски расположена према Србији, као што је увек и била у последњих тридесет година, од Берлинског конгреса до сада. Он је тада напоменуо да је српска страна пуна непријатељства према њој, а да се у томе нарочито истиче српска штампа, свакодневним увредама и клеветам према Монархији. Миловановић је одговорио да је могуће ускладити интересе двеју држава и да ће Србија стриктно поштовати међународне уговоре и све дужности које они са собом повлаче у погледу српских

³⁷² ДАС, ММ, II састанак са Извољским, Карлсбад, 26. август / 8. септембар 1908, Ф-XXXII, 121.

³⁷³ ДАС, ММ, 19/ I 1909, Ф-XXXII, 155.

³⁷⁴ ДАС, ММ, II састанак са Извољским, 121.

³⁷⁵ Исто, 122.

³⁷⁶ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 143-144.

односа према Аустроугарској.³⁷⁷ Миловановић је свесно направио алузију на Берлински уговор. Ерентал је потом изјавио да се радује због тога, али је мудро избегавао да на било који начин помене Босну и Херцеговину.³⁷⁸ Након разговора, свако је отишао својим путем, Миловановић у Београд да припреми отпор анексији, а Ерентал у Бухлау, да коначно сломи Извољског пре него што анексија буде проглашена.³⁷⁹

Са урођеним даром за комбинаторику, Миловановић је тих дана правио могуће сценарије даљих дешавања на Балкану. Сматрао је да анексија неће доћи сама, већ да ће је пратити проглашење бугарске независности. Питао се да ли ће независност Бугарске довести до рата са Турском, какво ће бити држање Аустроугарске у том сукобу, шта ће на то рећи велике силе и Русија? Миловановић је био спреман да стане на страну Турске уколико између Софије и Беча не буде постојао савез, већ свака страна ради за себе, уз свој ризик. Међутим, уколико би се успоставио савез између Аустроугарске и Бугарске и на основу тог савеза Беч буде штитио акције Софије, Миловановић је био решен да мобилише српске снаге и прати даљи развој догађаја. Најгори положај за Србију био је, пак, да се прогласи независност Бугарске и изврши анексија Босне и Херцеговине, а да Турска не уђе у рат са Бугарском. Тада би, по Миловановићу, положај Србије био најгори.³⁸⁰ Он није искључивао и могућност пребацивања оружја и четника у Новопазарски санџак и у Босну и Херцеговину, уз протесте и апел Европи. Уколико Европа не жели да спречи новонастало стање, једино решење је „предати се судбини“ и ући у комбинације са Аустроугарском.³⁸¹

Агресивни планови аустроугарске дипломатије према Балканском полуострву захтевали су спољну подршку у њиховој даљој реализацији, нарочито ако се узме у обзир да Двојна монархија није имала довољно сопствених снага да би идеју о анексији Босне и Херцеговине спровела у дело. Под овим се превасходно мисли на неопходну помоћ једине европске силе од које је помоћ могла да дође, од Немачке. Индустијски развијена, са традиционално јаким војним фактором и набујалим националним заносом који је позивао на интервенцију, немачки Рајх је био идеалан партнер Бечу за остваривање његових империјалних циљева. Немачко присуство и отворена подршка Аустроугарској били су од кључног значаја, пре свега као корисно залеђе од утицаја

³⁷⁷ ДАС, ММ, *Разговор са бароном Еренталом у Бечу*, 1/14. септембар 1908, Ф-XXXII, 99-101.

³⁷⁸ *Исто*, 101; Д. Ђорђевић, *Портрети*, 144.

³⁷⁹ *Исто*.

³⁸⁰ ДАС, ММ, *Могућности*, 21/ IX 1908, Ф-XXXII, 143-145.

³⁸¹ ДАС, ММ, *Могућности*, 145.

Русије, али и Велике Британије и Француске. У својим империјалним жељама две државе су стајале као заједнички партнери³⁸², међусобно везани и усмерени ка заједничком циљу.³⁸³ Непосредно пред анексију Босне и Херцеговине, крајем лета 1908. године, Беч је радио на обезбеђивању подршке свог најзначајнијег савезника и добијања сагласности за сам чин анексије, укључујући, притом, уништење Србије и задобијање поверења Бугарске.

На кратком састанку у Берхтесгадену, 5. септембра 1908. године, између Ерентала и немачког државног секретара за спољне послове, фон Шена³⁸⁴, аустроугарски министар спољних послова упознао је свог немачког колегу са намерама о анексији Босне и Херцеговине и повлачењу војних снага из Новопазарског санџака. Иако није изразио одређен став према изнетом плану, фон Шен је рекао да ће Аустроугарска увек моћи да рачуна на помоћ Немачке на „ближем Оријенту“.³⁸⁵ На седници Заједничког министарског савета у Будимпешти, од 10. септембра 1908. године, чији је предмет била припрема неопходних мера за анексију Босне и Херцеговине, Ерентал је пренео осталим министрима став о немачкој подршци, позивајући се на речи разумевања од стране Шена и недвосмисленој подршци од стране Немачке.³⁸⁶ Занимљиво је да је, уносећи у своје белешке детаље са разговора са Еренталом, Шен написао како му је барон „са извесним страхом и за захтевом за строгу тајност рекао да је циљ његове балканске политике потпуно укидање српског револуционарног гнезда“ и да у томе очекује немачку помоћ.³⁸⁷

Крајем септембра 1908. године, у Будимпешти је дошло до два сусрета барона Ерентала и бугарског кнеза Фердинанда. Овом приликом Ерентал бугарском кнезу није помињао могућност уништења Србије, те није било говора о евентуалној сарадњи. Међутим, поменуо му је да је имао разговоре са Извољским и да ће се и у скоријој будућности политика два царства кретати у истом правцу као до сада, бар у својим

³⁸² Анексиона криза и проглашење аустроугарског суверенитета над Босном и Херцеговином била је јединствена прилика да Двојни савез између Немачке и Аустроугарске, први пут од дефанзивног буде претворен у „алијансу за стицање добитника“, током које је „на коцки стајала цела немачка Балканска и Источна политика“, у: Fris Fišer, *Savez elita: O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871-1945. godine*, Beograd 1985, 74-75.

³⁸³ A. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize*, 62.

³⁸⁴ Вилхелм фон Шен (1851-1933), немачки дипломата и државни секретар Министарства спољних послова Немачке од 1907. до 1910. године.

³⁸⁵ A. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize*, 62.

³⁸⁶ ÖUA 1, 79.

³⁸⁷ Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914, (у даљем тексту: GP), Band 26,1, Die bosnische Krise 1908-1909, Erste Hälfte, Aufträge des Auswärtigen Amtes herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme, Berlin 1927, 28.

главним правцима. Однос према Османском царству биће такав да остане у тренутном статусу. Иако није помињао Србију, Ерентал није пропустио прилику да свом госту поручи да Бугарска не би требало да пропусти неки погодан тренутак „за остваривање легитимних жеља“ и да себи обезбеди „супериорност на Балкану“, уз снагу своје армије. Барон Ерентал је на тај начин директно подстицао Бугарску да, у случају неког повољног момента, крене у остваривање својих амбиција на Балкану, при том користећи и своје војне потенцијале, а да ће Монархија на том путу стајати иза њених поступака.³⁸⁸

Након састанка у Берхтесгадену септембра 1908. године, када је барон Ерентал открио агресивне планове Двојне монархије према Србији, немачки државни врх се сложио са аспирацијама Беча. Фон Шен је изјавио да немачки Рајх нема посебних интереса за Србију, док је председник владе фон Билон³⁸⁹ са већом пажњом почео да прати дешавања на Балкану и његове наредне потезе према Србији.³⁹⁰ Немачки председник владе обавештен је писмом од стране Ерентала о намерама Аустроугарске на Балкану и са садржајем истог, крајем септембра 1908. године, упознао је цара Вилхелма II. На почетку је Билон константовао да ће планирану анексију Босне и Херцеговине неминовно пратити и проглашење бугарске независности и уједињења Крита са Грчком. Пошто је Ерентал унапред обезбедио подршку Русије за чин анексије, нема начина да се Немачка успротиви жељи Беча. Неопходно је, твдио је Билон, да Аустроугарска не изгуби поверење у Рајх и да се у политичком смислу не окрене од њега. Посебно је важно да подршка Берлина буде видљива на Балканском полуострву, где је Монархија имала „важније интересе“ од Немачке. Нарочито је то било важно у погледу анексије Босне и Херцеговине, чије је поседовање за Франца Јозефа представљало вид надокнаде за губитак италијанских провинција и губитак некадашњег утицаја у немачким земљама. Билон је због тога предлагао немачком цару да Рајх безусловно подржи Монархију у остваривању њеног зацртаног циља. И у овом писму које је Билон добио од Ерентала провејавала је испољена мржња према Србији. Он је навео цару да се Ерентал водио мишљу да Србију „баци у грло“ Бугарима када се за то укаже згодна прилика. Пошто се, по Еренталу, судбина Османског царства на Балкану ближила крају, он никако није желео да види Русију у том подручју и никако није желео стварање једне велике српске државе која би „своје пипке“ проширила и на

³⁸⁸ ÖUA 1, 97.

³⁸⁹ Бернард фон Билон (1849-1929), немачки председник Владе од 1900. до 1909. године.

³⁹⁰ A. Mitrović, Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize, 64.

друге јужнословенске народе. Тако је природан савезник Беча на Балкану могла да буде једино Велика Бугарска, са Румунијом, која би постала добра противтежа словенским балканским народима.³⁹¹

Аустроугарски планови о стварању једне велике бугарске државе на Балканском полуострву нису наишли у прво време на исту дозу ентузијазма код немачког државног врха, као код званичног Беча. Још на састанку у Берхтесгадену, фон Шен је саопштио Еренталу да то и није сасвим безопасна идеја и да би стварање једне такве бугарске државе сасвим сигурно изазвало реакцију Румуније, Грчке и Османског царства. Нарочито је за немачки Рајх било битно савезништво поменутих држава, јер је намеравала да их веже за блок Централних сила и тиме обезбеди њихову подршку за своје даље акције на истоку.³⁹² О одређеним резервама према стварању Велике Бугарске сведочи и извештај немачког генералног конзула у Софији, фон Ромберга, канцелару фон Билову из јуна 1908. године, неколико месеци пре септембарских контаката Немачке и Двојне монархије. У извештају Ромберг напомиње да му је његов аустроугарски колега, гроф Турн, рекао да је у интересу Аустрије да у извесној мери подржи Бугарску као „корисну противтежу опасним великосрпским тежњама“. Уједно је гроф Турн пренео да му је бугарски кнез Фердинанд говорио о претњама панславистичких кругова у Русији. По њима је управо кнез био највећа препрека остваривању словенских идеја у балканским земљама. Потврду о уздржаности немачког кајзера представљају маргиналије које је унео сам цар Вилхелм II. Наиме, цар је навео како су „великобугарске тежње још опасније“ јер су антитурске и за свој крајњи циљ имају запоседање Цариграда. Он је додао још и то да Бугарска јесте „авангарда Русије“ на Балкану, да Србија то зна и да је због тога мрзи. Зато Србија мора да ојача и да се повеже са Грчком, да би стајале уз Цариград, док Бугарска мора да покаже страх.³⁹³

У јесен, непосредно пре самог чина анексије Босне и Херцеговине, спољна политика немачког Рајха добила је другачији обрис. Промена је била најоучљивија код једног од најважнијих протагониста, канцелара фон Билова. Забринутост Аустроугарске од иредентистичких покрета Срба и Хрвата водили су високе званичнике Монархије ка посезању за конкретним потезима на Балканском полуострву. То је било посебно видљиво код Ерентала и фон Бека, али и код Франца Фердинанда и Франца Јозефа.

³⁹¹ GP, B. 26/1, 50-51.

³⁹² А. Митровић, Бугарска у плановима Аустро-Угарске и Немачке током Анексионе кризе, 65.

³⁹³ GP, B. 26/1, 68.

Државни кругови око цара сматрали су да на Балканском полуострву морају да „сукобе или Србе против Бугара, или Бугаре против Срба“. Прихватљивија политика за Беч била је друга опција, јер су Бугари „мање привлачни аустријским Словенима од Срба“, надајући се да ће независна Бугарска стајати у супротности са интересима царске Русије на Балкану. Немачки савети, тврдио је фон Билон, не могу много да помогну, пошто Аустријанци мисле да су „ближи приликама на Балкану и да исправније о њима суде“ од Немаца, и да је, пре свега, „њихова кожа у питању“. Билон је сматрао да је најбољи концепт за Рајх, а вероватно и за саму Аустроугарску, да се на Балкану „не ослања ни на Србе ни на Бугаре“, већ на Турке, али то мишљење није дељено у високим круговима на Балплацу. Билон је, још једном, чврсто изразио став да, и поред одређених неслагања, Немачка мора да одржи савез са Аустроугарском „неокрњеним“ и да никако не дозволи да се пољуља поверење Беча према Берлину.³⁹⁴

Одлука о анексији Босне и Херцеговине донета је на Крунском савету у Бечу 5. октобра, а свечано је проглашена 7. октобра 1908. године, прокламацијом цара Франца Јосефа.³⁹⁵ Анексија је изазвала узнемирење и протесте међу владама и у јавностима великих европских сила свуда, осим у Немачкој. У Србији је објава изазвала велико негодовање и праве изливе патриотских осећања и отвореног непријатељства према Аустроугарској. Демонстранти су у колонама преплавили Београд, а у ваздуху се осећала жеља за националним јединством и готовост да се устане у одбрану Босне и Херцеговине.³⁹⁶

Српска јавност је за анексију сазнала 5. октобра, око пола пет поподне, у ванредном издању листа *Политика*, на коме је великим насловом било исписано: *Бугарска краљевина-анексија Босне*. Лист је позивао на мобилизацију и борбу на живот и смрт против Монархије. Управо су и прве демонстације биле предвођене од стране *Политике*, која је у договору са представницима универзитетских страначких клубова заказала протесте истог дана, у 18 часова, код споменика кнеза Михаила.³⁹⁷ Сутрадан, 6. октобра, одржан је главни митинг на истом месту, уз присуство 20.000 људи, што је

³⁹⁴ GP, V. 26/1, 110-111.

³⁹⁵ Ч. Попов, *Грађанска Европа*, III, 288; Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, 567; А. Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, 245; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ.2, Београд 1989, 604; Никола Стојановић, *Босна и Херцеговина под Аустро-Угарском управом*, Београд 1938; Saša Knežević, *Velika Britanija I aneksiona kriza*, Podgorica 2005, 71; A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*, 411.

³⁹⁶ Михаило Војводић, Србија и анексиона криза 1908-1909, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, 124; Н. Анжел, *нав. дело*, 86.

³⁹⁷ Јован Милићевић, Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, 554.

у то време представљало око четвртину од укупног броја становника Београда. На овом митингу су учешће узели и истакнути политичари, самосталац Љуба Давидовић, радикал Љуба Јовановић, либерал Михајло Ђорђевић, напредњак Војислав Маринковић. На крају митинга прихваћена је резолуција коју је прочитао истакнути писац Бранислав Нушић, а која је позивала на одлучан отпор Аустроугарској. Резолуција је затим однешена у председништво владе.³⁹⁸

Паралелно са протестима и изливима незадовољстава, у Београду су се оснивале и бројне патриотске организације, чији је задатак био припрема српског народа за ослобођење. Тако је, 9. октобра 1908. године, основан и одбор Народне одбране са циљем да се организовано бави тим задатком. Слични одбори и пододбори оснивали су се и у унутрашњости земље, а пре свега међу становништвом Подриња, које је живело уз саму границу са Босном и Херцеговином и које је највише стрепело од евентуалног упада аустроугарских трупа у Србију.³⁹⁹

Народна скупштина је била погођена анексијом у тој мери да, кад је отворено ово питање, она није знала шта да ради. Милован Миловановић, министар спољних послова Србије, једини је у тим тренуцима имао јасан и чврст план у ком правцу треба да се иде. Скупштински представници нису хтели рат као опцију и у томе се поклопило њихово мишљење са Миловановићевим. Ипак, како је посланицима било и те како важна популарност у народу, у скупштинској сали се често пута тих дана чуо ратоборни тон, који је био у супротности са Миловановићевом мирољубивом политиком. Како је навео Слободан Јовановић, то је било само за галерију, тако да и скупштина није превише наваљивала на Миловановића да води рачуна о томе шта се говори на њеној говорници.⁴⁰⁰

Миловановић је искрено иступао у скупштини, где није крио тежак положај у којем се наша Србија. Говорио је да Русија није спремна за рат и да од ње можемо очекивати само дипломатску помоћ. Ако би својим исхитреним потезима Србија изазвала Аустроугарску, сукоб би био локализован, а у таквим условима српска страна не би имала изгледа на успех. Зато је врло важно, говорио је Миловановић, да се сукоб искључиво одиграва на дипломатском пољу и то је навео као главни разлог зашто се

³⁹⁸ *Политика*, 24. септембар 1908, бр.1684, 2, Митинг. 20.000 београђана траже рат; Ј. Милићевић, Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине, 555-556; Димитрије Поповић, *Борба за народно уједињење 1908-1914*, 36; Н. Анжел, *нав. дело*, 86-87.

³⁹⁹ М. Војводић, Србија и анексиона криза 1908-1909, 125.

⁴⁰⁰ Слободан Јовановић, *Милован Миловановић*, Из историје књижевности I, Београд 1992², 238; Н. Анжел, *нав. дело*, 88.

определио за политику компензација. Управо је такав начин вођења политике требало да покаже и Аустроугарској, а и целокупној европској јавности, спремност Србије да отворено питање анексије решава мирним путем.⁴⁰¹ О питањима везаним за компензације, које би Србија евентуално потраживала као надокнаду за анексију Босне и Херцеговине, Миловановић је 7. октобра водио разговоре и са бугарским послаником у Србији, Тошевим. Бугарски посланик се занимао да ли би компензације које би Србија тражила од Европе биле моралне или материјалне природе, или прецизније, да ли би се оне односиле на било који део Турске, односно Старе Србије? Одговор Миловановића био је да не постоји никаква прихватљива комбинација везана за тај део Балканског полуострва о којој Србија размишља. Српски захтеви у Македонији биће ограничени на признавању српске народности на том простору, уз поштовање црквено-просветних права српског народа.⁴⁰²

У целој скупштини, само је један човек имао довољно политичког ауторитета и искуства да Миловановићевом становишту, супростави своје. Био је то Никола Пашић. Он се, иако је био свестан чињенице да Србија не може ратовати са Аустроугарском и да не може спречити анексију Босне и Херцеговине, држао става да анексију бар не треба признати. Сматрао је да добијање било каквих накнада мора бити претходно условљено признањем анексије од стране Србије. Пашић је сматрао да је Србија питање анексије требало да држи отвореним и на тај начин сам чин анексије не би био коначно решен. Показаће се, након свих ових догађаја, да су политике Миловановића и Пашића биле у доброј мери наивне. Наиме, Миловановићева идеја да се одржи конференција сила које би условиле Аустроугарску да Србији да надокнаде за анексију није била реална, док је, с друге стране, и Пашићев став да Монархија неће успети да услови Русију, Француску и Велику Британију да признају анексију, био ван сваке логике. Миловановић је увек и на сваком месту био дипломата који стално прави комбинаторике, док је Пашић био политичар и агитатор маса, не тако склон дипломатским прорачунима и споразумима.⁴⁰³

Проглас анексије Босне и Херцеговине изазвао је велико огорчење и запрепашћење и у другој српској држави, Црној Гори. Да ће анексија бити извршена, књаз Никола је сазнао два дана пре самог чина од представника руске дипломатије. Тада му је речено да ће тим поводом бити сазвана конференција сила потписница

⁴⁰¹ Исто; Дејвид Мекензи, *Милован Миловановић – српски дипломата и државник*, Београд 1997, 103.

⁴⁰² ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 104, *Тошев-Паприкову*, № 876, од 25.IX 1908.

⁴⁰³ С. Јовановић, *нав. дело*, 239-240; Д. Мекензи, *нав. дело*, 103; Д. Ђорђевић, *Портрети*, 166-169.

Берлинског уговора ради његове ревизије. На тај начин је Русија хтела да стави до знања Црној Гори, а и Србији, да је у изгледу да због анексије могу да добију неку надокнаду мирним путем и тако их одговори од исхитрених акција који би довели до оружаних сукоба.⁴⁰⁴

Одмах по сазнању за план анексије, књаз Никола је издао проглас у коме је поручио сународницима да Монархија неће успети да одвоји Црну Гору од своје браће и да ће нанета неправда још чвршће везати српски народ.⁴⁰⁵ Народ је почео спонтана окупљања већ 6. октобра, а главни митинг је заказан на Цетињу, на коме су окупљени грађани донели резолуцију у којој су изразили спремност да се бране интереси српског народа. Од владе је затражена хитна обнова дипломатских односа са Србијом и са њом заједничка акција поводом проглашења анексије Босне и Херцеговине.⁴⁰⁶

Да је нужно обновити дипломатске односе између две српске државе указивао је краљу Петру у Београду и Миловановић. Одмах након прогласа анексије, Миловановић је предлагао краљу да се, у овом случају, достојанство баци у страну и да Србија што пре пошаље свог представника на Цетиње. Он је саветовао краља да се у насталим приликама ваља и отимати за иницијативу у измирењу, јер ће већа част и слава ићи ономе који се буде више жртвовао у остварењу тог циља. Миловановић је мудро говорио краљу да, ако не дође до измирења, на оба владара ће пасти "косовска клетва".⁴⁰⁷

Књаз Никола је већ 8. октобра послао захтев Министарству иностраних дела Краљевине Србије, у којем је тражио да се у Црну Гору пошаље нарочити изасланик ради споразума о заједничком држању две државе у овим тешким приликама.⁴⁰⁸ Српско министарство је истог дана одговорило захтеву Црне Горе и донело одлуку да на Цетиње пошаље Јована М. Јовановића, српског отправника послова, који ће пренети српско становиште и предлоге, а у исти мах и обновити редовне дипломатске односе. Тим поводом је Миловановић министру иностраних дела Црне Горе, Мијушковићу, поручио да се нада брзом споразуму и заједничком братском држању и раду, а и да

⁴⁰⁴ Вукић Илинчић, Црна Гора и Херцеговина у анексионој кризи, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, 312.

⁴⁰⁵ Нико Мартиновић, Отпор народа у Црној Гори против анексије Босне и Херцеговине, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, 503.

⁴⁰⁶ В. Илинчић, *нав. дело*, 313; Н. Анжел, *нав. дело*, 88-89.

⁴⁰⁷ ДАС, ММ, *Ретроспектива. Србија и Црна Гора за време кризе*, 14.XII1909, Ф-XXXII, 1.

⁴⁰⁸ ДАС, МИД, ПО, 1908, Ф-І, Д-2, Пов. бр. 1806, *Томановић - Миловановићу*, 25. IX/8.X

ускоро очекује његову посету Београду.⁴⁰⁹ У исто време су обавештена и српска посланства у највећим европским центрима да се обнављају дипломатски односи између две државе.⁴¹⁰

Јовановић је на Цетињу пренео књазу Николи поруке српске владе. Полазећи од судбоносних догађаја који су се збили на Балкану, а који Србији и Црној Гори, и Српству уопште, погоршавају ионако тежак положај, српска влада, бацајући у заборав све узајамне несугласице и оптужбе, пружа искрену братску руку Црној Гори, уз позив да заједно стану у одбрану српских националних интереса. Становиште српске владе се састојало у следећим предлозима: ако не буде могуће да се анексија Босне и Херцеговине спречи, Србија и Црна Гора требало је да траже за себе одређене надокнаде. Као прво, да се српском народу у Босни и Херцеговини осигурају иста права као што имају аустроугарски држављани, са одређеном унутрашњом аутономијом. Друго, да се повуку сви аустријски гарнизони из Новопазарског санцака, а да се Србији и Црној Гори преда исти на управу. Обе државе би равноправно поделиле територију Санцака у правцу паралелном са данашњим њиховим границама. Треће, Аустроугарска мора да пристане на исправку границе у корист Србије и Црне Горе, тако да Санцак буде одвојен од Босне и Херцеговине, а да Србија и Црна Гора тим путем успоставе заједничку границу. Исправка границе има за циљ да заустави даљи продор Монархије на Балкан и даље захватање српских земаља. И на крају, Аустроугарска треба да се одрекне свих права које је добила чланом 29 Берлинског уговора у погледу црногорског приморја и свих својих претензија у погледу железница у Црној Гори. Завршна порука српске владе гласила је да се она нада да ће влада Црне Горе прихватити овај програм и да се у Београду очекује скори долазак црногорског представника, што би био добар знак да су дани неспоразума прошлост, а и добар показатељ успостављења нове братске слоге и заједнице.⁴¹¹

Јовановић је обавестио Миловановића о његовом путу из Београда ка Цетињу и о дешавањима које је на путу уочио. На граници са Црном Гором запазио је велики број аустроугарских војника и официра и њихову појачану активност, док је на улазу у Боку Которску приметио два ратна брода. Кад је стигао на Цетиње, у граду је владало велико узбуђење народа, а то исто је приметио и кроз целу Црну Гору. На посланству

⁴⁰⁹ ДАС, МИД, ПО, 1908, Ф-І, Д-2, Пов. бр. 1819, *Миловановић - Мијушковићу*, 25. IX/8.X

⁴¹⁰ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига III, свеска 3, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014, бр. 17, 183.

⁴¹¹ ДАС, МИД, ПО, 1908, Ф-III, Д-5, Пов. бр. 3492, *Миловановић - Јовановићу*, 26. IX/9.X; ЦДА, ф.176к, оп. 2, ас. 104, *Тошев-Паприкову*, № 9i3, од 8. X 1908.

Аустроугарске било је полупано неколико стакала, а само је присуство војске спречило већи инцидент. У Бару су демонстранти скинули грб са аустро-угарског Конзулата и бацили га у море. Са друге стране, народ је овацијама пред српским посланством на Цетињу узвикивао: "Живела Србија" и сличне пароле подршке српском краљу и држави.⁴¹²

Српског представника је примио 13. октобра председник владе Црне Горе, др Томановић, којем је пренет став Србије да последњи догађаји налажу да се забораве узајамне оптужбе између две државе и да се заједнички устане у одбрану српских интереса. Томановић је изјавио да је са радошћу примио ову вест и да верује да ће од сада све ићи бољим путем, као и да Србија може рачунати на Црну Гору у даљим заједничким радњама. Из разговора је Јовановић сазнао да је Црна Гора разочарана ставом Италије и Русије поводом анексије, као и то да је народ спреман на војни обрачун са Аустроугарском. Томановић је, између осталог, још и рекао да што пре Србија, Црна Гора и Турска заједно треба да ступе у акцију против Аустроугарске, да је питање компензација разматрано између министара и кнеза и да ће по овом питању кнез имати прву и последњу реч, као што ју је и досад имао.⁴¹³

Након разговора са председником владе, Јовановић је имао и кратак састанак са књазом Николом. Разговор је трајао пола сата, а књаз је изнео српском посланику своје гледиште по ком сматра како Србија води сувише мирољубиву политику према Аустроугарској и како није сада време за дипломатију, већ је време да се покаже песница. Јовановић је одговорио књазу да је сада време за доношење одлука мирне главе, у смислу заштите српских интереса у будућности, а Миловановићу је пренео да сматра да књаз није сасвим искрен и да је његов позив на рат био последица нерасположења држањем Италије и Русије по питању анексије.⁴¹⁴

Одговор црногорске владе Миловановићу и српским званичницима уследио је 16. октобра. Председник министарског савета Кнежевине Црне Горе, др Лазар Томановић⁴¹⁵, је у име своје државе изјавио да Црна Гора прихвата братску руку Краљевине Србије да заједно стану на браник угрожених права и интереса целокупног српског народа. Зато књажевска влада у Београд шаље на место повереника сердара

⁴¹² ДАС, МИД, ПО, 1908, Ф-І, Д-5, Пов. бр 2001, 7/20. X, *Јовановић - Миловановићу*, Пов. бр. 109, 1/14. X

⁴¹³ ДАС, МИД, ПО, 1908, Ф-ІІ, Д-3, Пов. бр. 2469, *Јовановић - Миловановићу*, 1/14. X

⁴¹⁴ *Исто*, 260-261.

⁴¹⁵ Лазар Томановић (1845-1932), црногорски политичар, судија, књижевник. Председник владе Црне Горе и министар у више наврата.

Јанка Вукотића, којем ставља на дужност да српском краљу пренесе како Црна Гора у потпуности одобрава патриотско држање Србије. Што се тиче српских предлога, Црна Гора је имала одређене модификације које је сматрала потребним. Са првом тачком изнетом у српском писму, а која се односи на аутономију Срба у Босни и Херцеговини, Црна Гора је била сагласна без икаквих примедби. Тачке која су регулисале заједничку границу између две државе и поделу санџака, као и поништавање права Аустроугарске из члана 29 Берлинског уговора, такође нису биле спорне. Међутим, Црна Гора сматра да тачком два не би требало тражити накнаде у Новопазарском санџаку, јер би то изазвало непријатељство Турске, што би једва сачекала Аустроугарска да покрене непријатељства против Србије и Црне Горе. Још један битан разлог за то је што би, у евентуалном рату са Монархијом, Турска могла да узме учешћа, по претходно постигнутом споразуму, и што би могла присилити Бугарску да остане неутрална према Србији. Ако, пак, велике силе реше да доделе санџак Србији и Црној Гори, црногорска влада потпуно прихвата претходни српски план компензација. Не буде ли решено питање надокнада на евентуалној европској конференцији, Црна Гора је спремна да, заједно са Србијом, ступи у рат са Аустроугарском. У ту сврху влада је и овластила сердара Јанка Вукотића да Србији предложи закључивање ратне конвенције, што би било најбоље јемство братских односа у тешким временима за целокупно Српство.⁴¹⁶

Након топлог пријема сердара Јанка Вукотића⁴¹⁷ у Београду, Јовановић је известио Миловановића да су се књаз Никола и целокупна црногорска влада захвалили српском краљу, влади и народу на добром дочеку њиховог посланика, уз поруку књаза да би било добро да Србија Црној Гори пошаље неколико брзометних топова.⁴¹⁸

Споразум између влада Краљевине Србије и Кнежевине Црне Горе потписан је 24. октобра 1908. године у Београду. Потписе на споразум ставили су, у име црногорског књаза, нарочити изасланик, бригадир сердар Јанко Вукотић, а у име Србије председник владе и заступник министра иностраних дела, Пера Велимировић. Миловановић је у то време био у дипломатској мисији у земљама западне Европе. Споразум је био сачињен у четири тачке: 1. Србија и Црна Гора су се сложили у потпуности да је рушење Берлинског уговора од стране Аустроугарске, у последњем

⁴¹⁶ ДСПКС, књ. III, св. 3, бр. 97, 281-283; ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 104, *Тошев-Паприкову*, № 908, од 8. X 1908.

⁴¹⁷ Јанко Вукотић (1866-1927), генерал, председник владе Црне Горе, министар војни, начелник команде Врховног штаба војске Црне Горе.

⁴¹⁸ ДСПКС књ. III, св. 3, бр. 137, 326.

догађају, угрозило српске народне интересе, претећи да угрози и сам опстанак двеју држава. 2. Постигнута је потпуна сагласност између Србије и Црне Горе у погледу заједничког рада на заштити српских народних и државних интереса. 3. Две братске државе су заједнички одлучиле, да сва своја права и своје интересе бране, ако је то потребно, и војним путем. 4. Споразум је требало да важи све док се не замени или не допуни новим, а написан је у два истоветна примерка, свакој страни је ишао по један.⁴¹⁹

Иако је садржај споразума био тајан и за њега нису знале народне масе, само успостављање дипломатских односа Србије и Црне Горе, дочекано је са одушевљењем међу народом у обе државе. Заједничка опасност пред којим су се нашле две братске земље повезала их је у заједничкој борби за очување српских националних интереса. Поред јавног мњења, и штампа у Београду и на Цетињу са пуно хвале је описивала овај догађај.⁴²⁰ Показало се, као и много пута раније, да је борба за виталне националне интересе изнад међусобних трвења двеју српских династија и да је свест о неопходности заједничког наступа била потребна као први и најважнији предуслов за успех. Пред српским народом и њиховим државним елитама, у Србији, Црној Гори и на читавом Балкану, тек су следили изазови проузроковани анексијом Босне и Херцеговине.

Након што је 5. октобра 1908. године потписао документ по којем Двојна монархија проширује своја суверена права на територију Босне и Херцеговине, истог дана је проглашена и независност Бугарске. О самом проглашењу независности Бугарске и догађајима који су уследили након тога, опширније ћемо се бавити у наредном поднаслову. Немачки цар, као највернији савезник Беча, обавештен је о анексији од дипломатског представника Двојне монархије, Седењија, 7. октобра и том приликом је дао пуну подршку за акцију Монархије.⁴²¹ Цар Вилхелм II је тим поводом имао састанак са аустроугарским младим дипломатом у Берлину, секретаром, грофом фон Хојосом⁴²², 16. октобра 1908. године, о чему је известио своје предпостављене на Балплацу. У опуштенијој атмосфери, након лова у Деберицу, цар Вилхелм II је Хојосу изнео своја размишљања о актуелној политичкој ситуацији у Европи. Између осталих тема, дотакли су се и новонасталим односом снага на Балканском полуострву и

⁴¹⁹ ДСПКС, књ. III, св. 3, бр. 152, 344-345; ЦДА, ф.176к, оп. 2, ас. 104, *Тошев-Паприкову*, № 943, од 14. X 1908; Н. Анжел, *нав. дело*, 89.

⁴²⁰ В. Илинчић, *нав. дело*, 315-316.

⁴²¹ А. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize*, 65.

⁴²² Александар фон Хојос (1876-1937), аустроугарски дипломата. Био је један од најзначајнијих сарадника барона Ерентала.

доминантном положају који је остварила Аустроугарска, након анексије Босне и Херцеговине. Цар је напоменуо да је Бугарска, након добијања независности, постала дужник Бечу и да ће верно слушати његове будуће савете. Битно је само, рекао је цар, настојати да се кнез Фердинанд задржи у рукама Монархије, а посебно је важно да се наведе на попустљивост према одштетним захтевима Турске, у погледу плаћања пореза, и по питању решавања железничког питања. Што се тиче Срба, цар је рекао да „треба да ћуте“, како не би ризиковали да дођу под удар Аустроугарске и Бугарске. „Србију можете потпуно препустити Бугарима“, поручио је цар, и на тај начин ћете се „једном за свагда ослободити досадног комшије“.⁴²³ Разговор је потврдио непоколебљиву подршку Рајха свом блиском суседу у вођењу агресивне балканске политике, наставак игре на карту Бугарске, ради сузбијања моћи Србије и рад на њеном гушењу.

Тектонски поремећај на Балканском полуострву, који је изазвала анексиона криза, водили су европски континент у сукоб неслућених размера. Могућност рата Аустроугарске и Србије, Монархије и Турске, Бугарске и Турске, лебдео је у ваздуху тих дана. Поред тога, могућност избијања далекосежнијег сукоба између великих сила, претила је да изазове конфликт који би са собом увукао читав континент у један велики рат. С тим у вези, за Немачку и Аустроугарску било је од великог значаја да у своју интересну сверу, под окриљем блока Централних сила, привуку Бугарску. Новембра 1908. године, званични кругови у Берлину отпочели су процес приближавања Бугарске, налогом који је канцелар фон Биров предао дипломатском представништву у Бечу. Уверени да Русија није у стању да се војно супростави Немачкој и Аустроугарској у случају војног дејства Монархије према Србији, постојало је ипак зрно сумње да би Петроград, под утицајем пансловенских кругова, показао одређену дозу реакције. Стога је било неопходно да се превентивно осигура да, у случају сукоба Беча са Београдом, Бугарска буде на стани Монархије.⁴²⁴ У упутству које је упутио немачки канцелар фон Биров амбасадору у Бечу, фон Чиршком⁴²⁵, 30. новембра 1908. године, изразио је сумњу, с обзиром на политичке прилике у самој Русији, да би било који руски државник смео своју државу да гурне у рат. Значај увлачења Бугарске на страну Централних сила и њено учествовање у евентуалном

⁴²³ ÖUA 1, 225-226.

⁴²⁴ A. Mitrović, Bugariska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize, 69.

⁴²⁵ Хајнрих фон Чиршки (1858-1916), немачки дипломата и политичар. Био је дипломатски представник немачког Рајха у Бечу од 1907. до 1916. године.

одбијању српског војног напада, дало би Монархији вишеструку предност. По фон Билову, руске симпатије биле би „у најмању руку подељене“. У случају сукоба, Аустроугарска би, предајући део Србије Бугарској, везала себе за њу и на тај начин би могла „забити трајни клин између две државе“. Стога је фон Билор поручио свом дипломати у Бечу да пренесе поруку Еренталу како је време да ступи у контакт са Бугарском, у „духу идеје“ коју је раније изнео о неопходности укључивања Бугарске под окриље Централних сила.⁴²⁶

Савете које је канцелар фон Билор од краја новембра 1908. године упућивао дипломатским круговима Двојне монархије у вези Бугарске, барон Ерентал је почео да спроводи већ и раније. Наиме, са одређеном дозом суздржаности и опреза, приликом примања вести о проглашењу Бугарске независности, Ерентал је бугарском дипломатском представнику у Бечу, Сарафову, 6. октобра, поручио да је Монархија увек са симпатијама пратила узлазни пут Кнежевине Бугарске, уз наде да ће она бити и даље „елемент мира и реда на Балкану“ и да ће та чињеница бити више израженија у тренутку када јој је испуњена „давна жеља“ о стицању независности. Нарочито је скренуо пажњу на питање железница, које су из Турских прешле у Бугарске руке, и заштити аустроугарског капитала, како би Монархија задржала „пријатељски став“ према Бугарској.⁴²⁷ Ерентал је овим чином послао јасну поруку државним круговима у Софији како је Монархија наклоњена бугарским интересима и да, у евентуалном сукобу између Бугарске и Турске, у Бечу има „сигурно залеђе“ и искреног пријатеља.⁴²⁸

Обазриво и темељно је аустроугарска дипломатија радила на разради свог плана. У разговору Ерентала са амбасадором Немачке, фон Чиршким, 3. децембра 1908. године у Бечу, поново је било говора о укључивању Бугарске у случају војног ангажовања Монархије на Балкану. По том питању је постигнута апсолутна сагласност између два савезника. Ерентал је изјавио да је још 1907. године, током сукоба између Србије и Бугарске, кнезу Фердинанду обећао „благонаклону неутралност“ у случају изолованог војног сукоба две стране, док би у заједничком сукобу Турске и Србије против Бугарске Монархија „могла да држи Србију под контролом“. Барон Ерентал је поновио да Монархија стоји на располагању Бугарској око помоћи у вези њене

⁴²⁶ Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914, (у даљем тексту: GP), Band 26, 2, Die bosnische Krise 1908-1909, Zweite Hälfte, Aufträge des Auswärtigen Amtes herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme, Berlin 1927, 513.

⁴²⁷ ÖUA 1, 145.

⁴²⁸ A. Mitrović, Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize, 72.

независности, а да се ривалство између Бугарске и Србије мора одржати, уз уступање дела српске територије Бугарској. Ерентал је додао да ће се судбина „смањене Србије“ тек тада историјски развијати „сама од себе“.⁴²⁹

Размишљање о војној агресији и интервенцији према Србији, али и према Црној Гори, поменули смо, била је опсесија највиших државних и војних кругова Двојне монархије, окупљених око престолонаследика Франца Фердинанда, још од 1906. године. Након прогласа анексије Босне и Херцеговине и великог отпора српске државе и јавности, све више се размишљало о усмереној војној акцији према Србији, која би требало да буде спроведена на пролеће 1909. године. С тим у вези, начелник генералштаба аустроугарске армије, Хецендорф, сачинио је један посебан Меморандум 22. октобра 1908. године, о плановима превентивног рата против Србије, Црне Горе и Италије, и начина на који би дејствовала аустроугарска армија у поменутим правцима.⁴³⁰ У меморандуму под редним бројем 3866, од 3. новембра 1908. године, који се, такође, односи на Србију и Црну Гору, Хецендорф је таргетирао две балканске државе као „отворене противнике Монархије“ које се, по њему, активно спремају за рат са Аустроугарском. Он је понављао, већ изречене ставове, да је дошао тренутак да Монархија реши „српско питање у целини“, што значи „вођење рата до потпуног рушења и инкорпорације Србије“ и до ограничавања друге српске државе – Црне Горе на „беспомоћну планинску територију“. У реализацији ових намера, Хецендорф је рачунао на сигурну подршку Немачке, али и савезништво Бугарске, уз неутралност Румуније. Независна Србија и „необузdana“ Црна Гора биће сталне претње за Аустроугарску и стални извор агитације ка јужнословенском простору. Да ли ће у будућности бити подједнако повољни услови да Монархија реши ово питање, питао се Хецендорф? Ако се донесе одлука да се српско питање реши војним путем, понављао је он, „онда треба употребити сва могућа средства“ да се Аустроугарска припреми за ову акцију. Резимирајући своје планове, Хецендорф је нагласио да српско-црногорско питање треба да „буде решено силом оружја у наредној години“, уз Бугарску као победника и савезника.⁴³¹

Крај 1908. године, наговештавао је даље акције Двојне монархије усмерене ка Балканском полуострву, пре свега ка Србији. У извештају од 30. децембра, упућеном немачком канцелару, фон Билову, амабасадор Рајха у Бечу, фон Чиршки, пренео је

⁴²⁹ GP, B. 26/2, 514-515.

⁴³⁰ Детаљније видети у: Conrad, 1, 604-613.

⁴³¹ Conrad, 1, 614-615, 620-621.

разговоре које је водио са бароном Еренталом. По питању Бугарске, изражен је заједнички став Немачке и Двојне монархије по коме је неопходно показати Софији и ставити јој до знања да може да рачуна на подршку Беча. Ерентал је, такође, делио мишљење које је заступао фон Билон да је „време да се приђе Бугарима са извесним предлозима“. Досадашње двоумљење по том питању било је резултат недостатка валидне адресе у Софији са којом би требало преговарати. Наиме, страним представницима било је тешко да приђу самом кнезу, док је тадашњег министра спољних послова Бугарске, Паприкова, Ерентал описао као „магарца“ из старе руске школе. Промена тактике предвиђала је да Ерентал директно, кроз једну промеморију, ступи у контакт са кнезом Фердинандом. Идејни концепт промеморије обухватио је размишљања Ерентала о начинима деловања. У уводном делу се напомиње да је Аустроугарска сагласна са Бугарском да су интереси обе државе очување мира на Балканском полуострву. Ова референца била је осмишљена са намером, јер се у Бечу знало да бугарски кнез није склон војним подухватима. Ипак, растуће тензије са Турском, након проглашења независности Бугарске и најновија критична дешавања у суседној Србији, предвиђале су неизбежне припреме за све могуће непредвиђене ситуације. Пошто су постојале две могућности у погледу евентуалних сукоба на Балкану: локализован рат Аустроугарске и Србије, или општи сукоб, обе ситуације су предвиђале посебне околности. У првом случају, сукоб између Беча и Београда не би утицао на интересе Бугарске. Уколико би, у том случају, Бугарска желела да прошири своју територију на области Пиротског краја, Монархија би те аспирације подржала. У случају рата Бугарске са Турском, Аустроугарска се не би директно умешала у сукоб, али би у том случају „држала Србију под контролом и на тај начин покрила леђа Бугарској“. У трећем случају, да Турска заједно са Србијом и Црном Гором нападне Бугарску, Аустроугарска би ступила са Бугарском у заједничку акцију. Предлози које је саставио барон Ерентал и које су биле намењене кнезу Фердинанду, замишљени су као почетни вид комунакације, на основу чега би се водили даљи преговори који би тежили ка потписивању писменог споразума. Ерентал је гледао да што је могуће више избегне детаљније прецизирање последње тачке промеморије, заједничку акцију Монархије и Бугарске против Турске, Србије и Црне Горе, јер би тада био принуђен да Бугарима обећа решавање питања Македоније. Није желео да доводи у „искушење кнеза“ да покуша по том питању да „добije награду“ за своје уступке у Цариграду. На

крају је Ерентал напоменуо да је важно усагласити предвиђене односе са Бугарском, са већ постојећим споразумом са Румунијом.⁴³²

Великодушна понуда Аустроугарске упућена властима у Софији у самим државним круговима Бугарске примљена је уз одређене дозе опреза и неповерљивости. Из разговора између министра спољних послова Бугарске, генерала Паприкова, и аустроугарског посланика у Софији, фон Турна⁴³³, вођеним 7. децембра 1908. године, сазнајемо да тадашња бугарска влада, иако ценећи великодушну понуду Беча, није понуди придавала велику пажњу из више разлога. Прво, Монархија је одавала утисак једне прилично изоловане силе и, још важније, у високим владиним круговима владало је уверење да „спас може једино доћи од Русије“ и њеног осећања словенске солидарности, које се не може у потпуности занемарити. Стога је фон Турн сматрао како је једина адреса од које треба тражити сарадњу искључиво сам „цар“⁴³⁴ или, за почетак, његов човек од поверења, шеф канцеларије Добровић. Уз одређене резерве које треба имати према самом кнезу Фердинанду, треба радити на активном учешћу у свакој евентуалној оружаном акцији Монархије према Србији. На том задатку треба придобити и војне кругове, како би они својим утицајем унапредили аустроугарске циљеве. Предуслов за укључивање Бугарске у планове Монархије, по фон Турну, био је усађивање уверења да тим гестом Бугарска не би ништа ризиковала, а да би, заузврат, могла много да добије отвореним придруживањем Монархији. Прецизна и пријемчива обећања, у датом „психолошки одабраном тренутку“, вероватно ће Бугаре привући на страну Беча, сматрао је фон Турн.⁴³⁵

Већ 12. децембра 1908. године, барон Ерентал је упутио захтев фон Турну да успостави политички контакт директно са кнезом Фердинандом преко његовог

⁴³² GP, B. 26/2, 524-525.

⁴³³ Јохан Дуглас фон Турн (1864-1939), аустроугарски дипломата, представник Двојне монархије у Софији од 1905. до 1909. године.

⁴³⁴ Титула „цар“ везана за бугарског владара Фердинанда често је употребљавана у дипломатским круговима у Бечу у пежоративном значењу. Од сличних подругљивих квалификација није био имун и део штампе у Аустроугарској престоници. Први секретар дипломатског представништва у Бечу Шишманов, у извештају Министарству спољних послова од 28. фебруара /13. марта 1909. године, обавестио је бугарско надлежно министарство како се у првом броју политичког прословенског листа „Parlamentar“ од 24. Јануара /5. фебруара налази чланак под називом „Бугарски цар“ који је написан „са потпуним извртањем“ историјских чињеница у „непријатељском духу према Бугарској“. На страни четири првог броја, бугарски владар представљен је као личност која „на све начине покушава да отуђи бугарски народ“, при том га називајући „непризнатим“ страним царем. Аутор текста се пита, да ли ће такав један „цар“ да се задовољи северном Бугарском и Источном Румелијом, или ће полагати претензије на Македонију, Тракију и Цариград, и да ли ће „кобуршки освајач“ преузети титулу „цара“ Срба, Бугара и Грка?... у: ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 290, *Шишманов-Министарству спољних послова*, № 265, од 28. фебруара 1909.

⁴³⁵ ÖUA 1, 557-558.

секретара Добровића, јер би због тренутних околности требало заобићи бугарску владу. Циљ разговора требало је да буде убеђивање кнеза Фердинанда да је у тадашњој политичкој ситуацији било неопходно постићи „природни паралелизам“ између интереса Бугарске и интереса Аустроугарске. „Политичка мудрост“ кнеза усредредиће се на опипљиве предности које би донела сарадња са Монархијом по питању остваривања бугарских националних интереса. Ерентал је био убеђен да ниједан бугарски кабинет, ма ког састава био, не би могао да спроводи политику која би била супротна са овим реалним околностима.⁴³⁶

Реализација балканске политике Двојне монархије захтевала је постојање једног корисног савезника попут Бугарске. Наглашавајући бенефите и позитивне импулсе које би та сарадња донела Бугарској, Беч је увлачио Софију у своје опасне спољнополитичке планове, притом убацујући у главе бугарског владара и високих државних носиоца власти идеје о ширењу бугарске територије, на уштрб других земаља. Еренталова замисао била је да, у сарадњи са Бугарском, оствари зацртане циљеве на дужи временски период. Он је био свестан чињенице да тадашња бугарска влада нема капацитете потребне за тренутну акцију, те је требало постепено охрабривати кнеза Фердинада, као носиоца власти и главног креатора спољне политике Бугарске, да крене у њену реализацију.⁴³⁷ С тим у вези, фон Турн је већ 14. децембра ступио у контакт са секретаром Тајне канцеларије кнеза Фердинанда, Добровићем, у складу са упутствима барона Ерентала. Добровић је фон Турну рекао да Бугарска нема интереса да улази у комбинације са Турском и Србијом у виду неког балканског груписања и да је то чињенично стање док год је на власти кнез у Бугарској. У сваком потенцијаном сукобу балканских држава са Монархијом, Бугарска никако не би била на страни противника Беча. Добровић је још додао да је актуелна власт у Софији „потпуно имуна на било какво удварање“ према Србији које подржава Русија и да би, у случају неког будућег „русофилског“ кабинета, кнез Фердинанд знао да се одупре супростављању бугарских интереса руском утицају.⁴³⁸

Ради добијања ширих сазнања о спремности за сарадњу са Монархијом, фон Турн је остварио контакт и са високим војним врхом Бугарске. Преко аустроугарског војног представника у Софији, Храниловића, који је говорио бугарски језик, ступио је у везу са министром рата Николајевим. Контакт са њим био је значајнији, ако се узме у

⁴³⁶ Isto, 594-595.

⁴³⁷ A. Mitrović, Bugariska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize, 75.

⁴³⁸ ÖUA 1, 602.

виду да је због болести министар Паприков дуже време био одсутан из јавног живота, а ситуација је захтевала константне контакте са високим званичницима. Генерал Николајев је уживао велику популарност међу бугарским официрима, те је његов глас могао бити од велике користи. У разговору са Храниловићем, Николајев је истакао како је неопходно да се Бугарска што пре одреди коме ће се приволети, Русији или Монархији, и да је то неопходно како не би била „ухваћена између две столице“. По њему, било би пожељно да, у ближој будућности, Бугарска оствари споразум са Аустроугарском.⁴³⁹

Барон Ерентал је, након неколико општих и уводних разговора, преко свог посредника у Софији, фон Турна, одлучио да настави своју иницијативу. Он је 3. јануара 1909. године, наложио дипломатском представнику у Бугарској да се у разговорима „оде корак даље“ у конкретнијем сагледавању могућности које се могу појавити у ближој будућности. Нарочито је било важно спречити приближавање Бугарске Русији или њено приступање могућем балканском савезу. Ерентал је овог пута наложио да фон Турн лично прочита кнезу Фердинанду документ, уз усмену допуну у којој је формиласано да, уколико Монархија буде принуђена да води рат против Србије или заједно против Србије и Турске, а при том Бугарска стане на страну Монархије, Беч не би имао ништа против да Софија увећа своју територију у правцу Пирота.⁴⁴⁰

Дипломатска акција Беча усмерена ка Софији праћена је будним оком у Берлину. Пошто је време пролазило, а конкретизације договора није било, немачки канцелар фон Билон упутио је приватно писмо барону Еренталу 8. јануара 1909. године. У писму је поделио заједничко мишљење са њим о неопходности дефинисања статуса Бугарске и њене позиције према Немачкој и Монархији. Фон Билон је истакао да је важно, пре свега, кнезу Фердинанду јасно ставити до знања да су интереси Бугарске уједно и интереси Аустроугарске. Веома је било битно да се кнез Фердинанд увери како Бугарској у Македонији нису препрека Беч, још мање Берлин, већ Енглеска и Француска, које воде „туркофилску“ политику, а са којима, по том питању, стоји у

⁴³⁹ А. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize*, 75; ÖUA 1, 632-635.

⁴⁴⁰ Isto, 692.

сагласју и Русија. Једини територијални бенефити на које је Бугарска могла да рачунабили би оствариви искључиво уз помоћ Аустроугарске.⁴⁴¹

Аустроугарски дипломатски представник у Софији, фон Турн, примљен је у аудијенцију код кнеза Фердинанда 11. јануара 1909. године. У отвореном разговору кнез је поручио да се радује отвореним и искреним разговорима, да је тема веома битна и да од својих најближих сарадника у влади једине поверљиве саговорнике на ту тему има у премијеру Малинову и у министру рата Николајеву. Поручио је и то да ће, преко свог секретара Добровића, пренети своја гледишта како би даљи ток преговора напредовао. У два извештаја барону Еренталу, поводом овог разговора са кнезом, фон Турн је пренео како је бугарски владар оставио утисак неодлучног човека који се боји реакције Русије. И поред тога, фон Турн је деловао оптимистично у погледу даље сарадње.⁴⁴² Извештаји фон Турна наводе на закључак да кнез Фердинанд није прихватио конкретну обавезу према Монархији, али је није ни одбио. Он је пажљиво слушао аустроугарског дипломату о неопходности „паралелизма“ интереса две стране и оставио је као извесну могућност даљих преговора. Нарочиту пажњу показао је по питању Македоније. Неповеће према министру спољних послова Паприкову није крио због његове блискости са Русијом.⁴⁴³ Генеза преговора између Беча и Софије сведочила је да је у Софији постојала воља за прихватање пријемчивих понуда, пре свега за територијалним проширењем, али је био очигледно да водећи кругови у Софији немају довољно повеће једни у друге како би те одлуке спровели у дело. Са друге стране, преиспитивање Бугарске политике ослањања на Русију било је упитно. Кнез Фердинанд је политиком неприхватања, али и неодбијања понуда Аустроугарске, тактизирао и водио опрезну политику према дипломатији која је долазила из правца Беча.⁴⁴⁴

Током јануара 1909. године, дипломатске иницијативе Немачке и Аустроугарске на придобијању Бугарске у случају рата у Европи заузимале су значајно место у спољној политици обе земље. За саму Немачку, судбина Србије није била од примарног значаја и њена судбина била је препуштена Двојној монархији. С тим у вези, генерал и начелник генералштаба немачке војске, фон Молтке⁴⁴⁵, у писму од 21.

⁴⁴¹ GP, B. 26/2, 526-527.

⁴⁴² ÖUA 1, 731-732.

⁴⁴³ A. Mitrović, Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize, 78.

⁴⁴⁴ Isto, 80.

⁴⁴⁵ Хелмут фон Молтке (1848.1916), немачки генерал и начелник генералштаба војске немачког Рајха од 1906. до 1914. године.

јануара 1909. године свом колеги фон Хецендорфу писао је да ће евентуална интервенција Русије, у случају напада Аустроугарске на Србију, за Рајх бити повод за рат (*casus foederis*). Молтке је навео да то мишљење, поред војних кругова, деле цар Вилхелм и политички врх државе. Сукоб са Србијом се мора решити или мирним путем, или „силом оружја“. Молтке је навео и то да, иако сматра да је Русија војно слаба за интервенцију, могуће је да, под притиском јавности, буде принуђена да „оде даље него што жели“. У случају мобилизације Русије, Рајх ће мобилисати целокупне војне снаге.⁴⁴⁶ Заоштравање кризе коју је проузроковала анексија Босне и Херцеговине, претила је да увуче два супростављена блокава сила у један општи рат на старом континенту. Зато је било важно придобити Бугарску на страну Централних сила. Крајем јануара 1909. године, јасно је поручено из Берлина дипломатском представнику Рајха у Софији, фон Ромбергу, да сву пажњу посвети „најзначајнијем питању“ за Немачку у Софији, што хитнијем приближавању Бугарске Двојној монархији.⁴⁴⁷

Дипломатска иницијатива Аустроугарске, здушно потпомогнута подршком верног савезника Немачком, није остала непримећена у високим државним круговима у Петрограду. Русија је, као велика сила којој је итекако било стало да на Балканском полуострву одржи своју зону утицаја, и поред великих проблема проузрокованим анексионом кризом, искористила бугарске невоље у сукобу са Османским царством да преокрене ситуацију у своју корист. Наиме, Русија је омогућила Цариграду отпис дела ратне одштете из рата 1878. године у замену за подмиривање бугарског дуга, док је преостали део новца требало обезбедити из повољног руског кредита⁴⁴⁸ Бугарској.⁴⁴⁹ Вест о руском дипломатском маневру свакако је значила велики отклон у напорима Беча и Берлина да Бугарску приближе Централним силама, чега су били свесни Ерентал и његови сарадници у Министарству спољних послова. Ерентал је био мишљења да је руски предлог упућен Бугарској имао за циљ да је доведе у финансијску, а самим тим и „политичку зависност од Русије“. Сличног мишљења били

⁴⁴⁶ Conrad, 1, 379-382; Francis R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, The Foreign policy of Austria-Hungary 1866-1914*, London and Boston 1972, 314-315.

⁴⁴⁷ A. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize*, 82.

⁴⁴⁸ Руска влада је у понуди Бугарској 17. јануара 1909. године предложила да прихвати као плаћени допринос Османском царству из руско-турског рата износ од 125 милиона франака, док би Бугарска требало да подигне зајам од царске Русије у износу од 82 милиона франака по повољним финансијским условима. Финансијски предлог Русије означаио је повратак активне руске политике на Балканско полуострво и покушај успостављања поремећене равнотеже у односу на блок Централних сила, у: Георги Марков, *Провъзгласяването и признаването на независимото царство България през балканската криза 1908-1909 г.*, у: *Независимостта на България 1908г. – Поглед от XXI век*, София 2010, 28.

⁴⁴⁹ A. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize*, 82; С. К. Павловић, *Историја Балкана*, 266.

су и високи државни кругови у Берлину. Са друге стране, било је отклона према руском плану и међу бугарским званичницима. Војни аташе Бугарске у Петрограду био је против руског предлога. Свакако је руски уплив изазивао нелагоду међу дипломатама Беча и Берлина, јер су постали свесни да би прихватање руског плана Бугарску у будућности онемогућио да према њима води своју политику као до сада, и да је „одржава на линији“ на којој би био могућ наставак дотадашњих преговора.⁴⁵⁰

И поред новонасталих околности и изазова који су стајали на пут реализацији договора између Аустроугарске и Бугарске, барон Ерентал се држао своје доктрине да у преговорима са Бугарском рачуна на рад на дуге стазе. Фон Чиршки је тим поводом јављао у Берлин како Ерентал није рачунао на споразум ради садашњости, већ ради будућности.⁴⁵¹ У разговору са секретаром Тајног кабинета кнеза Фердинанда, Добровићем, 3. фебруара 1909. године, аустроугарски посланик у Софији, фон Турн, добио је уверавања од бугарског дипломате како евентуални финансијски аранжман са Русијом не би ни на који начин утицао на „садашњи ток бугарске политике“, посебно када је у питању однос да Двојном монархијом. Фон Турн је свом саговорнику поручио да Бечу није свеједно да ли је држава, којој је Монархија намеравала да обезбеди значајне „предности за будућност“, слободна у доношењу сопствених одлука. Планирани споразуми нису део садашњих пројекција Монархије, већ подразумевају рад у даљој будућности. Интерес Беча је да „слободна и независна Бугарска јача“ и да се под одређеним околностима и шири. Наравно, подвукао је фон Турн, то се није могло рећи за Бугарску која би била „под Руским утицајем“. Зато је Монархији важно да буде сигурна да ли ће политички курс Бугарске остати исти, односно да ли ће Софија имати слободу у доношењу будућних одлука. Речи и поруке фон Турна изречене Добровићу заправо су биле намењене кнезу Фердинанду, као стварном креатору и носиоцу бугарске спољне политике.⁴⁵²

На охрабривању барона Ерентала да настави свој рад на привлачењу Бугарске Монархији активно је радио Берлин. С тим у вези, немачки дипломатски представник у Софији, фон Ромберг, је на свом пропутовању кроз Беч разговарао са Еренталом како би га охрабрио у својим настојањима. Ерентал је обавестио немачког дипломату да ће његов рад на одржавању „интимнијих односа“ са кнезом Фердинандом и његовом владом бити настављен и ако у Бугарској опет настане „проруски“ период услед

⁴⁵⁰ ÖUA 1, 791.

⁴⁵¹ A. Mitrović, *Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize*, 83.

⁴⁵² ÖUA 1, 798.

најављене финансијске трансакције. Фон Ромберг је изнео мишљење да, иако би се осетила извесна промена у корист Русије, реалне околности указују да за кнеза Фердинанда и већину политичара у његовој земљи, ништа не би било „срамотије од осећаја зависности од Русије“. Ако Бугарима буде понуђена алтернатива, сматрао је фон Ромберг, они сигурно не би дозволили да их „сентиментални разлози“ према Русији спрече да алтернативу и прихвате. Ерентал се сложио и изразио жељу да Бугарима треба понудити пријемчив програм, уз раније изречени став о неопходности да Србија буде „кажњена“, а да делови њене територије буду предати Бугарској и Румунији.⁴⁵³ За разлику од претходних планова, приметна је блага промена у иступу барона Ерентала према Србији и према Балканском полуострву. У разговору је поменуо како би, евентуално, уступање делова око Ниша Бугарској био најбољи доказ да Монархија не планира да се шири у правцу Солуна, и овога пута је поменуо кажњавање Србије, не као у претходним разговорима њену анексију, тј. њено потпуно уништење.⁴⁵⁴

Да су се прилике у Бугарској мењале указивала је и промена расположења међу највећим заговорницима приближавања Двојној монархији. Наиме, бугарски министар рата, Николајев, је 18. фебруара, у разговору са аустроугарским војним аташеом Храниловићем, изјавио да се ситуација значајно променила од њиховог последњег разговора и да није у могућности да каже „ништа ново“ о идеји о потписивању војне конвенције између Аустроугарске и Бугарске. Николајев је додао да не зна тренутно „владарево гледиште“ и да сматра да је кабинет премијера Малинова, иако није по опредељењу русофилски настројен, испао „толико кратковид“, да је узео тренутни спас, не размишљајући о даљим последицама. Николајев је потврдио да нема лепо мишљење о финансијској сарадњи са Русијом и да, на основу свог дугогодишњег искуства, сматра да ће Русија „немилосрдно искоришћавати новчану зависност кнежевине“. Што се тиче евентуалног рата Аустроугарске и Србије, бугарски министар рата рекао је да „у садашњим околностима“ активно учешће Бугарске није могуће, чак и у случају понуде за територијалним проширењем, јер би финансијска помоћ Русије била условљена пријатељским односом Бугарске према Србији.⁴⁵⁵

За саму политику Србије током анексионе кризе, од великог значаја било је држање Османског царства. Српским интересима је одговарало затезање односа између

⁴⁵³ GP, B. 26/2, 556.

⁴⁵⁴ A. Mitrović, Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize, 83-84.

⁴⁵⁵ ÖUA 1, 843-844.

Аустроугарске и Турске. Међутим, проглас независности Бугарске више је погодило Порту од прогласа анексије Босне и Херцеговине. Први чин је схваћен у Цариграду као побуна малог вазала, док је други чин прихваћен као одлука велике европске силе.⁴⁵⁶

Српски изасланик у Цариграду, Стојан Новаковић, је већ у првом разговору са великим везиром Ђамил-пашом увидео да је Турска заплет на Балкану видела из два угла - бугарског и босанског. Том приликом је паша изјавио да босански проблем има секундарни значај за њих и да се Турска залаже за конференцију на којој би то питање било решено. Османски предлог за статус Босне и Херцеговине, који би она изнела на дотичној конференцији, био би да она не остане ни под Турском, ни под Аустроугарском, већ да јој се да широка аутономија, под номиналним сизеренством Турске, са принцем из неке од европских династија. Сличан план је Новаковић чуо и од министра спољних послова Тефик-паше. Велики везир је нагласио да је овај програм одобрио и султан лично. По питању Бугарске, Ђамил-паша је понудио Србији потписивање офанзивно-дефанзивног савеза.⁴⁵⁷

Милован Миловановић је, од самог почетка, сумњао у могућност споразума са Портом. Он је хтео преговорима са турском страном да врши притисак на Аустроугарску, а био је дубоко свестан чињенице да се Турска не може приволети у Цариграду, већ, напротив, у Лондону. У разговору са својим саговорницима у британској престоници, Грејем и Хардингом, Миловановићу је јасно речено да не рачуна много на Турску, јер ће се она споразумети са Аустроугарском чим јој буде обећана новчана надокнада.⁴⁵⁸

Аустроугарска се дуго супротстављала захтевима Турске за новчаном надокнадом у замену за турско признање анексије, истичући да Беч на тај начин може да тражи трошкове од Турске за држање својих трупа у Новопазарском санџаку за одбрану од Србије и Црне Горе, скоро три деценије. Још један услов Аустроугарске био је и захтев за обуставом бојкота њене робе у Турској, која је уследила најпре у Солуну, а потом и Цариграду, након проглашења анексије. На том задатку свесрдно је Монархији помагао и немачки канцелар Билов, преко свог посланика у Цариграду, Маршала. Аустроугарска и Турска започели су тајне преговоре 30. октобра, у Солуну. Након дугих преговора, који су трајали током новембра и децембра 1908, почетком

⁴⁵⁶ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 176.

⁴⁵⁷ ДСПКС, књ. III, св. 3, бр.171, 376-378.

⁴⁵⁸ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 177.

јануара 1909. године, због затезања односа Аустроугарске са Србијом, Турској је понуђена сума коју је спремна Монархија да плати да би Турска признала анексију. Коначан договор две стране постигле су фебруара 1909. године и на тај начин је Беч успео да добије формални пристанак Цариграда за чин анексије Босне и Херцеговине.⁴⁵⁹

Након пристанка Османског царства да призна анексију Босне и Херцеговине и решавања за Беч најтежег питања отворено чином анексије, требало је Србију приморати на давање изјаве о недвосмисленом признању анексије. Анексиона криза је обухватала три сукоба: аустро-турски, бугарско-турски и аустријско-српски. За прва два сукоба се нашло решење, фебруара 1909. године. Беч и Цариград су се споразумели око висине накнаде коју је Аустроугарска требало да плати Турској за анексију Босне и Херцеговине, а Русија се на Порти заузела за Бугарску и на себе преузела решавање бугарских обавеза према Турској.⁴⁶⁰ Са тим у вези, из Петрограда је саветовано Србији да би било добро да она призна независност Бугарске, пре свих осталих, зато што није потписница Берлинског уговора. Русија је, очигледно, хтела да додатно ојача своје позиције у Бугарској.⁴⁶¹ Након ових споразума и новонасталог стања, Аустроугарска је кренула свом снагом да притиска Србију и да је приморава да призна чин анексије.

Двојна монархија је тих дана имала свесрдну помоћ свог савезника Немачке. Водећи људи Рајха и даље се нису много занимали за Србију, али су поводом ње покушали да даље заоштравају кризу на Балкану. Русија је страховала од могућег рата и на све начине се трудила да до њега не дође. Још децембра 1908. године, руски цар Николај II послао је писмо немачком цару Вилхелму II, у коме је изразио бригу за стање у Европи које је настало након анексије и апеловао је на немачког цара да у Бечу употреби свој утицај да рат буде избегнут.⁴⁶²

Након формалног сређивања односа са Турском, у Бечу су присталице рата поново почеле да агитују. Хецендорф је снажно утицао на Ерентала да је рат против Србије једино решење. Он је говорио да је Србија извор свих зала за Аустроугарску и да је на то указивао још од 1906. године, када је предлагао одлучну акцију против ње.

⁴⁵⁹ Ђ. Микић, *Аустрија и Турска у анексији Босне и Херцеговине, Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009, 192-193.

⁴⁶⁰ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 187.

⁴⁶¹ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига III, свеска 4, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014, бр. 122, 255-256.

⁴⁶² Rusija i aneksiona kriza 1908 - 1909, *Pismo Nikolaja I Viljemu II*, у: *Zbornik dokumenata*, приредио: В. Павићевић, Титовград 1984, 643-644.

Од Србије је, тих дана, из Беча тражено да јасно, одређено и без посредништва изјави како се одриче компензација и да ће убудуће према свом суседу водити мирољубиву политику.⁴⁶³ Ерентал је у исто време српској влади великодушно понудио економске накнаде и неозбиљне понуде у погледу јадранске железнице и аутономије Босне и Херцеговине у склопу Аустроугарске. Међутим, иза свега се крила опасна намера Беча да непосредним договором са Србијом, без учешћа великих сила, сломи отпор Београда.⁴⁶⁴

Пошто је ситуација све више измицала контроли, Извољски, у страху од сукоба, послао поруку српској влади да се одрекне тражења територијалних компензација. Он је српском посланику рекао да ниједна сила неће да подржи захтеве Србије, а да је он лично исцрпео сва дипломатска средства која су му стајала на располагању. Признао је да је остао усамљен међу својим европским колегама и да Русија, због своје унутрашње ситуације, не може да води рат са Аустроугарском. Тада је и поручио да конференције сила неће бити, али ће питање остати отворено, пошто Русија неће дати свој потпис на анексију. Извољски је саветовао да Србија никако не улази у директне преговоре са Монархијом, јер се то може завршити само српском зависношћу према њој, нарочито од када је Аустроугарска сконцентрисала велики број трупа на граници са Србијом. На крају разговора изнео је узнемирујући апел да Србија прихвати савете Русије јер ће, у противном, бити ускоро нападнута од стране Аустроугарске и од тога је нико више неће моћи спасити.⁴⁶⁵

И остале европске силе биле су уздржане по овом питању. Русија је током фебруара 1909. године тражила од Лондона и Париза да апелују на Беч да спусти тензије, јер ће у супротном бити нанет озбиљан ударац садашњем систему политике Антанте. Владе Велике Британије⁴⁶⁶ и Француске обратиле су се Берлину са молбом да покуша да смири Аустроугарску, али је Немачка то одбила, тврдећи да права претња не

⁴⁶³ S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 120.

⁴⁶⁴ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 187-188.

⁴⁶⁵ ДСПКС, књ. III, св. 4, бр. 218, 364-365.

⁴⁶⁶ Средином фебруара месеца 1909. године појавили су се нимало оптимистични знаци да је „аустроугарско стрпљење“ на крају. Едвард Греј, министар спољних послова Велике Британије био је забринут због могућности избијања великог ратног сукоба на Балканском полуострву, те је преузео иницијативу са предлогом да „неутралне силе“ (Велика Британија, Француска, Немачка и Италија) посредују између Беча и Београда. Погодна прилика се указала 9. фебруара приликом посете енглеског краља Берлину, током које је немачки канцелар фон Биллов говорио о „спремности“ Немачке да ради заједно са Великом Британијом и Француском. Британски дипломатски кругови били су свесни чињенице да ће у убеђивању Двојне монархије улога Рајха бити од пресудног значаја. У исто време, Греј је био спреман да искористи свој утицај у Петрограду, како би руски кругови утицали на Београд да „спусти своје захтеве“ и одустане од потраживања територијалних компензација, у: *British foreign policy under Sir Edward Grey*, edited by F. H. Hinsley, Cambridge University Press 2008, 187.

долази из Беча, него из Београда. Са друге стране, Берлин је вршио притисак на Француску да изврше заједнички притисак на Русију како би она престала да пружа политичку и дипломатску подршку Србији. Француска је јасно поручила Петрограду да неће улазити у рат због питања која директно не угрожавају интересе Русије и да она подржава директан разговор и споразум Србије са Аустроугарском, без ичијег посредовања.⁴⁶⁷ И влада Велике Британије је ситуацију сматрала крајње озбиљном. Британски посланик у Београду, Вајтхед, известио је своју владу 22. фебруара да му је аустроугарски посланик Форгач изјавио у разговору да ће његова влада од Србије захтевати не само прекид свих војних мера, већ и одређене гаранције да ће Србија прекинути све пропагандне активности против Монархије у Босни и Херцеговини и да ће своју политику према њој у потпуности да преокрене. Вајтхед је сматрао да тај услов неће да прихвати ниједна српска влада, уколико не буде притиснута од стране великих сила, укључујући и саму Русију. Греј је тада схватио да је једини начин да се спречи рат одустајање Србије од територијалних захтева, а да то треба да јој сугерише сама Русија. Он је од Русије затражио да свој утицај на владу у Београду употреби како би до тога и дошло и закључио да се за Србију не може више ништа урадити без рата. На тај начин и Велика Британија је напустила своје становиште из октобра 1908. године.⁴⁶⁸

Миловановић је тих дана желео да своју дипломатску активност прошири и путовањем у Петроград, да се лично састане са Извољским. Међутим, руски министар је одбио да се састане са српским министром спољних послова бојећи се да би Аустроугарска тај потез лоше схватила. Извољски се жалио да му је Ерентал често пребацивао због његовог заузимања за српске интересе, а посета би само послужила као доказ за његове тврдње. Српски посланик у Петрограду, Димитрије Поповић⁴⁶⁹, приметио је да руски министар спољних послова никада није желео да се јавно солидарише и идентификује са Србијом.⁴⁷⁰

Неколико дана након разговора Поповића са Извољским, Петроградом се пронела вест да ће Аустроугарска напасти Србију и да мобилише своје снаге ка Русији. Та вест је појачала страховања у руској престоници, јер су и током јануара стизале

⁴⁶⁷ S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 120-121.

⁴⁶⁸ British Documents on the Origins of the War 1898–1914 (у даљем тексту BD) Vol. V, The Near East. Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903 - 1909, edited by G. P. Gooch and Harold Temperley, London 1928, 616; S. Knežević, *nav. delo*, 262-263.

⁴⁶⁹ Димитрије Поповић (1866-1940) српски дипломата и историчар.

⁴⁷⁰ Д. Поповић, *Извољски и Ерентал*, 52.

вести са руско-аустријске границе о појачаном концентрисању војних снага Монархије ка Русији.⁴⁷¹ Помоћник министра Извољског, Чариков, изјавио је Поповићу своје мишљење по којем сматра да је настала кулминација кризе и да се очекује ултиматум Аустроугарске Србији, ако она не испуни њене захтеве. Саветовао је да Србија остане мирна и попустљива према захтевима Монархије.⁴⁷²

Аустроугарски притисак се наставио преко ноте владе у Бечу, коју је уручио српским властима аустријски посланик у Београду, Форгач, а која је претпостављала да српска влада изјавом покаже решеност да промени своју политику ка Босни и Херцеговини. Ерентал је српском посланику Симићу поручио да Беч одбацује претходну српску ноту коју је она упутила великим силама и да је не сматра одговором који би га задовољио. Иако може да представља први корак ка смиривању ситуације, није прихватљива за аустријску страну, јер настоји да одржи питање Босне и Херцеговине отвореним, стављајући га под одлуку великих сила. Монархија је сматрала да је она то питање већ решила споразумом са Турском и о њему се више не може дискутовати.⁴⁷³ Ерентал је тврдио да је Аустроугарска понудила руку пријатељства Београду и да Србија треба да буде лојалан и мирољубив сусед, како би добила од Монархије економске повластице.⁴⁷⁴

Анексиона криза је марта 1909. године достигла свој врхунац. Откако је дошао на место министра спољних послова Миловановић није доживљавао теже тренутке. Цела криза је за њега била један велики и оштар ударац, који је примао исувише лично. Како је навео Слободан Јовановић, за Миловановића је политика до анексионе кризе била игра, попут шаха или бриџа, у којој је он постао мајстор и у којој се надметао својим интелектуалним особинама, са недостатком душевних потреса. У кризи се нашао пред једном опасном ситуацијом, која му је доказала да политика није само игра. Тада је, у најтежим ситуацијама показао свој карактер. Вршио је своју државничку дужност одважно, а при том себе ни најмање није штедео. Јовановић је на њему приметио промене, изгледао је доста бледо и одавао је утисак човека који носи велику муку на плећима. Када су једном приликом, тих дана, седели заједно у хотелу Москва на вечери, на директно питање Јовановића има ли наде да се Србија извуче из

⁴⁷¹ Rusija i aneksiona kriza 1908 - 1909, *Strogo poverljivi izveštaj Sverbejeva Izvoljskom*, 665-667.

⁴⁷² ДСПКС, књ. III, св. 4, бр. 292, 449.

⁴⁷³ Österreich-Ungarns Aussenpolitik: von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914: diplomatische Aktenstücke des österreich-ungarischen Ministerium den Äussern, Band II, (у даљем тексту: ÖUA 2), bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger, Wien-Leipzig 1930, 80.

⁴⁷⁴ S. Knežević, *nav. delo*, 271.

кризе, Миловановић је сетно одговорио да ће се Србија сигурно извући, али да он неће!⁴⁷⁵ Пророчки је слутио и осећао да је велики терет учинио своје. Три године касније то се заиста и десило, Миловановић је преминуо у 49. години живота.

До половине марта, Немачка, највернији савезник Аустроугарске, држала се по страни у сукобу. Рајх је подршку Бечу давао, не толико због савезничких обавеза, већ да би присилио Русију да капитулира. Први пут је Рајх показао да је одлучно на страни Беча и да је, при том, спреман да ризикује и европски рат, уколико Русија оспори анексију.⁴⁷⁶ „Капитулацијом“ би Русија пред целим светом показала своју слабост и била би принуђена на повлачење са Балканског полуострва. Још фебруара, Немачка је Русији упутила ноту у којој је тражила да она искористи сва средства да умири Србију или ће, у супротном, Немачка свом савезнику да остави слободу акције. Пред таквим избором, руски цар Николај II је 19. марта сазвао Савет министара на коме је општа констатација била да Русија у овом тренутку није способна за рат и да у сукобу на Балкану мора да остане неутрална. Извољски је, дан касније, пренео одлуку немачким властима, али су они ултимативно захтевали да Русија одговори захтевима Рајха прецизним одговором, са да или не, на следеће захтеве: 1. Да ли је спремна беспоговорно да се сагласи са укидањем члана 25. Берлинског уговора? 2. Да ли признаје анексију Босне и Херцеговине? 3. Да ли се одриче сазивања међународне конференције? За сва ова питања Русија је требало да обезбеди и сагласност саме Србије.⁴⁷⁷

Извољски је 23. марта, касно увече, уручио немачком посланику у Петрограду формални одговор руске царске владе. Русија је попустила пред претњама из Берлина и прихватила је ултимативне захтеве Немачке. Русија је, у ствари, капитулирала не пред немачким захтевима, већ пред својом сопственом немоћи. Берлин је био задовољан резултатом који је постигнут притиском на Русију.⁴⁷⁸

Руском капитулацијом питање анексије било је коначно решено, а српска влада је морала само да следи потез Русије. Миловановићев једини циљ на крају кризе био је да Србија са што мање понижења прихвати новонасталу ситуацију. До краја кризе Миловановић је био убеђен да Аустроугарска, након своје победе, неће Србију да присиљава на изјаве које би јој рушиле достојанство. Сматрао је да би вређањем

⁴⁷⁵ С. Јовановић, *Милован Миловановић*, 244.

⁴⁷⁶ Henry Kissinger, *Diplomacija*, Zagreb 2000, 173.

⁴⁷⁷ S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 122-123.

⁴⁷⁸ Isto, 123; S. Knežević, *nav. delo*, 280.

Србије биле вређане и остале велике силе, нарочито Русија. Међутим, у свом прорачуну Миловановић се очигледно преварио.⁴⁷⁹

Последњи покушај да Србија изађе из кризе достојанствено, учињен је акцијом Едварда Греја, у Бечу. Он је разговарао са Еренталом око садржаја ноте коју би Србија требало да упути Бечу. Британски предлог је подразумевао да Србија пружи уверавања Аустроугарској да ће се понашати као добар сусед и да ће војне снаге свести на ниво пре почетка кризе.⁴⁸⁰ Русија и Француска су подржале Грејев предлог, а британски министар се надао да ће и Берлин да покаже разумевање у том смеру. Међутим, након акције Немачке у Петрограду, Ерентал је постао непопустљив у својим намерама да до краја понизи Србију. Он је 19. марта послао Греју садржај намера које он и Беч очекују да виде у српској ноти. Основни акценат је стављен на то да је Србија требало да изјави како њена права нису угрожена чином анексије Босне и Херцеговине, да прекине сав отпор и промени свој курс политике према суседној Монархији, те да се убудуће понаша као добар сусед.⁴⁸¹ Греј је сматрао да не треба очекивати од Србије да прихвати анексију пре самих сила потписница Берлинског уговора. Тај чин није пријатно тражити од Београда пре него поменуте силе саме то спроведу у дело.⁴⁸² Међутим, његову акцију прекинуо је Извољски, изјавивши да се Русија слаже са Еренталовим захтевима, уз одређене допуне које је предложио Греј.⁴⁸³

Представници великих сила у Београду, Греј-Еренталову ноту предали су српској влади са задатком да она буде одмах прихваћена. Нота је уручена српској влади 30. марта, у 11 сати ујутру. Између осталог, нота је апострофирала да посланици Немачке, Француске, Италије и Русије позивају владу Србије да аустроугарској влади упути ноту која би била преписана дословце. "Србија признаје да није била повређена у својим правима свршеним чином који је створен у Босни и Херцеговини, и да ће се, према томе, саобразити онаквој одлуци, какву силе буду донеле у погледу чл. 25 Берлинског уговора. Одазивајући се саветима великих сила, Србија се ангажује, још од сад, да ће напустити држање протестовања и опозиције, које је заузимала према анексији, од прошле јесени, и ангажује се, сем тога, да ће променити правац своје садашње политике према Аустро-Угарској, те убудуће одржавати са њом односе доброга суседства. Према тим изјавама, а верујући у мирољубиве намере

⁴⁷⁹ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 191-192.

⁴⁸⁰ BD, V, 701-702.

⁴⁸¹ Isto, 707-708; ÖUA 2, 143.

⁴⁸² BD, V, 701-702.

⁴⁸³ ÖUA 2, 191.

Аустроугарске, Србија ће повратити своју војску у стање, у коме се налазила у пролеће 1908. године, у погледу њене организације, дислокације и бројнога стања. Она ће разоружати и распустити чете и спречиће образовање нових нерегуларних јединица на својем земљишту."⁴⁸⁴

Када му је представљен садржај ноте који је морао да упути Аустроугарској, Миловановић је био изненађен и утучен. Међутим, схватао је да што је тежи био српски пораз, била је и снажнија мисао о одмазди чланица силе Антанте. Миловановић је био свестан да ће, у скорије време, доћи нови тренутак за окршај са Немачком и Двојном монархијом и нова шанса за испуњење српских националних циљева.⁴⁸⁵

Српски посланик у Бечу, Ђорђе Симић⁴⁸⁶, 31. марта у подне, по налогу Милована Миловановића, предао је српску ноту барону Еренталу, коју је он даље поднео цару Францу Јозефу.⁴⁸⁷ Овим мучним чином анексиона криза била је завршена.

Након завршетка кризе, Миловановић је у својим личним белешкама записивао своје мисли о анексионој кризи, о узроцима и последицама које је она оставила у српском народу, о даљем путу којим Србија и њена спољна политика треба да иду. Тако, он у једној од својих многобројних белешки, поставља питање српског становништва у Босни и Херцеговини и његовог односа са матицом. Миловановић, на почетку, каже како су Срби засновали свој широки народни програм и своју националну политику на поставкама које не одговарају стварности и истини, него су израз жеља и намера у које Срби верују. Он даље каже: "да је у нашем народном програму прва и најбитнија тачка да је Босна српска; ми тврдимо да народ Босне и Херцеговине гори од жеље да се споји са Србијом дели са нама у заједничкој државној целини сву срећу и несрећу; ми се ишчуђујемо како Европа неће да чује вапај босанскога Српства; и ми живимо у уверењу да би на наш позив сав босански народ [...] примио борбу противу насилника и отмичара који се томе на пут стављају".⁴⁸⁸

Нажалост, он закључује да ствар са Босном и Херцеговином стоји другачије. Иако сав народ у Босни говори српским језиком, већа половина становништва, мухамеданци и католици, не желе да буду Срби, не желе да се споје са Србијом.

⁴⁸⁴ ДСПКС, књ. III, св. 4, бр. 436, 579-580; ЦДА, ф.315к, оп. 1, ас. 39, *Тошев-Малинову*, № . 257, од 17. марта 1909.

⁴⁸⁵ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 192.

⁴⁸⁶ Ђорђе Симић (1843-1921), српски политичар и дипломата.

⁴⁸⁷ ДСПКС, књ. III, св. 4, бр. 448, 600-601.

⁴⁸⁸ ДАС, ММ, 1909, *Рефлексје*, 6/ IX, Ф-XXXII, 247.

Миловановић се надао да ће, можда, доћи време када ће просвета и култура у Босни и Херцеговини избрисати разлике које је створила углавном религија, и да ће се јавити општа свест о заједници српској и тежња за народним уједињењем. "Нама Србима ваља то знати па према томе не заборавити да ми имамо тек да радимо и то својски, да се српска народна свест створи код свију оних који говоре српским језиком, па ма коју веру исповедали. Опасност је за будућност предавати се самообмани да та свест живи, па не радити шта треба и шта су и други народи морали дуго радити, те да се она стварно и утврди."⁴⁸⁹

Миловановић даље наводи и да је у Босни и Херцеговини постојала општа народна свест, какву замишљају у Србији, по свој прилици би још 1804. и 1815. године Босна спојила своју судбину са Србијом. Напротив, из тог правца су се против Србије непрекидно спремале војске. Миловановић је мудро резонаовао како су током XIX века од Турске успеле да се отцепе народне државе као што су Србија, Црна Гора и Грчка, у којима је било националне свести. Са друге стране, територије у којима није било те свести (Босна и Херцеговина, Македонија, Стара Србија, Албанија) остале су и даље под турском влашћу. Та чињеница је, по Миловановићу, имала кључни значај за судбину Босне и Херцеговине при њеној окупацији и у анексионој кризи, а да је, након последње кризе, прави час да се народна свест шири, нарочито међу муслиманима: "Буду ли се муслимани, који су до сада упирали погледе само и искључиво Цариграду, вратили својој српској народности, српство ће у Босни бити осигурано. Буде ли напротив, Беч као извор власти заменио Цариград у њиховим очима Српство ће у Босни чекати дуги тешки дани."⁴⁹⁰

Сумирајући утиске о својој политици, Миловановић се питао где је успео да оствари своје циљеве, а где је "подлегао" у својим намерама. Успео је, говорио је, да постави српско питање у "својој потпуности", да то исто питање унесе у програм великих сила, да не допусти да Балкан падне под власт немачко-аустријску, а да то истакне као једну од најважнијих тачака програма. Друго, тврдио је да је успео да придобије Русију у тој мери да је питање српске части везао за руску част, питање на коме се мерила њена снага у кризи против аустро-немачке и на коме се решавао балкански спор између њих. Систематски је тражио да Русија што више покаже свој ауторитет и да се што више изјашњава по разним питањима. Треће, тврдио је да је

⁴⁸⁹ Исто, 247-248.

⁴⁹⁰ Исто, 248-249.

успео Енглеску да заинтересује за српску ствар као једну битну тачку у борби која ће тек доћи између ње и Немачке. Четврто, успео је да заинтересује велике силе да је Србија решена на све, па и најкрвавији рат, у одбрани својих националних интереса и да буде сматран као представник и српске и црногорске политике.⁴⁹¹

Са друге стране, Миловановић је навео и замисли које није успео да оствари. Ту је, пре свега, мислио на компензације, за које је рекао да се и није надао да ће их Србија добити. Затим, по сопственом признању, није успео да Србији осигура частан излаз из кризе, "подигнутог чела". Сматрао је да се понижавајућа изјава Србије могла избећи, а да је мишљења да, од свих сила, једино је Русији било искрено криво што је Србија морала дати такву изјаву.⁴⁹²

Миловановић је био свестан чињенице ко је заправо најодговорнији што се криза окончала у корист Аустроугарске: „Државници, службени и неслужбени, приписују свој успех у босанском питању својој војсци и својој дипломатији. Спрема војске, окретност увиђавост и одговорност дипломатије довели су до жељеног циља". Томе су додавали и лични престиж цара Франца Јозефа.⁴⁹³ Међутим, Немачка је та која је донела стварни успех. Решење кризе завршено је посредовањем Берлина између Беча и Петрограда. Као и у ранијим приликама, запажао је Миловановић, Немачка је била на страни Аустроугарске. Целокупан посао је завршен непосредно између Петрограда и Берлина, у царским канцеларијама. Миловановић је изнео став да је Извољском наметнута као решење "свршена ствар": "Забележити ваља као поуку за општу ситуацију међународну и њену психологију, да су у ствари, независно од свију струја јавног мњења, независно од Парламента, министара, штампе, решили кризу цела три човека: цар немачки, цар руски и престолонаследник аугарски. Парламентаризам и демократија нису у погледу питања међународне политике ништа изменили у стању које било за време Лудвига XIV (...) не намеће ли то закључак да је парламентаризам непогодан за спољашњу политику, те да се с тога још води и да ће се и убудуће водити кабинетски из дворова и под непосредним и пресудним утицајем владалаца или њихових повереника министара (не дакле министара као израз воље парламената него као израз воље владоца)".⁴⁹⁴

⁴⁹¹ ДАС, ММ, 1909, Београд, *У чем сам успео са својом политиком, а у чем нисам*, 27/III, Ф-XXXII, 221-222.

⁴⁹² *Исто*, 222.

⁴⁹³ ДАС, ММ, 1909, Београд, *Реминисценције*, 15/IV, Ф-XXXII, 225.

⁴⁹⁴ ДАС, ММ, 1909, Београд, *Реминисценције, Иницијатива противу Немачке*, 28/V, Ф-XXXII, 237.

Миловановић, даље закључује, да је састанак двојице царева, руског и немачког, представљао продужетак такве политике која је и босанску кризу решила. Немачка је водила политику са Аустро-Угарском и Русијом, али не заједно, већ одвојено, у два различита темпа. Аустроугарској је била заштитник, пошто је њене интересе сматрала и својим. Русију је, пак, приволела пресијама и обећањима, позивањима на традиције, на чување монархистичког принципа и сузбијање револуције која је претила Русији више него свим осталима. Тражила је да Русија попусти интересима Аустроугарске, да допусти да се они реализују. Миловановић је, даље, писао како су у Паризу били изненађени овим "кокетирањем" Русије са Немачком. Међутим, навео је он, у Паризу је требало да рачунају да се Русија неће побунити и преузети иницијативу против Немачке превласти. Русији се не допада хегемонија Немачке, а нарочито начин на који она њу примењује, али је Русија увек пазила на то "да не прекине све своје мостове према Немачкој или да се према Немачкој истакне као главни и непомирљиви противник". Русија је, по Миловановићу, увек тражила да пронађе са Немачком било какав споразум, или је, с друге стране, просто затворала очи и претварала се да верује немачким обећањима, али није хтела никако да се истакне као носилац борбе против Немачке.⁴⁹⁵ Миловановић је, очито, под утисцима тек завршене кризе, износио овакве ставове о Русији и њеној политици према Немачкој. Није имао среће да поживи довољно дуго, јер би га, у супротном, догађаји из 1914. године уверили да је Русија итекако знала да се одупре притисцима Немачке, када је, између осталог, и заратила са Немачком, баш по питању Србије.

Србију, Балканско полуострво и читаву Европу тек је чекало тешко време обрачуна између два супростављена блока држава. Миловановић је добро знао да је анексија Босне и Херцеговине тек почетак сукоба. Знао је да даљи пут аустроугарског продора води ка Косову, кроз долину Вардара, до крајњег одредишта - Солуна. Проблем је био у томе, што је он, такође, добро знао да тај пут мора нужно да води кроз Србију. Монархија је себи зацртала остваривање тог циља, милом или силом. Она се трудила да Србија добровољно подлегне њеним притисцима и да јој отвори пут моравском долином на продору ка Солуну. Миловановић је забележио: "Србија таквом притиску може одолевати само ако се сме наслонити на Бугарску и ако Бугарска њен отпор подупире. Буде ли, напротив, Бугарска ушла у споразум с Аугарском и у заједници са Аугарском а противу Србије развијати своју народну политику, онда је

⁴⁹⁵ Исто, 237-239.

Србија принуђена одустати од отпора, покоривши се Аугарској и ставити се њој у службу."⁴⁹⁶

Последњи догађаји на Балкану и анексија Босне и Херцеговине, показали су да Србија не може да очува своју самосталност, уколико не добије, при ликвидацији Турске територије, на линији Скопље-Велес-Прилеп-Охрид. То је, сматрао је Миловановић, неопходно да би Србија за себе сачувала Стару Србију и да би могла "истурити себи излаз у ма каквој комбинацији са Албанцима, на албанско приморје." Око уступања тих територија Србија је морала да се договори са Бугарском, јер је, по Миловановићу, било немогуће да се бори за те интересе са њом "ако за леђима има Аустроугарску као непријатеља." Миловановић је знао да се за Бугаре избор своди на две ствари: "или да имају Србе у Скопљу, или Аустријанце и у Скопљу и у Солуну".⁴⁹⁷

⁴⁹⁶ ДАС, ММ, 1909, *Реминисценције*, 6. април, 31-33.

⁴⁹⁷ *Исто*, 33.

2.3. Србија и независност Бугарске

Почетком 1908. године, Бугарска влада⁴⁹⁸, под вођством Александра Малинова⁴⁹⁹ и Демократске странке, прокламовала је нов политички курс спровођена темељних промена у земљи. Кампања за нове изборе обећавала је економске и друштвене реформе, истичући потребе за већом самоуправом, промену изборног закона, у циљу обезбеђивања тајности гласања и увођење пропорционалне заступљености у окружним и градским већима. Прокламовано је укидање закона противних Уставу земље, враћање слободе штампе, окупљања и удруживања, реформа пореског система. Зарад привлачења сеоског становништва, које је чинило већину бирачког тела, политичке вође Демократске странке радиле су на увођењу додатног пореза на необрађено земљиште, давању пољопривредних кредита и хитне помоћи у случају елементарних непогода. Свеопшти циљ предвиђао је увођење датих мера ради побољшања живота и благостања бугарског становништва. На парламентарним изборима, одржаним у мају 1908. године, убедљиву победу је однела Демократска странка и њен програм, освојивши 166 од 203 посланичка мандата.⁵⁰⁰

Поред предвиђених реформи на унутрашњем плану, срж спољнополитичког програма нове бугарске владе предвиђао је рад на остваривању државне независности и обезбеђивању дугорочних перспектива са циљем уједињења свих Бугара у једну државу.⁵⁰¹ То је, пре свега, значило укидање одређених чланова Берлинског мировног уговора из 1878. године, који су утицали на ограничење бугарског суверенитета и остваривање пријатељских односа са суседним државама, уз услов да сарадња не утиче на повреду националних права и економских интереса Бугара. Став да је македонско-одринско питање пре свега бугарско за владу Малинова био је неупитан, што је у Цариграду будило стрепњу, јер је његова политика у Турској оцењена као ратоборна.

⁴⁹⁸ У новој влади Демократске странке на челу са А. Малиновим, значајно место министра спољних послова поверено је ванпартијском генералу Стефану Паприкову. Да његово именовање није било случајно говори чињеница, да је он имао поред богатог војног, и завидно дипломатско и државничко искуство. Од 1899. до 1903. године био је министар војни. Као доказани русофил учествовао је у преговорима владе Стојана Данева са Петроградом 1902. године око закључивања руско-бугарске војне конвенције, док је у периоду од 1906. до 1908. године био бугарски агент у Русији. У политичким круговима гласио је за присталицу самосталних акција и борца за заштиту националних интереса бугарског народа, у: Елена Стателова, Бугарската дипломатия в защита на независимотта (1908-1909г.), *Военноисторически сборник*, 1/1994, 21.

⁴⁹⁹ Александар Малинов (1867-1938), бугарски политичар, председник владе Бугарске у три наврата, председник Демократске странке.

⁵⁰⁰ *История на Българите*, Том III, От Освобождението (1878) до края на Студената война (1889), редакция: Георги Марков, София 2009, 139-140; Е. Стателова, С. Грънчаров, *нав. дело*, 214-215.

⁵⁰¹ Ангел Цураков, *Правителствата на България*, част първа, 1879-1913, София 1996, 128.

Министар спољних послова, генерал Паприков, смиривао је страсти порукама да Бугарска не жели да нарушава мир, али је уједно поручивао да Бугари желе само „сигуран живот за своје македонске саплеменике”.⁵⁰²

Неуспех мирцтешких реформи из 1903. године довео је до њихове ревизије. На састанку у Ревалу 9. и 10. јуна 1908. године, између руског цара Николаја II и енглеског краља Едварда VII, од стране британске дипломатије изнет је план о новој реформној акцији у Македонији. Британска политика на Балкану ишла је у правцу лишавања султана сваке стварне власти у поменутој области, као последицу све већег везивања Османског царства за немачки Рајх. Помоћник државног секретара Форин офиса, Чарлс Хардинг⁵⁰³, који се налазио у пратњи енглеског краља, убеђивао је Извољског да Русија подржи поменути план Велике Британије.⁵⁰⁴ Пројекат је био готов почетком јула и предвиђао је формирање јединице од 10 до 12 хиљада војника, под командом турског генерала-губернатора Хилми паше, који би сарађивали са жандармеријом под командом европских официра.⁵⁰⁵

Новонастале околности утицале су на подизање Младотурске револуције јула 1908. године, као одговора на поменуте реформске акције, у циљу спречавања уплива великих сила у унутрашња питања Османског царства. Министар спољних послова Бугарске, генерал Паприков, том приликом је изјавио да овим чином питање Македоније улази у „потпуно нову фазу“, док је кнез Фердинанд поручивао да „влада задржи потпуну смиреност“.⁵⁰⁶ Младотурско настојање да спречи распад царства и његово потпуно потчињавање великим силама, најавом увођења уставне владе, није донело очекивани резултат. Младотурске власти клизиле су у још већи национализам, уз реализацију само спорадичних акција помпезно прокламованих у данима подизања револуције.⁵⁰⁷

⁵⁰² *История на Българите*, Т. III, 143.

⁵⁰³ Хардинг је са Извољским приликом посете водио више разговора о спољнополитичким темама значајним за односе две државе. Једно од важнијих питања односило се на став Извољског по питању реформске акције у Македонији. Руски министар спољних послова изјавио је свом британском колеги да би он „лично прихватио цео план“ како га је замислио Едвард Греј да је видео и „најмању перспективу“ да га прихвате и остале силе. Извољски је такође истакао да је свестан да би највеће противљење дошло од Немачке и Аустроугарске. Он је признао, да због тешког положаја у односу на Немачку, због њене војне супериорности на граници, Русија мора да поступа „са највећом опрезношћу“ према њој како јој не би дала повода да руско приближавање Великој Британији у Берлину буде схваћено као непријатељски чин према немачком Рајху, у: BD, V, 238.

⁵⁰⁴ *Историја дипломатије II*, 165-166.

⁵⁰⁵ *История на Българите*, Т. III, 143.

⁵⁰⁶ *Исто*, 144.

⁵⁰⁷ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 379; Е. Стателова, С. Грънчаров, *нав. дело*, 216.

Догађаји у Османском царству изазвали су јак одјек на Балканском полуострву. Власти у Софији, након почетног изненађења, кренуле су у дипломатску активност. Само неколико дана по избијању младостурске револуције, бугарски дипломатски агент у Цариграду, Иван Ст. Гешов⁵⁰⁸, у писму генералу Паприкову, изнео је идеју о проглашењу независности Бугарске. Као реакцију на писмо, Паприков је поручио кнезу Фердинанду да би такав корак у датом тренутку био веома ризичан и опасан, јер би на тај начин Бугарска служила као „громобран“.⁵⁰⁹ Став бугарске владе био је да мирно и разумно треба прићи ситуацији и да је крајње опасно стварати тешкоће младотурцима. Ситуација је налагала мирно чекање развоја догађаја у Турској, посматрати реакцију великих сила, и у исто време искористити новонастали поредак да се ојачају Бугари у Македонији.⁵¹⁰

Након младотурске револуције, Велика Британија је одустала од реформи у Македонији и прихватила је новонастале околности на терену. У исто време, настојала је да потисне немачко-аустријски утицај остварен код претходне османске владе. Великој Британији се придружила и Француска која је подржала нови режим у Османском царству. Царска Русија је предузела уздржан став, не желећи отворено да се меша у новонастале промене.⁵¹¹

Чувајући курс уздржане политике, средином августа 1908. године, Бугарска је предузела дипломатску акцију код великих сила. Дипломатски агент у Паризу, Димитрије Станчов⁵¹², по налогу генерала Паприкова, сусрео се у Карлсбаду са Извољским са циљем опипавања пулса Русије према могућем проглашењу бугарске независности. Иако је руски министар спољних послова показао разумевање за бугарске тежње, саветовао је чекање како Бугарска не би прва прекршила одредбе Берлинског уговора. То је требало да препусти Двојној монархији, кроз планирану анексију Босне и Херцеговине. Бугарски дипломатски кругови, узевши у обзир околности у Османском царству и положај Русије и Двојне монархије, одлучили су се на нов спољнополитички курс земље. Закључак до којег се дошло био је да је

⁵⁰⁸ Иван Ст. Гешов (1854-1932), бугарски дипломата. Дипломатски представник Бугарске у Паризу, Цариграду, Бечу, Берлину и Берну.

⁵⁰⁹ Е. Стателова, С. Грњчаров, *нав. дело*, 216.; *История на България*, Т. III, 144: *Документи по обявяване на независимостта на България 1908. година*. Из тайния кабинет на княз Фердинанд, съставил: Цветана Тодорова, Елена Стателова, София 1968, 24; Г. Марков, Провъзгласяването и признаването на независимото царство България през Балканската криза, 21.

⁵¹⁰ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 379-380;

⁵¹¹ *Исто*, 380.

⁵¹² Димитрије Станчов (1863-1940), бугарски дипломата, политичар, председник владе.

„нечињење опасно по интересе“ Бугарске. Паприков је извештавао кнеза Фердинанда да је неопходно да се искористи ситуација како би Софија добила независност, да је дипломатски пут ка том циљу незгодан за Бугарску и да је једини начин, услед изостанка подршке великих сила, споразум са Османским царством.⁵¹³

Председник бугарске владе Малинов је крајем августа ишао на приватни пут у Париз, али је искористио прилику да се на кратко заустави у престоници Аустроугарске Бечу и разговара са престолонаследиком монархије, Францом Фердинандом. Иако је сматрао да питање бугарске независности може да изазове међународне компликације, Франц Фердинанд, начелно, није имао ништа против исте.⁵¹⁴

Проблеми између Бугарске и Османског царства настали су 30. августа, када је у Цариграду дошло до тзв. „Гешов инцидента“. Наиме, приликом прославе рођендана султана Абдул Хамида II⁵¹⁵, на слављеничку вечеру био је позван читав дипломатски кор, осим бугарског дипломатског представника Гешова. Иако је уложио напоре да позивницу добије, као што је то чинио више пута раније, Гешов у тој намери није успео. Порта је овим гестом желела да покаже како Бугарска није самостална држава, односно да је у вазалном положају у односу на Османско царство, те да по протоколу Иван Ст. Гешов није инострани дипломатски представник. Уследило је повлачење представника обе земље из престоница, у исто време представници великих сила, припадника силе Антанте, настојали су да дође до решавања проблема. Са друге стране, Немачка и Аустроугарска ликовале су због заоштравања, јер је кулминирање проблема ишло на руку њиховим империјалним циљевима.⁵¹⁶ Некарактеристична ситуација у којој се нашао бугарски дипломатски представник у Цариграду није утицала на брзоплете реакције у Бугарској. Министар Паприков је поручио кнезу

⁵¹³ Цветана Тодорова, *Објављивање на независимостта на България през 1908. г. и политиката на империалистическите сили*, София 1960, 65-66; Е. Стателова и др., *нав. дело*, 380; *Документи по објављивање на независимостта на България*, 28-29; Е. Стателова, *Българската дипломатия в защита на независимостта (1908-1909г.)*, 23; Е. Стателова, С. Грънчаров, *нав. дело*, 217; Јорданка Гешева, *Проглашавање независности Бугарске и анектирање Босне и Херцеговине – два паралелна догађаја, у: Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009, 376.

⁵¹⁴ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 381; Е. Стателова, *Българската дипломатия в защита на независимостта (1908-1909 г.)*, 24.

⁵¹⁵ Абдул Хамид II (1842-1918), османски султан од 1876. до 1909. године.

⁵¹⁶ Е. Стателова, *Българската дипломатия в защита на независимостта (1908-1909г.)*, 24; Е. Стателова, С. Грънчаров, *нав. дело*, 217; Ј. Гешева, *нав. дело*, 377; Г. Марков, *Провъзгласяването и признаването на независимото царство България през Балканската криза*, 23; М. Манолова, *нав. дело*, 132-133.

Фердинанду да целокупно питање у вези бугарске независности „сазрева“, и да ће бити решено на „овај или онај начин“.⁵¹⁷

Да је инцидент са бугарским представником у Цариграду изазвао велику пажњу у бугарској престоници сведочио је и извештај српског посланика у Бугарској, Светислава Симића, који је о томе известио Министарство спољних послова у Београду. На пријему код министра Паприкова 4. септембра, једина тема о којој се говорило био је управо поменути инцидент. Симићу је министар Паприков рекао да је „један уствари ништаван повод“ изазвао снажан конфликт који Бугарска никако није желела, а који у датим околностима не може бити „ни од какве користи Турцима“. Он је директно оптужио Порту да је крива што је конфликт започео. О самим мотивима за овакав потез турске владе, Паприков је рекао да их има два. Први, национализам Младотурака који их је водио да јасно нагласе вазални однос Бугарске, и друго, потреба османске владе да скрене пажњу јавног мњења са унутрашње ситуације и да додатно ојача свој положај пред изборе који су следили. Симић је стекао утисак да је други мотив био важнији. Као искусни дипломата, Симић је приметио да у штампи и у разговорима, провејава мисао о прокламовању независности Бугарске као могућем одговору на турско „изазивачко држање“. Када је, мудро, навео Паприкова у разговору на ту тему, Паприков је уз осмех одговорио „да и то може бити“, али да сада о томе не мисле. Симић је, и поред реакције свог саговорника, био мишљења, показало се тачног, да ће се Бугарска најзад решити на тај смели корак.⁵¹⁸

Иначе, о плановима бугарске владе Паприков је и осталим члановима дипломатског кора у Софији давао штуре одговоре. Он се углавном ограничавао на фактичку страну сукоба са Портом, притом наглашавајући да кнежевина мора сачувати привилегије које су до сада признавање њеном дипломатском агенту у Цариграду. У свему осталом Паприков се држао врло резервисано и није предузимао ништа неочекивано што би могло да изазове конфликт. Симић је сматрао да је бугарски министар спољних послова очекивао „да турска влада учини у том смислу прве кораке“. Иначе је „Гешов инцидент“ изазвао велику пажњу у дипломатским круговима у Софији због оправданог страха од последица које је могао да произведе. И штампа је у бугарској престоници писала о инциденту као догађају којим је Бугарској нанесена

⁵¹⁷ ЦДА, ф.176к, оп. 1, ае. 2153, *Паприков-Фердинанду*, од 5. 9. 1908; *Документи по објављивање на независимостта на България 1908. година*, 31; Е. Стателова, *Българската дипломация в защита на независимотта (1908-1909г.)*, 24; *История на Българите*, Т. III, 145.

⁵¹⁸ ДАС, МИД, ПО, Ф-VII, Д- V, Пов. бр. 491, *Симић-Миловановићу*, 5. IX 1908.

„велика и незаслужена увреда“.⁵¹⁹ Све више су у писаним гласилима провејавали наслови који су позивали на проглашење независности као једином начину изласка из кризе. Најватренија у тим позивима била су гласила Радослависта и Стамболиста, попут „Народни права“, „Българска независимост“, „Новъ вѣкъ“ и других. Одређену резервисаност показивали су органи Цанковиста, док се Демократе, преко свог званичног гласила „Миръ“, нису оглашавали на ову тему. Незванично, преко листова „Реч“ и „День“ користили су сваку прилику да нападају кнеза. Владин часопис „Прѣпорецъ“ је извештавао резервисано, док је полузванични орган владе „Врѣме“ питање независности истицао више као претњу, него као могућу солуцију на постојећу кризу са Османским царством.⁵²⁰

Поред спремности Бугарске да стрпљивом политиком чека повољан тренутак да прогласи независност, један догађај почетком септембра 1908. године нарушио је поменут план. Наиме, 5. септембра избио је штрајк запослених у Источним железницама, који је обухватио и Бугарску. Да би спречила финансијски губитак, дирекција Источних железница је, преко свог представника у Софији, тражила да бугарска државна железница преузме услуге превоза робе на територији Бугарске до завршетка штрајка. Наредног дана, 6. септембра, целокупна мрежа Источних железница сасвим неочекивано се нашла под контролом Бугарске. Новонастала околност утицала је на сасвим другачији приступ бугарске дипломатије према Османском царству. Председник владе, Малинов, је из Париза телеграфисао Паприкову да је инцидент са Гешовим одлична прилика да се покрене питање независности. Већ 9. септембра дошло је до смиривања штрајка, те су представници Источних железница захтевали да се трговина врати под њихово окриље. Насупрот томе, бугарска влада решила је да тај захтев одбије и уз помоћ војске преузела је део железница који су се налазиле на територији Бугарске. Занимљиво је да се влада одлучила на овај корак без знања кнеза Фердинанда, који је у то време боравио на свом имању у Угарској. Овим догађајем је, за кратко време, отворен још један сукоб између Бугарске и Османског царства.⁵²¹ Одлука бугарске владе да преузме железнице нашла је потпору и у јавном мњењу. Званични лист владајуће Демократске партије извештавао је о оправданости одлуке владе која је захтевала ревизију права и дужности

⁵¹⁹ ДАС, МИД, ПО, Ф-VII, Д- V, Пов. бр. 486, *Симић-Миловановићу*, 3. IX 1908.

⁵²⁰ ДАС, МИД, ПО, Ф-VII, Д- V, Пов. бр. 494, *Симић-Миловановићу*, 9. IX 1908.

⁵²¹ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 382-383; Е. Стателова, Българската дипломатия в защита на независимотта (1908-1909г.), 25; Е. Стателова, С. Грънчаров, *нав. дело*, 218; *История на Българите*, Т. III, 145; Ј. Гешева, *нав. дело*, 378-379; ДАС, МИД, ПО, Ф-VII, Д- V, Пов. бр. 495, *Симић-Миловановићу*, 10. IX 1908.

компаније на бугарској територији. Иако у штрајку због „тешких услова рада“, наводи лист, у исто време је особље компаније учествовало у превозу наоружања од Цариграда до бугарске границе, чиме су доведени у питање мотиви за штрајак и чиме је национална одбрана Бугарске била изложена великој опасности.⁵²²

Свесни да су догађаји отишли у нежељеном правцу, званичници на Порти желели су да направе одређене уступке како би смирили ситуацију. Паприков је 11. септембра, преко турског отправника послова, Рефик беја, добио телеграм од Великог везира у којем изражава жаљење због сукобаи где поручује да очекује да се Гешов врати на своје место, а да ће се Порта потрудити да исправи непоштовање које је показала према бугарској кнежевини.⁵²³ Тај гест Порте Паприков је видео као одличну прилику да се дође до директног споразума између Бугарске и Османског царства о питањима која су значајна за Бугарску. С тим у вези, у Цариград је послао изасланика, Константина Хадикалчова⁵²⁴, који је у директним састанцима са младотурцима и великим везиром требало да преговара о питању бугарске независности и о куповини дела Источних железница на територији Бугарске. Након седмодневног боравка у турској престоници, Хадикалчов је сматрао да би Порта прихватила бугарске предлоге уколико би дошло до склапања турско-бугарског војног савеза. Политичка нестабилност у Османском царству, након јулских дешавања, предлог Порте чинила је сасвим разумљивим те је у Софију послат човек од поверења великог везира, Осман Адил-бег, у мисију код генерала Паприкова.⁵²⁵

У јеку преговора у Цариграду, председник бугарске владе Малинов ишао је на реализацију своје замишљене тактике – ставити Европу пред свршен чин. Поводом 60. годишњице владавине цара Франца Јозефа, бугарски кнез Фердинанд је 10. септембра у Будимпешти примљен са почастима који се указују самосталним владарима.⁵²⁶ Званични кругови Двојне монархије желели су овим чином да покажу, дан након заузимања железница, расположење Беча према Софији.⁵²⁷ Наредног дана, кнез Фердинанд имао је поверљив разговор са бароном Еренталом, након чега је

⁵²² *Прѣпорецъ*, 9. септембар 1908, бр. 105, 1.

⁵²³ *Документи по обявяване на независимостта на България 1908. година*, 35; Е. Стателова, С. Грънчаров, *нав. дело*, 219; ДАС, МИД, ПО, Ф-VII, Д- V, Пов. бр. 496, *Симић-Милвановићу*, 12. IX 1908.

⁵²⁴ Константин Кочо Хадикалчов (1856-1940), бугарски правник, револуционарни радник и политичар.

⁵²⁵ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 383-384; Е. Стателова, Българската дипломатия в защита на независимостта (1908-1909г.), 26; Е. Стателова, С. Грънчаров, *нав. дело*, 219; Лиляна Владева, *Дипломатическата борба за признаване независимостта на България*, у: *Независимостта на България 1908 г., поглед од XXI век*, София 2010, 242.

⁵²⁶ Л. Владева, *нав. дело*, 242.

⁵²⁷ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 384; Е. Стателова, С. Грънчаров, *нав. дело*, 219.

дипломатски представник Бугарске у Бечу, Сарафов, у свом дневнику написао да је присаједињење Босне и Херцеговине Двојној монархији и питање бугарске независности решено.⁵²⁸ У Софији је полагано доста наде уочи овог сусрета, нарочито због чињенице да у бугарско-турском сукобу ниједна страна није показивала жељу за попуштањем. Очекивало се да ће Аустроугарска на себе преузети иницијативу да интервенише, како би проблем био решен.⁵²⁹

Након завршене посете Будимпешти, кнез Фердинанд је позвао на свој посед у Беч председника владе Малинова и министра трговине Андреја Љапчева⁵³⁰, где им је саопштио своје негодовање због заплене железница и поручио да оне морају бити враћене власницима. Стварна бојазан за кнеза била је, у ствари, чињеница да је чин преузимања железница био директно уперен против интереса Немачке⁵³¹ и Аустроугарске, јер су железнице биле власништво њихових капитала. Зато не чуди да је највеће противљење због акције Бугарске управо долазило од дипломатија Берлина и Беча. Малинов је, пак, био становишта да је одлука донесена и да је у складу са већинским расположењем у народу, те је влада одлучила да одустане од директног споразумавања са Османским царством и прогласи независност. Влада није желела да мења мишљење, ни по цену свог пада. Догађаји око Источне железнице били су директна последица одлуке.⁵³² У незваничним разговорима међу дипломатским кором и бугарским владајућим круговима кружиле су разне интерпретације догађаја око бугарског пружања железница. Светислав Симић је био мишљења да последњи штрајк није био нимало случајан, „него нарочито припремљен и изазван“ од бугарских агитатора, а да у бугарским железницама „не да нису били изненађени, већ су имали спремне мере које су преузели“.⁵³³

⁵²⁸ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 384; К. Крачунов, *нав. дело*, 51-54; Е. Стателова, Българската дипломатия в защита на независимотта (1908-1909г.), 26; Ј. Гешева, *нав. дело*, 380; Г. Марков, Провъзгласяването и признаването на независимото царство България през Балканската криза, 23.

⁵²⁹ ДАС, МИД, ПО, Ф-VII, Д- V, Пов. бр. 494, *Симић-Миловановићу*, 9. IX 1908.

⁵³⁰ Андреј Љапчев (1866-1933), бугарски политичар, министар и председник Владе, пореклом из Македоније.

⁵³¹ Св. Симић је извештавао из Софије како су дипломатски представници Немачке и Аустроугарске доста енергично протестовали код Паприкова због бугарске реакције око Источних железница. На одговор Паприкова како питање железница не спада у његову надлежност и да ће о њему тражити обавештења, немачки посланик фон Ромберг га је „прекинуо оштром примедбом“ да је одлука донесена на Министарском савету на којем је и он присуствовао, и замолио га је да му „данас да дефинитиван одговор“ о предаји железница власницима, у: ДАС, МИД, ПО, Ф-VII, Д- V, Пов. бр. 495, *Симић-Миловановићу*, 10. IX 1908.

⁵³² Е. Стателова и др., *нав. дело*, 384; Е. Стателова, Българската дипломатия в защита на независимотта (1908-1909г.), 27; Е. Стателова, С. Грънчаров, *нав. дело*, 220; Ј. Гешева, *нав. дело*, 380; ДАС, МИД, ПО, Ф-VII, Д- V, Пов. бр. 503, *Симић-Миловановићу*, 17. IX 1908.

⁵³³ ДАС, МИД, ПО, Ф-VII, Д- V, Пов. бр. 497, *Симић-Миловановићу*, 12. IX 1908.

Активности бугарске владе, по питању проглашења независности, нису остале непримећене у високим круговима европске дипломатије. Чланице сила Антанте, сматрале су да је активност бугарске владе пут у кризу на Балканском полуострву која ће омогућити лакшу реализацију планова Аустроугарске, док ће директна последица бити јачање утицаја Беча на поменутом простору. Са друге стране, Велика Британија није желела сукоб Бугарске са Малотурцима и њиховим режимом, који је здушно подржавала. Царска Русија је обећала да ће подржати бугарски захтев, када Аустроугарска прва буде прекршила Берлински уговор. За Русију би признање независности био део компензација⁵³⁴ балканским државама за чин анексије Босне и Херцеговине. На опште изненађење, Француска је, преко свог дипломатског представника у Цариграду, охрабривала бугарску владу и сугерисала да је повољан тренутак за проглашење независности. Намера Париза била је да се стављањем на дневни ред питања бугарске независности скрене пажња сила са Марока, где је Француска водила тешку борбу са Немачком око превласти у том подручју.⁵³⁵

Министарски савет у Бугарској је 16. септембра 1908. године донео одлуку да ће проглашење бугарске независности бити прокламовано 21. септембра. Кнез Фердинанд је телеграмом обавештен да се врати у земљу. Хитност је правдана чињеницом да би европске земље, притиском на владу, спречиле бугарску акцију. Одлучујући се на смео подухват, уједно припремајући преговоре са Османским царством, бугарска дипломатија је изабрала пут самосталног деловања играјући на карту „свршеног чина“. Кнез Фердинанд је, као последњи адут, затражио да датум прогаса буде 24. септембар, дан касније од Аустроугарског чина анексије, међутим, влада је остала непоколебљива и одлучна у својој ранијој намери.⁵³⁶ Бугарска је 22. септембра 1908. године⁵³⁷ у Великом Трнову, одбацила вазални однос према Османском царству и прогласила независност. Прочитаним прогласом у цркви Четрдесет мученика, коју је подигао

⁵³⁴ Министар спољних послова Русије Извољски, средином септембра месеца у Паризу поручио је дипломатском представнику Бугарске Станчову, да уколико бугарска влада прогласи независност без претходног договора са Русијом, не може да рачуна на њену подршку, ни моралну ни војну. Уколико пак, Аустроугарска прогласи планирану анексију Босне и Херцеговине, у том случају Петроград ће признати чин независности као „апсолутно неопходну и правовремену компензацију“. За Бугарску би било „најисплативије“, поручио је том приликом Извољски, да кршење Берлинског уговора дође из Беча, а не из Софије, у: Елена Дяконова, Руските планове за независност на Бугарија (1906-1908), *Исторически преглед*, 5-6/1999, 52.

⁵³⁵ Ј. Гешева, *нав. дело* 385-386; Ц. Тодорова, *нав. дело*, 92-96; Е. Стателова, Бугарската дипломатия в защита на независимотта (1908-1909г.), 27-28; Ј. Гешева, *нав. дело*, 380-381; Л. Владева, *нав. дело*, 244.

⁵³⁶ Е. Стателова, Бугарската дипломатия в защита на независимотта (1908-1909г.), 28; *Документи по обявяване на независимотта на Бугарија 1908. година*, 20.

⁵³⁷ По новом датуму 5. октобра 1908. године.

бугарски цар Иван II Асен, коначно је обновљена бугарска државност. Чин проглашења независности није остао без одјека у Цариграду и на европском континенту. Бугарској је претио трговински рат, царинске потешкоће, а у ваздуху је лебдела опасност од војног напада Османског царства.⁵³⁸

Након проглашења независности, Бугарска је крајем 1908. и почетком 1909. године водила тешке и компликоване преговоре са Портом око одштете коју је захтевало Османско царство. Договор између две стране постигнут је априла 1909. године потписивањем протокола између бугарског министра трговине Андеја Лапчева и Рифат паше, у присуству руског, британског и француског посланика, чиме је Порта и практично признала независност Бугарске. Након османског, уследила су признања независности и осталих европских великих сила. Добијање пуне независности представљало је један од највећих успеха бугарске дипломатије у њеној новијој историји. Бугарска је на тај начин постала пуноправни субјект међународног права, чиме је добила могућност да активно учествује у међународним дипломатским активностима. Стицање независности поставило је за главни циљ бугарске дипломатије рад на остваривању националних задатака, оличених у уједињењу свих земаља са претежно бугарским становништвом.⁵³⁹

Новонастали статус бугарске државе нужно је довео и до промене и начина функционисања државних органа, укључујући и њихова дипломатска овлашћења. Једна од најважнијих промена била је у називу и надлежностима монарха. Од проглашења независности бугарски владар је носио титулу „цар Бугара“⁵⁴⁰. Поред формалног и протоколарног значаја, нова титула је Фердинанду донела и одређен статус међу европским владарима стављајући га у виши ранг, према свим тадашњим нормама дипломатског права. Међутим, нову титулу, иако је бугарског суверена враћала на традиције средњовековне бугарске државе из времена Првог и Другог бугарског царства, не треба поистовећивати са титулом цара из тог периода. У средњем

⁵³⁸ *Историја Бугарске*, 277; *История на Българите*, Т. III, 148; Г. Марков, Провъзгласяването и признаването на независимото царство България през Балканската криза, 24-25; *Историја Бугарске*, 277.

⁵³⁹ *История на Българите*, Том IV, Българската дипломация за обединение (1908-1919), София 2003, 299; Мария Г. Манолова, *Парламентарното управление в България 1894-1912*, София 2000, 130.

⁵⁴⁰ Након признавања независности Бугарске у априлу месецу 1909. године, дипломатским представништвима у иностранству из Софије је послат документ под називом „*Историјско упутство о титули бугарског цара*“ са циљем тумачења и историјског утемељења нове титуле бугарског егзарха. Између осталог у упутству је истакнуто да „проглашење Бугарске за царство, а не за краљевину намеће бугарска историја која је у прошлости Бугарску познавала као Царевину, а не као Краљевину. Ако је историја захтевала да независна Бугарска буде Царевина, онда је захтевала да шеф државе себи додели и носи титулу која је одувек припадала старим бугарским царевима - „Цар Бугара“, у: ЦДА, ф.315к, оп. 1, ас. 42, *Станчов-Тошеву*, № 482, од 21. IV 1909.

веку Бугарска је била царство, а потом је титула цар изједначена са титулом краљ. Фердинанд у време проглашења независности није био поглавар једне државе, већ је био „национални идеал уједињења бугарских земаља“, те у том контексту треба посматрати нову титулу бугарског владара.⁵⁴¹

Након проглашења бугарске независности догађаји на Балканском полуострву су се одвијали муњевитом брзином. Већ следећег дана, уследила је анексија Босне и Херцеговине, а 24. септембра дошло је и до присаједињавања Крита Грчкој. Постало је очигледно да између насталих догађаја постоји одређена веза, нарочито у погледу признавања бугарске независности и чина анексије, чије је сагласје по том питању постигнуто на пређашњим разговорима у Будимпешти.⁵⁴²

За саме догађаје у свом најближем окружењу живо је била заинтересована и Србија. Министар спољних послова Милован Миловановић је 19. септембра 1908. године примио у посету турског посланика у Београду, који му је, у најстрожем поверењу, по налогу своје владе, саопштио да се у Цариграду сматра „не само као могућност, него и као вероватност даље заоштравање сукоба са Бугарском“, не искључујући ни рат као опцију. Миловановићу је пренета и порука са питањем од стране Порте, да ли би у случају рата Османског царства и Бугарске, Србија пристала на склапање споразума са Цариградом и какво је мишљење државног врха о евентуалном проглашењу независности?⁵⁴³

Као искусни дипломата, Миловановић није могао званично да говори о тако важном питању пре него што обави консултације са краљем, али је узео слободу да свом турском колеги пренесе своја схватања, поставивши при том разлику између три могућа случаја: прво, ако Бугарска прогласи своју независност, дајући јемства да неће ништа предузимати преко својих данашњих територијалних граница, а Турска се са тим сложи и ограничи се на упућивање протестне ноте против те одлуке, Србија нема никаквих разлога да било шта по том питању предузима. Друго, у случају да Бугарска учини горе наведено, а Турска реши да војним путем независност спречи, Србија је „вољна отворити разговор под каквим би се условима и у каквим размерама и границама могао утврдити споразум за заједничку акцију“ између ње и Србије. Напоследку, уколико би Бугарска проглашавајући своју независност, „машила се руком

⁵⁴¹ *История на Българите*, Том IV, Българската дипломатия за обединение (1908-1919), 300; М. Манолова, *нав. дело*, 130.

⁵⁴² Ј. Гешова, *нав. дело*, 381-382.

⁵⁴³ ДАС, ММ, 21.9. 1908, Ф-VII, Београд, 1.

на ма какав начин и под ма каквим протоколима за Мађедонију“, Србија унапред изјављује своју готовост да ступи у „заједницу са Турском на основици међусобне заштите територијалних целовитости“. ⁵⁴⁴ Након обављеног разговора, Миловановић је о детаљима обавестио краља Петра, председника владе Велимировића и министра војног генерала Степановића, који су се по свим питањима сагласили са њим. ⁵⁴⁵

Након проглашења независности, у Бугарској је владала празнична атмосфера, како у Софији, тако и у провинцији. Војни гарнизон је дефиловао пред Двором, а у разним крајевима бугарске престонице чланови оркестра војног свирали су до у касно у ноћ. Кнез Фердинанд је, у пратњи сина Бориса, отишао у Источну Румелију, где је у Пловдиву 25. септембра свечано дочекан. О самој ситуацији у Софији извештавао је српски посланик Св. Симић. Поред очекиваног одушевљења, у високим круговима владала је и бојазан о могућим последицама прогласа независности. Забрињавао је став Велике Британије ⁵⁴⁶, али је супротно томе изражавана нада да ће очигледне симпатије Беча, спремност Француске и Италије да прихвате чин независности, веровало се и Русије, донекле ануирати „опасан карактер“ британског непријатељства. Политички чиниоци у Софији били су свесни да кључ новонастале ситуације не лежи у Софији, већ у Сарајеву и Бечу. Извршење планиране анексије Босне и Херцеговине скренуло би тежиште пажње европске дипломатије са Бугарске на много већи проблем. Симић је у свом извештају додао да се још 11. септембра знало да ће Бугарска прогласити независност и да ће одмах потом уследити анксија Босне и Херцеговине. Он је додао да је Бугарска радила као „агент“ Аустроугарске за остваривање њених планова, противно миру на Балканском полуострву, и да ће јој та „улога“ донети моменталне користи, које неће бити трајног карактера. ⁵⁴⁷

По сазнањима Симића, манифест којим је објављена независност Бугарске писао је лично кнез Фердинанд. Он је настојао, за разлику од владе, да се прогласи не

⁵⁴⁴ Исто, 1-2.

⁵⁴⁵ Исто, 2.

⁵⁴⁶ Након прогласа бугарске независности, нарочито је у британској штампи показан одређен антагонизам према овом чину. Из Софије је повучен дугогодишњи дописник „Тајмса“ Баучер, који је у свом писању у великој мери био наклоњен Бугарима, „до скоро размаженој деци Енглеске“, како их је називао српски посланик Св. Симић. Велика Британија је подржавала младотурски покрет и била је против утицаја Немачке и Аустроугарске у Бугарској. Иако је Баучер био против оваквог става Лондона, ипак је признао у разговору Св. Симићу „да су све данашње компликације“ производ планова скројених у Берлину, а да су Двојна монархија и Бугарска само „агенти за њихово извођење“. За кнеза Фердинанда Баучер је говорио да је „велики егоиста“, да је направљена грешка што његова жеља за независношћу и краљевином није на време препозната, те је с тога он „ослонац и потпору“ морао да тражи на другу страну, у: ДСПКС, књ. III, св. 3, бр. 68, 240-241.

⁵⁴⁷ ДСПКС, књ. III, св. 3, бр. 9, 169-170.

само независност земље, већ да у прогласу стоји – Краљевина Бугарска. Најважнији део манифеста односио се на Османско царство. Кнез Фердинад је пажљиво и циљано поменуо, по први пут младотурски режим, према којем је до тада гајио одређене резерве. Нагласио је неопходност да две независне државе јачају „међусобне пријатељске везе“ и да се предају „мирном унутрашњем развићу“. Са друге стране, кнез је незванично и у тајности, радио на мобилизацији војних потенцијала у земљи. За смиривање односа са Османским царством кнез Фердинанд је очито рачунао да дипломатску помоћ Немачке и Двојне монархије, а циљ којима је то требало постићи обухватала су одређена „привидна уступања“.⁵⁴⁸

Проглас независности Бугарске изазвао је велики одјек у Србији. Министар спољних послова, Миловановић, у званичном радикалском гласилу *Самоуправа*, у тексту под називом „Отворена питања“, изнео је своје гледиште поводом најновијих догађаја. На почетку уводника Миловановић констатује да „није суђено“ Балканском полуострву да „проведе ни једну годину на миру“. Поред македонског питања, које је на тренутак скинуто са дневног реда, отворила су се два нова, знатно тежа питања – бугарско и босанско-херцеговачко. Покренута истовремено, оба „засацају“ у најважније одредбе Берлинског уговора. Србија је била спремна да свој пристанак стави на одлуку Бугарске, али пошто се то питање тичало пре свега Османског царства, а потом и великих сила, Миловановић је био мишљења да се заузме „резервисан положај“ док се о томе не изјасне силе потписнице Берлинског уговора. За Србију је било далеко важније питање Босне и Херцеговине, као „животно питање“, те је с тога Београд имао „најпозитивнију дужност“ да се стара о његовом решењу.⁵⁴⁹ Сличан став је Миловановић изнео и у разговору са бугарским послаником у Београду, Тошевим, поручивши му да за Србију много веће узнемирење представљала будућа анексија Босне и Херцеговине од прогласа независности Бугарске, које је за Србију, у датом тренутку, имало „секундарни значај“. За Србију потез Бугарске није био непријатељски чин, напротив, Београд је преокупиран догађајима у Босни и Херцеговини страховао да ће они донети тешке и озбиљне последице.⁵⁵⁰ Као „словенска сестринска земља“, рекао је Миловановић, Србија би требало искрено да се радује бугарској независности, али

⁵⁴⁸ Исто, 170.

⁵⁴⁹ *Самоуправа*, 23. септембар 1908, бр. 221, 1, Отворена питања.

⁵⁵⁰ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 104, *Тошев-Паприкову*, № 869, од 24. IX 1908.

„бескрајно страдање“, изазвано ситуацијом у Босни и Херцеговини, „гуши“ српску радост.⁵⁵¹

Јавно мњење у српској престоници бурније је реаговало у случају прогласа бугарске независности од уздржаних ставова српске владе. Лист *Политика*, од 24. септембра, у тексту под називом „*Бугарска независност*“, наводи како је Бугарска „као ударцем мачем“ решила питање вазалног односа према Османском царству, те да „овај импозантни манифест бугарског народа“ треба да изазове „опште признавање“. Српски народ, који је ишао истим путем, свестан је величине овог „празника“ за Бугаре и требало би да буде први који би у „празничном оделу“ присуствовао великом празнику „суседне словенске браће“. Међутим, Србија „неће и не може то да учини“. Бугарска је прогласила своју независност „у друштву Аустрије, највеће вековне непријатељице идеје Словенства“. Још више и страшније, преноси лист, „Бугарска је дошла до своје независности погодивши се са Аустријом тако да јој остави на милост и немилост део словенске балканске земље, Босну и Херцеговину“. У тексту се подсећа да је српски краљ Милан тражио заштиту Аустрије која га је „устремила“ против свог суседа. То је био „злочин“ и то је краљ Милан „платио свирепо“. Међутим, сада то исто ради Бугарска, која „издаје“ сваку заједницу са Србијом због Аустрије за добитак „једне титуле за кнеза“, коју су могли увек имати, и „неколико километара железнице“. Бугарска је продала „злотвору“ две „несрећне словенске земље“, Босну и Херцеговину. Као закључак у тексту стоји „како Бугарска данас није с нама“. Она није научила из лошег искуства Србије и пошла је „уз једно коцкарско друштво аустријских кесароша“, док је Србија остала „усамљена на бранику словенске идеје“. „Ми немамо ништа, осим неодољиве витешке жеље да се одржимо или да умремо. Ми смо готови на рат и на крв и ми ћемо ићи сами.“⁵⁵² О узбурканом јавном мњењу у Београду извештавао је и бугарски посланик Тошев. Он је примето како су се манифестације протеста у Београду кретале од Министарства војске, преко Војне академије, улицама града, док је становништво узвикивало: „Доле Аустрија“, „Доле Франц Јозиф“, а било је и спорадичних гласова „Доле Бугарска“.⁵⁵³ Анексија Босне и Херцеговине у великој је мери изазвала талас огорчења у целом српском друштву, док је проглашење бугарске независности пренео део народног незадовољства и према Бугарској. Бугарска је

⁵⁵¹ Андрей Тошев, *Балканскитъ войни*, томъ пръви, Предистория и причини, София 1929, 197.

⁵⁵² *Политика*, 24. септембар 1908, бр. 1684, 1, Бугарска независност.

⁵⁵³ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 104, *Тошев-Паприкову*, № 869, од 24. IX 1908.

означена као савезник Двојне монархије, а њен владар је називан „швапским агентом“.⁵⁵⁴

У међувремену, настављена је борба бугарског кнеза и владе за одбрану независности. У пракси се показало да је теже дипломатски одбрани чин признања од његовог прогласа. Русија је показала уздржан став, због оправданих сумњи да је Бугарска независност прогласила у дослуху са Двојном монархијом. Немачка и Аустроугарска, због већ изреченог става око Источних железница, нису одмах исказале своју „добру вољу“ према њеном чину, док је Велика Британија оспоравала независност због добрих односа које је гајила са младотурским режимом у Цариграду. Упркос уверавањима Паприкова да проглас независности није у вези са анексијом Босне и Херцеговине, ситуација се није битно мењала.⁵⁵⁵ С тим у вези, Министарство спољних послова у Софији упутило је свим дипломатским представницима у иностранству ноту са упутствима којих се морају придржавати. Између осталог, у ноти је речено како проглас бугарске независности нема никакве везе са Аустроугарском, да Бугарска жели добре односе са Османским царством и да Софија не жели сукобе са Портом, али да ће се у случају напада одлучно бранити.⁵⁵⁶ Бугарској је остало да се споразуме са Османским царством око услова исплате штете и пред њом је следила велика и тешка дипломатска утакмица.

Став европских великих сила био је да Бугарска мора да регулише сва финансијска питања према Цариграду која проистичу из прогласа независности. Уједно је бугарска влада морала да пружи уверавања како неће предузимати никакве војне акције према Османском царству. Стога је влада у Софији, средином октобра 1908. године, ступила у преговоре са Портом. У Цариград је тим поводом, 18. октобра, упућен министар Љапчев са личним упутствима кнеза Фердинанда. Међутим, није дошло до постизања договора две стране.⁵⁵⁷ Изостанак директног уплива великих сила у преговорима вешто је користила османска страна како би наметнула своје услове. Питање независности Бугарске се, у пракси, чинило лакшим од анексије Босне и Херцеговине или питања Крита, јер је у оптицају био новац, а не територија. Висока

⁵⁵⁴ Исто.

⁵⁵⁵ Г. Марков, Провъзгласяването и признаването на независимото царство България през Балканската криза, 25; А. Тошев, *Балканските войни*, Т. 1, 200.

⁵⁵⁶ Ј. Гешева, *нав. дело*, 384; Георги Марков, *Независимостта на България през Балканската криза 1908-1909*, София 2008, 95.

⁵⁵⁷ Е. Стателова, Българската дипломатия в защита на независимостта (1908-1909г.), 32; ДСПКС, књ. III. св. 3, бр. 201, 413.

Порта је тражила обештећење од 150 милиона франака, док је Бугарска, према париским банкарима од којих је затражила кредит, могла да поднесе до 140 милиона.⁵⁵⁸ Неуспех преговора указивао је Бугарској неопходност добијања подршке великих сила како би до договора дошло. Софија је уложила велике напоре како би обезбедила подршку Русије, Велике Британије и Француске за смањење захтева Порте. Након неуспелих преговора у новембру, влада премијера Малинова упутила је 9. децембра великим силама ноту, у којој је потврдила став да жели њихово посредовање у мирном решавању спора и договора око отплате бугарског дуга Османском царству. Уколико не дође до мирног решења, Бугарска је била спремна да „затражи и друга средства“⁵⁵⁹, како би проблем решила.⁵⁶⁰

Иако су велике силе биле свесне чињенице да Бугарска неће ући у рат са Османским царством, циркуларно писмо Малинова уродило је плодом. Међутим, великим силама било је важно да привуку Бугарску под своје окриље, нарочито у блоковски супростављеној Европи, те су узеле учешћа у решавању спорног питања. Пошто је Аустроугарска била преокупирана питањем Босне и Херцеговине, активнију улогу је преузела Немачка. Фон Билов је немачком амбасадору у Бечу дао упутства да утиче како би се Беч споразумео за Бугарском пре него што је Руси, Енглези и Французи не буду „узели под своје“.⁵⁶¹ У исто време, силе Антанте су реаговале притиском на Порту, те је Ђамил паша 21. децембра упутио позив влади Бугарске да обнове преговоре. Почетком 1909. године, Аустроугарска је постигла споразум са Османским царством по питању Босне и Херцеговине, којим је Порта признала анексију и којим је гарантовала Двојној монархији право најповлашћеније нације у трговини, што је отежало преговоре Бугарској. Уочивши недостатак подршке Беча Бугарској, Порта је искористила прилику да повећа притисак на доскошњег вазала и повећа своје захтеве за одштетом.⁵⁶² У датим околностима, руска дипломатија активније се укључила у постизање споразума и у садејству са Великом Британијом и Француском дала је решење за отплату бугарског дуга Османском царству. Петроград

⁵⁵⁸ Г. Марков, Провъзгласяването и признаването на независимото царство България през Балканската криза, 25; Ј. Гешева, *нав. дело*, 387; Е. Стателова, С. Грънчаров, *нав. дело*, 224.

⁵⁵⁹ Председник бугарске владе Малинов је у октобру месецу 1908. године поводом питања исплате бугарског дуга Османском царству изјавио: „Бугарска ће исплатити све што је дужна... колико коштају железнице толико ће бити плаћено. Али онима који мисле да ће се Бугарска сагаласити да откупи своју независност огромним новчаним жртвама, треба да изјавим, да Бугарска претпоставља да је откупи крвљу“, у: ДСПКС, књ. III, св. 3, бр. 93, 277.

⁵⁶⁰ Ј. Гешева, *нав. дело*, 388-389; Е. Стателова, Българската дипломатия в защита на независимотта (1908-1909 г.), 35.

⁵⁶¹ Е. Стателова, С. Грънчаров, *нав. дело*, 224; Ј. Гешева, *нав. дело*, 389.

⁵⁶² *Исто*, 389-390.

је на себе преузео исплату дуга које је потраживала Порта, чиме се стекао најважнији услов за договор Бугарске и Османског царства. Вест је у бугарској престоници дочекана са видним олакшањем здушно је прихваћена.⁵⁶³

Посредовање Русије у окончању кризе значио је и својеврсни тријумф сила Антанте и јачање позиција њених чланица на Балканском полуострву. Са друге стране, званичници у Берлину и Бечу нису остали имуни на овај потез руске дипломатије. Поред финансијске иницијативе Петрограда, њен директан уплив у решавање спора са Османским царством значио је и политички бенефит за интересе Русије. Сходно томе, Немачка и Аустроугарска су тражиле начин како да реагују и поврате свој утицај. Решење је пронађено у тражењу компензација за Источне железнице, јер су оне биле погодно средство за истовремени притисак и на Софију и на Цариград, и без чијих се подмиривања независност Бугарској неће признати. Паприков је уверавао да Бугарска неће ни под којим условима одустати од своје обавезе плаћања компензација и да је то предуслов који је био постављен и руској влади.⁵⁶⁴

Додатно учвршћивање руског утицаја у Бугарској уследило је након посете бугарског владара Петрограду, фебруара 1909. године, где је присуствовао сахрани великог кнеза Владимира, са којим је био у блиском сродству. Фердинанд је примљен уз почасте које се приређују једном суверену независне државе, што је значило велику част за њега лично и за Бугарску, а неизбежно је указивало на скорашње признавање бугарске независности од стране Русије.⁵⁶⁵ Неколико дана након посете Фердинанда, у Русију је дошао османски министар спољних послова, Рифат-паша, ради преговора о бугарском дугу. Сходно договору, Русија је опростила Османском царству 125 милиона франака, чиме је наговестила почетак краја преговора.⁵⁶⁶ Разговори између Бугарске и Османског царства настављени су 16. марта у Цариграду, а коначни договор постигнут је 6. априла 1909. године, потписима Љапчева и Рифат паше, чиме је и званично постигнута нагодба о признавању бугарске независности. Протокол је обухватао 9 тачака које су регулисале даље обавезе држава потписница. Посебном тачком је назначено да Порта признаје „нову политичку ситуацију“ у Бугарској, чиме су и *de facto* поништене одредбе Берлинског конгеса које су се односиле на вазални положај

⁵⁶³ Е. Стателова, С. Грњчаров, *нав. дело*, 227; Е. Дяконова, *нав. дело*, 54; Л. Владева, *нав. дело*, 253-254.

⁵⁶⁴ *Објављивање на независимостта на България през 1908 г.*, Съставил: Мито Исусов, София 1989, 323; Е. Стателова, С. Грњчаров, *нав. дело*, 227-228.

⁵⁶⁵ ЦДА, ф.315к, оп. 1, ае. 42, *Паприков-Тошеву*, № 142, од 9. II 1909; *Документи по објављивање на независимостта на България 1908. година*, 88; ДСПКС, књ. III. св. 3, бр. 169, 307-308.

⁵⁶⁶ Е. Стателова, С. Грњчаров, *нав. дело*, 228.

Бугарске.⁵⁶⁷ Истог дана, у престоници Русије, Петрограду, склопљен је споразум о финансијској трансакцији између Русије и Бугарске и одобравању руског кредита Софији у износу од 82 милиона лева на период отплате од 75 година и камату од 4,75 процената. Након дефинисања међусобних односа и успешно завршених преговора, уследило је и званично признање⁵⁶⁸ бугарске независности 7. априла од стране Русије, након чега је она позвала и остале силе да следе њен пример. Убрзо су уследила признања од стране Велике Британије, Француске, Италије, али и Србије, Румуније и Црне Горе. Немачка и Аустроугарска су независност признале 14. априла, након добијања гаранција да ће бити задовољена њихова права по питању Источних железница.⁵⁶⁹ Током маја 1909. године, бугарска дипломатска представништва⁵⁷⁰ широм Европе подигнута су у ранг посланстава, њени представници постали су опуномоћени министри и вандредни посланици, док су Трговинска представништва постали конзулати.⁵⁷¹

Криза на Балканском полуострву крајем 1908. и почетком 1909. године, проузрокована значајним догађајима, анексијом Босне и Херцеговине и проглашењем бугарске независности, осим регионалног карактера уско везаног за бугарско-српске односе, имала је и шири контекст борбе интереса великих сила у поменутом подручју. Офанзивна и претећа политика, пре свега Аустроугарске према Србији од 1906. године, о којој је било речи, спречавала је развој српске краљевине и претила је њеном опстанку. Тражећи излаз из тешке ситуације српска влада је, између осталог, тражила начине да преброди постојеће стање, а један од начина био је о договор са својим најзначајним суседом – Бугарском. Међутим, главни проблем због којег су пропадали сви покушаји повезивања било је македонско питање. Бугари су оптуживали Србију да

⁵⁶⁷ ЦДА, ф.315к, оп. 1, ае. 42, *Паприков-Тошеву*, № 472, од 18. IV 1909; Е. Стателова, С. Грњчаров, *нав. дело*, 229; Е. Стателова, *Българската дипломатия в защита на независимостта (1908-1909г.)*, 39-41.

⁵⁶⁸ Руски цар Николај II је 7. априла 1909. године упутио телеграм краљу Фердинанду и бугарском народу у којем му је честитао независност у своје, и у име Русије, што је фактички значило и званично признање независности, у: Е. Дяконова, *нав. дело*, 54.

⁵⁶⁹ *Обявяване на независимостта на България през 1908 г.*, 409; Е. Стателова, С. Грњчаров, *нав. дело*, 229.

⁵⁷⁰ Указом краља Фердинанда, (бр. 11 од 21. маја 1909. године), дефинисана су три нивоа бугарских посланстава. Посланства првог степена у Петрограду, Цариграду, Бечу, Паризу и Лондону. Другог у Берлину и Риму, и трећег степена у Београду, Букурешту, Цетињу и Атини. Овим документом утврђена су права бугарских дипломатских представника, уз одређене посебности. Наиме, након стицања независности Бугарска није прихватила одредбе утврђене Бечким конгресом из 1815. године, и Ахенског протокола из 1818. године о класама дипломатских представника: амбасадори, опуномоћени министри, министри-резденти и привремени представници. Бугарска је дефинисала одговарајуће класе својих дипломатских мисија. Указом од 21. маја за шефове својих дипломатских мисија одредила је искључиво опуномоћене министре, у: *История на Българияте*, Т. IV, *Българската дипломатия за обединение (1908-1919)*, 300.

⁵⁷¹ Ј. Гешева, *нав. дело*, 391.

води „анексиону политику према Македонији“, док је Београд одбацивао предлоге Бугарске око аутономије за ту област.⁵⁷²

Долазак Милована Миловановића на место министра спољних послова у Србији 1908. године, означио је почетак активније спољне политику Београда према Бугарској и интензивирање рада на зближавању две државе. О гледиштима, политичким и дипломатским активностима самог Миловановића, биће више речи у наредном поглављу. Миловановић је настојао да умереном политиком према Софији, чак и у октобарским данима 1908. године, када је било очигледно да бугарски кнез и влада своју политику усклађују за Бечом, задржи смиреност у деловању и да се не изјашњава званично о питању бугарске независности. Зато и не чуди његов одговор бугарском агенту Тошеву, да је то питање за Србију „секундарно“ и да неће суштински утицати на односе две стране.

Међутим, однос владе у Београду према свом суседу и прогласу независности, био је нужно везан за политику Двојне монархије према Србији. Планови Беча усмерени ка слому Србије условљавали су приближавање Београда према Софији. И поред изреченог става да независност Бугарске не угрожава Србију, ипак је интензивирана сарадња Аустроугарске и Бугарске будила стрепњу у званичним круговима Београда. Евентуална подела Балканског полуострва, у којој би учествовале Монархија и Бугарска, била би погубна за националне интересе Србије. Без помоћи неке од великих сила, пре свега Русије, Србија није имала ослонаца да се супростави Аустроугарској, те је Бугарска постала „важан потенцијални савезник“ против Беча. С тим у вези, крајем октобра 1908. године, два изасланика српске владе послата су у Софију, са циљем припремања услова за споразум између Бугарске и Србије. Посети је поговарала и промена климе у јавном мњењу Србије јер је почетна огорченост изазвана анексијом према Бечу и Софији, временом ублажена према суседној Бугарској. И поред неуспеха мисије, преовладало је уверење да главни задатак Србије треба да буде зближавање балканских народа у циљу заједничке борбе против Двојне монархије.⁵⁷³ Отуда је постало и значајније интересовање Србије за постизање споразума између Бугарске и Османског царства.

⁵⁷² Радослав Попов, Политиката на Србија км Бџлгария през периода на балканска криза (1908-1909г.), у: *Исторически преглед*, 5/1968, 8-9.

⁵⁷³ Исто, 9-10.

Србија је водила активну дипломатску активност од самог почетка балканске кризе, од јесени 1908. године. Послате су мисије у све значајније европске државе, а сам Миловановић је отишао у западноевропске престонице како би тражио помоћ. Одговори су углавном били слични и сводили су се на савете Србији да буде опрезна и да не даје Аустроугарској повода за напад на њу. Из те чињенице од круцијалног значаја за Србију било је очување добрих односа са Бугарском и осталим баланским суседима и раду на зближавању са њима. То се, поред Бугарске, на посебан начин односило и на Османско царство. Крајем октобра, српски представници отпутовали су за Цариград, предвођени Стојаном Новаковићем, како би са Портом договорили заједничку акцију против Двојне монархије и са Османским царством закључили савез „који би требало да успостави општу заједницу балканских држава“. Нацрт споразума, којег се држала Србија, био је условљен тешким стањем у којем се нашла након погоршања односа са Бечом и требало је да буде камен темељац којем би се у међувремену придружиле Бугарска, Грчка и Румунија. Међутим, у првом реду, савез је био намењен Србији, Османском царству и Црној Гори. Споразумом је српска влада желела да, од стране Порте, осигура признање права Србије над Босном и Херцеговином.⁵⁷⁴

Представници Османског царства предложили су склапање тајне војне конвенције између Србије и Порте, која је предвиђала формирање дефанзивног и офанзивног савеза. Турска страна је 10. новембра предложила члан у нацрту будуће конвенције по коме би две државе, након победоносног рата против Бугарске, поделиле освојене територије. Према самом предлогу члана, постало је очигледно да је турски предлог искључивао учешће Бугарске у споразум балканског савеза који је предлагао Београд.⁵⁷⁵ Велики везир Тамил паша је предлог Порте правдао чињеницом да је предложени споразум узрокован политиком Аустроугарске на Балкану, уз могућност учешћа Бугарске и њене војске у дејствима против Османског царства. Међутим, предлог склапања војне конвенције усмерен против Бугарске, није одговарао стварним интересима Србије. Сваки пројекат који би водио могућем рату са Бугарском неминовно би Софију гурнуо у загрљај Бечу, што би за српску владу представљао озбиљан проблем. Влада у Београду желела је да конвенција буде општег типа и да не буде уперена нити против једне државе. Са друге стране, Европа никако не би

⁵⁷⁴ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 236-237; Р. Попов, *Политиката на Србија км Бугария през периода на балканска криза (1908-1909г.)*, 11-12.

⁵⁷⁵ BD, V, 496.

дозволила распарчавање бугарске територије.⁵⁷⁶ Османски предлог није био у складу са плановима Београда за стварање балканског блока држава против Двојне монархијеради заштите Србије.

За силе Антанте, пре свега за Русију и Велику Британију, план Порте био је неприхватљив. Извољски је отворено поручио Пашићу у Петрограду да царска Русија жели постизање бугарско-турског споразума и да неће подржити преговоре који би довели до могућег сукоба између њих. Истог мишљења је био и руски амбасадор у Цариграду, који је одбацио такву могућност. Руска дипломатија предложила је савез у којем би се нашле Србија, Бугарска, Црна Гора и Османско царство.⁵⁷⁷ Британски министар спољних послова, Греј, наложио је 14. новембра, свом представнику у Београду, Вајтхеду, да пренесе упозорење српској влади да конвенција офанзивне природе неће бити прихваћена од стране званичног Лондона. Влада Његовог величанства, писао је Греј, са „симпатијама би гледала на сваки аранжман чисто одбрамбеног карактера“ до којег би балканске државе дошле са Османским царством ради међусобне одбране од могућих насртаја.⁵⁷⁸ Сличног става је била и француска влада.

Велике европске силе, чланице Антанте, нису желеле да могућност потписивања једне овакве конвенције доведе до опасности од избијања великог рата. И највећи српски савезник, царска Русија, од првог дана анексионе кризе говорила је да неће ући у рат због питања анексије. То није значило да Русија и остале поменуте силе нису биле забринуте за судбину Србије. Оне су настојале да спрече тоталну катастрофу која је претила Србији у могућем сукобу са Монархијом, смиривале су страсти и ублажавале огорчење српске стране, како не би дошло до сукоба са Бечом. Пошто су унапред искључиле употребу силе, поменуте велике силе могле су превасходно да делују саветима обема странама, како би се смириле страсти.⁵⁷⁹ Стога је, у датом тренутку, један ризичан потез, попут склапања војне конвенције усмерене против Бугарске, представљао сасвим непотребан корак.

Османско царство је у преговорима са Србијом очигледно настојало да уједини балканске државе око себе и око своје политике. Са друге стране, изолацијом Бугарске

⁵⁷⁶ Isto; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 238-239; Р. Попов, *Политиката на Србија км Българија през периода на балканска криза (1908-1909г.)*, 12.

⁵⁷⁷ Исто.

⁵⁷⁸ BD, V, 496.

⁵⁷⁹ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 239.

и држећи је ван оквира савеза, Порта је желела да изврши додатни притисак на бугарску владу, како би у директним преговорима око контрибуција извукла максималан финансијски износ. Неуспех преговора због одбијања српске стране да потпише војну конвенцију, допринео је да савез између Београда и Цариграда у пракси буде немогућ.

Заоштравање кризе на Балканском полуострву, крајем 1908. и почетком 1909. године, око анексионе кризе, све више је наговештавало немоћ Русије и западних европских сила да обуздају империјалне циљеве Аустроугарске, здушно помагане од стране свог патрона Немачке. Миловановића су пут и дипломатска мисија коју је октобра 1908. године водио по западноевропским престоницама отрезнили од било каквих илузија да је могуће да Србија добије одштету у виду територијалних компензација за аустроугаско припајање Босне и Херцеговине. Миловановићев говор у Народној скупштини, почетком јануара 1909. године, сведочио је једну нову реалност и циљеве који су стајали пред Србијом, пре свега огледани у изреченом принципу да се балкански народи, једино сами, међусобном сарадњом и сопственим снагама могу обезбедити од стране агресије.⁵⁸⁰

Како смо већ напоменули у предходном делу текста, почетком 1909. године, аустроугарска дипломатија је, уз помоћ и активно учешће Немачке, преузела иницијативу да Бугарску увуче под окриље Централних сила. Те међународне околности навеле су српску владу да реагује, у циљу реализације потпуно нових циљева. Османско царство је постигло нагодбу са Двојном монархијом око одштете за анексију Босне и Херцеговине, што је пажњу Беча усмерило на јединог преосталог противника кога треба „придавити“, Србију. Договор између Балплаца и Порте донео је и олакшање, пре свега Великој Британији и Француској, по којима је „ликвидирано“ питање Босне и Херцеговине, те су оне појачале притисак на Београд да одустане од компензација.⁵⁸¹ О разочаравајућој атмосфери према великим силама у Београду, Тошев је писао кнезу Фердинаду и министру Паприкову. Он је навео како су наде и поверење у њих почеле да опадају у Србији. Такође је поменуо промене расположења према младотурцима и влади у Цариграду, због њиховог договора са Бечом, како се од симпатија према њима, дошло до огорчености.⁵⁸² Уместо да задају „смртоносан ударац Турској“, направили су од Босне и Херцеговине „аустријско гробље“. Србија се жељом

⁵⁸⁰ ДСПКС, књ. III, св. 3, бр. 533, 836-842.

⁵⁸¹ Р. Попов, Политиката на Сърбия км България през периода на балканска криза (1908-1909г.), 15-16.

⁵⁸² ЦДА, ф.176к, оп. 1, ае. 269, *Тошев-Фердинанду*, од 2. 1. 1909.

да присаједини области Босне и Херцеговине водила искључиво „братским осећањима“ и на тај начин је желела да испуни своје националне циљеве. Турска се, пак, за 60 милиона франака одрекла свог права, док Србија није могла да прода „част свог народа“ и да се одрекне интереса српства.⁵⁸³

Споразум је изазвао велико изненађење у Софији. Српски дипломатски представник, Милан Ћ. Милојевић, преносио је атмосферу из Бугарске министру Миловановићу, наглашавајући да бугарска влада никако није била задовољна поступком Беча, уз опаску да је споразум представљао „тријумф немачког утицаја у Цариграду“. Међу дипломатским кором западноевропских представника владало је мишљење да ће Бугарска морати ускоро да промени свој правац спољне политике. Садашње стање окарактерисано је као лавирање Софије између утицаја Петрограда и Беча, где се Бугарска трудила да „искористи обадва“.⁵⁸⁴

Договором између Младотурака и Беча Србија је остала без потенцијално важног савезника у борби против Двојне монархије. Нове околности упућивале су да већа пажња буде усмерена ка Софији и потреби да са Бугарском дође до постизања споразума. Српска влада је, нарочито преко министра Миловановића, у том правцу чешће почела да води разговоре са бугарским представником у Београду, Тошевим, о постизању „искреног договора“ између два суседа, као једине праве „спасоносне политике“ за обе стране.⁵⁸⁵

Велике силе на западу и Русија нису благонаклоно гледале на све веће интензивирање преговора између Аустроугарске и Бугарске, те су појачале своју дипломатску активност у Софији, у правцу бугарског повезивања са Србијом и Османским царством. И сама влада у Софији постала је свесна да Немачка и Двојна монархија не желе да бугарско-турски сукоб окрену у њену страну и да је веома опасна идеја по бугарске националне интересе да Аустроугарска дубље продре на Балканско полуострво. У високим државним круговима у Софији, почело је да влада неповерење према плановима кованим на Балплацу.⁵⁸⁶

Преко поверљивих извештаја из Београда, министар спољних послова Бугарске, Паприков, упознао се са реалном променом слике у српском политичком животу према Бугарској. С тим у вези, почетком 1909. године, писао је посланику Тошеву у Београд.

⁵⁸³ ЦДА, ф.315к, оп. 1, ае. 39, *Тошев-Паприкову*, № 5, од 3. I. 1909.

⁵⁸⁴ ДСПКС, књ. III. св. 4, бр. 30, 155-156.

⁵⁸⁵ Р. Попов, Политиката на Сърбия км България през периода на балканска криза (1908-1909г.), 16.

⁵⁸⁶ Исто, 17.

У писму је Паприков истакао да је био свестан да су намере Србије биле да склопи савез са Османским царством, из интереса Београда да реши босанско-херцеговачко питање у своју корист. У исто време, Србија је желела ближе везе са Бугарском, чак и савез, јер је сматрала да уколико дође до војног сукоба са Монархијом може да рачуна на њену помоћ, као словенске земље. На тај начин су мислили у Београду, писао је Паприков, да ће и „Турска и Бугарска радити за Србију“, прва за „заједничке интересе“, а друга за „словенску солидарност“. Очигледно је било да су Срби гајили „лажну наду“, пре свега према Порти и зато је дошло до промене расположења у Србији према Османском царству. На основу Тошевљевих извештаја из Београда, очигледно је било да је дошло до заокрета у српској политици према Бугарској. У Србији, тврдио је Паприков, „сви верују да је излаз из ситуације у договору са Бугарском“. Босна и Херцеговина је „заувек изгубљена“, на помоћ Европе у Београду није се рачунало, те су погледи у будућност уперени ка Османском царству, уз уверење да излаз из ситуације треба тражити на „рачун Турске“. Паприков је, анализирајући стање на Балкану, изнео мишљење да би „споразум између Бугарске и Србије био од великог значаја“. Тренутак је такав да, уколико би до тога дошло, створила би се „потпуно нова ситуација на Балкану“. Србија је, по Паприкову, требало своју пажњу да усмери ка Старој Србији, да гледа да је „што више асимилиује“, а то може да постигне само уз „помоћ и сагласност“ Бугарске. По њему је то била „прва додирна тачка“ за могућ договор са Србијом. Друго, озбиљније питање, односило се на Македонију. Паприков је био мишљења да се и по том питању може постићи напредак, али је у датом тренутку било битно да се зна је ли Србија „вољна на искрени договор“. Он је закључио да је важно да се искористи тренутак, и да треба брзо да се делује.⁵⁸⁷

Тошев је, по упутствима свог министра спољних послова, интензивирао разговоре са српским политичким врхом, пре свега са Миловановићем и Пашићем. Они су са задовољством прихватили идеју о могућем споразуму са Бугарском и сматрали су га добрим средством којим би се Србија супроставила и Аустроугарској и Османском царству, с тим што је Миловановић био гледишта да би споразум више користи донео супростављању интересима Беча. Пашић се залагао да споразум требало да иде и шире, да поред Старе Србије обухвати и Македонију. И за њега је споразум првенствено био значајан као брана аустроугарској политици према Србији. Што се тиче питања бугарске независности, и Миловановић и Пашић нису имали ништа против њеног

⁵⁸⁷ А. Тошев, *нав. дело*, 215-216.

прогласа, али су сматрали да не треба журити са њеним признањем, јер су имали бојазан да би то утицало на евентуалну забрану српског увоза и извоза према Османском царству.⁵⁸⁸

Тошев је, опипавајући пулс међу српским политичарима, разговарао и са председником скупштине, Љубомиром Јовановићем, као блиским сарадником Пашића. Јовановић је, такође, био мишљења да мора доћи до измирења два народа. Поред познатог става које су делили Миловановић и Пашић, он је истакао и питање Хрвата и Словенаца, односно утицаја Србије на те народе. Јовановић је сматрао да би повезивање са Бугарском, православном земљом, позитивно утицао на стварање „једног јаког блока“, те би на тај начин Србија постала привлачнија и православним и католичким народима са тих простора, који „ће неминовно почети да гравитирају“ ка Србији. Истог дана, Тошев се састао са председником самосталаца Љубомиром Стојановићем, који је у разговору изјавио да не гаји превелико поверење према бугарским политичарима и владару. И поред тога је сматрао да треба разговарати о споразуму, међутим, по његовим речима је све зависило од „добре воље краља Фердинанда“, који је нагињао Двојној монархији. Готово сви значајнији српски политичари и јавни радници били су за договор са Бугарима. Од Лазара Пачуа, Стојана Протића, Аце Станојевића, Јована Цвијића, браће Војислава и Павла Мариновића и осталих.⁵⁸⁹

Тошев је, у разговорима са својим саговорницима, приметио да је углавном стављан фокус српског интересовања ка османским територијама на Новопазарски санџак, притом не прецизирајући ништа о Македонији. Ипак, у деловима разговора, пре свега са Миловановићем, Пашићем и Стојановићем, могло се приметити да је „Македонија била веома важна тачка у политици Србије“. Без обзира што је у датом тренутку пажња Србије била усмерена ка Аустроугарској, званични Београд „није ни мало одустао од тежњи према Македонији“.⁵⁹⁰ Миловановић је био мишљења да се македонско питање у српско-бугарским односима може постићи једино тајним уговором, а не преко јавног мњења. Бугарско јавно мњење сматрало би издајом било какав уступак Србији у Македонији, од стране бугарске владе. Србији су у области Македоније били „неопходни“ – Скопље, Велес, Прилеп, Дебар и Охрид.⁵⁹¹ У

⁵⁸⁸ Р. Попов, Политиката на Србија км Бугарија през периода на балканска криза (1908-1909г.), 19.

⁵⁸⁹ А. Тошев, *нав. дело*, 217-218.

⁵⁹⁰ Р. Попов, Политиката на Србија км Бугарија през периода на балканска криза (1908-1909г.), 21.

⁵⁹¹ ДАС, ММ, 1909, *Притисак дипломатски*, 8. I 1909, Ф-XXVI, 2.

приликама на Балканском полуострву, од како је Аустроугарска у Босни и Херцеговини, Србија „не може чувати своју независност“ ако не добије при ликвидацији Турске поменуте градове, сматрао је Миловановић. Ако Бугарска „разуме своје интересе“ она то може уступити Србији, јер јето пут за погодбу ка балканској независности и за „отварање турског наслеђа у корист законитих наследника балканских народа“.⁵⁹² Такав став српских званичника стварао је забринутост у Софији. Паприков није гајио наду да може у скорије време доћи до споразума и поред добре воље у Србији. Он је прилично скептично гледао на тренутно стање у Београду, које је, по њему, било последица „безизлазне ситуације“ у којој се Србија нашла. „За далековиде политичаре“, тврдио је, „на које не утичу сметње и недаће тренутка“, требало би да буде јасно да ће се у једном тренутку поново поставити македонско питање⁵⁹³ и да оно неће моћи да буде решено без директног уплива балканских држава. Балканске државе морају бити спремне, наводио је даље Паприков, да саме реше македонско питање, јер ће једино на тај начин оно бити „правично решено“. Уколико то питање буде решавала Европа, биће тешко за све балканске земље. Зато је потребно радити на постизању споразума и радити на припремама „за одлучујући час“. Договор је могућ једино уз обострану сагласност и обострано задовољство свих заинтересованих страна на Балкану.⁵⁹⁴

Крајем јануара 1909. године, дошло је до значајне промене у преговорима између Бугарске и Османског царства, који су утицали да преговори о могућем бугарско-српском савезу падну у други план. Наиме, питање решавања бугарског дуга према Османском царству, о којем је већ било речи, дошао на решавање код великих сила. Руски активнији уплив, уз подршку Велике Британије, Француске, и њен предлог да она учествује у решавању финансијских обавеза Бугарске према Порти, у Софији је смањио потребу да се савезом са Србијом утиче на њене преговоре са Цариградом. Очигледно су различити интереси две стране диктирали потребу за споразумом. Бугарској је главни циљ било обезбеђивање одбране проглашене независности, док је Србија била оптерећена агресивним нападима Аустроугарске, те је у могућем савезу тражила савезника за своју одбрану. Испоставило се, као и у ранијим случајевима, да је

⁵⁹² ДАС, ММ, 1909, *Реминисценције*, 6. IV 1909, Ф-IV, 33.

⁵⁹³ Руски дипломата у Софији Сементовски-Курило био је мишљења, које је пренео Милојевићу, да уколико Србија помишља о могућем зближавању са Бугарском мора да сведе на „минимум своје захтеве у Македонији“, у: ДСПКС, књ. III. св. 4, бр. 34, 160.

⁵⁹⁴ А. Тошев, *нав. дело*, 219.

македонско питање било главна препрека за коначно постизање договора о заједничкој акцији два балканска суседа.

Милован Миловановић није одустајао од жеље да дође до споразума између Бугарске и Србије. Он је наставио, држећи се савета које је добио од западних представника великих сила из октобра 1908. године, да ради на постизању споразума. Разговарао је са дипломатским представницима Велике Британије, Русије, Француске и Италије у Београду са циљем да њихове владе утичу на Софију да настави разговоре са српском страном. Русија је поздравила идеју о споразуму Бугарске и Србије, а сличног су мишљења били и остали дипломатски представници. Позитиван став великих сила утицао је на веће активирање српске спољне политике у правцу преговора са Бугарском. Краљ Петар је изразио жаљење што о путу кроз Србију ка Бечу краља Фердинанда није био раније обавештен, како би му био приређен дочек са свим почастима. Поред тога, краљ Петар изразио је жељу да се у скорије време сретне са бугарским владаром и да заједничким снагама раде на зближавању два народа.⁵⁹⁵

У другој половини фебруара 1909. године, Миловановић је боравио у дводневној званичној посети Бугарској, где се, између осталих, сусрео и са краљем Фердинандом. Он је истакао важност реализације економских и политичких интереса који би били остварени постизањем споразума за оба народа. Иако посета није довела до конкретних договора, разговори са бугарским сувереном дали су наду да би, у скоријој будућности, могло да дође до напретка у преговорима.⁵⁹⁶

Одлука да Русија узме бугарско питање у „своје руке“ и на тај начин отклони могућност оружаног сукоба између Османског царства и Бугарске, утицала је да, у знатнијој, мери дође до промене мишљења у Софији о српском питању. Јавно мњење се интересовало за судбину Србије у спору са Двојном монархијом, чак су показиване и одређене симпатије према свом суседу. Присуство српског дипломатског представника Милојевића на прослави краљевог рођендана, добро је примљено у политичким круговима у бугарској престоници. Листови, многи ненаколоњени Србији у прошлости, похвално су писали о односу Београда према Бугарској.⁵⁹⁷ Један од њих, „Дневник“, у насловном тексту под називом „Србија и Бугарска“, поред навођења бројних „грешака“ које је Србија у прошлости учинила према Бугарској, као и у

⁵⁹⁵ Р. Попов, Политиката на Сърбия км България през периода на балканска криза (1908-1909г.), 23.

⁵⁹⁶ Исто, 24.

⁵⁹⁷ ДСПКС, књ. III. св. 4, бр. 224, 369-370.

последњој кризи са Османским царством, где се држала уздржано, чак и непријатељски, на крају уводника се ипак закључује како Бугарска нема злих намера према Србији да ће увек поздравити њен успех. У сукобу са Аустроугарском, Бугарска неће помагати њену дипломатију у раду против Србије.⁵⁹⁸

Током марта 1909. године, настављено је да се манифестује пријатељско расположење према Србији у политичким и друштвеним круговима у Софији. У разговору са министром Паприковим, 8. марта, на постављено питање српског посланика Милојевића какво би било држање Бугарске у евентуалном рату са Аустроугарском, његов одговор је био да би бугарско држање свакако било у својству посматрача. Што се тиче превоза робе ратног материјала и добровољаца, бугарски дипломата је рекао да не би правили проблема уколико би се транспорт одвијао Дунавом.⁵⁹⁹ На неопходност уздржаног става Бугарске, подсећали су и кругови у престоничким листовима. Бугарска „не може да улази у сукоб са било ким“, ни да жртвује своје интересе и поред чињенице да они нису уперени против словенства.⁶⁰⁰

Крајем марта 1909. године, Србија је била принуђена да прихвати брутални чин анексије Босне и Херцеговине, чиме је окончана само једна фаза српско-аустроугарског сукоба. Последња акција Аустроугарске на Балкану, иза које је самоуверено стајала Немачка, у земљама силама Антанте појачала је свест о потреби споразума између Бугарске и Србије. Чин анексије представљао је само увод у наставак агресивне политике Берлина и Беча на Балкану и даље ка Истоку. Стога су силе Антанте, поред пуне подршке, почеле и активно да раде на спровођењу процеса приближавања Београда и Софије. И Италија, иако савезник Беча, залагала се за зближавање балканских народа. Миловановић је, охрабрен подршком, понудио председнику бугарске владе Малинову да он предложи пројекат споразума.⁶⁰¹ Преко бугарског представника у Београду, Тошева, Малинов је Миловановићу упутио три питања на која му је требао његов одговор у вези постизања споразума. Прво, које су то тачке око којих жели да преговара. Друго, какав непосредан циљ у преговорима треба постићи и, на крају, на који начин Миловановић мисли да се до циља дође. Суштина одговора Малинова лежала је управо у постављеним питањима. Малинов је желео, што је добро приметио Миловановић, да се Србија „прва отвори“. Са друге стране, Миловановић се

⁵⁹⁸ *Дневникъ*, 16. фебруар 1909, бр. 2352, 1, Србија и Бугарија.

⁵⁹⁹ ДАС, МИД, ПО, Ф-VI, Д- III, Пов. бр. 85, *Милојевић-Миловановићу*, 9. III 1909.

⁶⁰⁰ *Врѣме*, 9. март 1909, бр. 409, 1, По австо-сърбския конфликтъ.

⁶⁰¹ Р. Попов, Политиката на Србија км Бугарија през периода на балканска криза (1908-1909г.), 25-26.

питао да ли може Србија искрено да верује у бугарско „поштење“ приликом преговора: „Нису ли они у стању трговања и са Османским царством и са Аустроугарском? Тај се рачун њихов мора имати у виду“ приликом преговора, сматрао је Миловановић. Одговор упућен Малинову, од стране српског министра спољних послова, гласио је да треба разликовати “ad hoc споразумни рад” за евентуалности које би непосредно потекле из догађаја у Османском царству, који би довели у опасност балканску независност. И српски и бугарски „заједнички интерес“ је „иницијатива“ коју морају предузети обе стране, као припрему за неку будућу солуцију на Балкану.⁶⁰²

Да би показао озбиљност намера српске владе Србија је, 7. априла, признала бугарску независност, другог дана након потписивања бугарско-турског протокола у Цариграду. Светислав Симић се, половином априла, обратио Малинову у вези преговора. Опет је главно питање било – македонско питање, уз вечиту дилему, поделити сфере утицаја или осигурати аутономију за целу област? Свесна да Бугарска не жели поделу територије, српска влада је ишла са тактиком да ће учинити максималне уступке у Македонији. Македонско питање и његово решавање повезано је са судбином Османског царства на тлу Европе. Уколико желе решавање његовог питања, Бугарска и Србија морале су да се договоре пре него што дође тај тренутак. Међутим, и овај покушај да се постигне споразум није био успешан. Крај кризе на Балкану у пролеће 1909. године, није означио и крај покушаја српске владе да постигне споразум са Бугарском. Миловановић је истим жаром наставио свој рад, свестан бенефита који тај рад може донети и Србији и Бугарској.⁶⁰³

⁶⁰² ДАС, ММ, 1909, *Српски и бугарски односи*, 3. IV 1909, Ф-XXVI, 8.

⁶⁰³ Р. Попов, Политиката на Сърбия км България през периода на балканска криза (1908-1909г.), 26-28.

3. ГОДИНЕ НЕПОВЕРЕЊА (1909-1911)

3.1. Иницијативе Милована Миловановића

Анексиона криза и њен неславан и болан завршетак по националне интересе Србије изазвала је, очекивано, незадовољство и огорчење у српском народу и друштву. Влада у Београду, на челу са Стојаном Новаковићем, често називана владом „четворне коалиције“⁶⁰⁴, била је принуђена да прихвати анексију Босне и Херцеговине под притиском Аустроугарске и великих сила. Снагом ауторитета и манифестацијом јединства свих кључних политичких чинилаца у земљи, влада и њен председник Стојан Новаковић, успели су да новонастала ситуација буде релативно мирно прихваћена у народу. Рат са Двојном монархијом није био опција јер је Србија била евидентно слабији противник. Са друге стране, ниједна велика сила није желела да због Србије крене у обрачун са Аустроугарском и њеном заштитницом Немачком. У таквој констелацији снага и дипломатских односа међу великим силама, српска влада није претрпела морални пораз, већ се часно повука из кризе.⁶⁰⁵

Милован Миловановић је у новој влади наставио да обавља функцију министра иностраних дела. Заједно са председником владе Новаковићем, након завршетка анексионе кризе, предано је радио на анализирању новонасталих околности на Балканском полуострву и утврђивању корака које треба српска влада да предузме у циљу реализације сопствених националних интереса. Ти кораци били су усмерениу правцу нормализације пољуљаних односа са Аустроугарском, најпре по питању трговачких веза важних за српску извозну трговину, али и са Османским царством због питања статуса српског живља у Старој Србији и Македонији. Посебна пажња била је посвећена односима са суседним балканским државама, нарочито са Бугарском.⁶⁰⁶

Непосредно након завршетка анексионе кризе, Османско царство је у априлу 1909. године потресао нов проблем. Војничка побуна усмерена на младотурски режим,

⁶⁰⁴ Формирана фебруара месеца 1909. године у јеку анексионе кризе, владу су чиниле све четири релевантне странке у Србији тога времена на челу са својим страначким првацима. Приликом бирања у Народној скупштини, за владу је гласало 159 од 160 посланика. Једини посланик који није дао поверење влади био је социјалиста Триша Кацлеровић, у: Ђорђе Ђурић, Стојан Новаковић на челу „четворне коалиције“, у: *Стојан Новаковић. Поводом сто седамдест пет година од рођења*, Београд 2018, 141.

⁶⁰⁵ Михаило Војводић, *Само својим путем. Стојан Новаковић у скупштинском и јавном животу Србије 1905-1915*, Београд 2015, 115.

⁶⁰⁶ *Исто*, 116-117.

претила је да угрози тековине револуције из јула 1908. године. У ноћи између 11. и 12. априла, војници Првог корпуса Османске армије, стационирани у Цариграду, разоружали су своје официре и подигли побуну, тражећи оставке министра рата и председника скупштине. Настала је тешка политичка криза у царству, а било је и страдалих у сукобима. Оружане трупе Једренског и Солунског корпуса, које су остале лојалне младотурцима, кренуле су на Цариград, ушле су у град и војним средствима дејствовале по побуњеницима. Епилог сукоба била је смена на османском престолу. Абдул Хамид II био је збачен са престола, а на његово место дошао је његов брат Решад, који је постао нови султан под именом Мехмед V⁶⁰⁷. Промене на османском престолу нису остале без одјека међу народима Балкана. У Србији је владала бојазан да чести сукоби између конзервативнијих и либералнијих слојева међу османлијама негативно не утичу на српски народ, нарочито у пределима Старе Србије и Македоније. Иако су младотурци извојевали победу у априлском сукобу са опозиционим снагама, није било сасвим јасно да ли ће и када избити неки нови сукоб који би Османско царство ослабио и начинио га пленом неке од великих европских сила.⁶⁰⁸

Миловановић је, и пре пада султана Абдул Хамида, током саме кризе претпоставио да ће до тога доћи. Био је свестан да ће, након сузбијања побуне, младотурски режим још више да добије „милитантни карактер“. Миловановић је увидео да је садашњи режим младотурака у потпуности окренут Немачкој, а да ће енглески утицај из Османског царства бити потиснут. Бојао се могућег стања анархије који би произвела борба за власт у Цариграду, али и могућих последица за српски народ на неослобођеним просторима европске Турске. Миловановић је, пратећи догађаје у Османском царству, страховао да ће све већи расцеп између Арнаута и младотурака изазвати проблеме у Старој Србији и Македонији. „Када не буде више Абдул Хамида, арнаутско питање изгубиће везу са општим турским питањем и постаће локално питање“ и тим ће пре доћи у „акутно стање“. Миловановић је био свестан да је питање времена када ће наступити нови проблеми у пределима европске Турске. Зато је било од кључне важности да, након последњих догађаја око анексије Босне и Херцеговине, Србија најпре буде „начисто са Аустроугарском“, докле може да иде и шта може да очекује у односима са њом. У потенцијалном сукобу између Арнаута и Порте Србија би, по Миловановићу, требало да „држи страну“ Арнаутима, нарочито

⁶⁰⁷ Мехмед V (1844-1918), османски султан.

⁶⁰⁸ Р. Мантран, *нав. дело*, 703-704; М. Војводић, *Само својим путем*, 118-119.

док се сама не спреми за војну акцију или док не постигне потпун споразум са Бугарском.⁶⁰⁹

Што се тиче споразума са Бугарском, Миловановић је сматрао да је по том питању предуслов претходно добар однос са Аустроугарском. Са друге стране, Србија је у последњој кризи показала да хоће и да може да брани своју независност и да је по том питању не треба потцењивати. Европа би, тврдио је Миловановић, требало да спречи Аустроугарску да „потчини себи и свом утицају Балканско полуострво“, да се одрекне своје „освајачке политике“ на Балкану и да пристане на формулу „Балкан балканским народима“. Докле год Двојна монархија има „прохтева на балканске земље у нади да ће их заузети“, све више ће Бугарској чинити „авансе“ како би је одаљила од Србије. Миловановић је сумњао да Бугарска може да одоли „таквим авансима као што то искуство и показује“. Из тог разлога, „док траје тако неодређено стање“, не треба да су „све капије затворене и сви мостови прекинути“ према Аустроугарској. Беч нема „никаких интереса“ да помаже Бугарску на штету српских интереса. Да ли ће то чинити, питао се Миловановић, то не зна, али је Аустроугарска морала да рачуна на „апсолутну непомирљивост“ Србије према њеним тежњама. Стога је потребно, колико је год могуће, заузети држање у правцу уверавања Беча да се са Србијом може „погодити“ у случају да јој „општеевропске прилике допусте да уђе у Солун“, а надати се ипак да до тога неће доћи. Поучен дипломатским искуством из анексионе кризе, Миловановић је био свестан да Србија не би била у стању да спречи евентуални продор Монархије ка Солуну, али је трезвено размишљао да је боље за такву „евентуалност“ да обезбеди за Србију што бољи положај. Буде ли обрнуто и Аустроугарска буде спречена да врши даљи продор на Балканско полуострво, онда држање Србије према њој треба да буде такво да Монархија нема „никакав рачун бити неповерљива“ према Србији, као и према другима, и на тај начин да не сматра сваку српску „тековину“ као њену „штету и опасност“. У том случају, интерес Беча не би био да „штети“ Србију у корист Бугарске већ, напротив, да помогне Србију „да што даље према Истоку и Југу захвати“.⁶¹⁰

Веома је опасно за сваку малу државу да буде у непријатељству са својим моћним суседом, сматрао је Миловановић. Нарочито је опасно за балканске државе, с обзиром на стално отворено балканско питање, имати „неповерење и непријатељство“

⁶⁰⁹ ДАС, ММ, 1909, 9. април 1909, Ф-ХІ, 13-14.

⁶¹⁰ Исто, 14-16.

неке велике силе. Најтеже је „издржати“ непријатељство Аустроугарске, с обзиром на њен велики политички и економски интерес на Балканском полуострву. Зато је положај Србије према Бугарској био инфериоран. Чак и ако Бугарска искрено размишља о „заједници са Србијом“, положај Србије ће бити такав докле год Софија има „исправне односе према свим великим силама, а према Србији не“, а нарочито док Двојна монархија супроставља интересе Бугарске интересима Србије. „Поред војничке инфериорности Србије према Бугарској“, тврдио је Миловановић, дипломатска инфериорност би оставила теже последице по њене интересе.⁶¹¹

Односи између Бугарске и Србије су у првом реду утицали на креирање правца и циља српске спољне политике након анексионе кризе. По Миловановићу, предуслов да Србија може сачувати своју независност било је стварање једног програма којим би окупила онај део Срба на Балканском полуострву који још увек није био потпао под власт Аустроугарске. Поменути програм Србија је могла да оствари једино у случају да између ње и Бугарске буде „утврђен искрен споразум“ који је предпостављао и заједничку акцију. Миловановић је био светан да је заједнички именитељ за акцију било питање Македоније, у којем је Бугарска инсистирала да је поменута област у „целини бугарска земља“, а да је македонско питање - бугарско питање. Уколико Бугарска остане и у будуће при том становишту и под утицајем идеје, размишљао је Миловановић, да главни циљ њене политике буде „да Србију сузбије и ослаби“, онда Србија „притиснута“ између једне такве Бугарске и Аустроугарске не може одговарати и једној и другој страни. У том случају, Србија мора бирати оног с којим се може лакше измирити, а то је, свакако, по Миловановићу, била Аустроугарска, којој се Србија „мора предати“.⁶¹²

Бугари, „осокољени“ својим дотадашњим успесима, који су, по Миловановићу, били плод њихових стварних заслуга, али и срећних околности, нису показивали превише воље да разумеју праве потребе и животне интересе свог суседа. Они Македонију „хоће вазда сву за се“. Идеја аутономије Македоније, коју Бугарска „авансира“, била би „бесмислица“ кад не би била само „маска правим бугарским намерама“ да је „приграби“ за себе. На тај начин је Бугарска издвојила своје личне

⁶¹¹ Исто, 16.

⁶¹² ДАС, ММ, 1909, 18. IV 1909, *Србија и Бугарска*, Ф-XXVI, 29.

интересе од интереса осталих балканских народа, чиме је себе ставила у „паралелу са великим силама“, Русијом и Аустроугарском.⁶¹³

У вођењу активне балканске политике, Србија је морала да рачуна на два неизоставна политичка центра – на Беч и на Софију. Престоница Двојне монархије, Беч, био је осокољен ветром који јој је у једра непрестано давао њен највећи савезник немачки Рајх и Софија, најближа Цариграду, са најјачом војском на Балкану и „највећим престижом од свих балканских држава“. Управо су Беч и Софија, по Миловановићу, у анексионој кризи и у њеној припреми „дејствовали заједнички“. Међутим, заједнички интереси из времена кризе, замишљени као залог за будуће односе између Бугарске и Аустроугарске, неминовно су почели да се укрштају, тако да је „први нови корак напред“ Двојне монархије у правцу југа Балканског полуострва водио Беч дубље у сферу бугарских интереса.⁶¹⁴

Најновији догађаји, тврдио је Миловановић, условили суда Бугарска више не гледа себе као „обичну балканску државу“ и не сматра да њена будућност „зависи од будућности осталих балканских земаља“. Она себе види као „балканску велику силу“ која жели да „утврди своју хегемонију“ над осталим народима и државама на Балкану. Бугарска политика имала је претензију, подвлачи Миловановић, да „маневрише са Србијом у игри коју води“ са једне стране са Аустроугарском, а са друге са Русијом. У тој „игри“ Бугарска је Србију сматрала „војнички немоћном и дипломатски осамљеном“, те је вагала да ли да је остави тако немоћну као својеврсну „тампон зону“ између ње и Двојне монархије или да је подели са њом. Миловановић је био мишљења да је први сценарио за Бугарску погоднији. У Софији су сматрали да би могућа погодба између Бугарске и Србије била благонаклон потез за „најобичнији протекторат“. Шта може Србија под таквим околностима да добије у споразуму са Бугарском, питао се Миловановић?⁶¹⁵

Са друге стране, Србија пре било каквог разговора мора бити „начисто с тим чему се од Бугарске може надати“? Од договора са Бугарском, сматрао је српски министар, зависио је „опстанак независне српске државе“. Уколико не буде дошло до споразума на основу заштите српских националних интереса, Србија мора да напусти идеју о независној држави и да „прими другу комбинацију“ за своју будућност. Од

⁶¹³ Исто.

⁶¹⁴ ДАС, ММ, 1909, 20. април 1909, *Шта сад?*, Ф-XXVI, 33.

⁶¹⁵ Исто.

капиталне важности је, упозоравао је Миловановић, судбоносне за „будућност Српства“, учинити све што је могуће да се осигура што повољнији терен за постизање споразума. Са Бугарском се треба „објаснити из основа“, претензије у Македонији свести на неопходни минимум и истицати све користи које би Бугарска имала од договора са Србијом. Неопходно је предочити довољно јасно бугарском суседу да, у случају непостизања договора, Србија мора тражити алтернативу на другу страну. Миловановић је знао да је за договор са Бугарском неопходно посредовање великих сила, нарочито Русије. Велике силе треба да раде на томе да Бугарска стекне уверење да је Србија вољна и у стању да се споразуме са Аустроугарском и да се унесе потпуно у сферу њених интереса. То је, пре свега, значило стварање „моста према Турској“. „Бугарска треба добро да рачуна да је за њу алтернатива: или независна и слободна Србија у Скопљу и Прилепу, или Србија са Аустроугарском у Скопљу и до Струме“.⁶¹⁶

Са Аустроугарском се, у том циљу, морало маневрисати веома опрезно и са пуно „виртуозности“. Било је потребно створити уверење у Бечу и у Софији да је Србија заиста спремна на споразум са Двојном монархијом, чак и по цену губитка своје независности, са изгледом да се сви Срби окупе у једну државу под аустријском управом. То подразумева да се никако не треба превише отворити према Бечу и себи везати руке, већ тај потез треба да буде „маневар“ за утицај на „бугарско расположење“. Уколико не буде резултата, буду ли Бугари и даље инсистирали на својим ставовима, „апсолутно непомирљивим са српским животним интересима“, у том случају Србија треба да ради на споразуму са Аустроугарском и да наступи „под вођство и балканску заставу“ Аустроугарске.⁶¹⁷

Миловановић је знао да Аустроугарска у својој балканској политици према Србији има двоструке тежње: да их усклади са интересима Србије или да ради на њеном смиревању. Српски проблем био је нераздвојно везан за интересе Двојне монархије, тј. Србија је стајала на путу балканској експанзији Беча. Стога су аустроугарски државници константно радили на томе „да Србију притешње, учине је помирљивијом“ и да то постигну помоћу Бугарске. Миловановић је сматрао да је то „главни разлог бугарско-аустроугарском пријатељству“ и њихове сарадње у последњој кризи, која је и довела до анексије Босне и Херцеговине и проглашења бугарске

⁶¹⁶ Исто, 34.

⁶¹⁷ Исто, 35.

независности.⁶¹⁸ Међутим, тешкоће у односима између Софије и Беча, сматрао је Миловановић, наступиле у погледу Македоније. Двојна монархија је, по њему, имала мање интереса да подржи у том пределу Бугаре него ли остале народе, попут Срба и Турака. Бугари би се „неминовно предали“ Русији да би могли одолевати евентуалним пристисцима Монархије. Са друге стране, Бугарска је морала да се пита каква је цена коју мора да плати како би постала „помоћник даљег продора“ и реализације бечке балканске политике.⁶¹⁹ Зато је Миловановић сматрао да ће Аустроугарска другим средствима покушати да оствари своје политичке циљеве на Балкану. То је у првом реду значило да Беч мора да ради на задобијању Србије и да ће „повисити цену“ коју је раније нудио за то. Међутим, да би постигли у Бечу да се Србија што мање задовољи у својим захтевима, аустроугарска дипломатија ће продужити да „маневрише“ са Бугарима, „не оптерећујући се довољно“ око самог исхода. Србија, стога, не сме у својим захтевима „залазити дубље“, тражећи од Аустроугарске оно што јој она не би дала. У том случају, ако се потраживања Србије косе са интересима Беча, онда ће политичари на Балплацу свог савезника природно видети у Бугарској. Зато се Миловановић мудро залагао да се „врата према Аустроугарској држе отворена“ све до тренутка када се са Бугарском не постигне добар споразум. За њега, као прагматичног политичара и дипломату, споразум са Двојном монархијом требало је да служи као средство којим би се Бугарска приволела на умеренији став према Србији.⁶²⁰

Завршетак Анексионе кризе у пролеће 1909. године означио је почетак нове фазе балканске политике српског министра спољних послова Милована Миловановића. Од тог тренутка, како је то добро увидео бугарски посланик у Београду Тошев, постизање споразума са Бугарском за Миловановића је постало „фикс идеја“. Све остале његове дипломатске активности пале су у други план. Реална бојазан од зближавања Аустроугарске и Бугарске, која је резултирала заједничком политиком приликом анексије Босне и Херцеговине и проглашења бугарске независности, затварала је све перспективе будуће сарадње Србије и Бугарске.⁶²¹ Са друге стране, након анексионе кризе, политика Беча према југу Балканског полуострва постала је знатно израженија. Краљ Фердинанд, увидевши стварне планове Беча, уз чињеницу да је из дотадашњег односа са Аустроугарском извукао све могуће беневите, био је спреман да своје

⁶¹⁸ ДАС, ММ, 1909, 30. V 1909, *Аустроугарска, Србија и Бугарска*, Ф-ХVII, 13.

⁶¹⁹ *Исто*, 14.

⁶²⁰ *Исто*, 15.

⁶²¹ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 215.

политичке погледе ревидира у мери довољној за повратак на курс зближавања са осталим балканским народима. То је превасходно значило постизање споразума са својим најближим суседом – Србијом.⁶²²

Још у време априлске кризе у Цариграду, свестан озбиљности тренутка, Миловановић је ужурбано отпочео рад на што бржем повезивању Србије са Бугарском. Дипломатском представнику у Софији, Св. Симићу, наложио је да код бугарске владе испита њено расположење поводом настале ситуације и да ради на што већој „размени мисли“ са бугарским званичницима у циљу стварања што „интимније заједнице“ између Београда и Софије.⁶²³ Миловановић је у исто време радио на широј дипломатској активности код кабинета пријатељских земаља, како би преко њих утицао на званичнике у Софији да крену у преговоре са Србијом.⁶²⁴

Да би убрзао рад око споразума, Миловановић је Тошеву изнео свој предлог који је садржао две могућности: прва, споразум који би одмах ступио на снагу и који би решио хитна и горућа питања, или уговор који би решавање свих проблема обухватио у ширем временском опсегу. Са тим у вези, Миловановић је био спреман да прихвати аутономни статус за Македонију, иако јој се начелно противио, уз гаранције за очување националних права српског народа у тој области. Уколико није било могуће обезбедити аутономију, Миловановић је тражио правичну поделу Македоније, захтевајући одређене градове⁶²⁵ као неопходан услов за погодбу. У исто време, предлагао је формирање економске заједнице између Бугарске и Србије, односно увођење царинске уније између две државе.⁶²⁶

Поступајући по налозима Миловановића, Св. Симић је пренео предлоге српског министра председнику бугарске владе Малинову, док је депешу сличне садржине добио и од бугарског представника у Београду Тошева. Малинов је, у опширнијем излагању, пренео Симићу своја гледишта. За њега и за бугарску владу, најважније питање у том тренутку било је обезбеђивање проглашене независности које је потискивало у други план сва остала питања. Тек кад буде решила то питање, Бугарска ће се посветити решавању и осталих, међу којима је нагласио српско-бугарске односе као једно од прворазредних питања за његову владу. С обзиром на тренутак у

⁶²² Исто, 217.

⁶²³ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига III, свеска 5/I, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014, бр. 3, 182.

⁶²⁴ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 219.

⁶²⁵ Скопље, Велес, Прилеп, Дебар и Охрид.

⁶²⁶ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 219.

Цариграду, Малинов је сматрао да је најбоље да се Бугарска држи мирно и резервисано и нарочито да се уздржава од свих гестова према Турској који ће на Порти повећати неповерење у Софију. Што се тиче постизања једног трајног споразума између Бугарске и Србије, Малинов је рекао да је главна претња свим ранијим покушајима повезивања било македонско питање, тј. сукоби хришћана на том подручју око остваривања својих националних циљева. Он је додао да потенцијални споразум треба да има „практичне задатке са погледом на потребе данашњице“, а не да иде ка неким даљим и неодређенијим циљевима ближе или далеке будућности. Малинов је био свестан важности постизања међусобног споразума, нарочито када се узме у обзир чињеница да су из последње кризе на Балканском полуострву, крајем 1908. године, Бугарска и Србија научиле да не верују у подршку и помоћ великих сила.⁶²⁷

Поред билатералних преговора између Београда и Софије, Миловановић је радио на ширењу идеје о непохподности зближавања Бугарске и Србије у престоницама пријатељских сила Антанте. Међутим, тај рад је захтевао и приступ дипломатским круговима изван простора утицаја тих сила. У Италији, држави формално чланици Тројног савеза, српски дипломатски представник је налоге свог министра усаглашавао и заједнички на њима радио, упоредо са бугарским дипломатским представником Ризовим. Посебно је било потребно упознати амбасадоре са опасношћу која је претила од стране Немачке и Аустроугарске, које су на све начине гледале да Бугарску одвоје од Србије. Тога је био свестан и министар спољних послова Италије, Титони⁶²⁸, пријатељ Миловановића из времена његовог службовања у Риму. Он је лично подржавао активности око зближавања Бугарске и Србије, али тај став није могао јавно да истиче због обавеза које је Италија имала према својим савезницима у Берлину и Бечу.⁶²⁹

Однос између Бугарске и Србије и рад на њиховом приближавању изазивао је пажњу високих званичника и у престоници Велике Британије, Лондону. Чарлс Хардинг⁶³⁰, први секретар Форин Офиса, у разговору са српским послаником Савом Грујићем, вођеним почетком маја 1909. године, показао је интересовање за то питање. Српски дипломата је у разговору изјавио да је однос са српске стране пријатељски и да Србија чини све што се може да одржи добре везе које проистичу не само од

⁶²⁷ ДСПКС, књ. III, св. 5/I, бр. 22, 203-205.

⁶²⁸ Томазо Титони (1855-1931), италијански дипломата и политичар.

⁶²⁹ ДАС, МИД, ПО, Ф-VI, Д-IV, Пов. бр. 58, *Суботић-Миловановићу*, 2. мај 1909.

⁶³⁰ Чарлс Хардинг (1858-1944), британски дипломата и државник.

„једнакости расе, него и од солидарности интереса“. Британски дипломата је том приликом похвалио иницијативу Миловановића која је водила ка зближавању Бугарске и Србије и истакао да британска влада не може званично да посредује при реализацији те идеје. По речима Хардинга, „утврђење заједнице зависи поглавито од Срба и Бугара“ и од „правилног схватања заједничког интереса“. Управо је „солидарност интереса“ био пут ка бугарско-српском зближењу. Грујић је истакао да је у свим досадашњим преговорима показано више добре воље, искрености и разумевања са српске стране, него од стране Бугара. Србија је показала свој добронамерни однос са својим суседом чињеницом да је била међу првима која је њену независност признала.⁶³¹ У одговору на извештај, Миловановић је поручио Грујићу да у наредним разговорима са британским званичницима не треба да крије да је „главна тегоба“ између Срба и Бугара „увек Македонија“ и да Београд очекује помоћ од британске владе по том питању.⁶³²

Иницијатива Милована Миловановића ка Бугарској током априла 1909. године није дала очекиване резултате. Председник бугарске владе Малинов и краљ Фердинанд нису били спремни да у датом тренутку прихвате идеју о могућем уступању дела Македоније Србији. Они су се држали раније усвојеног става међу бугарском политичком и научном елитом по којем је Македонија искључиво бугарска територија, насељена већински бугарским становништвом. Стога је, као искусан дипломата, Миловановић мудро приметио да због тврдог и затвореног става званичника у Софији, не треба по сваку цену инсистирати на формирању савеза. Он је сматрао да би упроност Србије по том питању у Бугарској створила утисак да је Србији по сваку цену потребан споразум. Миловановић је у јуну наложио српском посланику у Бугарској, Симићу, да обустави даљи рад по том питању.⁶³³

Завршетак анексионе кризе није значао и коначан крај аустроугарско-српских сукоба на Балканском полуострву. Криза је представљала само једну етапу у догађајима који ће наредних година уследити. Анексија Босне и Херцеговине угрозила је виталне националне интересе српског народа и његова историјска права. Звезкање оружјем Двојне монархије, испољено током кризе, најавило је даљи поход Беча ка југу Полуострва, на чијем путу је стајала слободна Србија.⁶³⁴ Такве међународне околности

⁶³¹ ДАС, МИД, ПО, Ф-VI, Д-IV, Пов. бр. 120, *Грујић-Миловановићу*, 12. мај 1909.

⁶³² ДАС, МИД, ПО, Ф-VI, Д-IV, Пов. бр. 1455, *Миловановић-Грујићу*, 16. мај 1909.

⁶³³ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 219-220.

⁶³⁴ М. Војводић, *Само својим путем*, 119-120.

определиле су даљи правац спољне политике Милована Миловановића и српске владе. Отварање разговора са Аустроугарском на највишем нивоу на тренутак је потисло остала питања у други план, управо из чињенице да је од односа са Бечом зависио и даљи опстанак и развитак српске државе. Због тога је Миловановић крајем, јула 1909. године, отишао на дужи пут у Маријенбад, одакле је планирао и посету барону Еренталу у Бечу.

Односи Србије са Аустроугарском били су вишеслојно оптерећени бројним питањима. Стари трговински уговор између две државе престао је да важи у марту 1909. године, а нови није потписан услед нератификације у парламентима Аустрије и Мађарске. Управо је то био један од задатака који је Миловановић желео да покрене у Маријенбаду и Бечу. У том циљу је 29. августа отишао на разговор са бароном Еренталом. Миловановић је, иначе, био гледишта да се након последње кризе Србија мора приближити Аустроугарској и успоставити са њом пријатељске односе. Тако је и осмислио правац којим ће наступити у разговору са својим аустроугарским колегом. Припрема терена за састанак вршена је у двојаком циљу: са једне стране, припремано је српско јавно мњење, а са друге, рађено је на томе да се разговору „јасније одреди карактер и задатак“, како би међусобне изјаве и објашњења добиле „прецизност и пуноћу“. Разговор који је, по Миловановићу, трајао „тачно 55 минута“, вођен је у дворцу Шенбрун, у пријатној атмосфери. Барон Ерентал је, како је у својим белешкама навео Миловановић, веома љубазно дочекао свог саговорника. Разговарало се о бројним отвореним питањима између две стране, а завидна пажња поклоњена је трговинском уговору. Аустроугарски дипломата је говорио да су његове намере најбоље и да је желео да склопи „најповољнији уговор“ са Србијом, али су се аграрци у Бечу и Пешти томе противили.⁶³⁵ И поред срдчних речи и топлих израза, приликом сусрета није постигнут никакав конкретан резултат.

Тапкање у месту и нерешени проблеми са Двојном монархијом упућивали су српску владу на јачање веза са балканским суседима, у првом реду са Бугарском. Након кратког прекида у иницијативи за постизање споразума са Софијом, Миловановић је у јулу, непосредно пре свог одласка у Маријенбад, саставио строго поверљиво циркуларно упутство намењено дипломатским посланствима Србије на страни, које је садржало опис тренутног стања са Бугарском и начин деловања који

⁶³⁵ ДАС, ММ, 1909, 16/29. август 1909, *Разговор са грофом Еренталом у Бечу*, Ф-І, 5-6.

треба применити према том питању у наредном периоду.⁶³⁶ Миловановић је у мемоару најпре изнео приказ стања односа између Србије и Бугарске, у виду историјског прегледа, са фокусом на најважније чињенице карактеристичне за те односе. Као главно незадовољство Бугара према Србима, Миловановић је истакао проблем око Македоније: „Бугари осећају, да је Србија главна претња њиховој тези да је Македонско питање искључиво бугарско питање.“ Сваки покушај српског живља у Македонији да истакне своју националну припадност у тој области, нужно је водио ка све већој срџби бугарске стране.⁶³⁷

Као други проблем у односима Србије и Бугарске, Миловановић је видео аустрофилску спољну политику бугарских влада, нарочито од 1907. године и доласка барона Ерентала на чело дипломатије Двојне монархије. Од тог времена односи између Беча и Софије постали су „све срдачнији“. Подршка Аустроугарске Бугарској у сукобу са Србијом на територији Скопског санџака, где је Беч на „најскрупuloзнији начин“ држао страну Бугарима, утицао је на јачање односа Двојне монархије и Бугарске. Кулминација сарадње, по Миловановићу, била је заједничка акција приликом анексије Босне и Херцеговине и проглашења бугарске независности, која није била ни „случајна ни импровизирана“, већ је била плод двогодишњег заједничког рада две државе.⁶³⁸

Са друге стране, Србија је са симпатијама гледала на проглашење бугарске независности, чак је и након тог чина преузела иницијативу за постизање споразума. На импурсе из Србије, из Софије није показивана никаква реакција, осим једноставних примања тих изјава. Није показано „бар мало воље“ за повезивањем, ни политичким, ни трговинским и економским. У исто време, у јавном мњењу у Бугарској било је очигледно непријатељско рапосложење према Србији. Политика Србије према Македонији приказивана је као завојевачка, док је бугарска политика била ослободилачка.⁶³⁹

Из поменутих разлога из прошлости и нових проблема у садашњости, Миловановић је био свестан да је будућност српско-бугарских преговора била неизвесна. Све старе потешкоће које су кочиле напредак у преговорима биле су на снази још увек. Утешно је било, тврдио је Миловановић, да је међу политичким актерима у Бугарској било оних који су са више пажње и солидарности гледало на овај

⁶³⁶ М. Војводић, *Само својим путем*, 127.

⁶³⁷ ДСПКС, књ. III, св. 5/I, бр. 296, 586.

⁶³⁸ Исто.

⁶³⁹ Исто, 587.

проблем и у томе је лежала нада да је споразум могућ.⁶⁴⁰ Релативно хладан став према понудама Србије, који је долазио из Бугарске, био је у значајној мери последица њеног приближавања Аустроугарској. Честа путовања краља Фердинанда у Беч и председника владе Малинова, били су најочигледнији пример те сарадње.

Боравак у Маријенбаду Миловановић је искористио за сусрете са многим дипломатама⁶⁴¹ који су тамо боравили. Један од тих разговора водио је 2. августа са Димитријем Ризовим, у то време бугарским агентом у Риму. Ризов је циљно из Карлзбада дошао како би се видео са Миловановићем и Пашићем. Он је ишао у својеврсну мисију читавим Балканским полуострвом како би видео стање на терену, планираном рутом преко Беча, Београда и Софије до Цариграда, а затим је отишао ка Солуну и Скопљу, одакле се преко Старе Србије и Црне Горе вратио у Италију. Миловановић је сумњао да је мисија Ризова уследила по задатку добијеном од краља Фердинанда и сматрао је Ризова као одличан избор за тај задатак. У пријатељском разговору, у којем се Миловановић држао обазриво, трудио се да свом говору да поверљив карактер како би саговорник примио његово мишљење без икакве резерве. Разговор између двојице дипломата био је садржајан и односио се на бројне спољнополитичке теме које су биле важне за односе две државе. Унутрашњим приликама био је дат површан карактер.⁶⁴²

Пажњу Миловановића привукло је велико интересовање Ризова за арбанашко питање. По њему, Ризов се показао као велики приврженик арабанашке аутономије. Бугарски дипломата поручио је Миловановићу како Србија и Бугарска треба да „помогну у стварању“ аутономије, те да су у том погледу у Софији већ „стечена расположења“. Ризов је инсистирао да и Србија ради у том правцу. Из излагања Ризова, Миловановић је стекао утисак да је заправо прави циљ његовог пута био да оствари везе са албанским првацима и да на њих „утврди“ бугарски утицај. Није му „на памет падало“ да ли Србија има право да протестује због тога јер је, по Миловановићу, „арбанашко питање било уткано у српско питање“. Он је био свестан да Србија мора добро да мотри на Бугарску акцију према Арбанасима. Ова акција била је показатељ и

⁶⁴⁰ Исто, 589.

⁶⁴¹ У разговору са дипломатским представником Велике Британије у Бечу Картрајтом, Миловановић је однос између Бугарске и Србије описао као „коректан али не и добар“. Миловановић се пожалио британском дипломати да је било којој држави тешко да има добре односе са Бугарском, јер она води „себичну политику“ не водећи пуно обзира на интересе других балканских држава, у: *British Documents of the Origins of the war 1898–1914, Vol. IX, Part 1, The Balkan Wars*, (у даљем тексту: BD IX), edited by G. P. Gooch and H. Temperley, London 1933, 49.

⁶⁴² ДАС, ММ, 1909, 20. јули/2. август 1909, *Разговор са Ризовим*, Ф-XXVI, 57-58.

„сигуран знак“, чак и оних попут Ризова који су заговорници заједнице са Србијом, да се у Бугарској размишља о санстефанским границама, јер једино тако Бугарска може доћи у непосредан додир са Арбанасима. У току разговора, Ризов је рекао да је у Италији „хвалио“ бугарске везе са Арбанасима, чак је и присуствовао њиховим скуповима и упознао вођу покрета, Исмаил Кемал-беја. Све је то рађено са подршком италијанске владе, под велом тајне, о чему није имао сазнања српски посланик у Риму.⁶⁴³

Остатак разговора односио се на српско-бугарске односе. Ризов се изјаснио као „најватренији поборник“ заједнице између Бугарске и Србије. Он је делио мишљење Миловановића да су судбине два народа и две државе уско повезане и да стога није подржавао споразум између Софије и Беча. Као главни разлог за то било је његово мишљење по којем би Аустроугарска Бугарској одузела највећи део Македоније, тако да је једино заједница између Срба и Бугара била гарант независности Балканског полуострва. Разговор са Ризовим пробудио је сумњу у Миловановићу да и поред исказаних симпатија за савез између Београда и Софије, претходно излагање његовог саговорника наводи на чињеницу да и „најбољи Бугари који верују у могућност заједнице српско-бугарске стоје на становишту санстефанском, да је питање Македоније бугарско питање“. Поред свега, Миловановић је сматрао да такав став не треба да обесхрабрује, већ напротив, „треба развијати свим средствима осећај и свест о потреби заједнице“. Постигне ли се у томе успеха, сматрао је он, онда ће се Бугари већ „сложити да тој потреби поднесу жртве“ у македонском питању.⁶⁴⁴

Ризов се, након шестонедељног пута и својеврсне мисије по Балканском полуострву, почетком септембра, обрео на два дана у Београду. Он је дошао у Београд како би водио разговор са „пријатељима својим“ о српско-бугарском споразуму, у првом реду, по сопственом признању, ту је мислио на самог Милована Миловановића. Ризов је такво мишљење формирао не само према положају министра који је у српској дипломатији заузимао Миловановић, већ и због његових добро познатих уверења о неопходности тог споразума. Ризов је, најпре, пренео Миловановићу утиске које је понео из Цариграда, који су одисали мишљу да је младотурски режим на издисају и да је његов скори крај на видику. Он живи „од данас до сутра“ и своју снагу једино још црпи у војсци, тврдио је он. Ризов је изразио сумњу о спремности те исте војске за рат.

⁶⁴³ Исто, 58-59.

⁶⁴⁴ Исто, 59-60.

Она не би могла „с успехом ратовати ни са једном балканском државом“, изузев са Грчком. Такође, Турска не би могла да подигне своју војну снагу јер су је „унутрашње растројство, трзавице и буне“ исувише ослабиле.⁶⁴⁵

Након уводних импресија о стању у Османском царству, саговорници су прешли на главни део разговора који се тичао српско-бугарских односа и о потреби склапања споразума између две државе. Ризов је поновио своје мишљење како споразум између Бугарске и Србије види као залог за будућност читавог Балкана. С обзиром на стање које је затекао у Цариграду, био је мишљења да са споразумом треба пожурити како будући догађаји Бугарску и Србију не би затекли неспремнима. Заједница би била, ту су саговорници имали заједничко мишљење, „пресудна за решавање балканског проблема“ када дође до распада Османског царства. Са друге стране, не буде ли постигнут договор, Аустроугарска ће, потпомогнута Немачком, играти „пресудну улогу“ и оствариће свој „завојевачки балкански програм“. Споразум српско-бугарски дао би западним силама и Русији потребан разлог да стану на пут утицају Немачке и Аустроугарске на Балканском полуострву. Аустроугарска, тврдио је Ризов, не би се усудила под тим условима да издвоји неопходан број војних снага, најмање 600.000 људи, да „потчини“ српско-бугарску заједницу.⁶⁴⁶

Као једину сметњу у односима између Бугарске и Србије, Ризов је видео у различитим гледиштима на македонско питање. Он је напоменуо да Бугарска не може да пристане на „српску теорију“ о подели интересних сфера⁶⁴⁷. Сама идеја не би добро била прихваћена ни у самој Македонији, а Бугарска са друге стране има пуно разлога да не изазива могуће незадовољство. Становништво Македоније, тврдио је Ризов, већински жели аутономију коју им треба дати „потпуно искрено и са свим потребним јемством“. Ризов је рекао и то да ће се македонска аутономија „одржати у животу“, да ће Македонија постати „трећа словенска држава“ на Балканском полуострву и да ће као таква играти „улогу живе споне“ између Бугарске и Србије. Ризов је предложио Миловановићу и образац садржине споразума, који је предвиђао да Бугарска и Србија пристануда пруже једна другој сву своју помоћ и сарадњу, како би прва добила

⁶⁴⁵ ДАС, ММ, 1909, 2. IX 1909, *Разговор са Ризовим*, Ф-XXVI, 61-62.

⁶⁴⁶ *Исто*, 62-63.

⁶⁴⁷ Миловановић је још пре свог одласка за Маријенбад у лето 1909. године, бугарском агенту у Београду Тошеву предочио идеју о подели интересних сфера у Македонији. Том приликом му је отворено указао колико би било значајно за интересе Србије да Скопље припадне Србији. Тошев се држао чврстог става своје владе по којем је једино прихватљиво решење за Македонију било формирање аутономне управе, у: А. Тошев, *нав. дело*, 238.

Једренски вилајет са Дедеагачом и Кавалом, а друга Косовски вилајет, заједно са Новопазарским санџаком, и током Дрима, излаз на Јадранско приморје. Македонија би, према предлогу Ризова, сачињена од територија Солунског, Битољског и Косовског вилајета јужно од Шар- планине, постала „засебна аутономна држава“ у којој би се свим националним групама гарантовала њихова права. Бугарска и Србија би се, мимо тога, посебно споразумеле о мерама којима би се очувао „словенски карактер“ Македоније, укључујући и успостављање економских веза са том области.⁶⁴⁸

Миловановић је пажљиво саслушао свог саговорника и изјавио да он начелно не би био против да се један споразум постави на таквој основи али се није слагао са идејом да би Македонија могла да се одржи као „засебна и јединствена државна целина“. Против тога би, рекао је Миловановић, „дејствовале и унутрашње центрифугалне тежње и спољашњи утицаји“. Он је, да би отклонио сумњу о потенцијалним скривеним намерама, у старту изјавио да српским интересима не би било „противно“ формирање аутономије Македоније, уз услов да она буде и одржива. Као и његов саговорник, Миловановић је делио уверење да би таква Македонија била спона између Бугарске и Србије и да би дала подстицај и повод за формирање српско-бугарске заједнице. Србија, дакле, није била у потпуности против аутономије Македоније, али је предлог који је изнео Ризов захтевао, по Миловановићу, одређену допуну. Поред обавезивања српске и бугарске владе да ће узајамно подржавати предложени Ризовљев статус Македоније, две стране треба да се усагласе да, у случају немогућности одржавања аутономног статуса, признају једна другој одређене интересне сфере. За Србију је то значило територију Скопског санџака и да се на југ, долином Вардара, спусти до Демир Капије, док би бугарска сфера ишла „испод Демир Капије“ и на десну обалу Вардара. За Солун је било потребно осигурати посебна јемства.⁶⁴⁹ Ризов је сматрао допуну споразума излишном. За Србију већ има довољно гаранција у томе што би, увећана за територије Новопазарског санџака и Старом Србијом до Шар-планине, имала „довољно средстава“ да спречи сваки бугарски покушај да се „споразум изигра“. Миловановић је ипак остао на свом становишту да је сигурније, у случају непредвиђених „евентуалности“, да постоји одређена врста сигурности за обе стране.⁶⁵⁰ Ризов је додао да се бугарски краљ Фердинанд неће оглашавати по овом питању неко време, из разлога посете европским дворовима, коју

⁶⁴⁸ ДАС, ММ, 1909, 2. IX 1909, *Разговор са Ризовим*, Ф-XXVI, 63; С. Радоева, *Димитър Ризов*, 168.

⁶⁴⁹ ДАС, ММ, 1909, 2. IX 1909, *Разговор са Ризовим*, Ф-XXVI, 64.

⁶⁵⁰ *Исто*, 64-65.

је планирао за јесен. Краљ је сматрао да потезање једног оваквог питања не би осигурало добар пријем код великих сила, те није желео да изазива непотребне сумње. Са друге стране, у краљу је још увек, у то време, постојало неповерење према зближавању Бугарске и Србије, због чега је сам приступ овом питању био резервисан.⁶⁵¹

Резимирајући утиске након разговора са Ризовим, Миловановић је био мишљења да Србија може да уђе у савез са Бугарском, под условом да што пре створи прилику за решавање питања Новопазарског санџака. Поред тога, Србија никако не сме да дозволи да Бугарска „узме“ Једренски вилајет пре него што она запоседне Стару Србију. Једино је то права гаранција, тврдио је Миловановић, да Србије не буде преварена. Свака друга гаранција, која би дошла са бугарске стране, неће бити довољна да, у случају предности Бугарске, спречи њену доминатну улогу у Македонији. Позивајући се на Бизмарка, Миловановић је размишљао како је од велике важности „спремити се и узети своје“ ако не пре, онда истовремено кад и друга страна уговорница.⁶⁵²

Током свог рада на постизању споразума са Бугарском, Миловановић је имао велику жељу да се сретне са краљем Фердинандом. Бугарски владар му је импонувао, иако је његова политика била у супротности са схватањима Миловановића. Са друге стране, политика балансирања између Аустроугарске и Русије, као и смелост којом је Фердинанд водио своју политику без много скрупула и начела, будили су одушевљење код Миловановића.⁶⁵³ Још током јуна 1909. године, у једном од извештаја који је послао српски представник Симић из Софије, пренео је Миловановићу да му је министар Паприков у два наврата споменуо како је краљ Фердинанд, као страствени ботаничар, изразио жељу „да се пење на Копаоник“, те да би волео да ту жељу испуни током исте године. На полеђини извештаја Миловановић је написао како би му била изузетна част ако би му бугарски краљ дао прилику за разговор, а да ће он учинити све да екскурзија краљева „буде што пријатнија“, уколико се он за њу одлучи.⁶⁵⁴

Почетком октобра 1909. године, министар спољних послова Бугарске, Паприков, пренео је Симићу да је краљ Фердинанд изјавио да би желео у току месеца да посети Копаоник, ради ботаничких истраживања. Краљ је, такође, показао

⁶⁵¹ Исто, 65.

⁶⁵² Исто, 65-66.

⁶⁵³ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 225.

⁶⁵⁴ ДСПКС, књ. III, св. 5/I, бр. 178, 387-388.

интересовање да га на том путу прати српски научник Јован Цвијић. Пошто време доласка још увек није било прецизирано, сама посета требало је до даљег да остане тајна. Иако је посету краљ Фердинанд гледао као ботанички излет, очекивао је да дође до сусрета њега и српског краља Петра.⁶⁵⁵

Влада у Београду са задовољством је примила вест да бугарски краљ планира посету Копаонику те је прионула на њеној организацији. Учињено је све да „Његово величанство као владалац братског народа буде дочекан срдечно, како то одговара пријатељским осећањима које према њему и његовом народу гаји краљ Србије, српска влада и српски народ“, писао је српски посланик Симић начелнику краљевог кабинета Добровићу.⁶⁵⁶ Пошто је краљ Петар био лошијег здравља није могао да се придружи бугарском суверену, али је био спреман, уколико планови Фердинандови то допусте, да се са њим сретне у Београду. У знаку срдачних односа, планирано је да бугарског краља сачека престолонаследник Александар у Нишу, где би га даље пратио на његовом путу. Пошто Цвијић није био у Београду, он је, по плану, требало да сачека делегацију у Крушевцу, одакле би, у пратњи српских ботаничара, заједно отишли на Копаоник.⁶⁵⁷

Вест о посети краља Фердинанда Србији сачекала је Миловановића у Бечу. Он је истог момента писао својој влади да уколико посета бугарског краља има и политичку димензију, тј. ако краљ изрази жељу да се види са њим, да ће он моментално да се врати у земљу. Миловановић је био опрезан, нарочито због чињенице да није могао знати како ће бугарски краљ реаговати. Није желео да се створи утисак да је бугарски владар „пружио руку“ Србији, а да она није хтела да је прихвати. Ако се узме у обзир да су бугарско-српски односи у то време у знатној мери завређивали пажњу великих сила, опрезност Миловановића била је већа.⁶⁵⁸

Бугарски краљ је из Софије кренуо 24. октобра специјалним возом у правцу Крушевца у 12 часова, у пратњи високих војних званичника. О времену поласка обавештени су српски краљ и влада.⁶⁵⁹ Иако је Фердинанд кренуо у пратњи официра, он је на путовање ишао у својству цивилног лица.⁶⁶⁰ Пошто је краљ планирао

⁶⁵⁵ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига III, свеска 5/II, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014, бр. 481, 854.

⁶⁵⁶ ЦДА, ф.3к, оп. 8, ас. 1503, *Симић-Добровићу*, од 7. октобра 1909.

⁶⁵⁷ ДСПКС, књ. III, св. 5/I, бр. 482, 846.

⁶⁵⁸ Исто, бр. 484, 847.

⁶⁵⁹ ЦДА, ф.3к, оп. 8, ас. 1503, *Симић-Добровићу*, од 10. октобра 1909.

⁶⁶⁰ ДСПКС, књ. III, св. 5/I, бр. 495, 492.

дводневну посету, због раније планираних обавеза које су га чекале у Софији, замолио је да се са Миловановићем састане у Крушевцу, на његовом повратку са Копаоника.⁶⁶¹ При доласку у Крушевац, Фердинанд је свечано дочекан од стране престолонаследника Александра, министра унутрашњих послова Љубомира Јовановића⁶⁶² и бројних научних радника предвођених Јованом Цвијићем⁶⁶³, уз окуљену салву људи који су желели да виде бугарског суверена.⁶⁶⁴

Посета краља Фердинанда Србији оставила је у Софији „на све политичке кругове врло силан утисак“. У разговорима са дипломатским представницима пријатељских земаља у Софији, Симићу су готово сви изјавили да су пријатно изненађени краљевом екскурзијом. Са друге стране, представници Немачке и Аустроугарске држали су се прилично уздржано. Дипломате су изразиле мишљење да је ботаничка посета бугарског краља само повод за пут који је требало да означи почетак промене политике Софије према Србији и приближавање Бугарске свом западном суседу. Зато су сматрали веома важним да приликом посете дође до сусрета два владара и да је управо њихов лични контакт потребан за решавање свих дотадашњих несугласица. Британски посланик Финдлеј, „као практичан енглез“, рекао је Симићу да треба још доста истрајности у раду на постизању бугарско-српског споразума, да би овај почетак добио и „повољан завршетак“. Међутим, од свих дипломатских представника у Софији, највише симпатија за краљев пут у Србију показао је Сементовски, руски представник. Он је настојао да својим утицајем дође до сусрета два владара и да, генерално, бугарско-српски односи крену узлазном путањом.⁶⁶⁵

„Копаоничка екскурзија“ краља била је прворазредна вест, како у политичким круговима, тако и у јавном мњењу бугарске престонице. Општи утисак био је да је посета означила почетак поправљања односа са Србијом, те је у том тону писала и софијска штампа. Једино је лист „Препорец“ у својим текстовима уносио дисонантне тонове речима како народњачки листови попут „Мира“ представљају Србе „као невинне јагањце готове да се у сваком тренутку љубе са нама и да дрече о вечитом братству“. Они су заборавили, писао је „Препорец“, да је и у време народњачких влада

⁶⁶¹ Исто, бр. 496, 492.

⁶⁶² Љубомир Јовановић (1865-1928), српски политичар и професор.

⁶⁶³ Јован Цвијић (1865-1927), српски географ, етнолог, академик.

⁶⁶⁴ Елена Стателова, За българо-сръбските отношения в периода 1909-1911 г., *Исторически преглед*, XXV/1969, 25.

⁶⁶⁵ ДСПКС, књ. III, св. 5/I, бр. 510, 869-870.

и „проповедника“ словенске узајамности, није дошло до постизања споразума са Србима. Опозициона штампа у посети краљевој Србији, поред осуда његове раније политике према Београду, видела је и његов „излив срџбе према Бечу“, који није показао предусретљивост према неким краљевим замислима. Св. Симић је, анализирајући мотиве за посету, писао Пашићу да, по њему, посета није условљена „срџбом“ краља, већ да је више одраз „нове оријентације“ за коју је бугарски краљ још раније припремао терен. Симић је такав став поткрепио чињеницом да је Фердинанд још у јуну 1909. године показао интересовање да посети Копаоник. Он је подсетио да је у то време бугарски краљ сматран у Србији за „аустријског агента“, док је Симић тврдио другачије. Краљ је, по речима српског дипломате, био „славољубив и честољубив егоиста који у сваком послу гледа само свој интерес“. Са Двојном монархијом је ишао у оној мери докле би се њени интереси покlopили са интересима његове политике. Фердинанд је добро знао да су зацртани циљеви аустроугарске источне политике у супротности са интересима Бугарске и да од Беча не може очекивати искрену помоћ за остваривање својих планова. У краљевом политичком резонувању наивности није било места. Добро је знао да у заједничком вођењу балканске политике са Немачком и Аустроугарском, Бугарска би служила једино као оруђе за застрашивање Турске и обезбеђивање утицаја Берлина и Беча на Порти. Доказ краљу за такву политику био је и сам чин проглашења независности, коју је Бугарска остварила превасходно уз помоћ Русије и западних сила, и изостанак веће подршке Немачке и Аустроугарске.⁶⁶⁶

За незадовољство краља Фердинанда политиком Беча према Истоку, по Симићу је постојало више узрока. Најпре, бугарски суверен је јарко желео да буде одликован чувеним аустроугарским одличјем *Toison d'or*⁶⁶⁷. Приликом посете Будимпешти, током 1908. године, непосредно пре проглашења независности и анексије Босне и Херцеговине, Фердинанд се искрено надао да ће му том приликом цар Франц Јозеф одликовање уручити. Међутим, то се није десило и он је незадовољан напустио Будимпешту. Стање незадовољства постало је јаче, када је приликом посете Румунији аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд то исто признање уручио румунском престолонаследнику. Бугарски владар је у овом чину видео „намерно унижење“, које је приписивао лично престолонаследнику Двојне монархије. Иначе је између њих двојице владало обострано „неповерење и антипатија“: краљ Фердинанд се

⁶⁶⁶ Исто, бр. 534, 898-900.

⁶⁶⁷ У преводу: Златно руно.

бојао агресивних планова Франца Фердинанда, док је аустроугарски престолонаследник у њему видео „превртљивца“ којем се није могло веровати. Исто неповерење бугарски краљ је имао и према барону Еренталу, кога је сматрао за „проводника престолонаследникових политичких планова“.⁶⁶⁸

Поред личних мотива који су утицали на промену политичке оријентације бугарског краља, свакако су постојали и значајнији разлози. Симић је до тих сазнања дошао у разговорима са домаћим актерима и дипломатским представницима у Софији. Још у мају, Данев му је саопштио како је из најближег краљевог окружења дознао да се „краљ страшно плаши“ Аустроугарске. Са друге стране, од руског посланика је, у исто време, добио информацију да је добар пријем краља у Петрограду утицао да се он нађе у „русофилском расположењу“. Ова сазнања су за Симића била јасан сигнал да је краљ Фердинанд тежио да својој политици да нову оријентацију. Копаоничка екскурзија јасно је указивала правац будућег деловања. Иако су догађаји из прошлости доводили у сумњу искреност краљевих намера, није требало, по Симићу, губити из вида да је краљ Фердинанд, при одређивању према овим питањима, „мотиве срца“ потчинио „добро оцењеним политичким обзирима“. Стога је потребно, тврдио је Симић, уместо преговора о савезима и политичким споразумима, почети са „ситним свакодневним пословима“ и њиховим решавањем крчити пут за „ближу политичку дружбу“. То се, пре свега, односило на склапање трговинског уговора и давање међусобних концесија, од којих би користи имале и Бугарска и Србија, и на смањење тензија у јавном мњењу, одбацивањем квалификација на које је краљ Фердинанд посебно осетљив. Једном кад се постигне узајамно поверење, политички савез у случају нужде може да се постигне за 24 часа.⁶⁶⁹

О позитивним утисцима⁶⁷⁰, након посете краља Фердинанда Копаонику, сведочи и разговор министара Паприкова и Св. Симића, непосредно након пута. Иако је екскурзија била научног типа, током које није било политичких разговора, важно је било приметити да је њоме успостављен „лични контакт“ између две владарске породице, што је представљало важан залог за будућу сарадњу. Пре саме посете, сазнања краља Фердинанда о престолонаследнику Александру и краљевићу Ђорђу,

⁶⁶⁸ ДСПКС, књ. III, св. 5/II, бр. 534, 900-901.

⁶⁶⁹ Исто, 901-902.

⁶⁷⁰ Краљ Фердинанд је оставио позитивне утиске на своје саговорнике из Србије. Након повратка Тошева са пута у Београд, министар Љ. Јовановић му је, бираним речима и са великом захвалношћу, причао о бугарском краљу. Такође, Јован Цвијић није крио одушевљење „краљевом ерудицијом и манирима“ које је показао приликом своје посете Копаонику, у: А. Тошев, *нав. дело*, 244.

била су у доброј мери заснована на писању не баш пријатељске штампе у Софији. Дводневна екскурзија дала је краљу прилику да их боље упозна, нарочито Ђорђа, о којем је имао негативније мишљење. Краљ је Паприкову „најлепим изразима“ описао престолонаследника Александра, хвалећи његову „интелигенцију, широко интересовање за сва питања, такт и љубазну предусретљивост“ коју му је указивао приликом посете. „Србија може бити срећна што има оваквог наследника престола“, очарано је говорио краљ.⁶⁷¹

Пред унапред створеном сликом и под утицајем „интрига са стране“, које су имале подршку и у Бугарској, краљ је на Србију гледао као на земљу у којој се „о њему зло мисли и о његовој глави ради“. Дочек са симпатијама који је краљ Фердинанд осетио и од самог српског народа у местима подно Копаоника, „гостољубље“ које је осетио у дому породице Јеличић у Брусу, утицало је на краља „необично пријатно“ и у њему је условило „радикални преокрет“ о расположењу српског народа према њему. Стога је краљ изнео утисак Паприкову да ће искористити прву повољну прилику да посети Београд и сретне се са краљем Петром, због чега се „као пријатељ српско-бугарског зближења“ искрено радовао.⁶⁷²

Није требало да прође пуно времена да би се жеља бугарског краља обистинила. Фердинанд се 26. новембра 1909. године, након повратка из Беча, на неколико сати задржао у Београду, где је имао незваничан пријем код краља Петра. Он је, том приликом, обавио разговор и са Миловановићем и Пашићем.⁶⁷³ Српски министар спољних послова коначно је дочекао шансу да, у директном сусрету са краљем Фердинандом, стекне утисак о његовим политичким гледиштима и о могућем повезивању Бугарске и Србије.

Миловановић је предвиђао, и у исто време је желео, да од бугарског суверена добије нову, одређенију иницијативу о српско-бугарском зближавању у таквом облику где би се Фердинанд истакао као „створац тог зближења“. Он је сматрао да би тим потезом бугарски краљ добио и извесне користи за себе, поред оних које би добиле Бугарска и Србија. Миловановић је био мишљења, да је тренутак посете Фердинада пао у време у којем се бугарски краљ озбиљно колебао у ком правцу ће окренути кормило бугарске спољне политике, према западним силама и Русији или према

⁶⁷¹ ДСПКС, књ. III, св. 5/II, бр. 551, 921-922.

⁶⁷² Исто, 922.

⁶⁷³ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 408; А. Тошев, *нав. дело*, 245.

Немачкој и Аустроугарској. Миловановић је сматрао да се у Европи „праве комбинације које у скорој будућности могу довести у питање превласт аустро-немачке на Баланском полуострву“. Нарочито је, по њему, било важно што је након последње кризе око анексије Босне и Херцеговине, Русија гледала да спречи ближе повезивање Бугарске са Двојном монархијом. Не мање битна чињеница била је та да су интереси Бугарске и Аустроугарске били у супротности, нарочито у пределу Македоније. Миловановић је био свестан да краљ Фердинанд мора „да задовољи осећај бугарског народа истичући се као представник акције балканске независности и словенске солидарности“. Са друге стране, било је потребно да врати „поколебано“ поверење код царске Русије, западних сила и међу словенским балканским народима. На тај начин би краљ Фердинанд задовољио тежње свог народа и подигао лични углед пред осталим државама и народима у Европи.⁶⁷⁴

Међутим, бугарски краљ је опрезно избегавао свако ангажовање унапред које би њему и бугарској дипломатији одузело „слободу кретања у одсутном моменту“ и које би Бугарској наметало могуће ризике који би од тог ангажовања настали. Миловановић је стекао утисак да је краљ опортуниста у толикој мери да већ својим ставом изазивао „незадовољење према себи“. Интересе свог народа и своје личне бугарски краљ није желео да подреди склапањем савеза са Србијом, јер би на тај начин „затворио себи врата“ према Аустроугарској и Немачкој. Са друге стране, Фердинанд није могао да стави на страну интересе Русије и западних сила на Балканском полуострву. Зато није хтео да „прави савез са Србијом“, не желећи у датом тренутку да привлачи превелику пажњу међу великим силама, већ је оставио као „могућност“ склапање савеза у случају потребе. Тиме би Фердинанд осигурао интерес своје државе, истакао би себе као „иницијатора и поборника таквих тежњи“, чиме би „сузбио неповерење према себи“ и повратио углед код „Русије, Словена и великих сила“. Најбољи начин за спровођење таквог плана, по Миловановићу, био је састанак са српским краљем, на српској територији, у којем би се „оставило места овим комбинацијама“. Томе је требало да послужи и пређашња посета бугарског краља Кобаонику.⁶⁷⁵

Краља Фердинанда је на београдској станици⁶⁷⁶ сачекао краљ Петар, у друштву престолонаследника Александра и Миловановића. Затим је бугарски краљ, заједно са

⁶⁷⁴ ДАС, ММ, 1909, 16. XI 1909, *Краљ Фердинад у Београду 12. XI 1909*, Ф-XXVI, 1-2.

⁶⁷⁵ Исто, 3.

⁶⁷⁶ Посета бугарског краља изазвала је велику пажњу међу становништвом Београда. На дан посете у граду се осећала „живост“, док је „свет журио железничкој станици и скупљао се пред Двором и у кнез

својим домаћинима и бугарским дипломатским представником Тошевим, отишао на Двор. Пријему на двору придружио се и Никола Пашић. Сам боравак бугарског владара у Београду, иако релативно кратак, био је садржајан. На железничку станицу Фердинанд је дошао у 14:40, а за Бугарску је кренуо у 18:55 часова. Он је, већ на самој станици, показао велико интересовање за сусрет, што су и раније Миловановићу потврдили Ризов и Тошев, приликом њихових сусрета. Сама чињеница да је краљ Миловановићу посветио сат и по времена за разговор, говорила је о поштовању које је бугарски владар имао према српском министру.⁶⁷⁷

Разговор, вођен уз чај, у опуштеној и пријатној атмосфери, отпочео је питањем бугарског краља Миловановићу о утисцима које је стекао на његовом последњем путу у западним престоницама о „балканским стварима“ и осталим актуелним питањима везаним за југоисток континента. Одговарајући на питање краљу, Миловановић је истакао да „Европа жели мир и да ту своју жељу у свакој прилици на првом месту истиче“. Са друге стране, она се за мир и боји, те да постоји „велика потреба“ да се он очува. Бојазан за мир са једне стране, била је последица изгубљеног поверења међу силама, док се са друге стране показало да су сва права била илузорна „ако их не чува довољна сила“. Европа нема „сталну политичку организацију“ која би бранила права слабијих од тежњи и амбиција појединих велики сила да своје интересе остваре „директним атаком“ на њих, поручио је Миловановић. У првом реду, као „агресивни чинилац“ у Европи мислило се на Аустроугарску, пошто она није анексионом кризом „ликвидирала жеље балканске политике“, већ је криза представљала само етапу ка њеној „превласти“ над Балканским полуострвом.⁶⁷⁸

Од агресивне политике Аустроугарске не треба страховати, говорио је Миловановић, док год на Балкану траје *status quo*. Међутим, сваким даном се све више „губи вера“ у могућност одржања тог стања, о чему је најбоље сведочи стање у Османском царству. Аустроугарска би могла да искористи то стање и крене у даљи продор ка Истоку и да на тај начин угрози независност Балканског полуострва. Стога, оне државе Европе, које желе да спрече „аустроугарску инвазију“ посвећују пажњу и

Милошевој улици да види бугарског краља Фердинанда“. „Око 2 часа после подне пред железничком станицом било се скупило неколико хиљада душа. Жандарми у парадним униформама: коњаници и пешаци, одржавали су ред пред железничком станицом и у кнез Милошевој улици, јер се радознали свет тискао да заузме што боље место“ у: *Политика*, 13. новембра 1909, бр. 2093, 2, Краљ Фердинанд у Београду.

⁶⁷⁷ ДАС, ММ, 1909, *Краљ Фердинад у Београду* 12. XI 1909, 4-5.

⁶⁷⁸ *Исто*, 5-6.

„концентришу своје интересе“ на Београд и на Софију. Да би се на те силе могло утицати, потребан је заједнички рад и Србије и Бугарске по том питању, никако подвојеност.⁶⁷⁹

Поред интересовања за ставове западних сила и Аустроугарске, краљ Фердинанд се распитивао и за однос Србије према Османском царству, нарочито према Румунији. Што се тиче односа са Османским царством, Миловановић је краљу одговорио да су у Цариграду исказали „неповерење“ поводом доласка бугарског краља у Београд. Са друге стране, Србија мора да одржава добре односе са Портом због трговине и што Европа још увек није „изгубила веру“ у њу. Што се тиче односа Србије и Румуније, Миловановић је краљу Фердинанду рекао да су односи између две државе „вазда добри“, али без велике „узајамности интереса“. Са друге стране, српски министар је изнео мишљење по којем сматра да Румунија није вољна да се веже са Немачком и Аустроугарском савезничким уговором и војном конвенцијом и да није „инфериорна политици њиховој“. Без обзира на ту чињеницу, Румунија жели да одржи „срдачан“ однос са њима и да се приближи, што је више могуће, „њиховом становишту“. У току последње кризе, Румунија није „емотивно“ гледала на проблем Србије, али није желела ни да буде увучена у сам ток догађаја. Што се тиче румунског народа, његове симпатије су биле на страни Срба, док је влада, због блискости са Бечом и „уплашености“, гледала да Монархији изађе у сусрет, „више него што је требало“. Миловановић је краљу изјавио и то да има „знакова“ руско-румунском зближавању, и да сматра да ће, након смрти краља Карола, то зближавање постати интензивније.⁶⁸⁰

Краљ Фердинад је, током своје кратке посете Београду, разговарао појединачно и са краљем Петром и са Пашићем. Са Миловановићем је тај разговор текао нешто дуже него са осталом двојицом. Једна од незаобилазних тема била је однос Османског царства са суседним државама, где су се Миловановић и краљ Фердинанд сложили да треба „рачунати на скори слом у Турској“. Миловановић је ставио акценат управо на ту „евентуалност“, због чега је споразум између Бугарске и Србије био „најпотребнији“. Једино је постизање споразума између Бугарске и Србије и њихова заједничка акција била брана од „претендената на турско наслеђе, који хоће да се богате“, на рачун „природних наследника“. У Европи се обмањују, и „сами себи уливају наде“, да ће се

⁶⁷⁹ Исто, 6.

⁶⁸⁰ Исто, 8-9.

Турска одржати, јер на Балканском полуострву не виде „никакву отпорну снагу“ страном „инвазији“, уколико се она буде одржала. Бугарска и Србија заједно би представљале потребну снагу, тврдио је Миловановић. Међутим, два суседа „нити представљају ту заједницу, нити дају наде“ да ће до искреног довора и доћи. Уколико се два народа сложе, на њих ће се „пренети интересовање“ великих сила које се тренутно указује Турској. Једино тада ће Београд и Софија „политички господарити судбином Балканског полуострва“.⁶⁸¹

На констатацију Миловановића, бугарски краљ је одговорио да је потребно „ићи опрезно“, јер је Русија још увек „немоћна“, а Аустроугарска „неповерљива“. Управо зато, надовезао се Миловановић, треба се бојати да противници интереса балканских народа не извуку корист из могућих дешавања у Турској. Зато је битно да Бугарска и Србија раде једна за другу, на одбрани „својих и општих балканских интереса“, у првом реду од „туђинских захватања“. Миловановић је изразио бојазан да је прва мета „туђинске инвазије“ Новопазарски санџак и да би његово заузимање од стране Аустроугарске било исто тако фатално за Бугарску, као и за Србију. Краљ је одговорио да је он увек био противник заузимања ма ког дела Балканског полуострва од стране „туђинске силе“ и да је увек бранио принцип – Балкан балканским народима, као први „политички принцип за све балканске државе“. Што се тиче Новопазарског санџака, Фердинанд је уверавао свог саговорника да Србија може да сматра „бугарске интересе потпуно солидарним са српским“ и да је „прожет уверењем“ да би заузимање санџака од стране Двојне монархије била „непосредна опасност и за независност Бугарске“.⁶⁸²

Бугарски суверен је упитао Миловановића да ли постоји још неки предлог који би допринео бугарско-српском зближавању, а који не би „алармирао“ Аустроугарску и осталу Европу, уз дигресију како је потребно утицати на штампу да и она ради у „духу пријатељског зближавања“. Фердинанд је посебно био осетљив на писање српских новина, како је рекао, које се према њему понашају „непријатељски“. Миловановић је упутио извињење краљу, уз опаску да на одређене листове „који не црпе своје инспирације у српским интересима“ не може да утиче. Што се њега лично тиче, он је увек био против „неправедних оптужби“ против бугарског краља, јер је он једини у Бугарској био у стању да одговори на задатак и да се ослободи од „претензија“ Двојне монархије. Комплименти Миловановића очевидно су се допали краљу који је,

⁶⁸¹ Исто, 9-10.

⁶⁸² Исто, 10-11.

потврђујући његове речи, изјавио да рачуна на важност постизања српско-бугарског споразума. Сматрајући да је у том тренутку била добра прилика, Миловановић се надовезао на краљеве утиске и изјавио како сматра да би можда прерано било, али и временски ограничено, да се „претресе“ македонско питање, али да је нужно да се утиче да престане „убилачка борба“ у Македонији и да се „утакмица води на културном пољу“. Краљ се сложио да треба „једновременно“ реаговати са обе стране да до тога и дође. Као један од предлога сарадње, које је желео бугарски краљ да чује, било је и економско питање, односно јачање економских веза између две државе, које би водило потписивању трговинског уговора на што широј основи.⁶⁸³

Након састанка, Миловановић је у својим белешкама изнео импресије о бугарском суверену, које је стекао у разговору са њим. Краљ Фердинанд је на свог саговорника оставио утисак отмене, господске појаве, велике интелигенције и искуства, са урођеним даром за политику. За Миловановића је краљ био „потпуни егоиста без принципа и предасуда, са врло мало скрупула“. На његово пријатељство и „симпатије“ се „не би смело рачунати“ ни у личним, а нарочито у политичким односима. Међутим, Миловановић сматра да су „антипатије“ у стању да утичу на његов рад, што је, по њему, била „прва слаба страна“ краља, која „потиче из сујете“. Друга слаба страна му је била „недовољно куражи“: „Он је политички играч који са малим улогом тражи много да добије“. Зато, по Миловановићу, од њега не треба очекивати да се заложи за ризична решења, осим ако га на то не „нагна лична опасност“. Са друге стране, „оно што се може од њега очекивати“ треба започети на начин „да се његова сујета не повреди“ и да се „истицању његове индивидуалности остави широко места“. Када жели да буде љубазан, краљ то и уме и тада у „себи има нечега мормонског“, што је показао према свима у својој посети Београду. Миловановић је стекао утисак да је краљ имао намеру да га „задобије и очара“, што се видело већ при првом контакту на железничкој станици. И касније, у засебном разговору на двору и чајанци, то се потврдило. Приликом разговора упућивао је комплименте Миловановићу, а и сам је „врло задовољно“ реаговао на комплименте које је добијао од њега. И на самом испраћају за Софију, са станице, краљ се поздравио са Миловановићем на начин „посве пријатељски“.⁶⁸⁴

⁶⁸³ Исто, 11-12.

⁶⁸⁴ Исто, 12-13.

Миловановић је, након краљеве посете, у личним размишљањима поставио питање, какве су „побуде“ водиле Фердинанда да посети Београд? Свакако је из разговора српски министар закључио да циљ посете није био формирање савеза са Србијом. Са друге стране, циљ није био ни ангажовање да Бугарска прихвати обавезе у „било ком облику“ према Србији, које би дале бугарској политици одређени „правац пријатељства“ и везале њене будуће циљеве са српским. Општи закључак, до кога је дошао српски министар спољних послова, био је да Фердинанд није желео да се „везује док не мора“⁶⁸⁵, или док не буде видео непосредну корист од такве иницијативе од стране великих сила. Он је, бележи Миловановић, следбених политике „слободних руку“, коју је непрекидно „врло окретно и врло успешно“ спроводио. Краљ Фердинанд се одређивао на „коју ће страну“ тек кад се могло „јасно видети која страна држи батину у руци“ и одакле је могло бити „награде и користи“. Посебне потребе којима се кретала бугарска политика, биле су као „створене“ за таква „маневрисања“ бугарског краља. Русија је, примећује Миловановић, била наклоњенија Бугарској него било којој балканској држави, сматрајући је као „своју творевину“ и радила је на очувању њених тековина. Са друге стране, Фердинанд је своје напоре посветио „задобиању“ Аустроугарске и Немачке, како оне не би стале на пут „бугарским народима и тековинама“. У том послу он није имао „никаких скрупула“, што се најбоље видело на примеру Србије, „којој се приближавао и с којом се завађао како му је кад требало за своју ствар“ код Аустроугарске. Како са једне стране непосредни интереси Бугарске, који су требали да се остваре у оквирима Берлинског уговора, пре свега проглашење независности након уједињења, нису били у „спрези“ са интересима Двојне монархије, тако је с друге стране Фердинадово држање „служило“ Бечу против Београда. Бугарска и Аустроугарска су се „пријатељски подржавале“ и заједнички развијале ову акцију.⁶⁸⁶

Заједничке акције Аустроугарске и Бугарске, Русија је са „задовољством санкционисала“. Руска балканска политика је „изгубила средства за акцију“ својим ангажовањем на Далеком истоку, и нешто раније, постизањем споразума са Двојном монархијом, 1897. године. На тај начин је препустила превласт политици Беча на Балканском полуострву и Фердинандова „тековина“, независна Бугарска, је „добила

⁶⁸⁵ Непосредно након посете краља Фердинанда Београду, у разговору са британским дипломатским представником Вајтхедом, Миловановић је саопштио свом саговорнику да је његов општи утисак био да је бугарски краљ „иако брижљиво избегавао било какав обавезујући ангажман“, очигледно желео да побољша односе између две земље до те мере да, уколико се покаже потреба за сарадњом, она може бити остварена „без одлагања или сметњи“, у: BD, IX, 1, 90.

⁶⁸⁶ ДАС, MM, 1909, *Краљ Фердинад у Београду* 12. XI 1909, 13-14.

паралелно и солидарност“ са анексијом Босне и Херцеговине, од стране Аустроугарске. Међутим, након анексије и проглашења независности, ствари су се битно измениле. Русија се вратила својој балканској политици и остваривању својих интереса на том подручју. Тада је постало за краља Фердинанда „немогуће солидарисати се са Аустроугарском уз благослов Русије“ и са надом да ће Русија то „кроз прсте гледати и опростити“. Проблем за Бугарску била је и чињеница што би незадовољство Русије уједно значило и незадовољство западних сила.⁶⁸⁷

Програм Русије и западних сила, напомиње Миловановић, подржавао је политику – Балкан балканским народима, док су, са друге стране, Немачка и Аустроугарска спроводили политику даљег продора на Исток, која је својим крајњим циљевима претила и Бугарској. Фердинад је, дакле, морао рачунати да Бугарска треба бити спремна у потпуности, чим се то укаже потреба, да се политички солидарише са Србијом. Зато је, понавља Миловановић, његова посета Копаонику и Београду требало том циљу да послужи. Краљ је, „дајући Србима доказ пријатељства и истичући себе у први ред“, желео да себе представи као иницијатора за споразум са Србијом.⁶⁸⁸

Миловановић је, узевши у обзир горе наведено, поставио себи још једно питање: може ли Србија да прими такву „игру“ краља Фердинанда? Српски министар је сумњао у искреност намера бугарског краља. Уједно је размишљао какве би мере „ваљало предузети“ како би се Србија заштитила од опасности које би из такве комбинације могле да проистекну. Миловановић је био свестан да у датом тренутку није било могуће „добити више од Фердинанда“. Као државник који је увек реално сагледавао ситуацију, он је схватао да Србија мора да се задовољи „оним што нуди“ бугарски краљ и да ради „свим силама и у свим правцима“ да се додатно ојачају везе између Бугарске и Србије. Са друге стране, као поборник вођења алтернативних праваца у спољној политици, Миловановић је радио да Србија има „отворене и друге путеве“, са другим државама. Под тиме је превасходно мислио на одржавање добрих односа са Турском и да тежи „солидарним“ односима са Аустроугарском. Никако не треба дозволити, тврдио је он, док се не стекну услови за формирање бугарско-српске заједнице, да Бугарска буде у бољим односима са Турском од Србије, нити да се она „на рачун Србије“ са Аустроугарском договори. Србија не сме играти на једну, „бугарску карту“, док Бугарска у игри има више опција. Зато је Миловановић, још док

⁶⁸⁷ Исто, 14-15.

⁶⁸⁸ Исто, 15-16.

је краљ Фердинанд био у Београду, послао депешу у Цариград да се Порти објасни да „између Србије и Бугарске нема савеза, и да са Фердинандом о томе није било речи“, као и да Србија своје пријатељство са Турском не би „жртвовала никаквим споразумом“ са Бугарском или са неком другом државом.⁶⁸⁹ Од тог тренутка Миловановић је свој дипломатски рад усмерио ка приближавању Турској, који ће у наредној, 1910. години, постати главни спољнополитички циљ његовог дипломатског деловања.⁶⁹⁰

⁶⁸⁹ Исто, 16-17.

⁶⁹⁰ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 226-227.

3.2. Утицај Русије

Почетак 20. века на европском континенту одисао је све већом подељеношћу између два блока супростављених држава. И поред тога, све до анексионе кризе 1908. године, велике силе су одржавале релативно добре односе. Привидно видна „когзистенција“ временом је прелазила у све отвореније сукобе, који ће кулминирати 1914. године, сукобом у Великом рату. Водећи фитиљ сукоба, пре свега на Балканском полуострву, била је Аустроугарска, стално подстекивана од стране Немачке. Агресивна политика, креирана на Балплацу, била је усмерена пре свега на националне интересе Србије, али је анексиона криза показала да је тај став био усмерен и против царске Русије. Ранији сукоби између Беча и Петрограда, око решавања питања османског наслеђа на југосистоку Европе, добијали су све већи замаха, због очигледног скорашњег краја османске Царевине.⁶⁹¹

Након пораза у рату на Далеком истоку 1905. године, Русија је правац деловања своје спољне политике усмерила примарно ка југу Европе, нарочито ка Балканском полуострву, које је било једино поље где је она могла да шири свој утицај. Иза тог плана крио се давнашњи сан високих државних царских кругова о запоседању Цариграда и мореуза и изласка царске флоте на топла мора.⁶⁹² Пораз од Јапана, попут кримског дебакла пола века раније, приморао је руски државни врх да крене у нови период војних реформи. Морнарицу је требало обновити и подићи на врх светског стандарда, нарочито што је Немачка као супростављена страна, још крајем 19. века кренула у реализацију тог пројекта. Значај мореуза, поред политичког питања за царску Русију, имао је кључну улогу за економски развој империје. Највећи део руског извоза ишао је управо преко Црног мора и мореуза, а услед недостатка сопствене флоте превоз се обављао страним бродовима. У време криза, током 19. века, и затварања мореуза за пловидбу, руска економија доживљавала је велике губитке. Зато је за Русију било од велике важности да ради на заштити својих интереса јачајући сопствене потенцијале, уз што мању зависност од страног утицаја.⁶⁹³

Руска политика према мореузима била је супротна опште балканској политици коју је водила. Свесна да је потпуна контрола над морузима могућа једино у

⁶⁹¹ S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*, 95-96.

⁶⁹² Isto.

⁶⁹³ B. Jelavich, *nav. delo*, 204-205.

радикалнијој промени односа снага у Европи, Русија је тежила да оствари што је могуће тешње везе са Портом. Отуда је природна реакција у елементима спољне политике Петрограда било одржавање status quo стања на Балканском полуострву. Са друге стране, балканске државе, попут Бугарске и Србије, очекивале су помоћ од Русије, укључујући и војну, за даљу реализацију својих националних програма.

И поред чињенице да је Османско царство било традиционални непријатељ Русији, у одређеним случајевима руски интереси захтевали су „антанту“ са Портом. Уговори о савезништву потписани су још 1799. и 1805. године, у време Директоријума и владавине Наполеона, док је врхунац руског утицаја у Османском царству био уговор из Ункјар-Искелесија 1833. године. Међутим, то није спречавало царске дипломате да током читавог 19. и почетком 20. века, у сарадњи са Аустријом, разрађују комбинације о евентуалној подели територија Османског царства. У периоду од 1878. до 1908. године, руски споразуми са Аустроугарском су, упркос оштрим сукобима, разграничили сфере политичког утицаја или су одржавали status quo на Балканским полуострву.⁶⁹⁴

Катастрофа у рату са Јапаном 1904/05. године и њен војни пораз, предочили су све мане руске спољне политике и њене војне моћи. Долазак Александра Извољског, 1906. године, на чело Министарства спољних послова, наслућивао је промену у начину вођења спољне политике. Свестан политичке, економске и војне слабости у којој се налазило руско Царство, након пораза на Далеком истоку, Извољски је гајио наду да ће успети да постигне значајнији успех за руску дипломатију сарадњом са Аустроугарском. У тајним преговорима у Бухлау, септембра 1908. године, са бароном Еренталом, Извољски је јефтино поклатио Босну и Херцеговину Двојној монархији, за магловито обећање да се Беч неће супростављати идеји о руском заузимању мореуза. Анексија две турске покрајине, која је уследила следећег месеца, потврдила је сву наивност руског министра и руске дипломатије. Након неуспеха током саме кризе, где су одбачени сви предлози Петрограда од стране Немачке и Аустроугарске, Русија је била принуђена да у марту 1909. године призна свршени чин, чиме је престиж царске Русије као велике силе био значајно умањен, а њен углед међу балканским државама достигао је најнижу тачку још од Берлинског конгреса. Епилог „колаборације“ Русије са Аустроугарском, током њихове тридесетогодишње сарадње на Балканском полуострву, показао се као потпуни промашај. Док је Двојна монархија постигла

⁶⁹⁴ Edward C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, Pennsylvania State University 1965, 15.

велике успехе на рачун интереса Петрограда, Русија није остварила никакве резултате. Добици Беча, територијални и политички, осигурали су Аустроугарској водећи утицај у приликама на Балканском полуострву. Ширење утицаја Монархије, даље ка југу према Солуну, претило је да угрози традиционалне циљеве руске спољне политике које је она вековима градила. Једини савезник царској Русији у обуздавању аспирација Аустроугарске ка даљем продору на југоисток Балкана могле су бити балканске државе, чији су национални интереси у великој мери зависили од агресивних планова Беча.⁶⁹⁵

Крај 1909. године, донео је нове недаће за хришћанско становништво у Македонији. Бугарски конзули су свакодневно извештавали владу у Софији о нападима турских и арбанашких чета. Поред тога, османске власти су начиниле два закона која су директно била уперена против хришћана у царству: Закон о политичким удружењима и Закон о четама у Румелијском вилајету. Закон о четама, који је почео да се примењује у октобру, мимо одобрења парламента, предвиђао је да, поред заробљених четника, и њихове породице подлежу прогону и кажњавању. Под изговором одржавања реда и мира, вршен је прогон становништва. У новембру је ступио на снагу Закон о политичким удружењима, којим су распуштене све политичке организације, осим турских.⁶⁹⁶

Сматрајући да су права бугарског народа била озбиљно угрожена овим актима, реаговала је влада у Софији. Крајем децембра 1909. године, Паприков је упутио циркулар посланствима у иностранству, у којем је дипломатским агентима наложио да код влада земаља домаћина траже интервенцију у Цариграду, како би престало са прогоном, пре свега бугарског становништва. Аустроугарска је одбила захтев, под изговором да не жели да се меша у унутрашња питања Османског царства. Велика Британија је показала више разумевања иницијативом на Порти да се успостави уставни поредак у деловима европске Турске, док су Француска и Италија преко својих дипломатских представника радиле на строгом очувању *statusquo* позиције.⁶⁹⁷ Стање у Македонији је утицало на узнемиреност и српске стране. Миловановић је, поводом разговора са Тошевим око постизања трговинског уговора између Бугарске и Србије и спремности Софије да додатно приближи свом суседу, изјавио да би, поред чињенице

⁶⁹⁵ Andrew Rossos, *Rusija I Balkan. Međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908-1914*, Zagreb 1992, 13-14.

⁶⁹⁶ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 409.

⁶⁹⁷ *Исто*, 409-410.

што је он присталица „спорих политичких метода“, волео да види „активнију и убрзанију активност“, с обзиром на „претећу ситуацију у Македонији и Албанији“. ⁶⁹⁸

Крај 1909. и почетак 1910. године донео је „ново лутање“ бугарске дипломатије. Водећи политички кругови у Софији грозничаво су размишљали о могућим правцима спољне политике које треба одабрати, како би се заштитили национални интереси. Тим поводом је, половином јануара 1910. године, Паприков имао разговор са дипломатским представником Русије, Сементовски-Кирилом ⁶⁹⁹, и војним аташеом, пуковником Леонтијевом, којима је пренео поруку да је Министарски савет донео одлуку да „иде заједно са Русијом“. Сходно новоусвојеним правцем спољне политике, од 23. фебруара до 3. марта 1910. године, краљ Фердинанд је, у пратњи председника владе Малинова и министра Паприкова, посетио Петроград. ⁷⁰⁰ Они су пред руску владу изнели план којим је требало сачинити руско-бугарску конвенцију. Између осталог, Русија је конвенцијом требало да призна проширење Бугарске у санстефанским границама у случају распада Турске и да изврши притисак на Србију да престане са својим активностима у Македонији. ⁷⁰¹

Непосредно пре краљевог пута, из Рима је бугарски агент Ризов известио министра трговине Љапчева да је руски министар спољних послова Извољски наложио својим представницима у страним престоницама, који „добро познају бугарско-српске односе“ у Македонији, да се хитно изјасне под којим би условима било могуће постићи споразум између Бугарске и Србије. Ризов је пренео, не толико оптимистичне вести, да неки од „консултованих дипломата“ нису крили своју „слабу веру“ за успех једног трајног и искреног споразума између две стране. Њихов скептицизам је проистекао из готово немогућег задатка помирења бугарских и српских интереса у Македонији. Други су, пак, сматрали да је један такав договор могућ, искључиво посредовањем Русије. Они који су најупорније заступали ту могућност предлагали су да као „база“ за такав споразум послужи аутономни статус за Македонију, која би била подељена на етничке кантоне, попут оних у Швајцарској, неутралних од Европе. „Кантонизација“ би се извршила под надзором великих сила, „на основу слободно изражене жеље“ народа у Македонији којој етничкој групи желе да припадају. Ризов је нагласио да му је особа која му је пренела информацију потврдила да се Извољском највише допао

⁶⁹⁸ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 673, *Ризов-Љапчеву*, № 57, од 15. јануара 1910.

⁶⁹⁹ Руски представник у Софији од 1908. до 1911. године.

⁷⁰⁰ Е. Стателова и др., *нав. дело* 410.

⁷⁰¹ *История на Българите*, Т. IV, 306.

овај предлог и да је он о томе хтео да размени мишљења са царем и са српским краљем при његовој посети Петрограду.⁷⁰²

Путовање краља Фердинанда у Русију била је прилика да се краљ захвали руском цару на подршци приликом признавања бугарске независности. Упоредо са официјелним протоколом везаним за посету, вођени су преговори између председника владе и министара спољних послова, Малинова и Паприкова са бугарске, односно Сазонова⁷⁰³ и Извољског са руске стране. Између две земље је постигнут договор да се сачини политичка конвенција из чије би основе дошло до постизања и војне конвенције. Бугарски предлог био је да Русија, у случају распада Османског царства, призна увећање територије Бугарске у санстефанским границама⁷⁰⁴, уз додатак градова Солуна и Једрена. Руски пројекат војне конвенције предвиђао је да Бугарска, у случају оружаног сукоба између Аустроугарске и Русије, покрене војну акцију, док се Русија обавезује да ће притећи у помоћ Бугарској искључиво у рату који она није изазвала. Циљ оваквог предлога руске дипломатије био је везивање Бугарске, као потенцијалног савезника, за могуће сукобе у неком будућем времену. Преговори су показали све разлике у ставовима две стране. Донета је одлука да преговори буду настављени, уз посредовање дипломатских представника у Софији. Током самих преговора, Сазонов и Извољски поставили су питање бугарског зближавања са Србијом и са Турском као једног од услова за постизање руско-бугарског споразума. Одговор Малинова и Паприкова био је да би они пристали на зближавање са Србијом једино под условом да руско-бугарски споразум гарантује припајање Македоније Бугарској.⁷⁰⁵

Српско посланство у Софији обавештено је о посети краља Фердинанда Русији од његовог најближег сарадника, Добровића. У владиним и русофилским круговима у бугарској престоници владало је одушевљење због краљеве одлуке. Добровић је сматрао да је било сасвим природно, након проглашења независности, да се краљ

⁷⁰² ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 673, *Ризов-Љапчеву*, №. 65, од 6. фебруара 1910.

⁷⁰³ Сергеј Сазонов (1860-1927), руски државник и дипломата.

⁷⁰⁴ Председник бугарске владе Малинов је за преговоре о политичком споразуму са Русијом направио скицу која је садржала карту са будућом границом велике Бугарске. Она се у основи поклапала са планираним границама санстефанског уговора из 1878. године. Пошто је у међувремену дошло до одређених промена у првобитним границама планиране државе, Малинов је знао да је немогуће остварити њене границе у пуном капацитету. Враћање градова попут Пирота и Врања који су били у саставу Србије, било би, како је сам говорио, „глупо“. Зато је он размишљао да границе Бугарске треба проширити на исток и југ, односно према Турској. Његова скица је предвиђала да нова граница треба да обухвати Тракију и Једрене, приближно линији Мидија-Енос, и на југу град Солун. Малинов је сматрао да без тих градова није било могуће замислити велику Бугарску, у: Кръстю Крачунов, *Външната политика на България (кабинет Малинов 1908-1911)*, Според документи, София 1931, 102-103.

⁷⁰⁵ Е. Стателова и др., *нав. дело* 410-411; А. Rossos, *нав. дело*, 37-38.

најпре упути у Петроград и Русију, а да затим обиђе и остале дворове, укључујући и српски.⁷⁰⁶

Почетак 1910. године наговестио је нове дипломатске иницијативе Србије усмерене ка постизању споразума са Бугарском. Погодна личност за дипломатско отварање Србије и за рад на ближе повезивању са суседним балканским државама нађена је у престолонаследнику Александру. Као ново лице на српском двору, престолонаследник је представљао раскид са тешким бременом које је оптерећивало династичку кућу Карађорђевића око њеног доласка на власт. Поред тога, личност наследника српске круне била је у потпуности различита од личности његовог брата Ђорђа, који је имао честе испаде усмерене ка Аустроугарској. Супротно Ђорђу, Александар је у критичним ситуацијама деловао прилично сталожено, дајући у вођењу политике предност дипломатији. Био је свестан да без добре дипломатске акције и јачања војних потенцијала није било могуће улазити у сукобе са моћнијим противницима. Не мање битан, вероватно и пресудан разлог за његов избор, била је престолонаследникова посебна веза са царском Русијом.⁷⁰⁷

Након завршетка анексионе кризе марта 1909. године, влада у Петрограду је за свог дипломатског представника у Србији поставила Николаја Хартвига⁷⁰⁸, темпераментног човека⁷⁰⁹, поборника словенске узајмности и дипломату високог ранга. Његово именовање за посланика у Београду значило је да царска Русија у вођењу своје балканске политике жели отклон од политике која је довела до њеног понижења у анексионој кризи. Доласком у српску престоницу, Хартвиг је увидео да Србија, иако мала балканска земља, може имати велику улогу у окупљању јужнословенских народа, што се уклапало у намере царске Русије о стварању ширег савеза балканских држава.⁷¹⁰

⁷⁰⁶ ДАС, МИД, ПО, 1910, Ф-III, Д-II, Пов. бр. 61, *Милојевић-Миловановићу*, 6. фебруар 1910.

⁷⁰⁷ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у ратовима за национално ослобођење*, Београд 2002, 70.

⁷⁰⁸ Николај Хартвиг (1853-1914), руски царски дипломата. Посланик у Србији од 1909. до 1914. године.

⁷⁰⁹ Димитрије Поповић наводи да је Хартвиг био интелигентан човек, активан и добар познавалац Балкана. Међутим, поред добрих особина руског дипломате, Поповић наводи и друге за које каже да су „сметале оним добрим особинама и спречавале их да добију маха“. Ту најпре наводи Хартвигову сујету и потребу да се „истакне пред другима“: „Био је недисциплинован, самовољан и ауторитативан, и хтео је да наметне своје погледе и вољу и другима, и у Београду и у Петрограду“, у: Димитрије Поповић, „Никола Хенриховић Хартвиг“, *Летопис Матице српске*, 3/1933, 239.

⁷¹⁰ Ђорђе Ђурић, Никола Хартвиг. Портрет руског дипломате у Србији 1909-1914, у: *Први балкански рат и балкански чвор*, Београд 2014, 268, 270; Исти, Руски посланик у Србији Николај Хартвиг и балкански ратови, у: *Први балкански рат 1912-1913. Историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, Београд 2015, 206.

Именовање Хартвига за посланика у Србији готово се поклопило са променама на српском двору и именовању Александра за наследника српске круне. Веома брзо, између новог руског посланика и српског краљевића развио се веома присан однос, који је значајно излазио из протоколарних дипломатских оквира. Александра је привукла непосредност и гостољубивост Хартвига и његовог дома, у којем је често боравио на ручковима, проводећи време у дружењу са Хартвиговом ћерком, Светланом.⁷¹¹

Руска балканска политика, оличена у дипломатској активности посланика Хартвига, водила се мишљу да Србија на Балканском полуострву има кључну позицију по свом географском положају, како за политику Русије према Двојној монархији, тако и према самом региону. На тај начин је руски посланик представљао „персинификацију“ промене политике Петрограда према Србији. Хартвиг је, упркос свом немачком пореклу, био велики противник политике Аустроугарске и Немачке према Србији, чега се држао до краја свог живота.⁷¹²

Почетком јануара 1910. године, у Београд је стигао позив краља Фердинанда да престолонаследник Александар посети Бугарску. На аудијенцији код краља Петра посланик Тошев је уручио позив, који је краљ са захвалношћу прихватио. Према сведочењу бугарског посланика, краљ Петар „по природи добар човек, искрено се обрадовао што је раздаљина између Софије и Београда све мања“, док је младом Александру „посебно ласкала пажња бугарског владара“. Према изричитој жељи бугарског монарха, са намером да истакне полузваничност посете, Александра је на пут требало да прати једино шеф краљевог кабинета, уз што мању свиту људи. Уједно је том приликом договорено да Миловановић касније, након планираних посета Букурешту и Цариграду, посети Софију. Престолонаследник Александар је 10. јануара, у вечерњим часовима, са својом пратњом и бугарским агентом Тошевим отпутовао за Ниш, одакле је, наредног дана, у јутарњим часовима, спрецијалним возом наставио пут ка Софији. На станици га је сачекао краљ Фердинанд, кнежеви Борис и Кирил, министри, високи официри и званичници. Током дводневне посете, у којој су српском престолонаследнику указане велике почести⁷¹³, он се вратио за Београд. Искazi

⁷¹¹ Б. Глигоријевић, *нав. дело*, 70.

⁷¹² *Исто*, 71.

⁷¹³ На бугарском двору чињене су велике припреме око саме посете. Краљ Фердинанд се потрудио да пријем српског престолонаследника буде што лепши, тако да је на двору за боравак Александра одређено најлепше оделење. Према речима првог секретара српског посланства у Софији Милојевића, начелник краљевог двора Добровић му је поручио „да пријем мора бити што је боље могуће боље

љубазности између бугарског и српског двора и повољна атмосфера која је створена приликом пута пријала је царској Русији и њеним интересима на Балкану.⁷¹⁴

Посета престолонаследника Александра изазвала је велику пажњу међу дипломатским кором у Софији. И поред објаве двора да је посета приватног карактера, међу дипломатама се веровало супротно. Иако је избегнута званична форма приликом посете, придаван јој је политички карактер. Немачко и аустроугарско посланство су од Милојевића „на врло дискретан начин“ затражили обавештења око доласка и распореду пријема, док су представници Антанте и Русије били „врло задовољни посетом“. Италијански посланик је, такође, показао задовољство, а слична реакција је дошла и од стране румунског дипломатског представника. Грчки посланик је показао „незаинтересованост“ за посету, док је једино турски представник, Асим-беј, показао „стрепњу“. Он је сматрао да се иза „приватних посета скрива једна заједничка секира за турски забран“.⁷¹⁵ Такође је и јавно мњење у Бугарској позитивно реаговало на посету. Владин орган „Препорец“ је ласкаво писао о боравку српског престолонаследника у Софији. „У српско-бугарским односима, пише „Препорец“ има, на велику жалост, тешких страница, тешких за Србију, за Бугарску и за словенство. За њих ми нисмо виновни. Но ми предајемо забораву прошлост. Убеђени смо, да су наши суседи већ сазнали своје грешке, да се они отказују од оних путева који водише не до сагласности и зближења него до раздора и конфликта. И ми са задовољством констатујемо – са задовољством ће то бити забележено од свих искрених пријатеља за одржање мира на Балканима – да благоразумље преовлађује и да се јављају перспективе за установљавање здравих пријатељских веза међу двома суседним и сродним државама“.⁷¹⁶

Задовољство посетом престолонаследника Александра бугарској престоници примећено је и у Петрограду. Извољски је, према речима српског посланика Поповића, „изјавио своју сатисфакцију“ на путу и на начину како је замишљен и како ће бити реализован. Руском министру спољних послова било је „мило“ што је цео поступак око

изведен, јер краљ воли престолонаследника као свога сина“, у: Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига IV, свеска I/I, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Цамбазовски, Београд 2012, бр. 19, 186.

⁷¹⁴ А. Тошев, *нав. дело*, 251-252; ДСПКС, књ. IV, св. I/ I, бр. 15, 183-184.

⁷¹⁵ ДСПКС, књ. IV, св. I/ I, бр. 27, 196-197.

⁷¹⁶ Исто, бр. 29, 200.

пута одговарао саветима које је давала руска дипломатија у погледу зближавања са Бугарском, али и у погледу „тактичког“ држања Србије према Турској.⁷¹⁷

Дипломатска иницијатива Србије настављена је у марту 1910. године, планираном посетом краља Петра руској престоници, његовој првој посети страном двору још од доласка на престо 1903. године. Главни креатор српске спољне политике, Милован Миловановић, добро је схватао неопходност сталних посета и непосредних контаката за давање „ширег замаха својој политици“, чиме је постао први министар који је установио ту праксу. Посета краља Петрограду требало је да прекине изолацију српске владарске династије од стране европских дворова, после трагичног збацивања са власти династије Обреновић. Да би успешно припремио посету, Миловановић је почетком марта отишао на пут у Цариград, са којег се вратио преко Софије. Мудар и срачунат, искористио је пут у Цариград како би неупадљиво дошао у Софију, његов примарни циљ пута.⁷¹⁸

У Цариграду је Миловановић, најпре, водио разговоре са великим везиром Хаки-пашом и министром спољних послова Рифат-пашом. Његов главни задатак био је да, код турских саговорника, разбије сваку сумњу да Србија „комплотира“ са Бугарском против Турске и да је између Београда и Софије формиран савез, чији је циљ непријатељско држање према Порти. Миловановић је, дајући пријатељска уверавања, појаснио посебне односе између Србије и Бугарске и бугарско држање према балканским државама уопште: Бугари се, по њему, нису показали ни према ком као „поуздани и пријатни суседи“. У непосредној прошлости задавали су бриге и Румунији и Србији. Као главни разлог за такав однос Миловановић је кривио поједине велике силе, које су им усадиле мисао „да је њихов позив бити први на Балкану“. Санстефански уговор, који је за Бугаре био увек „меродавни документ за њихова државан и народна права“, сматран је са њихове стране „актом њиховог рођења“. Фаворизовањем од стране Русије, Велике Британије и Аустроугарске, у различитим временским оквирима, Бугари су стекли навику да су они „главни наследници Турски“. По Миловановићу, у грађењу таквог става имала је удела и Турска, која је фаворизовала Бугарску, како би умирила њене „агресивне апетите“. Тиме је Турска допринела да Бугарска добије велике успехе у Македонији, чиме се створио утисак у читавој Европи да се македонско питање сматра бугарским питањем. Србија је била

⁷¹⁷ Исто, бр. 23, 192.

⁷¹⁸ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 233.

принуђена да се брани против таквих претензија, у име националних и државних интереса, али Порта није увек са симпатијама гледала на ту борбу.⁷¹⁹

Промена турског става, наставио је Миловановић, допринела је побољшању односа Србије са Бугарском, јер је македонско питање изгубило свој „акутни карактер“. Зато су, по њему, односи знатно бољи. Међутим, Србија неће „жртвовати“ своје пријатељство са Турском зарад очувања тих односа. Са друге стране, важно је било да се права српског народа на територији под контролом Турске поправе у „пуној хармонији са интересима и напретком Царевине“, али да њени интереси не толеришу арнаутско насиље, нити да форсирају бугарска права на штету српских. Велики везир се сложио са излагањем Миловановића, уз речи да је Србија „пријатни“, а Бугарска „непријатни“ сусед. Додао је да Порта неће трпети „бугарска изазивања“ и да ће без устезања подићи „бачену рукавицу“. Везир је закључио да Србију и Турску везују „заједнички интереси и заједничке опасности“.⁷²⁰

Вишедневна посета Цариграду није оставила позитиван утисак на Миловановића. Стање ствари које је затекао сведочио је да праве „регенерације“ под режимом младотурака није било. Стари систем владавине „потпуно је иструлио“, док нови није успостављен. Народи и вође у Турској, по Миловановићу, не воле се и „неће да имају ништа заједничко“. Отоманизам није могао да задобије ни муслимане, а камоли хришћане, тако да је свако одсуство верске основе муслимане цепао на различите народности са посебним тежњама. Пример за то су били сами Турци, али и Албанци, Арапи, Курди и др.⁷²¹ Миловановић је слутио да се ближи скори крај Турске, када ће им бити задат „смртни удар“. Царство се уморило и изгубило своју „животну енергију“. Био је свестан да Срби и Бугари морају спремно да дочекају тај тренутак и да буду сложни. „Нека би дао Бог да нови тренутак не пожуре много и не стигне пре него се ми и Бугарска споразумемо“, прижељкивао је Миловановић.⁷²²

Након посете Цариграду, Миловановић се упутио за Софију, где је стигао 25. фебруара у раним јутарњим часовима. У бугарској престоници чекао га је састанак са Паприковим и аудијенција код краља Фердинанда. Посета бугарском министру није дала жељене резултате. Наиме, Миловановић је у својим белешкама константовао да разговор „није имао велике вредности“ и да су у разговору обојица били „прилично

⁷¹⁹ ДАС, ММ, 1910, *Цариград и Софија*, Ф-XXVIII, 5. март 1910, 17-18.

⁷²⁰ *Исто*, 18.

⁷²¹ *Исто*, 24.

⁷²² *Исто*, 25-26.

закопчани“. Њега је највише занимала посета бугарског краља Петрограду и да ли је она допринела промени бугарског става око формирања савеза са Србијом. Међутим, од бугарског саговорника Миловановић је остао ускраћен за одговор, па се једино могао надати да ће добити више сазнања од самог краља. Сав разговор и посета Паприкову свела се на изјаве „дипломатских фраза које служе у полуслужбеним комуникацијама и декларацијама“.⁷²³ Поред Паприкова, Миловановић је водио разговор и са председником владе, Малиновим. Између осталих тема о којим се дискутовало, поменуто је и питање Македоније. Две стране су притом остале још увек на дијаметралним становиштима, Малинов је чврсто заговарао аутономни статус за поменуту област, док се Миловановић држао става о неопходности поделе Македоније на интересне сфере, којом би Србији припале Скопска и Тетовска област. Бугарски председник владе бранио је тезу о историјској и етничкој основи Македоније која је, на крају крајева, била саставни део сансефанских граница, које је повукла руска дипломатија. Са друге стране, оправданост ставова о подели Миловановић је налазио у потреби Србије да добије „морску обалу“, пошто јој је пут ка северозападу Јадрана био блокиран од стране Двојне монархије.⁷²⁴

Наредног дана, Миловановића је очекивао много повољније резултате од разговора са краљем Фердинандом. Од стране краља сачекан је врло љубазно, уз исказано задовољство што је дошло до њиховог поновног сусрета. Миловановић је, без великих увода, прешао на разговор о кључним политичким темама. Најпре су говорили о његовој посети Цариграду, где је Миловановић указао бугарском краљу на потребу да се у што је могућем краћем временском року искористити слабост Турске и да се Бугарска и Србија постарају за што „скорије разрачунавање“ са њом. Српски министар је поновио своје мишљење да ће унутрашњи немири допринети да незадовољни хришћански народи и „растројство“ муслимана допринесу убрзаном распаду Царства. Зато је Миловановић предлагао стрпљење, да Бугарска и Србија чекају повољан тренутак, уз предходно постигнут договор, и да у повољном тренутку реше балканско питање у своју корист.⁷²⁵

Краљ Фердинад је саслушао Миловановића са пажњом, сложивши се при том са његовом констатацијом о стању у Турској. Њега је посебно занимало да чује од српског министра каква је политичка оријентација Србије, односно какве је себи поставила

⁷²³ Исто, 26-27.

⁷²⁴ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 411-412.

⁷²⁵ ДАС, ММ, 1910, *Цариград и Софија*, 28-29.

здатке за будућност. Миловановић је поновио да је тај став већ познат, а састоји се првенствено у томе да Србија жели да очува своју независност у „заједници са Бугарском и Црном Гором и ослањајући се на силе чији је интерес очувати балканску независност и спремати будућност на основу принципа Балкан балканским народима“. Након одговора, уследило је муњевито питање краља о односу Србије према Аустроугарској: „Ви као да сувише кокетујете са Бечом и спремате велика пријатељства са њима“, упитао је краљ, уз консатацију да је за њега лично веома важно да буде начисто са тим. Миловановић је уверавао краља да Београд жели са Бечом да успостави искључиво нормалне суседске односе и ништа осим тога. Он је додао да је, за Србију „идеал“ да буде независна држава која ће окупити све балканске Србе, и да је, као „прва погодба“ за остваривање тог идеала, потребна солидарност са Бугарском. Свака друга солација у решавању балканског питања била би „рђава“ за Србију. Међутим, уколико није могуће остварити заједницу са Бугарском, Београд мора нужно да се окрене „мање рђавим солацијама“, а најбоља од њих било би стварање „велике српско-хрватске државе у Великој Аустрији“. Миловановић је желео недвосмислено да отклони сваку сумњу код бугарског краља о искреним намерама Србије према питању бугарско-српског зближавања. На више пута постављено питање краља Фердинанда, одлучно је одбацио могућност постизања сваког „интимнијег“ споразума између Београда и Беча.⁷²⁶

Миловановића је посебно занимало какве је утиске краљ Фердинанд понео из Петрограда приликом његове посете руском цару. Добио је одговор да је краљ био задовољан својим путем, нарочито јер је цар Николај II показао „добро расположење према балканским Словенима“ и разумевање за њихове националне интересе. Русија је, међутим, саветовала да Бугарска и Србија треба да имају добре и поверљиве односе са Портом. Краљ је сматрао да се то мора поштовати до тренутка када се стекну услови и не наступе повољније прилике за заједничку акцију два суседа. Изразио је и забринутост јер Немачка и Аустроугарска у Петрограду раде „вредније и умишљеније“ од свих, па не би требало да се „оне добре намере и тежње у погледу нас успављују или чак и измене“. На крају је краљ Фердинанд рекао Миловановићу да ће даље кораке у правцу зближавања наставити након предстојеће посете краља Петра и српске делегације Русији.⁷²⁷

⁷²⁶ Исто, 30-31.

⁷²⁷ Исто, 31-32.

Враћајући се са пута Оријент експресом ка Београду, Миловановић је, сумирајући своје утиске о карактеру бугарског краља, у својим белешкама забележио: „Одиста паметан, обазрив, смишљен и лукав, врло лукав. Али зато у својим поступцима и комбинацијама ипак неодређен. Та неодређеност што га његово рођено лукавство с префињеном моћу опажања заведу са главног питања на ситнице и узгредности. Он је, рекао би човек, просто већ изгубио моћ да иде правим путем напред, него прави сам себи серпетине и на равнини где се на домак ока не види никаква препона. Поред тога његово ликовство толико избија, постаје толико доминантно над њим самим и над свим његовим поступцима и тамо где ничем служити не може, да контакт с њим изазива неминовно неповерење, осећај несигурности што смета његовим успесима и што у мени ствара уверење да он неће бити у стању створити ништа велико; то су; поред овог што поменух, још и његова сујета и нарочито његова неодважност“.⁷²⁸

Посета Цариграду и Софији није донела жељене резултате у погледу зближавања Бугарске и Србије. Са тим у вези, посета краља Петра Русији, у пратњи Пашића и Миловановића, требало је да представља нови замах, ветар у једра преговорима између две државе. За Милована Миловановића и његов концепт српске спољне политике, посета је представљала најзначајнију етапу у дотадашњем раду на решавању стратешких проблема Србије.⁷²⁹ Краљ Петар је кренуо на пут у Петроград, недуго након посете краља Фердинанда руској престоници, где је са својом пратњом стигао 22. марта 1910. године. Сам дочек српског краља одисао је топлином и протекао је у пријатељском тону. Српски суверен је, за разлику од бугарског краља, уживао поверење како високох дворских кругова, тако и самог цара Николаја II.⁷³⁰

Током посете, Миловановић је, заједно са Пашићем, поред учествовања на манифестацијама, свечаностима, свечаним ручковима и здравицама, вредно радио и на реализацији политичких питања. На састанку са Извољским, 23. марта, обојица су му изнели спољнополитичке циљеве Србије, уз молбу да руска дипломатије узме активније учешће у покушајима да се Бугарска приволи на споразум. Том приликом су Пашић и Миловановић од Извољског добили, први пут, признање да је Санстефански уговор био неправедан према Србији, а да је за створену „пат позицију“ у преговорима крива Бугарска. Русија, наравно, није могла јавно да осуди уговор и да га сасвим

⁷²⁸ Исто, 35-36.

⁷²⁹ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 234.

⁷³⁰ А. Rossos, *nav. delo*, 38-39.

одбаци, јер је он ипак био њених руку дело. Зато је Извољски предлагао „средњи пут“, којим би Санстефански мир остао службено основа руске балаканске политике, али би, у исто време, био повргнут озбиљним променама, како би задовољио интересе Србије, који су, у доба његовог настанка, били напуштени.⁷³¹

Наредног дана Миловановић је, у друштву Пашића, био примљен у посету код председника владе, Столипина. Главна тема разговора била је последња криза на Балкану и њен несрећан завршетак. Столипин је изразио жаљење што је Русија била неспремна за сукоб са Немачком и Аустроугарском и што није успела да спречи анексију Босне и Херцеговине. Он је изнео уверење да се Русија подједнако интересује за судбину Бугарске и Србије и да ни у ком случају не би пристала да се интереси Србије жртвују зарад бугарских интереса. Столипин се залагао да се између два народа постигне споразум по „правичној основи“ и да они заједничким снагама стану у одбрану својих националних интереса. И он је, као и Извољски, саветовао да се учини све што је могуће да се избегне „неповерење турско“, односно да се не отварају нова питања и заплети који би изазвали рекацију Порте. Са тим у вези, похвалио је пређашњу мисију Миловановића у Цариград као веома корисну.⁷³²

Након састанка са Столипином, Миловановић је истог дана имао нови састанак са Извољским, у Зимском дворцу у Петрограду. Миловановић је, по договору од претходног дана, свом саговорнику предао једну формулу на француском језику, која је садржала корекцију Санстефанског уговора и којом су узети у обзир и српски интереси. У суштини је формула, узевши у обзир историјска и национална права, требало да гарантује Србији територије јужно од Качаника и Шар-планине, како би успела да изађе на море преко истока Јадрана и тиме обезбеди довољно залеђе које би јој гарантовало независност. Одрицањем од горњег дела Вардара, Бугарска би допринела очувању независности Балкана и својој безбедности. Извољски је изјавио да је још рано да се изађе са формулом пред Бугаре, јер је тешко да им се саопшти „истина која ће им бити горка“. Најпре је потребно, тврдио је, да се пред њих изађе са нечим неодређенијим. Миловановић је, као додатни прилог, предао Извољском карту са уцртаним границама српских претензија коју му је за ову прилику у Београду израдио Јован Цвијић. Сутрадан је Миловановић редиговану формулу предао Извољском, приликом ручка у Царском селу, која није прецизније одређивала захтеве

⁷³¹ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 234-235; А. Rossos, *nav. delo*, 39; Димитрије Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, *Историјски часопис*, 9-10 (1959), 472.

⁷³² ДАС, ММ, 1910, *С краљем у Петрограду и Цариграду*, Ф-ХVI, 9. мај 1910, 32-33.

Србије, већ је садржала позив за „правично и широко задовољење захтева Србије, заснованих како на етнографским и географским аргументима, тако и на хитним економским потребама, које су суштински услов њене независности, а последично и независности Балкана уопште“.⁷³³

Миловановић је, током посете Петрограду, искористио повољан моменат да у разговору са царем Николајем II сазна његово мишљење о актуелним темама које су биле значајне са судбину Србије и Балканског полуострва. Након свечаног ручка 25. марта, приређеног за госте у царском селу, цар је, наочиглед свих присутних, пришао Миловановићу, одвео га на сред сале и са њим разговарао пуних четрдесет минута. Цар је Миловановића уверевао да је он веома заинтересован за Балканско полуострво, нарочито за Србију. Изразио је посебно жаљење за начин на који се завршила анексиона криза, која је на њега оставила „тежак утисак“. У приликама у којима се тада налазила Русија, њен пораз у сукобу не би донео ничег доброг Србији за дужи период. Цар се захвалио Миловановићу и рекао да је урадио све што је могао да заштити српске националне интересе и да се тиме „разголетило потпуно насилништво аустроугарско у својој ругоби“. Уједно је потврдио да је својим попуштањем у кризи Русија „осетила тешку повреду свога достојанства“, схваћену као атак на „њене словенске осећаје и на њене крупне државне интересе“. Руски цар је уверавао Миловановића да је Русија у прошлости преживела и веће кризе и да је из њих излазила још „јача и прекаљенија“, те да ће тако бити и сада, а да ће се у то Аустроугарска и цела Европа „уверити брже него што мисле“. Мир је потребно сачувати бар још пет година, говорио је цар, након чега ће Русија моћи са сваким с ким буде требало „друкче говорити“. Стога је потребно одржавати мир, избегавати спорове и сукобе са Двојном монархијом, „уливати поверење“ Турској и споразумети се са Бугарском. Споразум Београда и Софије не треба да буде усмерен против Турске, већ да буде гарант заједничке одбране и спречавања свега што може да угрози мир на Балкану. И цар је поновио став, који је Миловановић већ чуо од својих предходних саговорника у Петрограду, да Русија не даје предност Бугарској „на штету Срба“, да је њен балкански програм независност балканских држава и да не тражи никакве надокнаде за себе на Балкану, а неће дозволити ни да друге силе „заузимају балканску земљу“. Једно од најважнијих питања за царску дипломатију је статус мореуза Босфора и Дарданелија, за које је важно да буду у руским рукама. Резимирајући на крају, цар је

⁷³³ Исто, 34-36.

поновио да је једино битно да се по сваку цену сачува мир наредних година и да се исхитреним поступцима не изазивају Турска и Аустроугарска. Миловановић је добио уверавања да је цар задовољан политиком Србије, те да може да рачуна да њене интересе „неће изгубити из вида“.⁷³⁴

Посета краља Петра и српске делегације Петрограду показала је своје прве резултате веома брзо. Настојећи да очува стечене позиције у Србији, као свом главном упоришту на Балканском полуострву, али и да придобије Бугарску за „антиаустријски блок“, руска дипломатија је настојала да нађе компромисно решење које би задовољило интересе обеју страна. Прихватање искључиво бугарских захтева, базираних на Санстефанском уговору, значило би одбијање Србије, стога је руско Министарство спољних послова уважило српске захтеве за територијалним проширењем. Са тим у вези, Извољски је усмерио напоре са циљем да убеди бугарског краља и владу у Софији да пристане на одређене уступке. Почетком априла Министарство спољних послова Русије сачинило је текст политичке конвенције између две земље, коју је одобрио и цар Николај II. У документу се наводи да, уколико Турска не успе да се реформише и на Балканском полуострву дође до промена, као последица њеног распада, Цариград и мореузи ући ће у интересну сферу Русије. Бугарска има право да шири своју територију у границама Санстефанског уговора, укључујући и град Солун. Што се тиче Србије, она ће своју територију проширити ка Јадранском мору са довољно копненог простора према унутрашњости земље. Уговором је предвиђено да ће наведене обавезе бити неважеће уколико једна од страна предузме самосталне кораке кршећи тренутну ситуацију, без знања и сагласности друге стране. Предвиђено је да споразуму буде додата и посебна војна конвенција.⁷³⁵

Руски предлог конвенције у значајној мери је „охладио наде“ у Софији, нарочито јер у њему није било помена да Једрене уђе у састав будуће бугарске државе. Осим тога, остало је нејасно докле би се простирала западна граница Бугарске, што је посебно бринуло бугарску владу. Са друге стране, додатну бојазан је представљала чињеница да нису прецизиране ни тачне границе будућег ширења Србије. У инструкцијама које је Извољски дао руском дипломатском представнику у Софији, Сементовски-Кирилу, наводи се да текст у конвенцији који се односио на Србију одражава жељу њених државних кругова да од македонског простора добију „довољно

⁷³⁴ Исто, 40-43.

⁷³⁵ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 412-413.

простора” који би српској држави гарантовао „трајни положај на западном делу Полуострва”. Руска дипломатија је овим предлогом изразила уверење да би значајним увећањем бугарске територије она пристала на одређене уступке у Македонији. Слична сазнања добио је и Тошев у разговору са Хартвигом, који му је изјавио да руска влада жели да дође до споразума који би био прихватљив за обе стране. Међутим, Тошев је Хартвигу изјавио да је свака комбинација која би Србији омогућила било какав утицај и права јужно од Црне Горе и Шар-планине, осуђена на пропаст и да би до споразума могло лако да се дође када би се Србија „задовољила” територијама северно од поменуте границе, која раздваја српски од бугарског елемента.⁷³⁶

Руски нацрт конвенције изазвао је нелагоду у Софији, при чему је влада изразила озбиљне замерке на предвиђени текст. У дугим разговорима између Малинова и Паприкова са руским дипломатом С. Кирилом и пуковником Леонтијевим, бугарска страна није одустајала од својих ранијих захтева изнетих још при посети краља Фердинанда Петрограду. Током маја 1910. године, бугарска влада је изнела свој предлог конвенције у којем је инсистирало да Једрене припадне Бугарској и да територијално проширење Србије не сме да пређе природну границу северне Македоније, означене у Санстефанском уговору. Предвиђена је и допуна војне конвенције која би предвиђала да, услед ничим изазваног напада Румуније на Бугарску, руска армија притекне у помоћ Бугарској и да се ограничи број руских војних пуномоћника у бугарској војсци.⁷³⁷

За Бугарску је закључивање војно-политичког савеза са Русијом било од прворазредног значаја. Руски дипломатски план о формирању блока балканских држава је, поред стуба који би чинили Бугарска и Србија, предвиђао и прикључивање Турске, када би се за то стекли услови. Са тим у вези је краљ Фердинанд, са министрима Малиновим, Паприковим и Љапчевим, у марту посетио Цариград. Посета је организована без неке претходне припреме, јер је краљ желео да у турску престоницу стигне пре краља Петра који је, након посете Петрограду, намеравао да свој пут настави у правцу Турске. Дочек и сама посета бугарског краља протекла је у свечаној, али не превише срдечној атмосфери. Између осталог, разговарало се о решавању проблема који су оптерећивали билатералну сарадњу две државе. Поред

⁷³⁶ Исто, 413; Е. Стателова, За българо-сръбските отношения в периода 1909-1911 г., 32; ЦДА, ф.3, оп. 8, ае. 1696, № /, Тошев-краљу Фердинанду, од 4. априла 1911.

⁷³⁷ Елена Стателова, Руско-български политически отношения 1908-1912, *Исторически преглед*, 2/1973, 11-12.

тога, разматрана су и питања која су била значајна за будуће повезивање, попут изградње железничке пруге до Куманова, склапања новог трговинског уговора, статуса Егзархата и др. Нажалост, разговори нису дали жељене резултате. Ни по једном питању није постигнут договор са Портом, што је указивало да власти у Цариграду нису озбиљно рачунали на политику зближавања са Бугарском.⁷³⁸ Турске власти, такође, нису мислиле да је наступио моменат за решавање националних питања. У дипломатским круговима, сматрано је да су двојаки разлози за посету водили краља Фердинанда да се одлучи на тај потез. Најпре, лични разлози, по којима је краљ имао обичај да себе истиче пред осталим балканским владарима, а затим и очигледна његова намера да се тим потезом задовољи и Русија, као предлагач идеје о приближавању Турској, и домаћи „шовинистички“ кругови у Софији, пред којима је краљ желео да олакша свој положај. У политичким турским круговима осећало се да је краљ Фердинанд дошао у Цариград „по туђем савету и као слабији, из неке нужде“. Иако је Фердинанд примљен срдечно од турских власти, било је очигледно да је тај пријем био „на штету његова престижа као јучерашњег најопаснијег непријатеља Турске“.⁷³⁹

О утисцима везаним за посету бугарске делегације Цариграду, први секретар српског посланства, Милојевић, сазнао је лично од Паприкова. Између осталог, Паприков је изјавио како је посета „поред свег спољашњег бљеска“ оставила бугарско-турске обавезе углавном неизмењене. Главни утисак који је стекао био је тај да су Турци желели да краљу и министрима покажу своју војничку спремност, па и могући одговор у случају „бугарског изазивачког држања“. Краљ је, говорио је Паприков, био и увређен што је на сваком кораку сретао војнике, тако да је све личило на унапред приређену представу. Уједно је био и изненађен што је војну смотру чинило 30.000 војника, што је личило на праву ратну демонстрацију.⁷⁴⁰

Након успешне посете Петрограду, српска делегација, на челу са краљем Петром, наставила је своју дипломатску мисију одласком у Цариград, где је пристигла 4. априла 1910. године. Посета краља и министара изазвала је велику пажњу у турској престоници, што је представљало добар знак у побољшању односа између две државе.⁷⁴¹ Српски министри Миловановић и Пашић, као главни актери у преговорима, водили су важне разговоре са турским представницима и великим везиром Хаки-

⁷³⁸ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 414; *История на Българите*, Т. III, 157.

⁷³⁹ ДСПКС, књ. IV, св. I / I, бр. 167, 437.

⁷⁴⁰ ДАС, МИД, ПО, 1910, Ф-III, Д-II, Пов. бр. 118, *Милојевић-Жујевућу*, 18. март 1910.

⁷⁴¹ М. Војводић, *Србија и Турска 1878-1914*, 225.

пашом. Поред устаљене дипломатске праксе, у оквиру које су обе стране изразиле жељу за учвршћивањем добрих односа, нарочито су била важна два питања о којима је требало расправљати: јадранско питање и трговински уговор. По питању изградње Јадранске железнице, Порта је одбацила сваку могућност страних концесија и гарнција за изградњу исте. Велики везир је изјавио да ће Јадранску и све остале железнице које ће се гардити у будућности, градити искључиво турска предузећа.⁷⁴² По питању трговинског уговора, обе стране су изразиле сагласност да, у најскорије време, почну преговори о новом трговинском уговору, како би његов садржај могао да се нађе на некој од следећих седница парламената обе земље на којој би био ратификован.⁷⁴³ Након посете Цариграду, краљевска свита се вратила за Београд, преко Свете Горе, Солуна и Скопља. Иако мисија у турској престоници није донела значајније резултате, остављено је доста простора да се односи са Портом унапреде. Смишљен повратак краља и министара преко Македоније, требало је да има посебан ефекат на краља Фердинанда око наредних корака у преговорима.⁷⁴⁴

Након дипломатских мисија у Петрограду и Цариграду, Миловановић је у својим белешкама забележио да је прави циљ његовог деловања био да се између Бугарске и Србије „створи тесна заједница, пуна солидарности за решавање балканског питања“. То је било могуће, писао је он, једино ако се Бугари увере да македонско питање није искључиво бугарско. Србија мора да добије право на горњи ток Варадара до Демир капије, чиме би у интересној сфери Србије остало, осим Куманова и Скопља, и Паланка, Овче поље, Велес, Прилеп и Охрид. Бугари, наставља даље Миловановић, „неће још с тим да се помире, него се заносе мишљу да могу склонити Србију, да се одрече на свако право јужно од Качаника и Шаре“. Поред зацртаних циљева које треба остварити у будућности, Србија мора да се постара о „задовољењу потреба садашњости“. Те потребе, по Миловановићу, захтевале су добре односе са Турском. Србији је био циљ да се очува мир на Балканском полуострву, нарочито да се Турској не стварају потешкоће које би могле „превремено изазвати унутрашњи слом са свим његовим катастрофалним последицама“. Русија је, такође, наводи Миловановић, пратећи свој интерес, мудро проценила да у случају слома Турске нема довољно снаге да се на Балкану супростави „средњеевропским такмацима“. Бугарска је, пак, желела да „што пре створи катастрофу“ из које би извукла користи више од свих осталих

⁷⁴² ДАС, ММ, 1910, *С краљем у Петрограду и Цариграду*, 44-45.

⁷⁴³ М. Војводић, *Србија и Турска 1878-1914*, 225.

⁷⁴⁴ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 236.

балаканских држава. То показује да је Србија, по Миловановићу, била ближа политици Русије него Бугарска.⁷⁴⁵

Сумирајући и анализирајући утиске, Миловановић је одредио даље правце српске политике коју треба водити: од „турског пријатељства“, које је још увек био центар српске политике, треба извући националне и економске користи. Са Турском одржавати добре односе, по могућству боље од Бугара. Миловановић је показао и одређену дозу лукавства, тврдећи да у случају потребе треба посегнути за „каквом згодном интригом“ у циљу удаљавања Бугара од Турске. У исто време, треба тежити да односи са Бугарском буду добри у што већој мери, како пријатељство са Турском не би створило „оштар расцеп“ између Београда и Софије. У погледу сарадње са Русијом и Аустроугарском, Миловановић је сматрао да је Русија подржавала циљеве Београда према Балкану и Турској, док са Бечом треба одржавати економске везе, чинити „ситне услуге“ и избегавати све што може изазвати неповерење. Миловановић није сумњао у крајњи исход његове дипломатске игре. У белешкама је забележио: „Мене дакле, и Беч сматра поготову за аустрофила, док ми се у Петрограду и Цариграду поклања пуно поверења у Софији рачунају са мном као с убеђеним присталицом српско-бугарске заједнице. У овој првој партији која се одиграла приликом путовања српскога и бугарскога краља у Петроград и Цариград између Србије и Бугарске ја сам надмудрио и победио Фердинанда“.⁷⁴⁶

⁷⁴⁵ ДСПКС, књ. IV, св. 1/ I, бр. 224, 543-544.

⁷⁴⁶ ДАС, ММ, 1910, *Белешка: После Краљевог пута и мог пута у Цариград*, Ф-ХVI, 17. IV 1910, 19-20.

3.3. Албански правац

Албанско питање се као актуелно на међународној сцени појавило у другој половини 19. века и од његове појаве играло је важну улогу на простору Балканског полуострва. Берлински конгрес из 1878. године у одређеној мери је отворио питање решавања националних интереса свих балканских народа, изузев албанског. Последица тог приступа лежала је у чињеници да су велике силе порицале посебност албанског народа. Већина албанског становништва на Балкану је, као исламизирани елемент, била лојална османским властима, у рату и у миру, те су као такви сматрани Турцима. И поред појединих случајева устанака Албанаца током 19. века против османских власти, побуне су готово увек биле усмерене на појединачне мере османских власти, а не против самог Царства као таквог. Османско царство било је за припаднике албанског народа гарант очувања њиховог идентитета и опстанка пред налетом ослободилачких идеја хришћанских држава на Балканском полуострву током 19. и почетком 20. века.⁷⁴⁷

Берлински конгрес дао је „европски мандат“ Аустроугарској да окупира Босну и Херцеговину, која је до тог времена била још увек османска територија. Истовремено су војни гарнизони Двојне монархије распоређени на територију Новопазарског санџака, у циљу заштите њених нових граница. Окупацијом Босне и Херцеговине посебно су била угрожена права и интереси српског народа, што је проузруковало стратешко окретање Србије и Црне Горе ка преосталим територијама Османског царства на Балканском полуострву. Поред њих, то исто право су полагале Бугарска и Грчка. У својеврсном одмеравању снага, балканске државе суочиле су се са „питањем граница Албаније“, док су албанске елите временом тражиле „признање сопствене посебности“⁷⁴⁸. Велике силе, пре свих Аустроугарска, Русија и Италија, све више су предвиђале настанак албанске државе у међусобним уговорима.⁷⁴⁹

⁷⁴⁷ Петер Бартл, *Албанци. Од средњег века до данас*, Београд 2001, 94.

⁷⁴⁸ Својеврсни отпор планираним поделама територија које су насељавали Албанци јавио се већ након закључивања мира у Санстефану. Део угледнијих представника албанског народа у Цариграду основао је Централни комитет за одбрану права албанске нације, који је крајем маја 1878. године изнео проглас у коме је наведено да „албанска земља треба да остане Албанцима“. У циљу даљих акција Комитет је 10. јуна сазвао скупштину албанских првака у Призрену коју су чинили представници албанског народа са целог Балканског полуострва. Скупштина је донела одлуку о формирању Албанске лиге, која је по месту одржавања скупа названа – Призренска лига. За председника лиге изабран је Иљаз Дебар. Циљ лиге био је да се апелује код представника великих сила укаже на жеље албанског народа. Други начин борбе предпостављао је оружје као средство реализације, у: П. Бартл, *нав. дело*, 94-95.

⁷⁴⁹ Душан Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896-1914)*, Београд 2021, 19-20.

Албанско питање посебну важност имало је за генезу српско-бугарских односа, од његовог отварања, до формирања албанске државе 1912. године. Поред њих, живо интересовање показивали су остали балкански народи, али и велике силе, као неизоставан фактор у решавању замршених односа на Балкану. Политика Бугарске и Србије према албанском питању, крајем 19. и почетком 20. века, била је нераскидиво повезана са политиком великих сила према целом Источном питању. Блоковско прегруписивање сила и њихова жеља за поновном расподелом колонија, укључујући и Балканско полуострво, наишло је на отпор Бугарске и Србије, у виду припрема две државе за сопствену одбрану, и њиховим настојањем да балканско питање реше у сопствену корист. Два акутна питања за Бугарску и Србију, македонско и албанско, на која су се за Србију надовезивала и питања Старе Србије и Новопазарског санџака, у највећој мери била су угрожена од надлазеће опасности немачког и аустроугаског „продора на Исток“. Поред тога, честа анархија, злочини над хришћанским становништвом и општа несигурност на територији европске Турске, у циљу отоманизације под младотурским режимом, условљавали су Софију и Београд на одлучнију акцију у циљу очувања националних интереса. Посебну бојазан изазивала је могућност да Аустроугарска не искористи албанско питање као одличну прилику за задовољење својих аспирација и даље надирање ка југу Османског царства.⁷⁵⁰

Аустроугарска политика на Балкану, између осталог, подразумевала је јачање и одржавање албанског положаја унутар османског царства, из чега би, када се за то укаже повољна прилика, настала албанска држава. Један од најважнијих разлога за вођење такве политике био је све већи антагонизам Беча према Србији и Црној Гори, које су сматране за део „руског стратешког прстена“. Током 1896. године Двојна монархија је усвојила курс према којем је требало оформити аутономну Албанију, под њеним протекторатом, на челу са страним принцем. Нова политика према албанском питању условила је издвајање већих новчаних фондова за обнову и градњу школа, римокатоличких цркава, за финансирање црквеног клера итд. Главни креатори новопрокламоване политике били су тадашњи министар спољних послова Голуховски, министар финансија Калај и Јулиус фон Цвидинек, добар познавалац балканских

⁷⁵⁰ Đorđe Mikić, *Srpsko-bugarski odnosi i Albansko pitanje (od 1909. do 1912. godine)*, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, 2, 19.

прилика. Настанак Албаније, према идејама њених твораца, требало је да буде „клин“ између Србије и Црне Горе.⁷⁵¹

Прва одлука донешена у правцу вођења нове политике према албанском питању донешена је новембра 1896. године и односила се на успостављање нових конзулата Монархије у Албанији. Уједно је решено да се са Грчком развије заједничка активност у областима под њених утицајем, како би се спречило да Италија, такмац Беча на Балкану, запоседне те крајеве. Калај је као кључне разлоге за политику Аустроуграске у пределу Албаније подразумевао заустављање аспирација Италије на источну обалу Јадранског мора, сузбијање руског утицаја на целом Балкану и избегавање окруживања од земаља које су под руским утицајем. Пошто је Калај био свестан да унутар самог албанског народа постоје разлике, од припадности различитим конфесијама, до чињенице да нема државне традиције на коју се могу позвати, предлагао је да рад Монархије крене са католицима, али без запостављања муслиманског становништва. Помоћ коју би Беч слао албанском народу, поред финансијске, предвиђао је и слање оружаних средстава, нарочито у граничним пределима према Црној Гори, а све у циљу задобијања поверења Албанаца у Аустроугарску. И на остале две конференције о албанском питању, вођеним крајем 1896. године, распављало се о кључним тачкама будућег спровођења политике Беча према Албанији. Између осталог, требало је посебно радити на стицању угледа Двојне монархије међу албанским становништвом путем објављивања текстова који би служили подизању националне идеје, подршком сиромашним слојевима албанаца и заузимањем бечке дипломатије пред османским властима у корист интереса Албанаца. Из редова албанског народа требало је одабрати најспособније појединце који би били послати на школовање у Аустроугарску, уз истовремено формирање јединственог писма. Потребно је било посебну пажњу обратити на муслимане, послати финансијску помоћ муслиманским племенима на северу и појачати конзулски рад на терену под њиховом контролом. Уједно је код албанских племена требало јачати свест о неопходности сарадње муслимана и католика, као услова за стварање „одрживе Албаније“.⁷⁵²

Албанско питање је, као што смо напоменули, играло важну улогу у политичким односима Бугарске и Србије и било је диктирано у складу са интересима великих сила на Балканском полуострву. Нарочито је његов значај постао изражен у

⁷⁵¹ Д. Фундић, *нав. дело*, 66-67.

⁷⁵² *Исто*, 67-68, 71.

првој деценији 20. века, приликом интензивирања дипломатског рада на формирању политичког савеза између Софије и Београда. Са тим у вези, аспект посматрања односа два балаканска суседа према албанском питању нужно упућује на поглед кроз призму ширег, међународног аспекта проблема на Балкану, кроз доминантну улогу две најинтересованије силе за поменти простор – Русије и Аустроугарске.

Младотурска револуција, из јула 1908. године, у веома кратком временском раздобљу је, од великих очекивања њених твораца, постигла сасвим супротан ефекат. Уместо да залечи постојеће ране, револуција је чврстим курсем отоманизације државе постала средство којим су гушени национални покрети покорених балканских народа, чиме их је окренула против себе и својих интереса. Проглашењем независности Бугарске у јесен исте године, отворила се могућност ратног сукоба између дојучерањег потчињеног и бившег господара. Под реалном претњом од избијања рата, врховни штаб бугарске армије разматрао је прве планове и могуће правце војних дејстава. Вођена војним и политичким околностима, новопроглашена Бугарска размишљала је о различитим географским правцима свог деловања. С тим у вези, штаб је одредио два правца према којима треба извршити акцију: ка Једрену и Тракији, у циљу ослобађања великог броја бугарског становништва, и у правцу Македоније, као примарном мотиву за почетак рата, где је било потребно да се дубље продре у њену територију.⁷⁵³

Реализација замишљеног циља пред своје извршитеље поставила је „судбоносну дилему“ о избору потенцијалног савезника. Штаб бугарске армије је, тим поводом, у строго поверљивом писму упућеном Министарству спољних послова, навео да ће бугарске снаге у свом деловању у Македонији наићи на вишеструко надмоћније османске снаге, те је неопходно, да би се избегла катастрофа и да би се осигурао успех војске, у овом правцу „тражити подршку велике силе“. Ситуација је налагала да се мора направити избор и на самом терену у добијању подршке Срба или Албанаца, при чему су војни кругови у Софији били свесни да би закључивање бугарско-српског споразума значило одрицање од „већег дела Македоније“.⁷⁵⁴

Анализирајући опцију сарадње са Србијом, оперативни кругови бугарске армије су, у извештају упућеном министру спољних послова Паприкову, предвидели да би у оптицају сарадње Србија могла да укључи у дејства око 150.000 војника што би,

⁷⁵³ Георги Н. Георгиев, *Българо-албански политически отношения (1908-1915)*, София 2019, 19.

⁷⁵⁴ Исти, Идеята за българо-албанско съглашение в навечерието и по време на балканските войни 1912-1913, *Исторически преглед*, 5-6/2012, 16.

заједно са бугаским снагама, обезбедило надмоћ на западном фронту у односу на османске војне снаге. Међутим, као што смо већ навели, опција сарадње са Србијом повлачила је за собом одрицање од већег дела Македоније, што је било довољан разлог да се одбаци савез. У другом случају, иако је војни савез са Албанцима деловао парадоксално, војни кругови су сматрали да није био крајње немогућ и да би, поред војних, имао и политичке бенефите за Бугарску. Анализирајући ситуацију на Балкану, војни врх је дошао до закључка да је поред територија постојећих независних држава, попут Србије, Бугарске, Румуније и Грчке, постоји још османских поседа који представљају могући извор сукоба међу њима. Грчка је претендовала на Епир и део Македоније, Србија је такође желела македонске поседе које је сматрала својим наслеђем, Бугарска је желела целу Македонију и Једрене. Такође, велике силе, попут Аустроугарске и Италије, имале су своје посебне интересе у Македонији и Албанији. Етнографска карта Балканског полуострва била је насељена разним народима, али су једино Бугари и Албанци чинили „компактну масу“, док су остале националности биле у незнатној мањини. Додатни разлог који је ишао у прилог сарадње са Албанцима, по војним круговима, лежао је у чињеници да албанско становништво никад у потуности није било потчињено османским властима. Висока порта је своју власт међу њима спроводила преко вођа кланова, користећи се и подмићивањем, што је у знатној мери утицало да национална свест међу Албанцима буде на нижем нивоу. У садашњем тренутку, наводи се даље, ситуација се променила у смислу буђења националне свести Албанаца, чему је допринела и борба македонских Бугара и агитација албанских делатника. Албанска писменост која се ширила међу становништвом и листови на албанском језику, укључујући и „Дриту“, која је излазила у Софији, додатно су утицали на развој националног покрета међу Албанцима. Отварање школа и формирање тајних комитета постепено су ојачали позицију албанског народа, чиме је национална идеја пустила „корене“ и проширила се на многа места широм Балкана насељена албанским становништвом.⁷⁵⁵

У закључку анализе наводи се да је политичко јачање албанског покрета створило баријеру страним претензијама на територију европске Турске. Једино су два племена, Бугари и Албанци, остали да се боре против османске власти за потпуну независност и поред заједничког непријатеља, Османског царства, њихови интереси су

⁷⁵⁵ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ас. 173, *Штаб бугарске армије-Паприкову*, №. 1146, од 4. децембра 1908; Илиана Илиева, *Албанският въпрос (1908-1912) през погледа на българските дипломати*, София 2013, 95-96.

угрожени претензијама суседних држава. Тежње два народа у потпуности осликавају принцип „Балканско полуострво за балканске народе“.⁷⁵⁶

Министарство спољних послова Бугарске, након три месеца, одговорило је, почетком марта 1909. године, на предлог Министарства војног, о могућем склапању савеза са Албанцима. Пошто је, у том тренутку, дошло до озбиљних промена у политичким приликама на Балканском полуострву и признања независности Бугарске од стране царске Русије, а до краја априла и осталих сила и Порте, ово питање није више било политички актуелно и значајно.⁷⁵⁷ Министарство је, разматрајући могућност савеза са Албанцима, дошло до закључка да упркос „буци“ коју они дижу око свог националног покрета, народна самосвест још увек није развијена у довољној мери да би се издојили у посебну нацију. Међу Албанцима, наводи се у извештају, нису исте аспирације по националном питању и разликују се према вери, обичајима, подручјима на којима су насељени. Управо је то разлог њиховог фрагментисања, једни нагињу хеленизму, други исламу, трећи су одани албанској идеји, а има и оних који су под великим утицајем Аустроугарске и Италије. Стога је Министарство спољних послова сматрало да није могуће постизање споразума са Албанцима, уз исказану сумњу да ли би они у неком важном тренутку били у потпуности спремни да раде за „бугарски интерес“?⁷⁵⁸

Процена Министарства спољних послова да Бугарска не може озбиљно да рачуна на албанско становништво и на његове вође, темељила се на чињеници да је било сувише рано да се виде њихове намере и да је потребно још времена за такву процену. Са друге стране, прокламовани албански национални програм, који је предвиђао стварање аутономне Албаније у оквиру Османског царства, није обећавао да би у одређеном тренутку албанско становништво било спремно да турцима „нанесе ударац“ и крене у оружани сукоб са њима. Претензије Албанаца на делове Македоније, који би били обухваћени аутономијом, попут Скопског и Битољског вилајета, представљало је озбиљан ударац по интересе Бугара. Стога је бугарска дипломатија предлагала да није време за озбиљније политичке комбинаторике са Албанцима, јер би таква сарадња била прилично „проблематична“. Једини вид сарадње који је предлагало Министарство спољних послова предвиђао је рад на продубљивању културне сарадње између два народа и да Бугарска изкаже подршку и разумевање према

⁷⁵⁶ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 173, *Штаб бугарске армије-Паприкову*; И. Илиева, *нав. дело*, 96.

⁷⁵⁷ *Исто*, 97; Г. Н. Георгиев, *Българо-албански политически отношения (1908-1915)*, 20.

⁷⁵⁸ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 173, *Паприков-Николајеву*, №. 236, од 5. марта 1909.

националним тежњама албанског народа. Та се сарадња већ показала позитивно у Македонији, где је било примера добре праксе. Време које предстоји, наводили су из министарства, требало је искористити за „континуирану припрему терена“, уз упозорење да ће догађаји који ће тек уследити наметнути жељени правац политике.⁷⁵⁹

Очигледно је да су постојала два различита гледишта између бугарског војног врха и високих представника дипломатије око албанског питања и сарадње са представницима албанског покрета. Поред начина и приступа у третирању овог питања, различитост у гледиштима војне и цивилне власти говорили су о подвојености бугарског друштва по питању улоге албанаца и њиховог покрета у решавању македонског проблема. Мишљење војног врха наилазило је на присталице међу члановима ВМРО-а и одређених дипломата, које су на одређен начин били повезани са албанским покретима, попут Димитрија Ризова, дипломатског агента у Риму, Недељка Колушева⁷⁶⁰, представника на Цетињу, као и појединих конзула на тлу Македоније.⁷⁶¹

Иако је бугарска дипломатија била против тренутног дубљег повезивања са албанским покретом, она је са пажњом пратила унутрашња дешавања у Албанији, али и спољне факторе који су утицали на развој ситуације на терену.⁷⁶² Још у августу 1908. године, министарство је овластило дипломатског агента у Риму, Ризова, да испита Албански комитет, организацију која је основана у Италији, са задатком да ради на подизању и обнови националне свести међу Албанцима, и код муслимана и код хришћана. Њихов циљ је био да путем штампаних средстава и политичке агитације на тлу Албаније спроводе своје планове у дело.⁷⁶³ Држећи се политике владе у Софији за очувањем политичке аутономије и територијалне целовитости Македоније, Ризов је прикупио додатне информације о члановима, направио анализу циљева Албанског комитета и могућност његовог повезивања са националном политиком Бугарске.⁷⁶⁴

Након рада на прикупљању података, Ризов је у јануару 1909. године, послао извештај у Софију о новооснованом комитету. За седиште албанске организације одабрана је Венеција, а њене чланове је требало да чине истакнути појединци од угледа у Европи и са утицајем међу становништвом у самој Албанији. Као најугледнији међу

⁷⁵⁹ Исто; И. Илиева, *нав. дело*, 99; Г. Н. Георгиев, *Българо-албански политически отношения (1908-1915)*, 21.

⁷⁶⁰ Недељко Колушев (1870-1925), бугарски дипломата, политичар. Дипломатски представник Бугарске на Цетињу од 1906. до 1914. године.

⁷⁶¹ Г. Н. Георгиев, *Българо-албански политически отношения (1908-1915)*, 21.

⁷⁶² И. Илиева, *нав. дело*, 100.

⁷⁶³ Исто.

⁷⁶⁴ С. Радоева, *Д. Ризов*, 161.

њима издвајао се Ђорђе Беровић-паша⁷⁶⁵, бивши високи османски званичник. Поред њега, у организацији је место нашао и претендент на албански престо, кнез Алберт Гика⁷⁶⁶, и низ значајних имена албанског покрета из сфере политике и науке. Ризов је у свом извештају навео да би Комитет у будућем времену могао бити фактор обједињавања албанског народа у матици са емиграцијом и да себе истакне за предводника потенцијалне независности Албаније. Сама припрема Комитета припремана је за пролеће, а оснивачи су као мото спремали крилатицу – „Албанија за албанце и њена аутономија као застава“.⁷⁶⁷

У својим даљим активностима, Ризов је успоставио блиске контакте са неким од чланова Комитета, док је са Беровићем, који је живео у Венецији, одржавао преписку. Из разговора са албанским првацима, Ризов је сазнао да је Комитет спремао шире захтеве за Порту, који су се односили на признавање националности, увођења албанског језика у школе, обавезно увођење регрутације за све Албанце, именовање генерала-губернатора из редова албанског народа и још низ других захтева везаних за финансије, образовна и верска питања. Ризов је, упоређујући албанско питање са македонским, дошао до закључка да су интереси албанског покрета идентични интересима бугарског народа у Македонији.⁷⁶⁸

Ризов је почетком марта 1909. године, у приватном писму упућеном министру спољних послова Паприкову, изнео своје лично мишљење о одређеним активностима албанског покрета. У писму је напоменуо да је из података којима је располагао сазнао да Албански комитет у Италији припрема устанак на пролеће. План је био да се наоружа католичко становништво на простору које се граничи дуж северне границе са Црном Гором, на западу са Јадранским морем, Призреном и Дебром на истоку и Елбасаном на југу. Предводници устанка рачунали су да 15.000 наоружаних људи узме учешће у устанку.⁷⁶⁹

О ситуацији у Албанији извештавао је и дипломатски агент Бугарске у Црној Гори, Колушев. Он је запазио да су потези албанског покрета у емиграцији утицали на стање у северној Албанији. Већински католички родови, који су обављали власт,

⁷⁶⁵ Ђорђе Беровић паша (1845-1897).

⁷⁶⁶ Порекло је вукао из кнежевске породице Гика из некадашње Влашке и Молдавије. Рођен је у Фиренци 1868. године у емиграцији. Пошто је породица Гика имала у неким огранцима албанско порекло, тако се и Алберт појавио као један од претендента на албански престо.

⁷⁶⁷ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 173, *Ризов-Паприкову*, №. 10, од 5. јануара 1909.

⁷⁶⁸ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 205, *Ризов-Паприкову*, №. 10, од 5. јануара 1909; С. Радоева, *Д. Ризов*, 161-162.

⁷⁶⁹ И. Илиева, *нав. дело*, 101.

одбили су да се младотурски комитет уплиће у унутрашње ствари које су се тичале племена. Незадовољство је уследило као последица постављања два муслиманска посланика током избора за Парламент, иако нису учествовали на изборима. Младотурци су, својом политиком отоманизације у Царству, искључили немуслимане из јавног живота, чиме су успели да уједине већину северних племена у Албанији, која су, до тог тренутка, изгледалаи непомирљиво и која су, уједињена, изнела свој програм, у којем су главни циљеви били позив да се призна албанска националност и језик, отварање школа, признавање албанског језика за званични, увођење албанске народне милиције.⁷⁷⁰

Потез северноалбанских католичких племена и њихово уједињење, на челу са мирдитским прваком, Биб Додом, изненадило је младотурски режим. Вође су оптужене да су водиле борбу против уставом постављене власти, и да су радили на обнови старог режима, све са циљем компромитовања покрета у очима западних савезника младотурског режима.⁷⁷¹ Са друге стране, незадовољство племена у северној Албанији је, по први пут, добило политичку конотацију, истичући захтев да сви Албанци узму учешће у обављању власти. Покрет који је настао, носио је идеје либерализма у себи и тежио је да Албанија постане аутономна област у оквиру Османског царства. Ипак, извештавајући своју владу у Софији, агент на Цетињу, Колушев, је упозоравао да захтеве католичких Албанаца у северној Македонији не треба мешати за исказаним незадовољством албанских муслимана на простору Старе Србије, где су се албанске вође, предвођене Исом Болетинцем⁷⁷², бориле за регенерацију старог режима. Важно је истаћи чињеницу коју је бугарски дипломата навео, да су албански муслимани тешко прихватили идеје својих сународника католика, због чега су савезника у својој борби тражили међу Бугарима у областима Кичева, Дебра и Тетова, што он помиње као „важну околност“ за интересе Бугарске.⁷⁷³ Покрет који је оживео у Албанији био је још у повоју, али је постепено попримао шире димензије. Колушев је сматрао да ће идеје, прокламоване од стране миридитских вођа, повољно утицати на привлачење интелигентнијих слојева Албанаца и отворити велике проблеме за Порту. Са друге стране, неки потенцијални сукоб, који би дошао споља, могао би да изазове унутрашње потресе. За бугарске интересе и реализацију њихових планова, албански покрет је

⁷⁷⁰ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 173, *Колушев-Паприкову*, №. 79, од 26. фебруара 1909.

⁷⁷¹ И. Илиева, *нав. дело*, 103.

⁷⁷² Исо Бољетинац (1864-1916), албански револуционар.

⁷⁷³ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 173, *Колушев-Паприкову*, №. 36, од 22. јануара 1909.

могао да буде „користан“ за заједничко деловање, с обзиром да су покретачи албанског покрета исказали „симпатије“ према бугарском народу.⁷⁷⁴

Напоменули смо да нови младотурски режим у Цариграду, након револуције, није радио на побољшању живота својих поданика у Царству, већ је наставио да врши политику отоманизације и повећања пореза и разних намета, ревносније од претходног режима. Нове мере утицале су на ширење незадовољства међу народима европске Турске, укључујући и албанско становништво. Албанци су у пролеће 1909. године, на простору Косовског вилајета, одбили да плате нове порезе наметнуте из Цариграда, делом због увођења нових такси, а делом и због чињенице да нису подржавали смену султана Абдул Хамида. Младотурски режим је одговорио слањем војске почетком маја и упадом у Ђаковицу. Казнене снаге су приморале становништво у граду да прихвати новог султана, а од становништва виших области око града захтевано је да преда оружје. Након што су Албанци одбили захтеве, османске снаге, предвођене Мехмед Цавид-пашом, одлазе у брда и уништавају добар део арбанашких кућа. Одлучан отпор становништва спречио је дубљи продор османских снага, те су се оне, након десетодневне борбе, повукле са својих положаја. Нови немири међу албанским становништвом избили су у јесен исте године у областима око Пећи, Вучитрна и Љума, када су османске власти покушале силом да наметну обавезу плаћања пореза. Септембра је устало и албанско становништво у планинским крајевима око Дебра, али је Порта овог пута одустала од слања казних експедиција у ове крајеве.⁷⁷⁵

Иако оптерећена тешком ситуацијом у дешавањима око анексионе кризе, Србија је била итекако заинтересована за борбу албанског покрета против уставних реформи на простору Старе Србије. У извештају министру Миловановићу, од 17. марта 1909. године, српски конзул у Скопљу, Балугџић, наводи да је покрет „захватио јаког корена“ на простору Љума, одакле се пренео из Дибра и да постоји могућност да се прошири на простор Пећи и део Ђаковице. О озбиљности ситуације говорила је чињеница да су јаке турске војне снаге, поред јединица из Призрена, послате и из Солуна, како не би дозволиле да се успостави веза између Албанаца из Љуме са сународницима из осталих крајева.⁷⁷⁶ Додатни немир уносила је ситуација у Пећи, где се очекивао сукоб са Исом Бољетинцем и његовим присталицама. Иако је војска добила наређење да буде у

⁷⁷⁴ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ас. 173, *Колушев-Паприкову*, №. 79, од 26. фебруара 1909; И. Илиева, *нав. дело*, 104.

⁷⁷⁵ П. Бартл, *нав. дело*, 124-125.

⁷⁷⁶ ДСПКС, књ. III, св. 4, бр. 317, 475.

приправности и да не реагује, порука Бољетинца била је да се „жив неће предати у руке војсци“. ⁷⁷⁷ Напад османске војске у правцу села Истинића, где се налазио Бољетинац, био је жесток. Његова кула је запаљена, али је он успео да се извуче и побегне у Плав. Целокупна ситуација је изазвала велико огорчење међу албанским становништвом и утицала је да се страсти на самом терену додатно заоштре. ⁷⁷⁸

На опасност ситуације по српски народ и националне интересе у пределима који су били захваћени албанским покретом указао је у свом извештају и српски војни изазланик из Цариграда, Љубомир Лешјанин, писмом упућеном министру војном, генералу Михаилу Живковићу. Он је скренуо пажњу на својеврстан преокрет Албанаца у погледу њиховог односа према Србији. Како наводи, током анексионе кризе албански прваци били су спремни да ставе на располагање 30-40.000 добровољаца српској влади ради одбране од Аустроугарске, али се недуго након тога у османском парламенту могло чути од албанских посланика како треба, са Монархијом „као са добром пријатељицом“, склопити савез за одбрану Санџака од Срба. Као главног кривца за промену става, Лешјанин је оптужио Аустроуграску, која се „озбиљно и предано“ трудила да поквари односе између Турске и Србије и за тај циљ није штедела ни труда, ни материјалних средстава. Беч је, поред дипломатског рада у Цариграду, у унутрашњости развио озбиљну мрежу за агитацију, нарочито у Старој Србији. Занимљиво је, према запажањима српског војног изасланика, да су Албанци поред сличних осећања за Србе изражених и раније, овог пута улазили у састав команди редовне турске армије и били спремни да се боре под њеним старешинама, што није био случај у неким преходним временима. Албанци су увек образовали своје добровољачке јединице под командом својих старешина, чега су почели својевољно да се одричу. Зато изазива чуђење, тврди Лешјанин, „колика анимозност мора да влада код Арнаута“ против Срба и колико је морало „труда и пара уложити да се духови у овако расположење доведу“. Он, даље, тврди како Албанци „никада нису били расположени“ према Србима, али да се ситуација у њиховом расположењу кретала од некадашњег „нерасположења“, до тренутног стања које се може назвати „мржњом до самодрицања“. Албанци, како тврди Лешјанин, отказују своје привилегије, „за које би у „нормалним околностима животе давали“, што заправо најбоље сведочи о расположењу које су према Србији испољавали. Са тим у вези, у Цариград су долазили неки од представника албанских племена, како би са османским властима сачинили

⁷⁷⁷ Исто, бр. 419, 566.

⁷⁷⁸ Исто, бр. 433, 577.

план укључивања албанских добровољаца у редове редовне војске, конкретно у овом случају за „непријатељства против Србије и њеног упада у Стару Србију“.⁷⁷⁹

Као што смо напоменули, албанско питање било је активно у бугарско-српским односима још од његовог појављивања на међународној сцени као дипломатског питања. Међутим, оно је третирано кроз ширу призму односа према целокупном Источном питању, у чије решавање су биле укључене и велике силе. Као и 1909. године, током 1910. и 1911. године, албански покрет је добио нове димензије, чиме је у знатној мери продубио кризу на Балканском полуострву. Нови устанци у пролеће 1910. године, искоришћени су у Софији као корисно средство притиска на Србију.⁷⁸⁰ Бугарска је, као што смо видели, остваривала контакте са албанским покретом, сматрајући да би на тај начин додатно ослабила утицај Турске и што је за бугарску дипломатију било од велике важности, да би, преко рада на добијању аутономије Албаније, непосредно утицала на успостављање аутономије у Македонији. Србија је на те контакте Бугарске према Албанцима гледала са неповерењем. Са друге стране, и влада у Београду је у устанку албанских племена видела погодно средство да се убрза пропаст Османског царства, али се прибојавала да растући успех албанског покрета не угрози српске виталне интересе.⁷⁸¹ Због тих околности, српска дипломатија је још у пролеће 1909. године ступила у контакт са албанским првацима, да би током 1910. године активно радила на помагању покрета албанског народа.

Током априла 1909. године, у Букурешту је дошло до састанка претендента на албански престо А. Гике и српског представника Михаила Ристића, што је уједно и почетак контаката између Србије и албанског покрета. Том приликом је Гика изнео своје предлоге о начину на који би Србија могла да пружи помоћ Албанцима. Он је позвао Београд да се не противи аутономији Албаније, већ да Србија „морално и материјано“ помаже устанике. Гика је превасходно мислио на слање војне помоћи у минисији и оружју, док би материјална помоћ била потребна до тренутка док покрет не ојача и додатно се осигура. У случају да Србија подржи предложени план, Гика је, у име Одбора, обећао да би, у случају рата Србије са Аустроуграском или Турском, Албанци пружили помоћ у људству и да би прихватили да уступе Србији једао део Новопазарског санџака, како би Србија добила везу са Црном Гором. Наравно, предлог Гике је са српске стране узет са одређеном дозом резерве, јер је тек требало проверити,

⁷⁷⁹ Исто, бр. 447, 598-600.

⁷⁸⁰ Ђ. Mikić, *Srpsko-bugarski odnosi I Albansko pitanje (od 1909. do 1912. godine)*, 24.

⁷⁸¹ Исто.

преко контата са терена, да ли је његов утицај био заиста велик или је то било, по речима Ристића, „хвалисање једнога пустолова“.⁷⁸² Министра Миловановића је о Гики извештавао и српски посланик на Цетињу, Јован М. Јовановић. Описујући узаврелу атмосферу међу Албанцима око Скадра и утицај Аустроугарске на одржавање тог стање, уз помоћ њене дипломатије и новца, он наводи како се „око арбанаске обале и границе северне Албаније врти један претендент на арбански престо“. Реч је била о Гики, за кога је потврдио да се, у време јављања Ристића, налазио у Црној Гори.⁷⁸³ Миловановић је, као одговор Јовановићу, скренуо пажњу да он није Гики дао никаква обећања, нити га је подстицао на његов рад, што је и Јовановићу саветовао, уколико дође до њихових контаката. Србија нема никаквих веза са Гиком, те због тога Јовановић „његова презентенства не узима за озбиљно“.⁷⁸⁴

Политика званичног Београда према устанцима албанског покрета била је вођена практичним разлозима. Наиме, сматрало се да уколико Албанци буду слабији, биће их лакше привући на сарадњу. Стога је српска влада током 1909. и 1910. године настојала да са Османским царством одржава добре односе и да не утиче на спречавање гушења албанских устанака, а у истом циљу је радила и код власти у Софији да Бугарска заузме идентичан став.⁷⁸⁵ Милован Миловановић је, тим поводом, у својим белешкама писао како је устанак у пролеће 1910. године, за Србију „дошао као поручен“. Са гледишта Београда, тврди он, нема боље прилике да се албанско питање постави у „облику устанка који Турска ломи“. Какав год резултат био, за интересе Србије „биће добро“. Ипак, Миловановић је сматрао да би боље било да Турци успеју да угуше устанак и разоружају Албанце, јер би то утицало да се у Старој Србији поправи положај српског становништва које је трепело албанска зверства. Са друге стране, то би допринело да Срби постану важни за Порту, због „држања Арнаута у покорности“. Након њиховог слома и разоружања и Албанци би, по Миловановићу, постали „приступачни споразуму“ са Београдом, јер док су „у сили“ они сваки српски „аванс“ сматрају њеном слабошћу. Поред тога, Турска ће додатно ослабити у борбама са албанским племенима, и војно и политички, па ће бити још спремнија за споразум са Србијом. У случају да не успе у намери да сломи устанике, Турска ће „изгубити кредит и изнутра и споља и почеће брзо клонити паду“. То ће, по Миловановићу, бити

⁷⁸² ДСПКС, књ. III, св. 5/I, бр. 58, 242-243.

⁷⁸³ Исто, бр. 177, 386-387.

⁷⁸⁴ Исто, бр. 199, 411-412.

⁷⁸⁵ Ђ. Mikić, Srpsko-bugarski odnosi i Albansko pitanje (od 1909. do 1912. godine), 24.

„моменат акције“ за Србију и Бугарску, уколико успеју да постигну међусобни споразум.⁷⁸⁶ Миловановић је упутио конзулату упутства да се држи „резервисано“ од свега што би могло Србију да окарактерише као помагача устанка, а према Албанцима треба показати саосећања, уз „лепе речи и обећање гостопримства у невољи“.⁷⁸⁷

Миловановића је посебно забрињавао став Софије према Турској. Бугари се, како он каже, непрестано „држе сумњиво и задају бриге Порти“. Општа корист на Балканском полуострву је да Турска угуши устанак. Аустроугарска и Немачка, пак, утичу дипломатским путем на Порту да се измири за Албанцима, јер њиховим интересима одговара стање анархије у којој би Албанци били подесно оруђе у случају потребе. Миловановић је утицао на Тошева да бугарској влади предочи значај очувања добрих односа са Турском, до тренутка када би заједничким снагама искористили прилику да реше балканско питање у своју корист. Енглеска и Француска, а можда и Италија, сматрали су да би Турска, регрутујући Албанце у војску, успела да се консолидује и да постане „снажнија и способнија за живот“. Миловановић је имао јасан циљ да устанак Албанаца треба бити угушен. Њему, по овом питању, није био битан став других: „... у овом случају ми је свеједно шта ко мисли, и ја сам готов да са сваким мислим онако како је њему мило, само ако његово мишљење води циљу којим ја тежим: да се борба заостри између Турака и Арнаута и да траје до разоружања арнаутскога!“.⁷⁸⁸

Поред разних изазова који су оптерећивали Бугарску и Србију да превазиђу супротности у међусобним односима везаним за њихово зближавање, свакако је албанско питање било једно од важнијих током 1910. године. Повремени контакти између дипломатија две државе одржавани су, при чему се српска страна показала као агилнија у преговорима, са израженијом иницијативом. Српски посланик у Софији, Милојевић, је почетком априла 1910. године, у извештају упућеном Миловановићу, навео како има изгледа да краљ Фердинанд и бугарска влада одржавају везе са Албанцима и да их користе против Србије и младотурског режима у Цариграду. Он је навео пример универзитетског професора Иширкова, који је на предавању о бугарском елементу у северозападној Македонији заступао мишљење „да бугарски елемент треба да пактира са арбанашким“. С обзиром да је поменути професор био близак двору, његово предавање је указивало на активност краља Фердинанда и владе у том правцу.

⁷⁸⁶ ДАС, ММ, 1910, 11/IV, *Арнаутски устанак*, Ф-ХI, 17-18.

⁷⁸⁷ *Исто*.

⁷⁸⁸ *Исто*, 18-19.

Додатни разлог, због чега је Милојевић изнео тврдњу о блиским везама Софије и Албанаца, била је чињеница да је на двору бугарског краља већ дуго година боравио један Албанац, који је монарха информисао о „арбанашким приликама“. Поред њега, у Софији је боравио и секретар кнеза Гике, који је имао састанке са Малиновим и Паприковим и са представницима штампе. У бугарској штампи било је текстова који су величали албански покрет, чланака у којима је истицана борба Албанаца, оних чије ће буне једног дана „турску Албанију претворити у албанску“. Из свега наведеног, Милојевић је гајио озбиљну сумњу да постоји директна веза између албанских устаника и двора и владе у Софији. Са друге стране, српски дипломата није сасвим одбацивао идеју да је бугарски краљ у споразуму са Аустроугарском имао одређени удео у креирању националног буђења Албанаца.⁷⁸⁹

Поред двора и владе у Софији, добре везе одржаване су и између албанског покрета и македонских Бугара. Албанске вође тражиле су од бугарских револуционара инструкције и искусне људе који би радили на успостављању албанских револуционарних организација. У разговору са руским дипломатом у Софији, Семнетовски-Кирилом, Милојевић је од њега чуо бојазан да би, у случају кризе и већих компликација у Албанији, Бугарска могла да приреди неко „изненађење“. Семнетовски-Кирило је streпео да Софија не искористи веће груписање турских снага у Албанији за „препад у Турској“, нарочито јер је сматрао да су чланови бугарске владе то спремни да ураде не питајући и не саветујући се ни са ким.⁷⁹⁰

За бугарско-српске односе током 1910. године, од изузетне важности биле су посете краљева Фердинанда и Петра Петрограду. Подударност побуне са посетама двојице монарха Русији, наводила је дипломатске представнике Велике Британије и Италије у Софији, на сумњу да ова побуна има везе са Бечом, нарочито због чињенице да је понуна избила у близини српске границе. Барон Ерентал је, у својим ранијим настојањима, увек радио да спречи формирање савеза између Бугарске и Србије, јер је сматрао да би један такав споразум ишао на штету Двојне монархије. Сходно ситуацији, српска влада је своје дипломатско деловање у Софији прилагодила условима, те се њена активност свела углавном на испитивање улоге Бугарске међу Албанцима.⁷⁹¹

⁷⁸⁹ ДАС, МИД, ПО, 1910, Ф-IX, Д-III, Пов. бр. 148, *Милојевић-Миловановићу*, 2. IV 1910.

⁷⁹⁰ ДСПКС, књ. IV, св. I/I, бр. 305, 685.

⁷⁹¹ Ђ. Mikić, *Srpsko-bugarski odnosi i Albansko pitanje (od 1909. do 1912. godine)*, 25.

Посебну обазривост Миловановића и српске владе изазивала је активност челника са Балплаца у албанском устанку и утицај самог устанка на ширу безбедност Балканског полуострва. Албанско питање је, средином 1910. године, постало кључно у оквиру општег балканског проблема и међу балканским државама, али и међу великим силама. Готово све државе су радиле на томе да албанско питање и устанак албанског становништва искористе за реализацију својих циљева. Међутим, посебно се истакао утицај Аустроуграске у северној и Италије у јужној Албанији, између којих се водила највећа борба око утицаја на албанском простору. Оне су материјаним средствима помагале устанике, при том тежећи да наметну свој утицај у самом покрету.⁷⁹²

Аустроугарска је, при свом раду на албанском питању, наступала опрезно, како не би изазвала претерану пажњу Османског царства, али и Русије. Њена политика је, све до 1912. године, када је било јасно да ће албански устаници успети да се изборе за озбиљније уступке од стране Порте, остала на „позицијама опрезне помоћи“.⁷⁹³ Јавно инсистирајући на одржавању *status quo* стања на Балканском полуострву, Двојна монархија је „маскирала своје агресивне намере и циљеве у Албанији“. Пошто су званичници у Бечу били упознати да су Софија и Београд заинтересовани за устанак Албанаца, барон Ерентал је упозоравао Порту да на албанским просторима заведе ред концесијама, а не војним путем.⁷⁹⁴ Он је, у строго поверљивом извештају од 25. априла 1910. године, обавестио дипломатско представништво Монархије у Цариграду да је, из поверљивих извора, сазнао да се у Београду и Софији са великом пажњом гледа на дешавања у Албанији, и да му се чини како постоји „обострано разумевање“, да се размишља и о војним припремама у случају да сукоб са Арнаутима изазове озбиљније потешкоће за Османско царство.⁷⁹⁵ Ерентал је, такође, поручио свом дипломати да поменути информацију искористи у разговорима са турском званичницима на Порти, да према њима искаже „пријатељска осећања“, и да им поручи да Аустроугарска сматра „разумљивим и такође пожељним“ настојања Порте да учврсти свој положај у регионима северне Албаније.⁷⁹⁶

Неколико закључака се намеће када се у обзир узму кључне чињенице које су утицале на аустроугарско обликовање албанског питања у реализацији своје балканске политике: прво, Беч је вршио припреме, у случају распада Османског царства, како би

⁷⁹² Isto, 25-26.

⁷⁹³ Д. Фундић, *нав. дело*, 89.

⁷⁹⁴ Ђ. Mikić, *Srpsko-bugarski odnosi i Albansko pitanje (od 1909. do 1912. godine)*, 26.

⁷⁹⁵ ÖUA 2, 832.

⁷⁹⁶ Isto.

имао план којим би добио предност у односу на остале силе. Друго, начин спровођења ове политике искључивао је стварање великог националног покрета, већ је предвиђао сарадњу са вишим слојевима Албанаца и онима који су били спремни на „стрљиви рад“ у оквирима Османског царства. Као трећи, главни циљ стратегије Двојне монархије, било је успостављање „аустроугарске хегемоније“, бар у западним крајевима Балкана. Четврто, албанска држава, створена под протекторатом Беча, била би „савршена брана“ ширењу италијанског продора на просторе Балканског полуострва.⁷⁹⁷

Током читаве 1910. године, влада у Београду није „била начисто“ са питањем ко подржава побуну Албанаца против младотурских власти и којим су мотивима вођени. Са друге стране, дипломатски извештаји из Софије упућивали су да у албанској побуни има бугарског утицаја, као и вести о повезаности албанског покрета са Двојном монархијом. Са тим у вези је српска дипломатија чинила напоре да дође до сазнања да ли и у којој је мери је Бугарска повезана са покретом Албанаца.⁷⁹⁸ Милован Миловановић је изразио бојазан да би аустроугарско-бугарско-албанско зближавање представљало опасност за Србију. У својим личним белешкама он је забележио да би се Бугарска „могла полакомити“ за такву комбинацију из уверења да би Албанци на тај начин затворили прилаз Србима ка Македонији.⁷⁹⁹

Да Миловановићева страховања нису била без основа говори и чињеница да су чланови албанског покрета одржавали контакте на самом терену, у Македонији. Наиме, албански агитатор Ибрахим Омер-беј је крајем децембра 1910. године боравио у Битољу, о чему је Миловановића обавестио српски вице-конзул, М. Цемовић. Он је навео како је Омер-беј у Битољ дошао „под туђим именом и прерушен“. Посебно је занимљиво што је он у Битољ најпре три дана гостовао у италијанском конзулату, како Цемовић каже, као „познаник конзулов“. Након тога је наставио боравак у Битољу, као гост конзулата Бугарске, где је провео наредна четири дана. Цемовић даље наводи како су, приликом боравка у конзулату Бугарске, свакодневно одржаване седнице на којима су учествовали „сви виђенији бугарски посленици“. Из поверљивих извора Цемовић је сазнао да је између Бугара и Албанаца постигнут договор „утврђен заклетвом“ за општу заједничку акцију у Македонији и Албанији. Према заснањима српског вице-конзула, након посете Битољу, Омер-беј је наставио пут ка Албанији где се, након

⁷⁹⁷ Д. Фундић, *нав. дело*, 89-90.

⁷⁹⁸ Ђ. Микић, *Srpsko-bugarski odnosi i Albansko pitanje (od 1909. do 1912. godine)*, 27.

⁷⁹⁹ ДАС, ММ, 1910, 16/IV, *За министарску седницу сутрашњу*, Ф-ХI, 21.

краћег задржавања, у пратњи сабораца упутио ка Црној Гори. Крајња дестинација којој се упутио била је Софија, где је „заједно са представницима Грчког комитета закључен коначан споразум”. Ценовић је у извештају навео још једну занимљивост. Он је навео како је од свог извора сазнао да се кореспонденција између албанских емиграната у Црној Гори и тајног комитета Албанаца у Битољу води преко Софије. Пошта која стиже у бугарски конзулат у Битољу, преусмерава се локалном албанском комитету, од стране „бугарског комитета за заједничку акцију”, а њихови састанци се често одржавају у бугарским школама и приватним кућама у Битољу.⁸⁰⁰

У исто време, десетак дана раније у Софији пронео се глас да су бугарску престоницу посетила двојица виђенијих Албанаца, да би са високим политичким круговима у Софији преговарали о заједничкој акцији у Македонији и у Албанији. Поставља се питање, на које је тешко дати одговор, да ли је један од њих био управо Омер-беј?⁸⁰¹ Први секретар и отправник послова у Софији, Милојевић, у извештају упућеном Миловановићу, од 20. децембра 1910. године⁸⁰², обавештава министра да је преговора са Бугарима било, али да је добио сазнања да се није дошло до „потпуне сагласности”. Милојевић даље наводи да бугарска влада, преко својих агената са обе стране границе, одржава везе са Албанцима, нарочито са оним „незадовољницима” међу њима. Њих „подстрекава на побуне и тиме задаје потешкоће Порти”, што је била пракса већ позната. Милојевић је, желећи да провери гласине, обавио разговор са Николом Генедијевим, челником стамболиста. Поред општих тема везаних за рад владе Малинова и стања у Бугарској, српског дипломату је највише занимао рад Бугарске у Македонији и њихова сарадња са Грцима и Албанцима. Што се тиче односа са Грцима, Генедијев је изјавио да о томе може размишљати када они, као и Срби, „приме идеју о аутономији Македоније”. Са друге стране, „Бугарска чини мање утисак, да жели радити мање са Грчком и Србијом као и тражи више пословних веза с Албанцима, за које се зна чијим интересима понајчешће служе”, напоменуо је Генедијев. Он је додао још и то да је заблуда „веровати да Албанци немају сазнања о својој националној

⁸⁰⁰ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига IV, свеска 2/II, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2015, бр. 524, 1140-1141; Богумил Храбак, Бугарска и ВМРО према Арбанасима 1910-1912. године, Зборник Филозофског факултета у Приштини, 2005, 141-142.

⁸⁰¹ Ђ. Mikić, Srpsko-bugarski odnosi i Albansko pitanje (od 1909. do 1912. godine), 29-30.

⁸⁰² 1. 2. 1911. године по новом датуму.

индивидуалности” и да он та сазнања носи непосредно јер његова мајка „говори арнаутски и онда можете веровати, да их познајем добро”.⁸⁰³

Милојевић је у истом извештају навео како је приметио да италијанско посланство у Софији већ дуже време „доста смотрено води рачуна о приликама у Албанији”. У разговору са италијанским послаником, грофом Моченингом, Милојевић је на питање о заједничкој акцији Бугара и Албанаца, од њега добио одговор да не треба „придавати тим гласовима нарочиту важност”. Гроф је додао да треба посматрати „политичке појаве и проблеме у њиховој целини” и да Албанци не могу гледати на Словене као пријатеље, стога је потенцијални савез са Бугарима немогућ. Милојевић је на то одговорио да не треба мешати речи савез и зближавање, те да постоје елементи у албанском народу који нису задовољни отоманском управом и оних који су „приступачни и резоновањима новца”, што може да буде начин бугарског утицаја у „извесним албанским крајевима”. Италијански посланик се сложио да „то може бити” и додао да Италија „не може дозволити да се Бугарска шири у том правцу”. Закључак који се намеће из одговора грофа Моченинга је да је Италија гледала на Албанију као на област у којој је „њено право утицаја искључиво”.⁸⁰⁴

Интересовање српске владе за утицај бугарског државног врха у покрету Албанаца није јењавало ни почетком 1911. године. Српска дипломатија је на том питању активно радила како у Софији, тако и у престоницама европских сила, где је албанско питање у њиховим дипломатском круговима завређивало знатну пажњу.⁸⁰⁵ С тим у вези је српски посланик у Петрограду, Димитрије Поповић, разговарао са бугарским дипломатским представником у Петрограду, генералом Паприковим⁸⁰⁶, средином јануара. Разговор се водио на тему опште ситуације на Балканском полуострву и његовој судбини у ближој будућности. Поповић је узимао мишљење Паприкова за озбиљно, позивајући се на чињеницу да је он „зрелији човек и дугогодишњи политичар” који не „узима олако ствари”. У извештају Миловановићу, српски дипломата је, између осталог, пренео мишљење Паприкова по коме је

⁸⁰³ ДСПКС, књ. IV, св. 2/II, бр. 493, 1083.

⁸⁰⁴ Исто, 1804.

⁸⁰⁵ Ђ. Микић, *Srpsko-bugarski odnosi i Albansko pitanje (od 1909. do 1912. godine)*, 32.

⁸⁰⁶ Од јесени 1910. године бугарски дипломатски представник у Петрограду. На тој функцији остао је до 1912. године. Краљ Фердинанд поштовао је квалитете генерала Паприкова које је он показивао нарочито у вођењу спољне политике. Ценећи његов углед и велики ауторитет у европским дипломатским круговима, бугарски краљ га је послао у Петроград као дипломатског представника Бугарске. Краљ је био свестан неопходности руске помоћи уочи предстојећег рата са Османским царством, те је Паприкова сматрао правим човеком за искушења која су следила, у: Тодор Петров, Генерал-лейтенант Стефан Паприков, *Военноисторически сборник*, 2/2018, 48-49.

„арнаутско питање главна опасност за мир на Балкану“, које може „бацити варницу у Македонији“. Иако је сматрао да ипак може остати мирно у Македонији, Паприков је позивао на опрезност и спремност на „сваку евентуалност“.⁸⁰⁷

Само неколико дана касније, српски посланик у Риму, Михаило Вујић, 20. јануара јавља у извештају Министарству спољних послова, како му је бугарски представник Ризов саопштио „поверљиву и поуздану“ информацију да је током путовања италијанског краља на Цетиње, приликом прославе проглашења Црне Горе за краљевину, тајно допремљено „15.000 брзометних пушака и око 30 брдских топова“ предвиђених за албанске устанике. Уз то, према подацима које је поседовао, у Црној Гори „има на 7.000 арнаута, спремних на упад у Турску на пролеће“, што је указивало на јасан план да се у Турској „изазову крупнији догађаји“. Вујић је стога указивао да је споразум између Бугарске и Србије „потребнији но икад“, али је, позивајући се на Ризова, песимистично закључио да ће се „мучно до њега доћи“.⁸⁰⁸

Да бугарска страна почетком 1911. године још увек није веровала у озбиљнију сарадњу са Србијом и да је своју политику деловања заснивала на вођењу „самосталне акције у албанском правцу“, доказивали су сами догађаји на терену. Крајем јануара вођени су тајни преговори албанских изасланика са бугарским представницима у Битољу око подизања устанка, али до конкретније сарадње није дошло. Са друге стране, постојало је интересовање владе у Софији за сарадњу са албанским друштвима и у Румунији. Почетком 1911. године, у Рушчуку, је дошло до састанка између Бугара и делегата културних друштава Албанаца из Букурешта.⁸⁰⁹

Званична потврда о сарадњи⁸¹⁰ Бугарске и албанског покрета, међутим, од бугарске владе и њеног председника Малинова, је изостала и била је под велом тајне. У разговору са дипломатским представником Милојевићем у Софији, крајем фебруара 1911. године, Малинов је на констатацију српског дипломате „како стално круже вести о припремама македонских устаника, о споразумевањима између Бугара и Албанаца, о

⁸⁰⁷ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига IV, свеска 3/I, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2009, бр. 63, 257.

⁸⁰⁸ ДАС, МИД, ПО, 1911, Ф-IX, Д-VIII, Пов. бр. 16, *Вујић-Миловановићу*, 20. I 1911.

⁸⁰⁹ Ђ. Mikić, *Srpsko-bugarski odnosi i Albansko pitanje (od 1909. do 1912. godine)*, 32.

⁸¹⁰ О стварној и искреној сарадњи између Бугарске и Албанаца током 1911. године није се могло говорити, првенствено због амбиција обе стране ка Македонији. И минимални пројекат албанске аутономије обухватао је Косовски и Битољски вилајет, док су максималситички захтеви Албанаца обухватили и Солунски вилајет, заправо целу Македонију. У плановима Аустроугарске, у аутономне области Албаније требала је уђе и долина Вардара због свог стратешки важног прваца за Беч. Таква Албанија била би по интересе Софије погубна и спречила би Бугарску да се „утврди у Повардарју“, у: Б. Храбак, *Бугарска и ВМРО према Арбанасима*, 144.

скуповима и конгресима Македонаца и Албанаца“ да се подигне устанак у Македонији, одговорио како Бугарска нема никаквих веза са Албанцима. Он није одбацио чињеницу да у Македонији има чета које се боре, али је тврдио да „то није дело владе“ и да се Македонија „неће ослободити четама“. „Запамтите добро Милојевићу, наставио је Малинов, не само што се она неће четама ослободити, него ће је чете сасвим упропастити“. Бугарски председник владе је затим оптужио велике силе које „дуго година проповедају status quo на Балкану, а непрестано раде против њега“, те да „нама остаје да се уздамо сами у себе“. Он је похвалио и српску војску и војничке припреме српске владе, које је оценио као „доста добре“, да ће стање српске војске ускоро „бити одлично“, да се томе радује, уз оцену да ће то бити „најсигурнија подлога“ бугарско-српском споразумевању. Похвала упућена српској војсци од стране Малинова, по мишљењу Милојевића, бар донекле је одступала од осионог става бугарских званичника: „Балкан Бугарима“. Српски дипломата је у извештају сведочио како је то био први разговор из којег је могао да закључи „да се и шеф демократске-ултра-србофобске странке, мири с мишљу, да са Србијом треба радити⁸¹¹“ на равноправној основи.⁸¹²

Пролеће 1911. године донело је нове моменте у бугарско-српским односима и њиховом гледишту према албанском покрету. Наиме, 29. марта дошло је до смене у политичком и парламентарном животу Бугарске. Нова русофилска коалициона влада, формирана од стране Народне и Прогресивно-либералне партије, на челу са Иваном Е. Гешовим, ступила је на историјску сцену и означила почетак нове оријентације бугарске спољне политике, политике ближе сарадње са балканским суседима, пре свега са Србијом.

⁸¹¹ Милојевић је употребио латински израз „*doutdes*“, који има значење „*Дајем, да даш*“ или „*Дај да би добио*“ који је првобитно био у употреби као израз за међусобну размену, док се у данашње време користи у међународном приватним праву као израз за реципроцитет међу државама.

⁸¹² ДСПКС, књ. IV, св. 3/I, бр. 198, 489-492.

4. ВРЕМЕ ОТРЕЖЊЕЊА (ПРОЛЕЋЕ-ЈЕСЕН 1911)

4.1. Деловање Ивана Гешова

У пролеће 1911. године у Бугарској је дошло до значајне промене у политичком животу земље. Краљ Фердинанд је 29. марта дао мандат за формирање нове коалиционе владе народњака и прогресиста⁸¹³ Ивану Евстаријеву Гешову⁸¹⁴. Сама идеја о повезивању две најјаче и идеолошки сродне политичке партије у Бугарској јавила се већ почетком 20. века. Нит која је повезивала обе партије у идејном смислу била су истоветна схватања о приступу решавања различитих питања, која су била значајна за развој бугарске државе. Начин вођења спољне политике, савез са Русијом и словенство, умереност у вођењу унутрашње политике, поштовање принципа парламентарне демократије, само су нека од заједничких становишта која су делили будући коалициони партнери. Од 1907. године, идеолози обе партије радили су на развоју политичке платформе која би, након доласка коалиције на власт, радила на увођењу пропорционалног изборног система, омогућила независност судства, заштитила политичке функционере од самовоље власти и друго. Са друге стране, у погледу спољне политике, мандат који је краљ Фердинанд дао Гешову и његовој коалицији, сачињеној од две „најрусофилскије странке“, значио је намеру владара да тим потезом убрза склапање савеза са Србијом и постигне договор по питању Македоније.⁸¹⁵

Иван Гешов је на чело Народне партије дошао 1901. године, након изненадне смрти њеног лидера Константина Стоилова. Од самог устоличења на чело народњака, дошао је до изражаја његов утицај и престиж који је имао међу присталицама партије, због својих квалитета и толеранције које је показивао у јавном животу. Омиљен у локалним одборима, поштован у иностранству, више од двадесет година је успешно водио кормило Народне странке, под слоганом „Слобода, ред и законитост“. У спољној политици, Гешов је имао снажне сипматије према Русији и Енглеској, а био је и велики заговорник повезивања балканских држава, на чему је активно радио од доласка на

⁸¹³ Прогресивно-либерална партија

⁸¹⁴ Иван Евстатиев Гешов (1849-1924), бугарски политичар и државник.

⁸¹⁵ Веска Николова, Втрешна политика на правителството на Иван Ев. Гешов (март 1911 - май 1913), *Исторически преглед*, 10/1992, 53-55.

власт до пролећа 1912. године.⁸¹⁶ Занимљиво је да Гешов није био први избор за новог председника владе од стране краља Фердинанда, који је најпре предложио да нову владу састави Стојан Данев, вођа прогресиста, а да се четири министарска мандата и место председника Собрања дају Народној партији. Народњаци су тај предлог категорички одбили и краљ није имао другог избора већ да мандат за сазив нове владе понуди Гешову. Краљу Фердинанду била је неопходна нова коалициона влада које је била способна да придобије поверење и подршку Русије, Енглеске и Француске, неходне у тренутку затегнутих односа и кризе са Османским царством. И сам Гешов је, годинама уназад, у свом политичком ангажману заступао идеју о формирању јаке коалиције и спајање сродних партија које би заступале интересе већине Бугара и која би била брана народу од „манипулација“ од стране Двора.⁸¹⁷

Поред промена у вођењу унутрашње политике у Бугарској и рада на обезбеђивању подршке од стране сила Антанте у односима са Османским царством, значајан спољнополитички задатак нове владе био је рад на зближавању са балканским суседима. Решавање комплексног македонског питања захтевало је нов приступ и сарадњу са Србијом и Грчком, поред Бугарске, двома заинтересованим странама за судбину поменуте области. Гешов није сумњао да је једини правац и превасходни циљ бугарске дипломатије склапање савеза са Србијом и заједничка акција у циљу решавања балканског питања у корист оба народа.

Са друге стране, влада и политички кругови у Србији били су свесни чињенице да је савез са Бугарском неопходан пре свега за одбрану од агресивне политике Аустроугарске, а затим и за решавање спорних питања у областима европске Турске у случају њене скоре пропасти. Општи став политичких чиниоца у Београду био је да свака групација на Балканском полуострву „којој није претходно прелиминарни споразум између Бугарске и Србије“ делује управо против српских интереса. О томе је у фебруару 1911. године у извештају упућеном тадашњем председнику владе Малинову извештавао Тошев.⁸¹⁸

У Србији је формирање нове владе у Софији дочекано с одобравањем. Само два дана након ступања на нови задатак, Гешова је посетио српски посланик у Бугарској, Милојевић. Он је, по налогу Милована Миловановића, однео у владу телеграм

⁸¹⁶ Василика Танкова, Иван Евстатиев Гешов между общественика и държавника, у: *Български државници 1878-1918*, кн. 1, София, 1993, 57-58.

⁸¹⁷ Елена Стателова, *Иван Евстатиев Гешов или трънливият път на съзиданието*, София 1994, 197.

⁸¹⁸ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 673, *Тошев-Малинову*, №. 148, од 9. фебруара 1911.

честитке којим је српски министар свом бугарском колеги пожелео успеха на новом послу. Иако је био заузет око седнице владе, Гешов је примио Милојевића на разговор и одмах започео разговор о стању у Албанији. Пошто није имао времена за дужи разговор, Гешов је српском посланику поручио да га очекује „кроз два-три дана“ и да жели да разговор наставе опширније. Изразио је и наду да ће добити од Миловановића мишљење као „искуснијег по том питању“. Милојевић је одговорио да је Миловановић сматрао да су „у превом реду Бугарска и Србија позване да спрече заједничком акцијом сваку страну интервенцију у балканским пословима“ и да је тај став био познат и влади Малинова. Упркос томе, навео је он, у влади Малинова постојали су у албанском питању „потпуно супротни погледи“, где је било гласина о подршци албанским устаницима, што је било супротно интересима Србије. Гешов се сложио са саговорником, изјавивши да су и њему „ти гласови познати“, и предложио нови сусрет када Милојевић добије детаљнија обавештења од Миловановића. Након састанка, први утисак српског дипломате о Гешову био је прилично добар. За разлику од Малинова, „чија је надменост била често заморна, Гешов је био врло пажљив и предусретљив“, закључио је Милојевић.⁸¹⁹

У пролеће 1911. године албанско питање поново је узбуркало духове на Балканском полуострву. Покрет Албанаца из 1909/10. године за враћање одузетих права распламсао се новом енергијом. Албанска племена су у марту у Скадарском вилајету започела побуну. Представник Бугарске на Цетињу, Колушев, добар познавалац албанског питања, јављао је бугарском краљу да се отворио „нови хоризонт“ у политици европске Турске и да су интереси Софије у тесној вези са судбином Албанаца. Колушев је позвао краља Фердинанда да Бугарска мора да искористи тренутак ако жели да сачува водећу улогу на Балканском полуострву.⁸²⁰

Бугарска влада и Гешов гледали су да не покваре односе са Османским царством, пре свега због бугарског становништва у Македонији и Тракији. Уз то, импулси које је добијао из Русије позивали су да се Бугарска држи усвојеног курса уздржаности. Немир у Софији изазвала је, међутим, информација да је црногорски краљ Никола изнео предлог српском краљу Петру о подели дела турског наслеђа на Балкану. Наиме, план је предвиђао да се Стара Србија, северна Албанија и северозападна Македонија подели по принципу да Новопазарски, Пећки и Призренски

⁸¹⁹ ДСПКС, књ. IV, св. 3/I, бр. 274, 603-604.

⁸²⁰ Георги Марков, Към предисторията на Балканския съюз (март – септември 1911 г.), *Военноисторически сборник* 6/1987, 97.

санџак Косовског вилајета, као и северни део Скадарског вилајета, припадну Црној Гори, док би Србији припала Приштина, Скопље, Тетово, Кичево и цео појас између реке Шкумбе и будуће црногорске границе са луком Драч. Албански устанак је, према информацијама које су дошле до Гешова, био искоришћен да Србија и Црна Гора вођене „територијалним интересима окупирају тако подељене земље“. Иако у Софији нису полагали наде у могућност реализације једног оваквог плана због суревњивости између две српске династије, сама идеја о преговорима Београда и Цетиња је наслућивала потенцијално „прегуписавање снага“ у ближој будућности.⁸²¹

Политика Србије према Османском царству била је опрезна, српске власти су настојале да не нарушавају добре односе са Цариградом, нарочито јер би тиме била угрожена права српског народа у неослобођеним пределима. Са друге стране, Бугарска није желела да је могући потреси на Балкану изненаде и ставе пред свршен чин. Посланик у Београду, Тошев, упозоравао је краља Фердинанда да би за Бугарску била „опасна авантура“ да се нађе сама у сукобу са Османским царством, без подршке својих суседа. Зато је било неопходно, сматрао је он, да у најмању руку Софија мора да обезбеди „неутралност“ осталих балканских држава. Тошев је међу њима истакао Србију, за коју каже да неће стајати „скрштених руку“ у случају сукоба Бугарске и Османског царства, те да би било пожељно када би се постигло нешто више од неутралности. Иако је за Софију политика „неодвезаних руку“ давала корисне резултате у прошлости, у датим околностима приближавање балканским суседима чини се пожељним решењем. Ипак, неповерљиви Тошев у својој анализи показује бојазан за евентуалне догађаје који би били опасни за националне интересе Бугара. Он је страховао да би, у евентуалном сукобу Бугарске и Турске, српска војска мога да уђе у Македонију, те да Бугарска не би могла истовремено да брани све своје границе.⁸²² Зато је он сматрао да би зближавање Бугарске и Србије за бугарску дипломатију требало да буде „средство, а не циљ“.⁸²³

Како је устанак Албанаца попримао све веће размере, тако је и иницијатива српског министра спољних послова, Миловановића, била све интензивнија. Он је средином априла позвао бугарског представника Тошева на разговор како би му предочио своју идеју о потреби да се између Бугарске и Србије хитно закључи

⁸²¹ Исто, 97-98.

⁸²² ЦДА, ф.3, оп. 8, ас. 1877, *Тошев-краљу Фердинанду*, № 1, од 9. фебруара 1911.

⁸²³ Г. Марков, *Към предисторията на Балканския съюз* (март – септември 1911 г.), 98-99.

споразум.⁸²⁴ Тошев је о предлогу Миловановића обавестио Гешова у поверљивом извештају од 16. априла. У свом извештају бугарски дипломата је пренео бугарском председнику владе да је Миловановић предложио састанак између њега и Гешова који би се могао одржати у Софији или негде у иностранству. На питање Тошева на основу чега Миловановић сматра да је могуће „интимнији“ споразум између две земље, српски министар је одговорио да је „витално питање“⁸²⁵ за Србију излаз на Јадранско море, због чега би Србија требало да има контролу над Скопљем и Велесом. Миловановић је додао да су међусобни уступци потребни како би се постигао споразум и да би се онда могла „размотрити могућност коначног елиминисања турског питања на Полуострву“. Српски министар поменуо је и заједничку војну акцију којој би се, након договора Софије и Београда, прикључиле Грчка и Црна Гора.⁸²⁶ Миловановић је инсистирао да се преговори обаве у најстрожој тајности, а да се тек „нешто“ објави у Петрограду.⁸²⁷ Бугарски председник владе одбацио је преговоре које је предложио Миловановић. Гешов је свом дипломатском представнику у Београду поручио да је његова давнашња жеља успостављање пријатељства са Србијом, што је и лично предложио у нацрту Букурешког мировног уговора 1886. године, али је тада краљ Милан то прецртао, оставивши једино изјаву да се мир између Бугарске и Србије „обнавља“.⁸²⁸

Тошев је 30. априла водио разговор и са српским председником владе Пашићем о могућој сарадњи, при чему је српски председник владе предложио бугарско-српски споразум о подели европских делова Турске. Поред тога, Пашић је предложио да договор обухвати и обавезу међусобне заштите од свих непријатеља, ма са које стране они долазили. Српски председник владе је изјавио да би Србија требало да добије територије северно од линије „Брегалница – Велес – Драч, Грчка други део Албаније и део јужне Македоније, док би све остале територије припале Бугарској.“ Он је додао и

⁸²⁴ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 421; Душан Т. Батаковић, Србија, Арбанашки покрети и заштита Срба на Косову и Метохији (1878-1912), Отисак из публикације *Први балкански рат 1912-1913 – историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства* (Научни скупови Српске академије науке и уметности, књ. CXLVII, Одељење историјских наука књ. 35), Београд 2015, 60.

⁸²⁵ У својим личним белешкама након састанка са Тошевим, Миловановић је поменуо и део разговора који се односио на поделу интересних сфера у Македонији. Он је бугарском колеги нагласио значај изласка Србије на Јадранско море управо на албанском приморју, јер је његов највећи део „притиснула Аустроугарска“. Тошев је по истом питању поделе сфера изјавио да би се Бугарска могла „измирити“ са идејом о препуштању Скопља Србији, али да сумња да то може бити са Велесом и Прилепом, у: ДАС, ММ, 1911, 2. IV, *Разговор са бугарским послаником у Београду*, Ф-ХI, 11-12.

⁸²⁶ А. Тошев, *нав. дело*, 298-299.

⁸²⁷ Г. Марков, Към предисторията на Балканския съюз (март – септември 1911 г.), 99.

⁸²⁸ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 673, *Гешов-Тошеву*, №. 442, од 14. априла 1911.

то како сматра да би за Србију било „многo повољније“ да Цариград припадне Бугарској него Русији.⁸²⁹ Уједно је упозорио Тошева да ће, уколико за његову понуду сазна Хартвиг, он демантовати речима да „никад није рекао тако нешто“. Бугарски дипломата Пашићеве захтеве окарактерисао је као неприхватљиве. Извештавајући Гешова о садржају разговора, додао је да сматра да су српски захтеви „претерани“, те да су због тога „неспојиви са оним што је могуће“.⁸³⁰

Гешов је, пре него што је добио извештај Тошева, да би стекао ближе информације о претензијама српске стране у Македонији максималним уступцима које је Бугарска могла да учини према Србији, поверљивим личним писмом од 27. априла, затражио мишљење од бугарског посланика у Београду. Тошев је у одговору изнео став по коме је сматрао да подела Македоније није могућа из „чисто практичних разлога“. Тошев је скренуо пажњу како Србија и Грчка у Македонији теже да прошире своје политичке границе и желе да спрече идеју о добијању аутономног статуса ове области из страха да би то произвело припајање Македоније Бугарској.⁸³¹ Како би детаљније упознао Гешова са постављеним питањима, Тошев је користио делове његовог ранијег извештаја из 1908. године, у коме су се налазиле све потребне информације које су, по његовом мишљењу, биле релевантне.⁸³² Изнећемо најважније елементе из извештаја бугарског дипломате због значаја изречених ставова личности која је имала велики утицај у односима Софије и Београда. Као један од главних разлога због којег није могуће поделити Македонију Тошев је навео помешаност етничких група на том простору, односно немогућност да се повуку „било какве етнографске границе између дотичних елемената“. Он наводи како аспирације Србије према Македонији не почивају на „чврстим темељима“. Наиме, Тошев даље тврди како је „српска пропаганда“ постигла одређене успехе у северним периферним деловима Скопског и Битољског вилајета, али да ови „успеси“ не могу никако да оправдају „српско узнемиравање Македоније“. Које год аргументе да Срби наведу у прилог својим претензијама, наводи он, „добро је познато да природну географску и етнографску границу данашње Македоније на северозападу чини Шар планина и

⁸²⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, ае. 673, *Тошев-Гешову*, №. 405, од 18. априла 1911; Е. Стателова и др., *нав. дело*, 421.

⁸³⁰ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, ае. 673, *Тошев-Гешову*, №. 405, од 18. априла 1911; А. Тошев, *нав. дело*, 308.

⁸³¹ ЦДА, ф. 536к, оп. 1, ае. 905, *Тошев-Гешову*, №. 420, од 22. априла 1911.

⁸³² Детаљан строго поверљиви извештај о македонском питању Тошев је представио први пут новембра месеца 1907. године тадашњем министру спољних послова Димитрију Станчову, од кога су делови накнадно прослеђени немачком професору Кетлеру 1908. године, у: *Официалната и тайната Българотурска дипломатия* (1903-1925 г.), Документален сборник, редакция: Цочо Билярски, Валентин Китанов, София 2009, 108.

скопска Црна Гора, одакле граница иде долином бугарске Мораве према Врању“. Тошев је истакао да су ову границу признавали сви етнографи, лингвисти и путници и да су је признавали и „сами Срби све до ослободилачког рата“. Србија са правом, вели Тошев, може назвати подручје северно од Шар-планине и скопске Црне Горе Старом Србијом „јер историјски и етнографски припада српским земљама“. Проблем је, по њему, што „српске претензије“ сежу јужније од поменутих области и што Срби немају доказа и не могу навести „ништа разумно у своју корист, осим историјског права и неопходне потребе за морем“.⁸³³

Поред етнолошких, Тошев је изнео и политичке разлоге због којих је сматрао да је немогуће поделити Македонију између Бугарске, Србије и Грчке. Када би се то и хипотетички десило, поставља питање Тошев, тај чин би са собом повукао „много већа политичка превирања на Балкану“ и омогућио би другим странама да то искористе. Подела би појачала вероватноћу „крававих сукоба“ и на тај начин би била порушена равнотежа на Полуострву, док би немогућност повлачења природних граница између народа у Македонији допринела да се део грчког становништва помери ка Бугарској, а „велики део бугарског елемента“ би се отцепио од „преостале бугарске масе“ да би се приближио Србији или Грчкој. Због свега наведеног, Тошев је сматрао да „само аутономна влада може да оконча национални антагонизам у Македонији“ и лакше реши спорове између балканских народа. За Србе, који су се залагали за поделу, Тошев је тврдио да нису хтели да схвате да је теорија о подели „дело аустријске дипломатије“ и да је Беч, који је владао над „већином српског племена“, настојао да избрише идеју о уједињењу Срба из њихове политике „одржавајући у краљевини агресивне тежње ка страним, бугарским земљама“. Тиме су, по Тошеву, Срби направили грешку, гурнути су од стране Аустроугарске да своје „хоризонте“ отварају на југу, чиме им је скренута „пажња са правих српских земаља“. У том правцу, вели Тошев, Србија треба да усмери своју активност, где би имала „симпатије“ Бугарске и где би могла да очекује и материјану помоћ. У таквој политици би могли да се траже „елементи сагласности“ између Софије и Београда, у случају да се идеја о аутономији Македоније покаже немогућом. Тошев је поновио, да за Бугарску не може да постоји „никаква друга граница између српске и бугарске сфере утицаја осим Шар планине и скопске Црне Горе“. Уједињењем са Црном Гором, Србија би се довољно територијално проширила и добила би излаз на Јадранско море „за којим данас толико жуди“. Међутим, јужно од

⁸³³ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, ас. 673, *Тошев-Гешову*, №. 420, од 22. априла 1911.

поменутих линија „Срби немају шта да траже“ ако заиста желе споразум са Бугарском на основу сфера утицаја, тврдио је Тошев, јер не постоји „Бугарин“ који би територију насељену претежно Бугарима „поклонио Србима“. Тошев је закључио да он није против савеза са Србијом, али да он мора „бити заснован на прихватљивим принципима“, односно да Срби морају да одустану од својих аспирација јужно од Шар-планине. То ће, по њему, бити „главна основа свих каснијих комбинација“ између Бугарске и Србије, „које политичке околности могу изазвати или олакшати“.⁸³⁴

Уколико српска помоћ, у ближој будућности, буде неопходна за Бугарску, онда ће владајући кругови у Софији, „хтели то или не, да крену путем уступака“. По Тошеву, у том случају највише што може да буде прихватљиво за бугарске интересе је граница која би ишла линијом од долине Бугарске Мораве, реке Моравице, до села Оризари код Куманова, затим би линија пролазила северно, недалеко од Скопља и затим би требало да скрене на југ, дуж долине реке Треске ка Дебру и мору. Тошев није имао сумњу да овакви максималистички уступци могу бити прихваћени једино ако Бугарска заиста одлучи да питање са Србијом решава по овим принципима. Уколико не буде договора по овим основама, Тошев је предлагао Гешову зближавање „искључиво на економским основама“, јер је, као искусан дипломата, знао да „игнорисање и потцењивање Србије није ни прикладно ни разумно“.⁸³⁵

Разговор Миловановића и Тошева од 15. априла, у коме је српски министар спољних послова, између осталог, поменуо могућност заједничке акције и поделе европских посела Османског царства, изазавао је, испоставиће се, велику дипломатску „игранку“. У строго поверљивом писму од 2. маја, Гешов је обавестио Тошева да га је дипломатски представник Србије у Софији, Милојевић, уверавао како је он „погрешно разумео“ поруку послату из Београда, по којој је Миловановић говорио о „решењу које би претходило рату“ и могућности о „коначној ликвидацији“ турских територија.⁸³⁶ Очигледно неспреман за обимније дипломатске потресе, бугарски председник владе је предлог послат из Београда проследио Петрограду преко члана дипломатског кора Русије у Софији, Урсунова, да би их упознао са потезима српског министра. Гешов је,

⁸³⁴ Исто.

⁸³⁵ Исто.

⁸³⁶ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, ас. 673, *Гешов-Тошеву*, №. 471, од 19. априла 1911.

забринут због тога, желећи објашњење, послао писмо Тошеву у коме га је упознао са читавим случајем.⁸³⁷

Тошев је, затечен неспоразумом који је настао, одговорио свом председнику владе да је „савршено разумео“ господина Миловановића и да је у извештају од 16. априла тачно пренео његове речи. Затим је поновио садржај две тачке које биле спорне, цитирајући Миловановића: ... „Ако би, међутим, имали среће да се договоримо о једној заједничкој војној акцији, онда је преостало да се благовремено предузму мере за припрему једног устанка у Турској, који ће предходити рату“. На другом месту спорног извештаја, Тошев је поменуо понуду Миловановића о „размени идеја“ и проналажењу „најпогодније основе“ за зближавање по свим линијама и у случају сагласности могла би се размотрити могућност „ликвидације турског питања“. Миловановић је, изненађен због читаве ситуације, у поверењу изјавио Тошеву да је „веома узнемирен“ што је разговор прослеђен руском посланству у Софији и да су Русији могле да се повере одређене чињенице, али не све. Копију спорног извештаја Тошеву је показао и Хартвиг, рекавши да је Миловановић некако желео „да сакрије од Русије шта ради у овом случају“, те да је тим потезом себе ставио у „веома неугодан положај“ у односу на руско посланство у Београду. Са једне стране, Миловановић је говорио о очувању *status quo* и одбијао предлоге краља Николе за заједничку акцију, док је, са друге стране, са Бугарском говорио „другим језиком“. Тиме је српски министар, чим су „узнемирујући телеграми“ кнеза Урсунова пристигли у Петроград, морао себе да заштити како се не би помислило да ради без знања руског посланства. Са друге стране, посланик Милојевић је, погрешно схвативши поруку, проширио ноту, услед чега је настао несклад између извештаја Тошева и нових изјава Миловановића. Тошев је пренео Гешову и утисак кнеза Урсунова, који је добио у разговору са Хартвигом, како је бугарски председник владе „тврдоглав“ у вези са Србијом. Урсунув је таково мишљење стекао због чињенице да је Гешов нагињао споразуму са Турском, а да је у плановима са Србијом важност придавао закључивању трговинског уговора. Хартвиг је бугарском посланику поручио и да би био „више него срећан“ да се постигне један споразум између Бугарске и Србије за целу Македонију и о разграничењу сфера утицаја, али се даље од предлога није ишло. Тошев је, извештавајући Гешова, нагласио да Миловановић није „сматрао за потребно“ да му се обрати по спорном питању, уз констатацију да „све ово показује до које мере морамо

⁸³⁷ Саша Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у ставрању војно-политичког савеза 1912. године*, докторска дисертација, Ниш 2015, 34.

бити опрезни када се бавимо српским државницима по питањима овако деликатне природе“ и да прошлост „говори у прилог томе“.⁸³⁸

О спорном случају Миловановић је водио разговор и са Хартвигом, који му је показао садржај депеше коју је добио из Софије, од Урсунова. У депеши је писало како је Гешов предао извештај који је послао Тошев из Београда где Миловановић позива бугарску владу на споразум о подели Македоније, након чијег постизања би Бугарска и Србија „објавиле рат Турској и решиле дефинитивно Источно Питање“. У депеши је, између осталог, писало да споразум треба држати у тајности од Црне Горе и Грчке, а Русији саопштити „тек по што“ и да је Гешов „збуњен“ оваквим предлогом тражио мишљење руске владе. У другој депеши коју је Хартвиг показао Миловановићу, помињао се и његов предлог о тајном састанку са Гешовим, по могућству негде у иностранству, рецимо у Италији. Миловановић је покушао да објасни руском посланику како су обе депеше одзив на његов разговор са Тошевим, за који је иницијатива покренута са бугарске стране и који се кретао у оквирима раније вођених разговора. Он је, даље, Хартвигу рекао како сматра да је наступио моменат да се „покушају интимнији разговори“ између Бугара и Срба, с обзиром на „арнаутски покрет и опште стање на Балкану“ и промену владе у Бугарској. Због тога је, у смислу у којем је већ водио разгodore са Ризовим у Риму, или Извољским у Петрограду, „покренуо мисао“ о састанку са Гешовим „на начин да то не привуче пажњу на себе“. Миловановић је образложио свој предлог страховањем од могућих последица које је изазивао албански покрет, али и од утицаја Аустроугарске и њених планова о аутономији Албаније. Србија и Бугарска, вели Миловановић, треба да буду на опрезу и треба да покажу сремност да „заједнички бране своје животне интересе“. Због тога треба да се „с пуним поверењем“ могу ослонити једна на другу, да покажу солидарност, а то је могуће само ако се буду споразумеле о „свим својим интересима и постигле јединство у својим циљевима“.⁸³⁹

Миловановић је пренео Хартвигу да је у разговору са Тошевим показано јединство у мишљењу да је македонско питање једино које „озбиљно дели“ Бугарску и Србију и да је он стога изнео у „најопштијим потезима“ шта Србија сматра у случају решавања македонског питања да тражи „за себе“, не само из етнографских и историјских разлога већ, у првом реду, из разлога „одржавања своје државне

⁸³⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, ас. 673, *Тошев-Гешову*, №. 418, од 21. априла 1911.

⁸³⁹ ДАС, ММ, 1911, 15. IV 1911, *Србија и Бугарска*, Ф-XXVI, 73-75.

независности“. Говорећи о могућим непредвиђеним догађајима на Балкану, који би могли искрснути независно од воље Софије и Београда, Миловановић је Тошеву истакао да је најпре потребно створити заједништво између Србије и Бугарске, како ти догађаји не би имали несрећне последице по обе државе. Кад заједница једном буде створена, није искључена и могућност да се створи ситуација у којој би Софија и Београд „смели да с изгледом на успех и провоцирати догађаје“. По питању обавештавања Русије, Миловановић је појаснио да се двоумио „је ли боље преговарати сами па њу извештавати о резултату или с њом у друштву преговарати“, и да ни о каквој помени рата према Турској није било речи.⁸⁴⁰

У својим личним белешкама Миловановић наводи како се Хартвиг „потпуно сложио“ са њим и рекао да је Гешовљево саопштење Урсунову „рђав знак за искреност и добар споразумна расположења бугарске владе“. Под претпоставком да је Тошев заиста на онај начин известио Гешова, што није било немогуће, познајући његова „ратоборна расположења“, Гешов је могао да се не сложи са Србијом и могао је и Русију да позове да реагује против „таквих српских расположења“. Међутим, тиме што није дао одговор Србији, а исту је оптужио пред Русијом инсинуирајући да Београд води политику супротну руској политици мира, довео је Миловановића у незгодан положај. Хартвиг је обећао Миловановићу да ће послати у Петроград и Софију депешу у којој ће изложити „прави смисао“ порука српског министра.⁸⁴¹ Са друге стране, на маргинама Миловановићевих белешки, остало је записао, као подсетник за неке будуће преговоре, следеће: „С Бугарском кад се говори ваља бити врло обазрив и неповерљив, ма и Гешов и Данев били на влади. У сваком случају постарати се да се имају увек Руси као сведоци“.⁸⁴²

Након својеврсног скандала око „цурења“ података руској страни, током маја 1911. године, преговори између Софије и Београда запали су у ћорсасак. Миловановић је био видно разочаран што га је Гешов „разоткривао“ код Хартвига, који је, пак, био увређен сумњом коју је показивао Гешов да он не ужива поверење српске владе, која му није пренела да сондира терен код бугарске стране о могућем савезу. Истина је била другачија. Руски посланик имао је заправо пресудан утицај у Београду и није дозвољавао да се важнији државни послови обављају мимо његовог знања. Тошев је показивао незадовољство потезом бугарског председника владе, јер је „неозбиљним

⁸⁴⁰ Исто, 75-76.

⁸⁴¹ Исто, 76.

⁸⁴² ДАС, ММ, 1911, 15. IV 1911, *Србија и Бугарска*, Ф-XXVI, 73.

чином“ приликом поделе информације кнезу Урсунову, допринео да Хартвига „окрене“ против Бугарске и да га „учини још кориснијим за Србију“. ⁸⁴³ У свом очају он је писао краљу Фердинанду како се више не усуђује да Гешову каже све, јер се боји да поново не настане неки нови неспоразум. Додатну бојазан Тошев је видео у новом српском дипломатском представнику Мирославу Спалајковићу, за кога је тврдио да је особа блиска Хартвику и да је руског посланика обавештавао о стварима које је често крио и од самог Миловановића. Бугарски дипломата је сматрао да ће Хартвиг покушати да искористи Спалајковића како би у Софији „креирао политику“, ослањајући се првенствено на Данева, који је, иначе, критиковао Гешовљево протурску политику и који се искрено залагао за јединствену политику словенских народа на Балкану. ⁸⁴⁴ Закључак који произилази из извештаја Тошева и који се намеће је тај да је постојало међусобно неповреће између Гешова и бугарског посланика у Београду, што је свакако утицало и на кораке ка зближавању са Србијом.

Миловановић је, о предлогу за именовање Спалајковића за дипломатског представника и опуномоћеног министра Србије у Софији, обавестио Тошева још средином априла. Анализирајући будућег српског представника у Бугарској, Тошев је за њега изјавио да се сматра „једним од најспособнијих српских дипломата“. Он даље наводи како је Спалајковић „тврдоглави русофил по вери“, те да га одликује велики „шовинизам“ и „насилна природа“. Тошев додаје да се Спалајковић са „страшћу бави свим питањима, која на овај или онај начин, погађају његов веома осетљив патриотски осећај“ али и поред тога сматра да би се у Софији могле да распрше његове „политичке предрасуде“ које му не „дозвољавају да сасвим јасно види прави пут који би могао довести до зближавања две земље“. ⁸⁴⁵ Свој први контакт са дипломатским кором у Софији, Спалајковић је имао 11. јуна на вечери у италијанском посланству, на којој су присуствовали још и руски и румунски представници. Након вечере, придружили су им се немачки посланик, саветник аустроугарског посланства, француски отправник послова, аустроугарски конзул и поједини представници нижег ранга поменитих посланстава. ⁸⁴⁶

Са друге стране, што је много значајније, Спалајковића је већ при самом доласку у бугарску престоницу примио председник владе и министар иностраних

⁸⁴³ Г. Марков, Към предисторията на Бакланския съюз (март – септември 1911 г.), 104.

⁸⁴⁴ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, ае. 1878, *Тошев-краљу Фердинанду*, № /, од 31. маја 1911.

⁸⁴⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, ае. 1140, *Тошев-Гешову*, №. 364, од 7. априла 1911

⁸⁴⁶ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига IV, свеска 3/II, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2009, бр. 551, 1019-1020.

послова Иван Гешов. Главна тема разговора била је бојазан обе стране о вестима да Аустроугарска наоружава Албанце и помаже њихову побуну.⁸⁴⁷ Гешов је Спалајковићу том приликом саопштио да у извештају бугарског конзула из Битоља, Неткова, стоји да ће Албанци наредне године подићи општи устанак у Албанији. На питање да ли је то могуће, Спалајковић је одговорио одрично, јер постоје разлике између „правих Арбанаса и Арнаута“ по разним питањима, нарочито по верским питањима, као и деобе међу племенима и њихова међусобна „поцепаност и завађеност“.⁸⁴⁸ Затим су се двојица саговорника дотакла и улоге Аустроугарске на Балкану. Спалајковић је свом саговорнику саопштио мишљење да Двојна монархија не рачуна на словенски живаљ у остварењу својих спољнополитичких аспирација. Аустроугарска, подвукао је Спалајковић, „истиче отворено један нов етнички елемент, Арбанасе, са којима ће она убудуће оперисати као са најпоузданијом и њој најоданијом народном групом у Турској“.⁸⁴⁹ Спалајковић је Гешову рекао и то да је таква политика Аустроугарске опасна за балканске православне народе, Србе, Бугаре и Грке, и да је на њима да сами реше питање Турске на Балкану, никако не увлачући Албанце, као четврти национални елемент. „Сва наша политика према Арнаутима треба да се састоји у томе да се служимо њима као средством и да их отуђујемо од Аустрије... стога је за нас сада најважније мотрити на гест Аустрије према Арнаутима“.⁸⁵⁰ На крају састанка, Гешов је изјавио да схвата озбиљност ситуације тиме што Аустроугарска жели да осами балканске народе, што ради на стварању „арбанашког народа“, и што гледа да га одвоји од других народа на Балкану. Спалајковић је након састанка стекао утисак да је Гешов заинтересован за споразум Бугарске са Србијом.⁸⁵¹

Неколико дана касније, Спалајковић је предао акредитивна писма краљу Фердинанду, са којим се задржао на састанку. Разговор је текао у пријатељској атмосфери⁸⁵². Након учтивог увода, у којем је краљ упитао Спалајковића о путу, прешло се на озбиљније теме. Састанак између Спалајковића и краља уприличен је након свечане седнице петог сазива Собрања у Великом Трнову. Том приликом је један

⁸⁴⁷ Džon D. Tredvej, *Soko i orao: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005, 77.

⁸⁴⁸ ДСПКС, књ. IV, св. 3/II, бр. 565, 1040.

⁸⁴⁹ Исто, 1042.

⁸⁵⁰ Исто.

⁸⁵¹ Исто.

⁸⁵² У извештају послатом Миловановићу, Спалајковић је навео како је био пријатно изненађен пријемом код краља, уз напомену како је бугарски краљ изјавио да треба гледати на „природне везе“ и „заједничке интересе“ обе стране. Он је био задовољан што је управо бугарски краљ изнео такав став „наглашавајући и погледом и акцентом нарочито ове последње речи“, у: ДАС, МИД, ПО, 1911, *Спалајковић-Миловановићу*, Ф-III, Д-II, Пов. бр. 234, 7. јуна 1911.

од посланика, председник земљорадничке странке, Стамболијски, узвикнуо „живела Република“ у тренутку говора краља, а све у знак протеста што краљ отвара седницу Собрања. Фердинад је Спалајковићу исказао жаљење због тог чина, истичући да је и у прошлости имао лоших искустава од свог доласка у Бугарску. Готово се пожалио да су на њега „сви гледали као на туђинског агента“ и да је свуда осећао подозрење и неповерење, како у Бугарској, тако и у Србији. Српски посланик је краљу одговорио да се у Србији доста поправило мишљење о њему, а да је томе у многоме заслужан предходни посланик у Софији, Светислав Симић, који је у својим извештајима успео да се у Србији стекне добра слика о краљу. На крају састанка, Спалајковић је прозборио и неколико учтивих реченица са краљицом, углавном о сличностима и разликама између српског и бугарског језика.⁸⁵³

На повратку за Софију, у разговору са енглеским послаником Бакс Ајронсајдом⁸⁵⁴, српски посланик добио је информацију да је у разговору између њега и краља, Фердинанд доста похвално говорио о Спалајковићу, истичући како му Србија „увек шаље своје најбоље људе“. Бакс Ајронсајд је додао и да је почетак добар, али да буде опрезан у односу са краљем, пошто је он стекао и другачија искуства у свом дипломатском раду у Софији.⁸⁵⁵ Британски дипломата био је лично наклоњен бугарско-српском споразуму. Ајронсајд је у споразуму видео гаранцију мира на Балканском полуострву, и до краја је остао једини британски званичник који је отворено подржавао савез између Софије и Београда.⁸⁵⁶

Спољна политика Бугарске и њеног председника владе Гешова, половином 1911. године, била је усмерена у два правца: одржавати добре односе са својим балканским суседима и тежити да се осигура подршка сила Антанте у кључним тренуцима решавања националног питања. Гешов је, у ранијем политичком ангажману, био познат као присталица мирољубивог начина решавања проблема, тако да је имао симпатија како балканских држава, тако и представника западних сила и Русије.

⁸⁵³ ДСПКС, књ. IV, св. 3/2, бр.605, 1110-1113.

⁸⁵⁴ При долаку у бугарску престоницу Спалајковић је прве информације о осталим дипломатским представницима добио управо од британског представника Бакс Ајронсајда. Он му је између осталог рекао за себе да „не припада старој дипломатској школи“, да је отворен и да се на њега може потпуно ослонити. Као лични пријатељ Миленка Веснића, британски посланик је добио похвалне информације о Спалајковићу. Он му је дао и информације о самом краљу Фердинаду и о влади Гешова, у: АС, МИД, ПО, 1911, Ф-III, Д-I, Пов. Бр. 218, *Спалајковић-Миловановићу*, 31.V 1911; ДСПКС, књ. 4, св. 3/2, бр. 552, 1020-1022.

⁸⁵⁵ ДСПКС, књ. IV, св. 3/2, бр. 605, 1113-1114.

⁸⁵⁶ Љиљана Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965, 516-517.

Посебне напоре је улагао да Бугарску приближи Турској⁸⁵⁷, како би бугарском становништву на просторима европске Турске олакшао живот. Гешов је озбиљно радио на спречавању формирања и преласка комитских група са бугарске на турску територију, предузимао је кораке у правцу давања амнестије за Бугаре осуђене из политичких разлога, водио кампању спречавања насељавања емиграната на тлу Македоније и др. И поред добрих намера из Цариграда нису стизали сигнали разумевања за такву политику. Порта није прихватала ниједан од захтева бугарске стране, чиме би показала добру вољу за нормализацију и побољшање билатералних односа. Напротив, учестали инциденти на бугарско-турској граници су током маја резултирали убиством бугарског официра, које је у бугарској јавности изазвало лавину противљења туркофилској политици владе, уз позиве на одлучније кораке власти. Гешов је у одговору на милитантне позиве власти рекао да народ „не може тражити ствари које су тренутно немогуће, не може сањати о постизању идеала који су тренутно недостижни“. Иако је првенствено мислио на „обесхрабрујуће“ разговоре које је водио са Београдом и немогућност постизања договора око Македоније, бугарски владајући кругови морали су да направе избор: или да остану сами, или да покажу спремност на уступке.⁸⁵⁸

Почетак лета 1911. године донео је нове моменте важне за развој бугарско-српских односа. Милован Миловановић коначно је дошао на чело српске владе 7. јула, а уједно је и задржао ресор Министарства спољних послова. У том тренутку иза себе имао је више од четврт века богатог политичког искуства, и већ „потпуно изграђене политичке назоре“. Због великих обавеза и заузетости у свом раду, у доброј мери се ослањао на Јована М. Јовановића као човека од његовог великог поверења.⁸⁵⁹ Непосредно пре ступања на нову функцију Миловановића, уследио је догађај који је забринуо новог председника српске владе. Наиме, 15. јуна Аустроугарска и Италија су

⁸⁵⁷ У својој првој изјави након доласка на власт о политици према Турској, Гешов је изјавио: „Ова политика је искрена. И пошто искрено желимо да то не буде пролазно, да остане трајно, да не постане само политика нашег кабинета, већ политика Бугарске, надамо се да ће нам и суседно царство олакшати задатак, да ће се они одазвати нашем позиву да отклони узроке неспоразума међу нама, да елиминира мотиве за буђење јавног мњења у нашој земљи. Ни једна влада у парламентарној земљи не може да се бори против јавног мњења. И била би потпуна катастрофа ако би наша мирна политика пала под притиском јавног мњења, узбурканог не нашом кривицом. Где ми не успемо, тешко да ће бити друге бугарске владе која може успети“, у: Иван Евстатиев Гешов, *Балканскиот сџюз, спомени и документи*, Софија 1915, 6-7.

⁸⁵⁸ Е. Стателова, *Иван Евстатиев Гешов или тръниливият път на съзиданието*, 203.

⁸⁵⁹ С. Станојевић, *нав. дело*, 38; Драган Симеуновић, Милован Миловановић о стварању Балканског савеза, *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, уредник: В. Стојанчевић, Београд 2007, 49.

интервенисале у албанском питању, наметнувши себе као заштитнике албанских католика међу побуњеницима. Ма колико имали супротне ставове по питању аутономије Македоније, бугарски посланик у Београду Тошев и Миловановић су у новонасталом проблему видели исту опасност по интересе бугарског и српског народа. Могућност да две заинтересоване силе, под притиском, реше албанско питање позивала је на узбуну. Тошев је, бугарске кругове који су подржавали албански покрет, назвао опасно „погрешним”, упозоравајући да би давање аутономног статуса Албанији, у чији би састав ушли Скадарски, Јањински, Битољски и Косовски вилајети, било „штетно и опасно” по бугарске националне интересе.⁸⁶⁰ Тошев се тиме приближио ставовима оних дипломата и политичара са обе стране, који су схватили неопходност зближавања четири православне државе погођене стварањем будуће „Велике Албаније”.⁸⁶¹

Супротно мишљење од Тошева заступао је посланик на Цетињу, Колушев. Он је у извештају од 27. јуна, уверавао краља Фердинанда да су сумње Тошева неосноване, истичући да је идеја о албанској аутономији питање „далеке будућности”. Поред тога, истиче Колушев, да је та идеја могућа и у садашњости, она не би угрозила бугарске националне интересе. Колушев је ишао дотле да је чак оптужио владу у Софији како је албанско питање „већ покренуто” и да „ни једна сила није у стању да га заустави”. Он је даље поручио краљу да догађаји у Албанији нису смели да изненаде бугарске државнике и да их затекну неспремним, са нејасним разумевањем догађаја на самом терену.⁸⁶² Опасност је, тврди Колушев, бити равнодушни гледалац у природном развоју албанског покрета, чиме би се Албанци сврстали у непријатеље бугарске државе. На тај начин би била угрожена национална права Бугара у Македонији. Насупрот томе, по Колушеву, Софија треба да подстиче и подржи „народно буђење” албанског становништва, јер је то гаранција за јачање бугарских позиција у Македонији. Он назива „утопијом” стварање „Велике Албаније” и истиче да је покрет Албанаца усмерен ка територији Старе Србије. Уједно је оптужио Србију да је желела да осигура нове територије подстичући сукоб између „Албанаца на Косову и Бугара у северозападној Македонији”. Своја албанофилска гледишта Колушев је исказао и

⁸⁶⁰ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, ас. 1878, *Тошев-Гешову*, №. 583, од 2. јуна 1911.

⁸⁶¹ Г. Марков, *Към предисторията на Бакланския съюз* (март – септември 1911 г.), 105.

⁸⁶² Исто.

поруком да Албанци треба да буду верни савезник Бугара у бурним догађајима који ће уследити на Балкану.⁸⁶³

Током јула 1911. године, у Бугарској су се десиле значајне промене у вођењу спољне политике државе. Наиме, одлуком Пете велике народне скупштине, одржане од 21. јуна до 21. јула у Великом Трнову, промењен је 17-ти члан Устава по којем је краљу омогућено вођење спољне политике земље. Задњег дана заседања, 21. јула, са 326 гласова „за” и 64 „против”, у измењеном тексту одлучено је да је краљ представник државе „у свим њеним односима са страним државама”. Влада преговара и закључује уговоре са другим државама у његово име, али својом ратификацијом краљ даје последњу реч. Пошто је реч о „тајној дипломатији”, краљу је практично омогућено да води спољну политику и да закључује међународне уговоре, без претходног одобрења од стране Собрања. Народном представништву је уставном променом преостало само да потврди уговоре, без могућности иницијативе.⁸⁶⁴

Напоменули смо већ да је коалициона влада, на челу са Гешовим, као једно од приоритетних питања у свом раду истицала односе са Турском. То је рађено превасходно у циљу обезбеђивања права бугарског становништва у Македонији и Тракији. Међутим, није било одговора од стране Порте ни на један захтев бугарске владе. Са тим у вези, почетком августа, на консултације у Софију позван је бугарски представник у Турској, Сарафов, где је учествовао у низу састанака са водећим државним круговима у Софији. Он је изразио сумњу због континуираног непријатељства младостурског режима према Бугарима. У строго поверљивом разговору, Гешов је Сарафову саопштио како му је српски председник владе Миловановић предложио да се две земље усагласе о заједничким акцијама и о подели интересних сфера у Македонији, али да је Гешов предлог одбио.⁸⁶⁵

Гешов је 22. августа обавио садржајан разговор са отправником послова српског посланства у Софији, Милојевићем, у коме га је известио о планираном конгресу Албанаца који је требало да се током месеца одржи у Барију. Бугарски премијер је том приликом изјавио како сумња да се иза целог малисорског устанка Албанаца крије намера Аустроугарске да „без поговора” дође до Солуна. „То је ужасна перспектива”, нагласио је Гешов, не само за Србе и Бугаре, већ и за Грке и Турке. Он је даље

⁸⁶³ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, ас. 1875, *Колушев-краљу Фердинанду*, № 47, од 21. јуна 1911.

⁸⁶⁴ Г. Марков, *Към предисторията на Балканския съюз* (март – септември 1911 г.), 105.

⁸⁶⁵ Исто, 107-108.

Милојевићу пренео да је Двојна монархија овим „отварањем својих карата” показала да од ње „прети толико велика опасност” да су Бугарска и Србија дужне озбиљно да размисле не само о међусобном зближавању, већ о општем зближавању Срба, Бугара, Грка и Турака. Гешов је сматрао да уколико би дошло само до међусобног зближавања Софије и Београда, да би то окренуло против њих Грке и Турке. Идеју о зближавању, председник бугарске владе изнео је први пут у предизборном говору у Плевни неколико дана раније, где је изјавио да његова влада жели да одржава „искрено пријатељство” са свим државама на Балкану. Општи утисак који је Милојевић стекао након састанка, и о чему је обавестио Миловановића, био је да Гешов није желео да без краља узима дубљу дискусију о спољнополитичким темама, да тежи првенствено да одржава добре односе са Турском, па са свим осталима, да га је идеја о Великој Албанији узнемирила, да у пријатељству са Бечом бугарска влада не види више „једину спасоносну” идеју, да због страха од аустроугарских тежњи ка Солуну влада показује „сувише пријатељско” држање према Порти и, на крају, да Бугарска тежи да има „коректне односе” са Србијом, док се у исто време и даље „озбиљно” наоружава.⁸⁶⁶ Извештај Милојевића код Миловановића је пробудио оптимизам. Код бугарске владе се, по њему, коначно почела да „буди свест о опасности” које носи са собом албанско питање. Он је сматрао да је Русији тиме отворен терен за иницијативу у циљу „солидарности” Бугарске и Србије. Задатак Петрограда је да покаже Бугарима да је најпре потребно да се удруже Београд и Софија, а затим, „како прилике буду донеле” да се удруже са Турском како би спречили даљи продор Аустроугарске или да све своје напоре усмере на рушење Турске, без уплива великих сила, и тиме обезбеде што повољнији положај „када се Европа буде бавила стварањем новог стања на Балкану”.⁸⁶⁷

Већ наредног дана, 23. августа, Миловановић је обавио разговор са Тошевим у којем је потврдио своје сумње и поделио забринутост Гешова око развоја албанског питања. Српски председник владе је бугарском посланику пренео своје уверење о неопходности „блиског зближавања између Бугарске и Србије”, које треба да претходи свим другим политичким комбинацијама на Балкану и да им служи „као основа”. Пошто је био уверен да се ближи крај Османском царству, Миловановић је зазирао од директне интервенције неке од заинтересованих великих сила, те је опомињао свог

⁸⁶⁶ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига IV, свеска 4/I, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2009, бр. 264, 575- 577.

⁸⁶⁷ Исто, 578.

колегу Тошева како би било „злочиначко” да Бугарска и Србија не покажу разумевање око њихових „виталних интереса”. Миловановић је обавестио свог бугарског колегу да планира пут у Петроград поводом удаје ћерке краља Петра, Јелене, за великог кнеза Ивана Константиновића и да ће ту посету искористити како би затражио помоћ од Русије у зближавању са Бугарске и Србије.⁸⁶⁸

Албанско питање ушло је у нову фазу након скупа представника покрета, одржаног у Риму од 28. августа до 10. септембра. И поред одређених уступака малисорским племенима у северној Албанији, који је учинила Порта, представници албанских устаника донели су одлуку да ће борба трајати све док се не осигура аутономија Албаније. Они су, уједно, одбацили могућност сарадње са Србима и Грцима, док је сарадња са Бугарима у почетку прихваћена, док су предуслови са сарадњу били у фази припреме. Са друге стране, у Софији је било сумњи да би услови који би албански покрет ставио пред њих могли да се тичу граница будуће аутономне области.⁸⁶⁹

Бурни догађаји који ће уследити на Балканском полуострву за балканске народе и њихове националне интересе, представљали су изазов за који је била неопходна помоћ великих сила. Ту најпре мислимо на Русију и Аустроугарску, као две најзаинтересованије стране, али никако не треба занемарити и интересе осталих великих сила. Са тим у вези, није мање важна чињеница да су Србија, Грчка и Црна Гора, преко родбинских веза са династичком породицом Романов, тежили да стекну боље позиције у решавању њихових националних питања. Опумоћени министар Бугарске у Петрогарду, генерал Паприков, је тим поводом разочарано јављао како ће венчање принцезе Јелене имати велики значај за Србију. Он се бојао да ће се браком Београд још више приближити Русији и да ће ту околност искористити за своје интересе. Тиме ће, сматра Паприков, оживети руске симпатије према Србији и нестаће неповерење које је донедавно постојало у руским царским круговима према Београду.⁸⁷⁰

И бугарска дипломатија гледала је да не заостаје за осталим супарницама на Балкану. Наиме, пошто се приближавало пунолетство престолонаследника кнеза Бориса и дозвољена старосна граница за брак, руски цар Николај II примио је младог

⁸⁶⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, ае. 673, *Тошев-Гешову*, № 867, од 11. августа 1911

⁸⁶⁹ Г. Марков, *Към предисторията на Балканския съюз* (март – септември 1911 г.), 110.

⁸⁷⁰ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, ае. 1866, *Паприков-Гешову*, № 516, од 25. августа 1911.

краљевића у посету у Кијеву. Престолонаследик је оставио том приликом добар утисак на цара. Указана му је част тако што је први положио венац на споменик цару Александру II, а био је позван и на војне маневре. Пријатну атмосферу покварио је атентат на премијера Столипина, који се одиграо пред очима руског цара и његовог госта. Штампa у Софији, водећи се сензационалистичким писањем, исхитрено је износила „фантазије” о веридби младог краљевића, те је Паприков упозоравао Гешова да се у озбиљним гласилима ублаже последице „брбљања” и штетног писања.⁸⁷¹

Почетак јесени 1911. године наслућивао је нове моменте у бугарско-српским односима. Гешов је 20. септембра кренуо на одмор у бању Виши, а непосредно пре пута састао се у Софији са бугарским послаником у Риму, Ризовим. Пошто је Ризов активно учествовао у преговорима са Србијом 1904. године, он се залагао за хитно постизање споразума. Осаманско царство је јачало и по мишљењу бугарског дипломате Македонија и Једрене би могли бити изгубљени без рата. Иако је са неповерењем разматрао могућност договора са Србијом, пре свега због става Београда према аутономији Македоније, Гешов је прихватио да Ризов опипа терен на састанку са Миловановићем и уреди његов сусрет са српским министром приликом његовог повратка из Вишија.⁸⁷² Дипломатски задатак предат у руке Ризова у други план је ставио бугарског представника у Београду, Тошева. Он је, држан у незнању и свестан положају у коме се нашао, писао начелнику Тајног кабинета краља, Добровићу, да ће крајем септембра отићи у Карлзбад, где ће провести пар недеља на лечењу. Уколико буде потребе за његовим присуством у Београду, навео је он, по наређењу Његовог Величанства прекинуће лечење и вратиће се.⁸⁷³

Крај септембра није наговештавао буру која ће ускоро уследити. Већина владара и дипломатског кора тај део године је проводила у релаксацији по европским монденским одмаралиштима. Ускоро ће један догађај узбуркати страсти међу балканским народима и подићи ниво узбуне на виши ниво. Био је то Италијанско-турски рат, који је почео 29. септембра, и који је убрзао рад на склапању бугарско-српског споразума.

⁸⁷¹ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, ас. 1866, *Паприков-Гешову*, № 560, од 12. септембра 1911.

⁸⁷² Г. Марков, *Към предисторията на Балканския съюз* (март – септември 1911 г.), 112-113.

⁸⁷³ Исто.

4.2. Италијанско-турски рат, одједи у Бугарској и Србији

Покушај Италије да запоседне територије Триполитаније (Либије), представљао је „крајњи домет њене глади за колонијама”, што је у реалности представљало несклад између њених тежњи и стварне моћи. Рим је, након неуспешних авантура у Тунису и Етриопији, са великом дозом љубоморе гледао на колонијалне успехе ⁸⁷⁴ осталих великих сила у трци за стицање нових поседана. Пошто су почетком 20. века све значајније територије у Африци већ увелико биле заузете, Италија је решила да започне акцију према обалама Либије, важној земљи у Медитерану, која је још увек формално представљала територију Османског царства. Акција Рима брижљиво је планирана већ током Прве мароканске кризе, али се прави моменат за деловање указао током Друге мароканске кризе. Италији је био потребан повољан моменат, када ниједан други претендент за територије Либије није могао да јој се супростави, што се у пракси показало као исправна одлука. ⁸⁷⁵

Италијански посланик у Цариграду је 28. септембра 1911. године предао ултиматум Порти, у коме је наглашено да је Италија спремна да ратом реши питање Триполитаније. Овај чин је изненадио османске власти, док је велике силе ставио пред свршен чин. Наиме, Италија је пажљиво припремала свој дипломатски рад за акцију коју је планирала. Још 1887. године обавезала је Велику Британију за своје аспирације у Либији, признајући јој поседе у Египту. Са Немачком је, улазећи у Тројни савез, добила њено признање на права у Северној Африци, на шта је своју сагласност почетком 20. века дала и Аустроугарска. Француска је пристала на „трампу” Мароко – Триполис, док је Русија 1909. године дала Италији зелено светло за акцију у Африци за њену подршку по питању Мореуза. ⁸⁷⁶

Непуна два дана пре италијанског ултиматума Порти, из Беча је Ђорђе Симић, српски дипломатски представник, обавестио Миловановића о расположењима у дипломатском кругуима о могућем сукобу. Италијанска амбасада у Бечу је саопштила

⁸⁷⁴ За разлику од осталих Великих сила, попут Велике Британије, Русије, Француске или Немачке, италијанско поље утицаја у којем је она могла колонијално да делује могло је бити једино *mare nostrum*, односно подручје Медитерана. Италијанско позивање на обнову Римског царства била је „апсурдна амбиција” Рима. Италијанска светска политика ако је и имала одређеног смисла, значила је само „концентрисаније интересовање” за област Средоземља, нешто што би се назвало италијанским „Продором на Исток”, у: R. J. B. Bosworth, *Italy, the least of the Great Powers: Italian foreign policy before the First World War*, Cambridge University Press 2005, 339-340.

⁸⁷⁵ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914)*, III, 291.

⁸⁷⁶ Димитрије Ђорђевић, Италијанско-турски рат 1911-1912 године и његов утицај на Балкан, *Историјски преглед*, 4/1954, 46.

да нема „никаких освајачких намера у Триполису”, већ да Италија једино жели да својим поданицима у Триполитанији осигура опстанак, а својој трговини и индустрији да обезбеди равноправан положај са осталом великим силама. Са друге стране, из Турске амбасаде у Бечу долазили су гласови како Порта неће пристати да Италији да привилегован положај у Триполитанији и да ће уколико Рим крене „да такав положај силом заузме, одговорити на то оружаном отпором”. Све је слутило да, уколико дође до таквог сценарија, да ће то бити пут ка отвореном рату између Италије и Турске.⁸⁷⁷

Велике силе су са „подељеним осећањима” примиле рат у коме су биле само неми посматрачи.⁸⁷⁸ Начелник генералштаба аустроугарске војске, фон Хецендорф, је у писму од 24. септембра 1911. године, обавестио барона Ерентала да сматра како је питање Триполитаније које је покренула Италија достигло пажњу која захтева велику позорност Двојне монархије и „одлучан став у вези са свим неопходним војним припремама”. Он је изразио сумњу да ће Италија, „политички амбициозна, економски просперитетна, војно активна” тежити да истраје у стицању „власти на Јадрану, ометању ширења моћи Монархије на Балкану и замену ње сопственим утицајем”. Хецендорф је поставио питање да ли ће Италија, након победе у Триполитанији, проширити своје апетите ка Јадрану и ка Балкану, желећи да се обрачуна са Монархијом и спречи њену доминацију у тим областима. Аустроугарски начелник генералштаба је, сходно његовим ранијим гледиштима, упозоравао Ерентала како је неопходно да Монархија, из предострожности, подигне своје војне мере у случају могућег сукоба са Италијом, ради евентуалне заштите од акција у којима није „апсолутно сигурно” да нису усмерене против Аустроугарске.⁸⁷⁹

Што се осталих чланица великих сила тиче, немачки цар Вилхелм II изразио је незадовољство због рата, јер је сукоб кварио његове зацртане планове за уједињење муслиманског света у Османском царству. Велика Британија и Француска су посматрале како се у њиховом суседству у Медитерану „учвршћује” још једна чланица супростављеног савеза.⁸⁸⁰ Царска Русија је најмање од свих сила била погођена новонасталом ситуацијом. Министар спољних послова, Извољски, је о питању Триполитаније често говорио са његовим италијанским колегом Титонијем, као неким

⁸⁷⁷ ДСПКС, књ. IV, св. 4/I, бр. 371, 795-796.

⁸⁷⁸ Д. Ђорђевић, Италијанско-турски рат 1911-1912 године и његов утицај на Балкан, 46.

⁸⁷⁹ Feldmarschall Conrad, *Aus Meiner Dienstzeit 1908-1918, Zweiter Band 1910-1912*, (у даљем тексту: Conrad II), *Die Zeit des libyschen Krieges und des Balkankrieges bis Ende 1912*, Wien, Berlin, Leipzig, München 1922, 172-174.

⁸⁸⁰ Д. Ђорђевић, Италијанско-турски рат 1911-1912 године и његов утицај на Балкан, 46.

ко је имао неоспоран утицај на краља, Виторија Емануела. Управо је Титони потврдио Извољском да је Италија, још 1909. године, обезбедила од својих савезница Немачке и Аустроугарске „слободу деловања у Триполитанији”, тако да са те стране Рим није очекивао отпор. По питању Двојне монархије, конкретно, Титони није веровао да ће она тражити накнаду у албанском питању јер је постојао посебан споразум између Италије и Аустроугарске у вези Албаније који није утицао на питање Триполитаније. Извољски је свом колеги изнео своје страхове да би италијанска војна акција могла на Блиском Истоку да остави озбиљне последице, нарочито због чињенице да се режим у Цариграду налази на климавим ногама и да би „једна или друга балканска држава могла да интревенише, што би довело до новог корака напред од стране Аустроугарске”. Титони је одговорио да се режим младотурака „показао неадекватним и да се његов нестанак тешко може жалити”. Што се тиче балканских држава, Титони је сматрао да је Србија била заинтересована за опстанак Турске, Црна Гора је могла увек да се обузда, тако да је остала једино Бугарска. Међутим, додао је да се „Румунија обавезала да неће дозволити Бугарски напад на Турску”. По питању Аустроугарске, Титони је сматрао да она неће узимати акције „сама од себе” и да ће интервенције са њене стране доћи једино у вези са „општим догађајима”. Зато је неопходно да се, у датим околностима, одвија континуирана размена мишљења између Беча, Петрограда и Рима, да би се на тај начин избегла „непредвиђена интервенција” Двојне монархије.⁸⁸¹

Вест о избијању италијанско-турског рата изазвала је велику буру на читавом Балканском полуострву. Прилика за обрачун са Османским царством била је никад повољнија. Унутар Османског царства буктали су немири, док је Порта била остављена на цедилу од стране великих сила.⁸⁸² Руски посланик из Београда, Николај Хартвиг, обавештавао је своју владу у Петрограду о расположењу у Србији након избијања рата. Он је пренео да је у српском друштву завладала општа забринутост при првим вестима о сукобу. Ово расположење, наводи Хартвиг, било је „потпуно оправдано чињеницом да је истовремено скоро цела европска штампа једногласно говорила о страшним последицама насталог сукоба”. Он је изразио бојазан да уколико дође до изненадног слома режима у Цариграду, може доћи до стања потпуне анархије на целом

⁸⁸¹ Un livre noir, *Diplomatied'avant –guerred'apresles documents desarchives Russes*, (у даљем тексту: Un livre noir), novembre 1910 – juillet 1914, Tome premier 1910-1912, Paris 1923, Извољски - Нератову, од 13/26. септембра 1911, 134-136.

⁸⁸² Д. Ђорђевић, Италијанско-турски рат 1911-1912 године и његов утицај на Балкан, 46.

Балканском полуострву. Хартвиг даље наводи да се Србија, као и остале мале државе, суочила са дилемом да ли треба да сачека и види даљи развој догађаја или, пак, „треба да предузме све потребне мере унапред да заштити своје интересе”, чиме би створила „вероватан изговор” за ону силу која „само чека прилику да бар са неким оправдањем делује како би одржала нарушени status quo на Балкану”. Руски дипломата је навео и то да је у разговору са краљем Петром успео да му „растера мрачне мисли“ након што му је саопштио да су велике силе усвојиле став о локализацији војних операција, чиме су њега и владу у Београду извукли из „изузетно напетог стања“. Одлука српске владе да „не ремети мир“ изазвала је бес код опозиције која је позивала на хитну мобилизацију војске, док је поједина штампа засипала министре оштрим нападима⁸⁸³, посебно Миловановића, оптужујући их за „кукавичлук, непажњу и кратковидост“. Хартвиг ипак упозорава како би било погрешно сматрати да је „узбуна у Србији потпуно прошла“ и позива на позорност. За Србију је, наводи он, новонастала опасност тројака: „револуција у Косовском вилајету, заузимање Македоније од стране Бугарске, и улазак аустријских трупа у Новопазарски санџак“. Руски дипломата није имао одговор која је од потенцијалних опасности „највероватија у садашњим, изузетно компликованим околностима“, али није имао сумње да ће у „сва три случаја српске трупе бити принуђене да пређу границу“.⁸⁸⁴

Миловановић је сумњао у изјаве које су долазиле из Беча да Аустроугарска жели локализацију сукоба у Триполитанији, бојећи се да Монархија не искористи Италијанско-турски рат како би реаговала у Албанији. Са тим у вези, он је дипломатским представницима Србије у Петрограду, Паризу и Лондону послао упутство у коме је сугерисао у ком правцу треба да се креће спољна политика Београда поводом настале кризе. Миловановић је сматрао како „Турско-италијански рат отвара могућност да балканско питање уђе у још одмах јесенас у кризу акутнију од летошње“, тако да је потребно да се Србија „најскрупuloзније“ чува од свега што би могло

⁸⁸³ У дневном листу „*Политика*“ од 19. септембра / 2. октобра на насловној страни изашао је текст под насловом „Будимо спремни!“. Између осталог у тексту се критикује српска влада за млаку реакцију на избијање рата: „Талијанско-турски рат изненадио је нашу дипломатију, као што је изненадила и Анексија Босне и Херцеговине. Неки наши дипломатски представници показали су и овог пута својом леношћу и индиферентношћу, да им није много стало до интереса отаџбине. Јуче се о добро обавештеним круговима тврдило да наше посланство у Риму ни појма није имало о мобилизацији талијанске војске ни о припремама Италије за окупацију Триполиса. Изгледа да су за то време наши дипломатски представници на талијанском двору водили рачуна о свему другом, само не о интересима Српског Народа“, у: *Политика*, 19. септембар 1911, бр. 2755, 1, Будимо спремни!.

⁸⁸⁴ Красный Архив, у даљем тексту (Красный Архив, VIII), под редакцией : В.В. Адоратского, В.В. Макасова, М.Н. Покровского, В.П. Полонского, В.М. Фриче, Том превый (восьмой), Москва-Ленинград 1925, *Хартвиг-Нератову*, № 56, од 25. септембра/5. октобра 1911, 22-23.

„изазвати nerede и дати повода отварању балканске кризе“. Међутим, уколико се „нереди ипак јаве“ и ако се Аустроугарска или друге балканске државе „покушају њима користити и тако отворе балканску кризу“ и Србија мора у решавање настале кризе узети „активног удела“⁸⁸⁵. Миловановић је изнео већ познат став да би у насталој ситуацији најпре требало „утврдити споразум српско-бугарски ради заштите заједничких и општих балканских интереса у разним евентуалностима које се могу убрзо развити“. Дипломатским представницима је сугерисао да упознају са садржајем упутства министре спољних послова земаља домаћина.⁸⁸⁶

Упутство сличне садржине Миловановић је упутио и српским представницима у Берлину, Бечу, Букурешту и Цариграду у којем саветује да дипломате министрима спољних послова изјаве да ће „Србија према Турској продужити у свему политику пријатељских односа“ коју је и до сада водила, нарочито за време албанског устанка. Он је нагласио да се нада да ће и остале балканске државе следити исту политику и да ће „мир на Балкану бити сачуван“. Миловановић је ипак нагласио, да уколико дође до „нереди и заплета“ који би на Балкану изазвали војну реакцију других држава, „Србија неће допустити да се балканска питања, која дубоко засецају у њене животне интересе, решавају без њеног учешћа“. Са последњим делом упутства није требало упознати турског министра спољних послова и Порту.⁸⁸⁷

Мирољубива политика Миловановића и српске владе ишла је у раскорак са ратоборним осећањима у српској јавности и политичким круговима. И поред напада, он је успевао да одржи сталожен став, који га је красио и током Анексионе кризе. И са скупштинске говорнице Миловановић је критикован и оштро нападан. Стојан Новаковић је поручивао да Миловановић „сувише мекан“ према Турцима и „послушан“ према великим силама. Са друге стране, у јавност је изношен наратив како се Србија „везала за Турску у тренутку када су је сви черупали“. Монархија је узела Босну и Херцеговину, Италија Триполитанију, док је Србија „остала празних шака“.

⁸⁸⁵ Српски дипломатски представник у Лондону С. Грујић у разговору са представником Форин офиса Николсоном изјавио је да Србија страхује да би Аустроугарска, упркос мирним уверавањима, могла да искористи прилику да „подстакне немире у Албанији како би оправдала своју интервенцију“. Грујић је свом колеги јасно и недвосмислено пренео да „уколико би Аустрија ушла у Новопазарски санџак, Србија не би могла да остане пасивна, већ би чак и по цену свог националног опстанка морала да предузме акцију“, у: BD, IX/1, 297.

⁸⁸⁶ ДСПКС, књ. 4, св. 4/I, бр. 416, 856-857.

⁸⁸⁷ Исто, бр. 417, 857-858.

Дефанзивна политика српске владе у таквим околностима изгледала је „неразумљиво и неоправдано“.⁸⁸⁸

У Бугарској јавности Италијанско-турски рат изазвао је већу буру него у Србији јер у Софији нису страховали од реакције Двојне монархије. У време избијања рата, председник владе, Гешов, налазио се на одмору у Вишију. Након примања вести о почетку нове кризе, он је одмах кренуо за Бугарску, заустављајући се успут у Паризу и Бечу, како би од дипломатских представника Француске и Аустроугарске добио додатне информације о новонасталој кризи.⁸⁸⁹ Гешов је са француским министром спољних послова, Де Селвсом, разговарао у Паризу 4. октобра, док је са својим аустроугарским колегом Еренталом имао сусрет три дана касније у Бечу. Гешов је имао два питања на која је очекивао одговор од својих саговорника: да ли ће рат бити локализован и да ли ће бити скоро завршен, и да ли ће настати нове компликации од стране Турака, било као резултат њиховог „фанатизма“, или као резултат незадовољства према младотурцима који би довео до понављања револуционарних догађаја из априла 1909. године? Од обојице колега Гешов је добио уверавања да ће рат бити локализован и убрзо завршен. На друго питање, које се тичало даљих акција у Цариграду, Де Селвс је признао да постоји опасност од компликација у Турској, док је Ерентал искључио ту могућност. Аустроугарски дипломата је веровао да ће „младотурски комитет, као једина организована група у Турској, пре добити него изгубити од садашње ситуације“, као и да ће имати довољно снаге да наметне своју вољу. Ерентал је поручио Гешову да се нада како ће Бугарска „следити пример великих сила и учинити све што је могуће да сачува мир“.⁸⁹⁰

И поред свог мирољубивог расположења, Гешова је при повратку у Софију сачекала сасвим другачија атмосфера. Чланови бугарске владе показивали су знатно другачији, ратоборнији став од њеног председника. Додатно уље на ватру донела је непромишљена мобилизација турских јединица у Једрену, што је већ компликовану ситуацију додатно драматизовала. Узнемиреност бугарске владе осетила се и у Петрограду, где је бугарски изасланик Паприков обавестио руски врх о мобилизацији турских јединица у Једренском округу и концентracији њихових снага на гранцу са Бугарском. Он је даље пренео да ће Бугарска преузети одређене контра мере

⁸⁸⁸ Д. Ђорђевић, Италијанско-турски рат 1911-1912 године и његов утицај на Балкан, 48-49.

⁸⁸⁹ Исто, 49.

⁸⁹⁰ И. Е. Гешовъ, *нав. дело*, 11-12.

предострожности, те је из Петрограда поручено посланству Русије у Цариграду да утиче на Порту у циљу заустављања војних мера на границама према Бугарској и Грчкој.⁸⁹¹

Бугарска није желела, без додатних гаранција од стране великих сила, да одустане од контрамера које су подразумевале, пре свега, мобилизацију војске у случају Турског напада на њене границе.⁸⁹² Гешов се обратио свим представницима великих сила у Софији са захтевом да обавесте своје владе да би било пожељно да велике силе гарантују Бугарској „искреност уверавања“ да она неће бити нападнута од стране Турске. Идеја о гаранцијама потекла је од стране француског посланика, који је тај чин видео као једину гаранцију и последњу прилику да се спречи бугарска мобилизација, с обзиром на „милитантно расположење“ владе у Софији. Са друге стране, из руског представништва у Софији, Урусов је јављао како су у Цариграду турске власти изјавиле бугарском посланику Сарафову „најохрабрујућа и најмирољубивија уверавања“ Порте према Бугарској. Урусов је сматрао како су „страхови бугарског кабинета“ неоправдани, с обзиром на изјаве које су долазиле са Порте, међутим то није утицало на Гешова, јер је био практично усамљен у односу на своје колеге из владе. Он је подвукао како многи у политичком врху Бугарске сматрају да је тренутак „погодан за решавање македонског питања, на ком становишту је, нажалост, и сам Гешов у искушењу да то постане“.⁸⁹³ Да би се додатно смирила страховања у Софији, из руског Министарства спољних послова послато је упутство дипломатским представницима у Берлину, Бечу, Лондону и Паризу са предложеном формулом која је требало да буде упућена бугарској влади. У њој се наводи да је руска влада примила званично уверавање Порте да Турска нема агресивних намера против Бугарске и да је неће напасти. У случају да владе великих сила прихвате наведену формулу, њихови представници у Цариграду могли би да саставе одговарајући апел туским властима.⁸⁹⁴

Након размене мишљења и живе дипломатске комуникације, 28. октобра 1911. године, председнику бугарске владе Гешову предато је усмено саопштење представника Русије, Француске, Немачке и Аустроугарске, које је имало за циљ да Бугарску увери о намерама Порте. Иако се испоставило да давање потребних гаранција у суштини и није било потребно, јер се показало да Турска није имала офанзивних

⁸⁹¹ Красный Архив, VIII, *Нератов-Чарикову*, № 1438, од 26. септембра/9. октобра 1911, 24-25.

⁸⁹² Д. Ђорђевић, Италијанско-турски рат 1911-1912 године и његов утицај на Балкан, 48-49.

⁸⁹³ Красный Архив, VIII, *Нератов-Чарикову*, № 71, од 30./13. октобра 1911, 29.

⁸⁹⁴ Красный Архив, VIII, *Нератов-Дипломатским представницима у Берлину, Лондону, Бечу и Паризу*, № 1526, од 4. /17. октобра 1911, 34-35.

намера према Бугарској, по речима руског представника у Софији, Некљудова⁸⁹⁵, Гешов је „ипак ценио поруку, будући да је и на двору и у опозиционој штампи био критикован због свог апела великим силама“. Остављање без одговора од стране великих сила, додатно би нарушило и поткопало његов углед. Било је у Софији дипломата, попут британског посланика Бакс-Ајронсајда, који је од самог почетка био против давања гаранција и који је у њима видео „апсолутно непотребан корак“. Некљудов је сматрао да је лично неслагање Ајронсајда и француског представника Палеолога, који је и дао иницијативу за гаранције, утицало на такав став. Тек се на иницијативу аустроугарског представника у Софији, Ајронсајд придружио захтеву и послао у Лондон захтев да се и укључи у заједничку иницијативу упућену Гешову.⁸⁹⁶

Великим силама је, након избијања италијанско-турског рата, одговарало очување status quo на Балканском полуострву. Нарочито је Русија, поред утицаја на Србију, радила и на „уздржавању“ Бугарске од рата.⁸⁹⁷ Из Петрограда су још половином октобра поручивали бугарској влади да се „не заноси идејом“ о војној акцији према Турској као противтежи могућем нападу Цариграда на Бугарску. И поред таквих расположења у Софији, Русија је упозоравала да Бугарска нема још увек споразум са Србијом, чије би кретање на југ свакако допринело да она буде изложена „ударцима Аустроугарске“. Недовољно промишљене акције од стране Бугарске, свакако би изазвале немире у Македонији и Албанији, што би условило окупацију Новопазарског санџака од стране Беча. Даљи продор Монархије ка југу, на крају би довео Бугарску у „директан контакт са Аустроугарском“, што би за њен будући развој било веома опасно. Из поменутих разлога, руска дипломатија је позивала Софију „на смиреност“, јер ће једино таквим приступом осигурати заштиту својих националних интереса, укључујући и македонско питање.⁸⁹⁸

Гешов је прихватио савете руске дипломатије те се придружио „српским изразима пријатељства на Порти“ и поред свих притисака јавног мњења у својој земљи

⁸⁹⁵ Након смрти искусног руског дипломате у Софији Сементовски-Курилла у јануару месецу 1911. године, за новог дипломатског представника у Бугарској постављен је Анатолиј Васиљевич Некљудов (1856-1943). О њему су савременици оставили различита мишљења. За неке је био дипломата без енергије, док су други скретали пажњу на његове дипломатске резултате. Некљудов је био „кабинетски дипломата“ који је избегавао салонска дружења. Није учествовао у разонодама попут хокеја на трави или картању, већ је своје време проводио углавном у свом кабинету. И поред одређеног повученог става, Некљудов је имао утицај на Двору и био је активно укључен у дешавања у бугарској престоници. Савезника у свом раду имао је у енергичном војном аташеу пуковнику Романовском, у: Ј. В. Писарев, Стварање балканског савеза и Русија (1911-1912), *Зборник матице српске за историју*, 31/1985, 105.

⁸⁹⁶ Красный Архив, VIII, *Некљудов-Нератову*, № 38, од 17./30. октобра 1911, 40-41.

⁸⁹⁷ Д. Ђорђевић, Италијанско-турски рат 1911-1912 године и његов утицај на Балкан, 48-49.

⁸⁹⁸ Красный Архив, VIII, *Нератов-Некљудову*, № 1489, од 2./15. октобра 1911, 31-32.

да учини управо супротно. Балканске државе нису још увек биле спремне да уђу у војни сукоб са Османским царством, требало је најпре „сковати себи оружје“ за будућу акцију. То је у првом реду подразумевало склапање савеза и утврђивање плана будућих заједничких акција.⁸⁹⁹ Триполитански рат је отворио нову страницу у историји замршеног Источног питања, озбиљно је уздрмао темеље младотурског режима и наговестио је давно чекану шансу за обрачун са Османским царством. За даљи рад на повезивању Бугарске и Србије била је од велике важности чињеница да је рат „коначно преломио“ политику краља Фердинанда према Србији. И поред свих савета великих сила за стпрљењем и мирним држањем, постало је јасно да „балканске државе неће избећи пожар и да је њихов савез неопходан“.⁹⁰⁰

⁸⁹⁹ Д. Ђорђевић, Италијанско-турски рат 1911-1912 године и његов утицај на Балкан, 50.

⁹⁰⁰ Исти, *Портрети*, 253.

4.3. Ризов у Београду. Тајни састанак Миловановића и Гешова

Триполитански рат који је избио крајем септембра 1911. године, напоменули смо, изазвао је велико изненађење у читавој Европи и међу самим народима на Балкану. У време избијања сукоба бугарски краљ Фердинанд налазио се у Угарској и прилично жустро је одреаговао на вест, пре свега на посланика у Риму, Ризова, што „није предвидео рат и није га благовремено упозорио“. Ризов се, са друге стране бранио и правдао краљу рекавши да је дан напада био неочекиван како за дипломате у Риму, тако и за саму италијанску владу. Нико није предпоставио да ће се Италија „усудити да ратује“ против земље која је у пријатељским односима са Немачком и која је „на посредан начин припадала Тројном савезу“.⁹⁰¹

Лично повређен краљевим опаскама да није на време предвидео италијански напад у Триполитанији, Ризов је кренуо у дипломатску акцију како би искористио новонасталу ситуацију у решавању прилика на Балканском полуострву. Он је 30. септембра отишао код министра финансија Теодорова и поделио са њим вест да је са Гешовом разговарао о организовању састанка између бугарског председника владе и Милована Миловановића приликом његовог повратка из Вишија. Теодоров је оберучке прихватио ту идеју и предложио да Ризов што пре отпутује за Београд како би на лицу места опипао пулс српских званичника да ли су спремни за савез са Бугарском. Истог става био је и генерал Паприков, бугарски посланик у Петрограду, који се, такође, залагао за тражење заједничког језика са суседним балканским државама и прављење одређених уступака, с обзиром да Бугарска није била у стању да се сама војно носи са османском армијом.⁹⁰²

Непосредно пре разговора са Ризовим, дан раније, Теодоров је у Софији имао састанак са руским дипломатом Некљудовим. Теодоров је руском представнику показао телеграм који му је Сарафов послао из Цариграда у коме наводи да му је руски представник Чариков поручио „да се Бугари чврсто држе Србије, Црне Горе и Грчке како би сачували Балканско полуострво као неповредиву територију за балканске народе“. Након прочитаног телеграма, Некљудов је узео себи за слободу да поручи Теодорову како се он „саосећа са идејом успостављања и јачања искрених веза са Србима“ у случају могућих „непредвиђених компликација“. Међутим, руски

⁹⁰¹ Георги Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), *Известия на държавните архиви*, 63/1992, 6.

⁹⁰² Исто, 6-7; С. Радоева, *Димитър Ризов*, 173-174.

дипломата је уједно саветовао бугарску владу да буде „потпуно искрена“ према Русији и да не доноси одлуке самостално, без њеног знања. Од стране бугарског министра Некљудов је таква уверавања и добио: садашња бугарска влада, тврдио је Теодоров, „никада неће припремати никаква изненађења за Русију“.⁹⁰³

Теодоров није губио време након разговора са Некљудовим, те је позвао српског дипломату у Софији, Милојевића, како би му пренео поруку руског дипломате да је најпре потребно постићи споразум између Бугарске и Србије, а потом приступити и укључивању у споразум Црне Горе и Грчке. Милојевић је разговарао тим поводом са Некљудовим који му је саопштио да је Теодоров примио његов предлог „повољно“. На констатацију Милојевића како се у бугарској штампи појављују вести да би, у случају споразума Бугарске са Аустроугарском, „ова оставила Ниш и Србију до Мораве, као и Скопље“ Бугарској, одговор Некљудова је био да Русија такве планове не би дозволила и да је руска политика „да се дође до споразума између Србије и Бугарске“. Руски дипломата је подвукао да су у Бугарској на „управи врло озбиљни људи“ и да не треба страховати од „ма какве авантуристичке политике од стране Бугарске која би била упућена против интереса Србије“.⁹⁰⁴

Италијанско-турски рат коначно је приближио ставове двеју влада за постизањем договора. Миловановић је 30. септембра обавио разговор са Пулијевим, који је у одсуству Тошева обављао дужност дипломатског представника Бугарске у Србији, и при том му нагласио како је рат који је повела Италија против Турске изазвао велико изненађење у Београду. Миловановић је поновио да Србија намерава да одржи уздржаност, све до тренутка док се нека друга земља не умеша у рат, и уопште, док се не догоде непредвиђене компликације на Балкану. Он је нагласио свом саговорнику да дели бојазан Хартвига како би Аустроугарска могла да искористи повољан моменат и окупира Новопазарски санџак. Пулијев је међутим располагао информацијом да је аустроугарски представник у разговорима са својим колегама јасно ставио до знања да Аустроугарска нема намеру да реагује у поменутој области. Други страх који је провејавао у Београду био је устанак Албанаца, који би Италија, упрокос изјавама да не жели да нарушава *status quo* на Балкану, могла да подстакне. Миловановић је посебно нагласио Пулијеву да пренесе у Софију „снажну жељу српске владе да постигне искрен споразум између Србије и Бугарске“ и да он лично „дубоко жали“ што

⁹⁰³ Красный Архив, VIII, *Некљудов-Нератову*, № 1, од 16./29. септемба 1911, 1.

⁹⁰⁴ ДАС, МИД, ПО, 1911, *Милојевић-Миловановићу*, Ф-ХІ, Д-І, Пов. бр. 426, 17. септембар 1911.

до таквог споразума још увек није дошло. Он је даље навео како је сигуран да се интереси Бугарске и Србије поклапају, али је потребно да нема скривених мотива и са једне и са друге стране. Са тим у вези, Миловановић је поручио како ће Спалајковић бити задужен да пред бугарском владом покрене питање постизања једног „искреног и интимног“ споразума између две државе. Сличан став је Пулијеву пренео и Хартвиг, али је нагласио како му је у Петрограду, приликом венчања принцезе Јелене, цар Николај II рекао како има пуно пријатеља у Бугарској, да „српски захтеви нису више оно што су били у прошлости“ и да би се српска страна задовољила са „врло мало“.⁹⁰⁵

Након што је покренута иницијатива, Теодоров је 2. октобра замолио краља Фердинанда и Гешова да не одлажу повратак у Софију, нарочито јер је план Гешова предвиђао да у повратку из Вишија разговара директно са Миловановићем. Димитрије Ризов, посланик у Риму, у то време већ је отпутовао за Београд у строго поверљиву мисију одобрену од стране краља. Међутим, краљ Фердинанд је обазриво оставио доношење коначне одлуке, у зависности од тога да ли ће Бугарска и Србија у случају савеза моћи да рачунају на помоћ царске Русије.⁹⁰⁶

Питање подршке од стране Петрограда, испоставиће се, било је кључно на сам развој догађаја, при формирању бугарско-српског савеза. Руски посланик Некљудов је више пута, након свог доласка у Софију, имао прилику да о томе разговара са предстваницима бугарске владе. Готово увек је руски дипломата приметио жељу да се ти односи побољшају, али се и увек „суочавао са осећајем неповерења према Србима“. Промена која је наступила након његовог разговора са Теодоровим, крајем септембра 1911. године, пријатно је изненадила Некљудова. Могућност договора између Бугарске и Србије, коју му је навестио Теодоров, Некљудов је радо прихватио, али озбиљност теме је захтевала да се о томе консултује са својим председником владе Столипином, који је у то време био на лечењу у Швајцарској. Пошто је свакако морао да иде у Париз на две недеље, због приватних послова, намеравао је да искористи прилику и у повратку са пута сврати до Београда и колеге Хартвига, али је најпре желео да у разговору са Столипином сазна његово мишљење.⁹⁰⁷

При доласку у Давос, Некљудов је затекао Столипина у прилично добром стању и већ наредног дана му је пренео разговор који је водио са Теодоровим у Софији. Руски

⁹⁰⁵ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, ас. 1878, *Пулијев-Теодорову*, №. 1002, од 17. септембра 1911.

⁹⁰⁶ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 7-8.

⁹⁰⁷ Anatoly Nekludoff, *Diplomatic Reminiscences Before and During the World War 1911-1917*, London 1920, 38-39.

председник владе пажљиво је слушао Некљудова и након што је он завршио говор изјавио: „али ово је савршено!“. Онда је наставио, рекавши да је Бугарска у блиском савезништву са Србијом, у политичкој и економској сфери, али да би „петсто хиљада бајонета за чување Балкана“ заувек затворило пут „немачком продору и аустријској инвазији“. Некљудов се сложио са Столипином, али је изнео и питање да ли Бугарска и Србија, уједнивши своје снаге, не размишљају много мање о аустријској агресији, него о нападу на Турску и „решавању македонског питања мачем“? Руски дипломата је страховао да би Италијанско-турски рат могао да охрабри обе стране да предузму такву акцију, нарочито сада када Русија није спремна на сукобе и када би, како не би била увучена у опасну авантуру, морала да поднесе многе непријатности. Столипин је, у помало оштром тону оговорио, како је руска дипломатија управо ту „да спречи да ствари крену у том правцу“ и наставио: „Морамо једноставно одмах обуздати све опасне склоности у Софији и Београду. Кажете ми да је садашња бугарска влада сасвим искрена у погледу Русије; такође ми кажете да вам се краљ Фердинанд чини веома опрезним. Имамо исте утиске о Београду. Под датим околностима, понављам, натераћемо обе земље да послушају разум. Можете писати господину Нератову и тржити од њега упутства; што се мене тиче, чврсто верујем да је лојалан споразум, којим би се окончали ови тужни неспразуми између Срба и Бугара, веома пожељан и да би требало отворено да их охрабримо да у њега уђу“.⁹⁰⁸

На повратку са пута, Некљудов је застао у Београду, где се сусрео са својим колегом Хартвигом, који је изгледао да је веома добро упознат са предлозима Теодорова, иако то није признао. Хартвиг је у разговору нагласио да су Бугари коначно схватили „да не могу ништа да ураде без сарадње са Србима“ и изразио наду да ће влада у Софији у преговорима показати „истински помирителски дух“, не тражећи од Србије да се „одрекну ствари којих се не могу одрећи“. Хартвиг је додао да, при последњем покушају да се утврде зоне интереса у Македонији, Бугари нису желели да праве компромисе и да се нада да ће овог пута морати да „буду разумнији“. Што се тиче „мојих Срба“, поручио је Хартвиг, „сасвим сам сигуран у њих“. Некљудов је питао Хартвига, као и претходно Столипина, да ли сматра да би се након постизања споразума две словенске земље устремиле на Турску? Одговор који је уследио није будио такве сумње код Хартвига: „Срби не би дозволили такав подухват са Аустријом

⁹⁰⁸ Isto, 45-46.

у позадини“, рекао је он, „они ће увек слушати наш добар савет“ и додао да је краљ Петар разборит човек, а да не сумња у „мудрост господина Пашића“. ⁹⁰⁹

Према упутствима из Београда, Милојевић је у Софији, 3. октобра, обавестио Теодорова да ће српска влада „уложити све напоре да постигне споразум са Бугарском“, након чега је он изјавио да се то питање више не сме одлагати. Теодоров је очекивао званичну подршку из Петрограда, те је, уз сагласност Гешова, тајно послао Ризова у Београд, јер је он учествовао и у преговорима око формирања савеза 1904. године. Поред тога, Ризов је уживао посебно поверење од стране краља Фердинанда, чиме је стављен у ситуацију да преузме све ризике и одговорност пред бугарским народом у Македонији за уступке које је требало учинити у име бугарско-српског договора. Теодоров је показао спремност да се Србији уступи Скопље, а да Бугарска задржи Солун, Битољ и Велес. Ризов је често, са црнохуморском духовитошћу, говорио да ће се питање Македоније решити „или аутономијом или анатомијом“. ⁹¹⁰ Озбиљност ситуације налагала је неопходност брзе акције, те је у том смеру бугарски министар просвете, Бобчев, у разговору са Милојевићем 4. октобра изјавио да Бугарска и Србија преживљавају један „лукав моменат“, иза кога могу настати тешке прилике за обе државе. „Остаје нам да или да се споразумемо и то што скорије, или да будемо спремни на исчезавање. Ми смо свесни да трећег пута нема“, говорио је он. ⁹¹¹

Ризов је стигао у Београд 2. октобра, где се одмах јавио Миловановићу, како би уговорили састанак. Сутрадан је дошло до првог сусрета, на вечери приређеној у кући председника српске владе. Бугарски дипломата је, без околишања, изјавио свом српском колеги како је дошао по изричитој наредби Гешова да би са њим говорио о склапању савеза између Бугарске и Србије и како се, са бугарске стране, „ствар сматра као хитно“. Ризов је, затим, нагласио да је Бугарска решена да изађе у сусрет српским жељама „до крајњих граница могућности“ и да је јасно да је спор између две државе по питању Македоније. Што се тиче неспорних територија ту није било проблема и ту се очекивала потпуна подршка једне стране према другој. Међутим, Ризов је први пут поменуо да је Бугарска спремна да направи уступак јужно од Шар-планине, препуштајући Србији Скопље, предлажући да граница између Бугарске и Србије иде од садашње српско-турске границе „реком Пчињом до утока у Вардар, па од Вардара

⁹⁰⁹ *Isto*, 46-47.

⁹¹⁰ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 8; С. Радоева, *Димитър Ризов*, 174.

⁹¹¹ ДСПКС, књ. 4, св. 4/1, бр. 435, 880.

на десној страни хватати границу скопског санџака“, чиме би Србији остали уз Скопље, Тетово и Гостивар.⁹¹² Ризов је Миловановићу, поред чињенице да Бугарска признаје Србији одређена права у Македонији, истакао да Бугарска више не инсистира на аутономији те области. По његовом речима, изнети програм био је „максимум бугарских уступака“ који је она спремна да учини.⁹¹³

Миловановић је, са великом дозом радости, примио вест о обрту у мишљењу бугарске стране и решености Софије да обрати пажњу о „животним интересима Србије“ што је, по њему, био једини пут ка остваривању савеза између две земље. Иако предлог који је долазио из Софије није садржао све елементе за које је Миловановић сматрао да су неоспорна права Србије, ипак је, после саопштења Ризова, гајио наду да ће до споразума и доћи. Он је закључио да је последњим чином нестало супротности „такве природе због којих би се могло и смело једно такво велико дело осујетити“. Миловановић је свесно избегао даљи разговор о разграничењу, јер је био свестан да је Ризов у Београд дошао са јасним инструкцијама, од којих није могао да одступи. Други разлог био је тај што је Миловановића изненадио напрасни предлог бугарске владе и јер су му за то питање били потребни додатни савети, пре свега војних кругова. Након упорног инсистирања Ризова да се изјасни, Миловановић се позвао на граничну линију око које су сложили он и Пашић, а коју су представили Извољском приликом посете Петрограду 1910. године. Она је предвиђала кретање дуж „реке Брегалнице на Стругу, узимајући за Србију Велес, Прилеп, као и Кичево и Пореч“. Миловановић је тај предлог границе образложио као неопходан услов за економску независност Србије, јер она представља „минимално залеђе“ за српске везе са Јадранским приморјем.⁹¹⁴

Ризов је негодовао због таквог предлога, истичући нарочито немогућност напуштања Велеса, за који је рекао да представља „праву народну тврђаву бугарску у Македонији“. Миловановић је, као искусни дипломата, избегавао даље изјашњавање, одговоривши свом саговорнику да се сва питања у вези граница могу проучити, да се аргументи обе стране могу „тачније промерити“ и да не треба бежати од „правичног решења и из тврдоглавог чувања предрасуда, ма како оне биле укорењене, кварити

⁹¹² ДАС, ММ, 1911, 21. IX 1911, *Српско-бугарски савез*, Ф-XXVI, 81; Ненад Анжел, Преговори Милована Миловановића и Димитрија Ризова у Београду септембра 1911. године о формирању српско-бугарског савеза“, *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 1/2020, 71.

⁹¹³ Милован Миловановић, „Историк преговора за закључивање српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912.“, објављено у: Саво Скоко, *Други балкански рат*, књ. 1, Узроци и припреме рата, Београд 1968, 370.

⁹¹⁴ ДАС, ММ, 1911, 21. IX 1911, *Српско-бугарски савез*, 81-82.

један посао који има историјски, епохалан карактер и који ствара једину поуздану основу“ за договор између Бугарске и Србије. И поред тога, Ризов није желео да одступи ни педаљ, већ је истакао да, ако Србија не може да прими као довољне уступке које је он изнео и који су за Софију максимални, онда је најбоље оставити питање разграничења Бугарске и Србије, након склапања савеза, на пресуду руском цару.⁹¹⁵ Миловановић је знао да бугарски предлог има добру и лошу страну: с обзиром на претензије обеју страна било је, по Миловановићу, „лакше примити жртвепо пресуди царевој“, међутим, отежавајућа околност била је што би, у случају рата са Османским царством, и Бугарска и Србија тежиле првенствено да „што више захвате од оног што је највише у спору“, све у нади да ће у „очима судије“ добити за себе што повољнију пресуду.⁹¹⁶ Пошто је Миловановићу очигледно требала помоћ, нарочито при дефинисању граничних линија, предложио је свом госту да разговор наставе сутрадан, у присуству Николе Пашића и Љубомира Стојановића, на шта је Ризов пристао.⁹¹⁷

Наредног дана, 4. октобра, разговор је настављен у кући Миловановића на ручку који се одужио до касно у ноћ. Саговорници су се лако усагласили да је постизање споразума између Бугарске и Србије неопходно. Међутим, по питању разграничења није било никаквог напретка. Ризов је чврсто стајао на својим становиштима које је претходног дана саопштио Миловановићу.⁹¹⁸ Након својеврсне пат позиције у којој су се саговорници нашли, компромисно решење понудио је Стојановић, предлогом граничне линије која би се кретала правом линијом од „бугарско-турске границе преко Кратова на Охридско језеро између Охрида и Струге, па да се после од те линије тражи лево и десно најближа могућа топографска граница“. Тим предлогом би граница ишла левом обалом Вардара, вододелницом Криве Реке и Брегалнице до Пчиње, чиме би на десној обали Вардара Бугарској остали градови Велес, Крушево, Прилеп и Охрид, док би Србији припали Кичево и Струга. Миловановић је био спреман да одмах прихвати Стојановићев предлог, Пашић је показао уздржаност јер је сматрао да се тиме показује „сувишна попустљивост“ српске стране, док је Ризов предлог „категорички одбио“.⁹¹⁹ Ситуација је постала узаврела и претила је да се отвори спор, након чега је Миловановић упитао Ризова шта Бугарска може „дати од Македоније“? Бугарски

⁹¹⁵ Исто, 83.

⁹¹⁶ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, 475.

⁹¹⁷ М. Миловановић, Историк преговора, 373; Н. Анжел, Преговори Милована Миловановића и Димитрија Ризова, 73.

⁹¹⁸ ДАС, ММ, 1911, 21. IX 1911, *Српско-бугарски савез*, 83-84.

⁹¹⁹ М. Миловановић, Историк преговора, 373; Н. Анжел, Преговори Милована Миловановића и Димитрија Ризова, 74.

дипломата је поновио да није дошао у Београд да било шта даје, већ је дошао са намером „да слуша“, али је упркос томе дао наговештај рекавши да не постоји бугарски државник који би пристао да српски захтеви иду даље од „реке Пчиње на истоку до Вардара и скопске обаласти западно од ње“, односно уколико Србија буде тражила и друге градове у Македонији, осим Куманова, Скопља, Гостивара и Тетова.⁹²⁰

Да би оправдали исправност својих захтева, српски преговарачи су, и поред затворености Ризова за било какве уступке, покушали да му објасне да је за Србију стратегијски немогуће да препусти Бугарској целу долину Пчиње и Српски Козјак, а нарочито није било прихватљиво да се Скопље остави без одбране. Пошто Ризов очигледно није имао слободу акције, осим унапред дефинисаних предлога које је донео из Софије, били су потрошени сви аргументи који су могли да се саопште са обе стране, па је Миловановић предложио да је у датом тренутку „најцелисходније“ да се установи предлог који је Ризов саопштио на првом састанку, да се разграничење остави на арбитражу руском цару, са чиме су се сви присутни сложили.⁹²¹ На крају састанка, Ризов је потврдио како из Београда иде на састанак са краљем Фердинандом и Гешовим да их упозна са детаљима разговора. Уједно је договорено да, при повратку Гешова из Вишија, дође до његовог састанка са Миловановићем.⁹²² Ризов је у Бечу реферисао свом председнику владе и председнику Собрања Станчову, резултате разговора вођених у Београду, након чега су саставили један мемоар (*Pro memoria*) за краља Фердинанда, који се у то време налазио у Угарској.⁹²³ Мемоаром⁹²⁴ је био предвиђен рад на обнови уговора са Србијом из 1904. године, који је, осим предвиђене аутономије за Македонију, предвиђао и њену деобу. Након одобравања

⁹²⁰ Исто.

⁹²¹ М. Миловановић, *Историк преговора*, 373-374.

⁹²² ДАС, ММ, 1911, 21. IX 1911, *Српско-бугарски савез*, 84; Н. Анжел, *Преговори Милована Миловановића и Димитрија Ризова*, 74.

⁹²³ Е. Стателова, С. Грњчаров, *нав. дело*, 253.

⁹²⁴ **Promemoria:**

1-0. Да се обнови наш уговор из 1904. године *mutatis mutantibus*. Уместо реформи захтевати аутономију, а ако је немогуће спровести је, поделити Македонију.

2-0. Максимално одступање у деоби: а – река Пчиња источно од Вардара до њеног извора, б – границе Призренског и Скопског санџака западно од Вардара.

3-0. Примењивање *casus foederis*: а – напад од било кога на Србију и Бугарску, б – напад Турске на било коју балканску државу, в – могући покушај Аустрије да окупира Македонију или Албанију, г – унутрашњи немири у Турској који могу угрозити мир или спокој на Балканском полуострву, д – ако интереси Бугарске и Србије захтевају завршетак питања

4-0. Услов *sine qua non* за уговор сачињен према горе наведеним основама је учешће Русије

5-0. Учесће Црне Горе у њему, у: И. Е. Гешовъ, *Балканскиятъ съюзъ*, 13-14.

нацрта од стране Фердинанда, Гешов је кренуо пут Београда на састанак са Миловановићем.⁹²⁵

Саме припреме за састанак двојице државника и председника влада „носили су заверенички печат“. Сусрет је требало обавити у потпуној тајности и за долазак Гешова у Београду било је потребно осигурати потпуну дискрецију. То је, у највећој мери, било неопходно због присуства многобројних аустроугарских агената који су будним оком пратили дешавања у Београду. Свака неопрезност могла је да доведе до реакције из Беча која би покварила све планове. Према унапред утврђеном плану, Ризов је послао депешу на адресу Миловановића у којој је стајало: „Долазим двадест осмог - Ђока“.⁹²⁶ Непосредно пре доласка Гешова у Београд, 7. октобра, Милојевић је посетио Тодорова у Софији, по налогу Миловановића, где му је потврђено да је Ризов отишао на састанак са краљем и Гешовим. Тодоров је нарочито нагласио како је важно сачувати тајност састанка. За Бугарску је тајност имала додатни значај због чињенице да је пре Гешовљевог пута за Београд, планиран његов сусрет са Еренталом у Бечу. Тодоров је изјавио Милојевићу да ће Гешов „рећи Еренталу како не постоје никакви преговори између Србије и Бугарске“, па би његово задржавање у Београду очигледно изазвало сумњу.⁹²⁷

У среду, 11. октобра 1911. године, Гешов је једног свог пријатеља пустио да под његовим именом и документима путује Оријент експресом за Софију, а сам је допутовао у Београд вечерњим возом са другим пасошем. Након доласка он је прешао у вагон у коме се налазио Миловановић, који је пошао на пут под изговором да обиђе градњу једног моста у унутрашњости Србије. Маневар се показао као успешан јер је

⁹²⁵ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 254-255.

⁹²⁶ Исти, *Милован Миловановић*, 165-166.

⁹²⁷ ДСПКС, књ. 4, св. 4/1, бр. 452, 907.

састанак остао тајан и за аустроугарску и за српску полицију, а информација⁹²⁸ о сусрету није изашла у штампу.⁹²⁹

Миловановић је, у циљу боље припреме за важан састанак са бугарским колегом, пре сусрета сачинио личну белешку, према којој је требало да води преговоре. Најпре је уговор требало окарактерисати као офанзивно-дефанзивни, а његову ратификацију је требало да потпишу владари и министри спољних послова обеју земаља. Уговор би се сачинио у три примерака, од којих би један био намењен Русији, која би требало да се замоли да „га прими к знању, одобри га, ангажује се да се прима улоге арбитра која је за њу предвиђена“. Једна од најважнијих одредби коју је требало да садржи будући уговор била је узајамна гаранција Бугарске и Србије територијалног интегритета и независности, као и „безуслован одбрамбени савез; савез офанзиван противу Турске“, према претходно утврђеном споразуму, ради ослобађања Старе Србије и Македоније. Предвиђено је и да две државе заједнички делују против сваке друге државе која буде „предузела освајања“ на Балканском полуострву. Претходни споразум не би био потребан за војну акцију уколико једна од држава крене у напад на Турску, у случају покоља њеног становништва у поменутих областима. Уговору би се додала и војна конвенција. Све „територијане тековине које рат буде донео заједничке су, али Србија признаје одмах Бугарској пуно право на Једренски, као и Бугарска Србији на Косовски вилајет северно од Шаре и на Скадарски вилајет“. Део Косовског вилајета, јужно о Шар-планине, као и Битољски и Солунски вилајет, биће обухваћени преговорима о разграничењу, али у случају спора две стране, биће замољен руски цар да, као „врховни судија“ чијој се пресуди Бугарска и Србија „унапред безусловно покоравају“, донесе коначну пресуду. Војна конвенција би се потписала након постизања споразума и такође би била сачињена у три примерака. Што се тиче других

⁹²⁸ Иако се настојало да се очува потпуна тајност о састанку Гешова и Миловановића, три дана након посете, према извештају дописника из Софије вест се обрела на страницама српске штампе. У листу *Политика* под насловом „Миловановић и Гешов“ објављен је текст следеће садржине: „Из добро обавештених кругова сазнао сам да је, г. Гешова у Београду дочекао председник српске владе г. Миловановић и да му се придружио на путу до Ниша. Тврди се да су за то време између г. Миловановића и г. Гешова измењене мисли о садашњој ситуацији на Балкану и да се дошло до врло важних одлука“. У тексту се такође наводи како се у српским политичким круговима „не зна ништа“ о овом састанку. Познато је било само толико да је наведеног датума Миловановић сачекао воз из Беча, и да је њим продужио пут Јагодине како би обишао градњу моста. Да ли је тим возом допутовао и Гешов, и да ли се састао са Миловановићем, „остало је непознато“, наводи се у листу, у: *Политика*, 2. октобар 1911, бр. 2768, 2, Миловановић и Гешов.

⁹²⁹ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 166.

држава, нарочито Црне Горе и Грчке, уговор би им био саопштен тек након постизања споразума између Београда и Софије и оне би биле позване да се прикључе савезу.⁹³⁰

Разговор између Миловановића и Гешова отпочео је могућим последицама које је могао на Балкану да произведе италијанско-турски рат. Обојица саговорника сложила су се да је неопходно што пре постићи споразум између две државе и да догађаји не допуштају даље одуговлачење. И Миловановић и Гешов изнели су своје бриге које су их мориле: српски министар аустроугарске планове у Албанији, а бугарски могуће румунско-турско зближавање.⁹³¹ Миловановић је упитао Гешова да ли је упознат са разговором који је водио са Ризовим у Београду, на шта је он одговорио да се видео са њим и да су заједно били код краља Фердинанда. Ризов их је упознао са свим појединостима разговора и пренео им је своје утиске из своје београдске мисије. Гешов је нарочито истакао да је важно да сав рад који буде проистекао између Београда и Софије буде подржан од стране Русије, под чијом би се заштитом савез нашао. Тај став је, нагласио је Гешов, подржавао и сам краљ Фердинанд.⁹³²

Помињући младотурски режим, Миловановић је Гешову изјавио да су Ерентал и Аустроугарска изгубили наду да би он могао да оживи Турску. Он је, још једном, напоменуо свом саговорнику како страхује од политике Беча у Албанији, односно да би давање аутономије тој области омогућило њено приближавање бугарској граници. У састав албанске аутономне области ушли би Битољски и Скопски санџак, што је представљало посебан проблем. Миловановић је пренео Гешову свој став да Албанци, углавном муслимани, имају недостатак јер „не знају како да формирају цивилизовану државу“, те су осуђени на судбину осталих муслиманских народа, попут становника Алжира, Туниса, Марока и Триполитаније. За Миловановића је, по сведочењу Гешова, једино решење било „припајање након ликвидације Турске, северног дела Албаније Србији, а јужног дела Грчкој“. Након питања ликвидације Турске, Миловановић је са Гешовим покренуо питање о будућности односа између Бугарске и Србије. Српски министар је изнео став по којем се, у датим околностима, није могло учинити ништа јер су све велике силе решиле да локализују рат и да не дозволе „компликације на Балканском полуострву“. Миловановић је додао и да би исхитрен рат против младотурака неке од балканских држава „пре ојачао него ослабио“ режим у Цариграду. „Морамо сачекати крај овог рата и обезбедити подршку Русије. Без ове подршке,

⁹³⁰ ДАС, ММ, 1911, 24. IX 1911, *За српско-бугарски споразум*, Ф-XXVI, 85-86.

⁹³¹ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 166.

⁹³² ДАС, ММ, 1911, 28. IX 1911, *С Гешовим до Лапова ноћним влаком*, Ф-XXVI, 87-88.

ништа се не може и не сме предузети“, саветовао је Гешова. Након тога, Миловановић је изнео пред свог саговорника нацрт плана који је претходно припремио.⁹³³

Пошто га је пажљиво саслушао Гешов је прихватио све тачке из Миловановићевог плана, посебно се задржавајући на *casus foederis*, о чему је хватао посебне белешке. Такође је поручио да ће о предлогу разговарати са краљем Фердинандом, након његовог повратка у Софију, након чега би требало обе стране да се дају „журно на посао“. Гешов је изразио наду да ће он бити срећан ако „то велико дело, које удара нов солиднији темељ нашој заједничкој будућности, буде за време његовог министровања извршено“.⁹³⁴ Приликом разговора, једина тема коју је избегавао Миловановић било је питање разграничења у Македонији. Инсистирао је на принципу поделе ослобођених територија, истичући једино неспорне области: северно од Шар-планине као чисто српску интересну сферу, док би већи део Македоније припао Бугарској, уз изузетак дела севера, који би остао Србији. Остатак спорних области требало је препустити арбитражи руском цару. „Немојмо за сада повлачити никакву линију раздвајања“, рекао је Миловановић, „На овај начин се нећеш изложити изложити прекору што си пристао на прелиминарну поделу Македоније, који ће руски цар, под чијом ће заштитом и узвишеним осећајем за правду бити извршено ово велико дело дати Србији“. Српски министар је додао и то да, уколико би са ликвидацијом Турске дошло истовремено до слома Аустроугарске, решење би се поједноставило: „Србија би добила Босну и Херцеговину, баш као што би Румунија добила Трансилванију, и не би смо се плашили интервенције у нашем рату са Турском“.⁹³⁵ На крају састанка договорено је да се преговори наставе у Софији, а у име српске владе водиће их дипломатски представник Спалајковић.⁹³⁶

Гешов се вратио у Софију са још јачим уверењем у неопходност склапање савеза са Србијом и Грчком, ради вођења превентивног рата са Османским царством. Иако је морао да „жртвује“ део Македоније, краљ Фердинанд му је дао задатак да преговара са Спалајковићем, уз консултације са Даневим, Теодоровим и министром војним, генералом Никифоровим. Министри који нису били поборници убрзаног споразумевања са Србијом били су одстрањени из преговора, због недостака „политичке агилности и флексибилности“. Са друге стране, уплитање у дипломатске

⁹³³ И. Е. Гешовъ, *нав. дело*, 14.

⁹³⁴ ДАС, ММ, 1911, 28. IX 1911, *С Гешовим до Лапова ноћним влаком*, 94.

⁹³⁵ И. Е. Гешовъ, *нав. дело*, 14-15; Е. Стателова, *Иван Евстатијев Гешов*, 207.

⁹³⁶ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 166.

активности у Београду бугарског посланика у Италији, Ризова, посебно је повредило осећања Андеја Тошева. Додатно огорчење бугарског дипломате изазвала је чињеница да је он за нови спољнополитички курс земље сазнао тек на повратку из Карлзбада, приликом разговора на железничкој станици у Београду са министром унутрашњих послова Људскановим, који је такође био укључен у рад са Србијом.⁹³⁷

Након повратка у Софију, вест о разговору између Миловановића и Гешова била је предмет интересовања руске и британске дипломатије. Наиме, Некљудов је извештавао Петроград о трочасовном разговору двојице председника влада у возу и пренео задовољство Гешова резултатима разговора. Руски дипломата је нагласио да је приликом сусрета „дотакнуто питање могуће заједничке акције против Турске“.⁹³⁸ Са друге стране, иако је британски посланик Бакс-Ајронсајд имао детаљне информације о току састанка, у свом извештају државном подсекретару у Форин офису, Николсону, је навео како није стекао утисак „да је овај састанак на било који начин био инспирисан непријатељским осећањима према османској влади“. Ајронсајд је навео и да сматра како је „семе будућег споразума посејано и да неће никнути на Бугарској страни осим ако господин Гешов или господин Данев не буду на власти“. Што се тиче краља Фердинанда, Ајронсајд је изнео сумњу да ће он бити „непознат фактор до последњег тренутка“.⁹³⁹

Јесењи разговори Миловановића и Пашића, вођени најпре са Ризовим, а затим и са Гешовим, иако су на први поглед сведочили јединство по питању склапања савеза са Бугарском, довели су ипак до битног размимоилажења у мишљењима двојице кључних фигура у Београду. Иако су се слагали у начелу, разлике између њих двојице лежале су у примени начела: какав је савез потребан Србији и да ли га треба склапати по сваку цену?⁹⁴⁰ И поред тога што је Пашић одобравао преговоре које је Миловановић водио са Гешовим, у исто време се све више ограђивао од рада председника српске владе.⁹⁴¹ Он је, да би показао једниство, након преговора са Гешовим, заједно са Миловановићем, отишао код руског посланика Хартвига, где је пред њим „у потпуности одобрио прелиминарне преговоре“ које је српски премијер водио.⁹⁴² Са друге стране, наизглед хармоничну атмосферу покварило је готово демонстративно одбијање Пашића да,

⁹³⁷ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 14-15.

⁹³⁸ Красный Архив, VIII, *Некљудов-Нератову*, № 73, од 5./18. октобра 1911, 36.

⁹³⁹ BD, IX/1, 513-514.

⁹⁴⁰ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 166-167.

⁹⁴¹ Исти, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, 474.

⁹⁴² Красный Архив, VIII, *Хартвиг-Нератову*, № 158, од 1./14. октобра 1911, 30.

током октобра, прихвати место председника Народне скупштине. Да се „нешто кува“ иза наочиглед спољног мира, било је сасвим јасно, јер је, по устаљеном правилу, шефу најјаче странке у Народној скупштини било понуђено место председника владе или Парламента. Све више је српском престоницом одзвањао глас о новом кабинету, у коме би Миловановића заменио Пашић. Међутим таква околност би засигурно довела до расцепа Радикалне странке, што је лукави Пашић осећао, те се у датом тренутку „уздржао од отварања кризе“.⁹⁴³ Други, не мање битан разлог, лежао је у чињеници да је Русија узела активно учешће у преговорима, па би се обарањем владе Миловановића, Пашић озбиљно замерио Петрограду. И да је, поред свега, оборио владу, Пашић би нужно морао да настави преговоре са Бугарима у истом смеру, идући стопама Миловановића, јер у датом тренутку није било могуће водити их на другачији начин. Водећи се логиком да не узима на себе одговорност, Пашић је мудро играо улогу опозиције, не довољно јаке да обори владу Миловановића, али у исто време „довољно гласне“ да своје неслагање супростави његовој политици.⁹⁴⁴

Основно размимоилажење између Миловановића и Пашића у преговорима са Бугарском тичало се питања територијалног разграничења између две државе. Прво је подразумевало да се питање разграничења одложи до коначне победе над Османским царством, након чега би руски цар дао коначну арбитражу. Друго гледиште, којем је био ближи Пашић, било је да се гранична линија одреди пре самих ратних дејстава, по могућности коначно. У том случају арбитража руског цара била би формална. Након што је, током преговора са Ризовим у Београду, Миловановићу постало јасно да не може измирити ставове око границе Пашића и Ризова, он је прибегао „половичном решењу“, које је могао што више да одуговлачи. У основи, Миловановић се надао у Русију и обећање Извољског које је добио још 1910. године, приликом посете Петрограду, да ће руска дипломатија да ревидира одредбе санстефанског уговора. Поред тога, Миловановић је сматрао да је Русија „остала дужна“ Србији још из времена Анексионе кризе. Из тог разлога је он форсирао у преговорима питање руске арбитраже на првом састанку са Гешовом и у првом нацрту уговора који ће послати у Софију. Супротно Миловановићу, Пашићева „неповерљива природа“⁹⁴⁵ га је терала да

⁹⁴³ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, 474-475.

⁹⁴⁴ Исти, *Милован Миловановић*, 169.

⁹⁴⁵ „Било је у Пашићевом карактеру нечег завереничког, тајног, затвореног. Интимна пријатељства је склапао тешко... Идеје је тумачио једноставно, можда и упрошћено, али делотворно. Био је мајстор да постигне највише од оног што је могуће. Увек спреман да се нагоди, да пронађе средње решење. Никола Пашић је био много више државник, вођ, предводник него прави партијски човек. Боље је познавао

нема потпуно поверење у Русију. Из тог разлога, поучен искуством, од почетка преговора он је истакао максималистичке захтеве и утицао на Миловановића да заступа тај правац. Питање руске арбитраже Пашић је прихватио једино из разлога да се не замери Петрограду и онда када је видео да су и остали преговарачи прихватили тај курс у преговорима. Током каснијих преговора, о којима ће бити речи, услед инсистирања Бугарске да се уђе у детаљно разматрање граничне линије, Пашић је све више заступао идеју о тоталној руској арбитражи, јер је увидео да је немогуће извршити поделу за коју се он од почетка залагао. Таквим приступом, у току даљих преговора, дошло је до „еволуције“ код Миловановића и Пашића „усмерене у супротним правцима“: „први је пошао са тоталном арбитражом и изашао на коначне границе код којих се арбитража сводила на формалност; други је од заступања коначне границе прешао на тоталну руску арбитражу“.⁹⁴⁶

људе него идеје. Био је пре психолог него филозоф, пре практичан него начелан“, у: Милан Ст. Протић, *Радикали у Србији: идеје и покрет (1881–1903)*, Београд 1990, 156.

⁹⁴⁶ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, 475-476.

5. ПУТ КА СПОРАЗУМУ (ЈЕСЕН 1911-ПРОЛЕЋЕ 1912)

5.1. Македонска јабука раздора

Бугарски председник владе, Гешов, након успешног тајног састанка са Миловановићем, задовољан се вратио у Софију, где је убрзо наставио са својим активностима. Два дана након повратка 13. октобра, обавио је кратак получасовни разговор са дипломатским представником Србије, Спалајковићем, коме је пренео своје утиске са пута и кога је обавестио да ће од Миловановића добити потребна упутства о даљим преговорима. Због великих обавеза које су га чекале на састанку владе, Гешов је за наредне дане најавио Спалајковићу нов, детаљнији састанак. Међутим, бугарски председник владе је, и поред журбе, свом саговорнику резимирао разговор вођен у купеу воза за Лапово, у коме је подвукао како тренутно није време за акцију и да ће Бугарска и Србија бити напуштене од Русије уколико „без њеног претходног пристанка ступе у акцију“. Гешов је додао како се његови погледи „потпуно слажу“ са Миловановићевим, те да не постоје „несавладиве сметње за остварење српско-бугарског савеза“. Гешов је српском дипломати дао уверавања да краљ Фердинанд „дели мишљење своје владе и одобрава њену политику у том правцу“, а да је о детаљима разговора обавестио и руског отправника послова у Софији, кнеза Урусова. Интересантно је да је Гешов скренуо пажњу Спалајковићу да се будући разговори чувају у тајности и да ће са његовим радом у Софији бити упознати само министри у влади.⁹⁴⁷

Како би добио додатне информације о разговору Урусова са Гешовим и отклонио сумње које је имао према краљу Фердинанду, Спалајковић је 20. октобра посетио руског дипломату. Нарочито га је занимао део разговора који се односио на формирање српско-бугарске заједнице. Урусов је Спалајковићу дао један шутири одговор у коме је нагласио да је „врло задовољан“, да је састанак двојице премијера „велики корак напред“, али да је очекивао како ће Гешов бити „опширнији“. Додао је и то, како би желео да „што пре дође до каквог позитивног резултата између Софије и Београда и да је садашња бугарска влада „добро расположена према Србији“. Међутим, Урусов је сумњао да је савез још увек могућ јер, по њему, кад год је на помолу „каква опасна криза на Балкану“ политички чиниоци у Софији приказују се за „одушевљене

⁹⁴⁷ ДАС, МИД, ПО, 1911, *Спалајковић-Миловановићу*, Ф-VIII, Д-V, Пов. бр. 465, 1. октобра 1911.

присталице споразума, и готови су да га одмах закључе.“ Поред тога, могућност аустроугарске интервенције учинила је да „бугарска влада požури са својим уверавањима Србији“ и да је у томе имала подршку краља. Чим се стање буде стишало, наставио је Урусов, бугарска влада „неће више показивати журбе, а ни краљ Фердинанд неће више имати разлог да напушта своју политику осциловања“. По руском дипломати, краљ Фердинанд ће и даље лавирати између Беча и Петрограда, те не види разлог због чега би „краљ Фердинад био више уз Русију, него уз Аустрију“. Урусов је Спалајковићу изнео жаљење због те чињенице, али да он не сме да „затвара очи пред реалним фактима“. „Све на крају крајева зависи од краља Фердинанда, и њега треба задобити. А то неће моћи учинити људи, него догађају“, закључио је он.⁹⁴⁸

Спалајковић се сложио са погледима руског отправника послова, као „доказ тачних и зрелих опажања“, како их је оценио. По њему, са српске стране гледишта овој опсервацији је недостајала још само једна напомена: „Ван сваке сумње да ће, и до сад као и од сад, на краља Фердинанда највише утицати догађаји и да ће његове крајње одлуке зависити првенствено од њих; али од свих тих догађаја ниједан неће имати толико пресудног значаја за даље политичко одређивање краља Фердинанда и Бугарске уопште, колико стање српске војске. Као што се према куцању пулса оцењује да ли је човек здрав или не, тако ће и од наше убојне снаге зависити колико ће Бугарска бити више или мање, расположена да се споразумева са нама“. Из тих разлога Спалајковић је сматрао да уколико Србија жели да се споразум што пре постигне, треба да буде „што јача и њена војска што спремнија“.⁹⁴⁹

Када је постало очигледно да је бугарска влада постала заинтересована за наставак разговора, у Београд је позван Спалајковић, где је од Миловановића добио инструкције и редигован текст споразума са којим је требало ићи у даље преговоре. Посебно су назначене тачке око којих се може преговарати и које се могу мењати, уколико то сматра бугарска страна да је потребно. Тајни додатак будућег споразума, односио се на заједничка дејства против Турске, подели територије између две стране и на линију разграничења у Македонији⁹⁵⁰. Око тих тачака је требало, у даљим преговорима, да се води главна дискусија. Припремљен текст споразума завршен је 30. октобра и њега је, почетком новембра, Спалајковић однео у Софију, где није примљен

⁹⁴⁸ ДАС, МИД, ПО, 1911, *Спалајковић-Миловановићу*, Ф-VIII, Д-V, Пов. бр. 2035, 7. октобра 1911.

⁹⁴⁹ Исто.

⁹⁵⁰ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига IV, свеска 4/II, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2009, бр. 796,1499.

са одушевљењем од стране упућених у преговоре. По Бугарима, и поред упозоравања Ризова на умереност, српска страна није оправдала очекивана надања. Члан три предлога уговора предвиђао је ослободилачки рат против Османског царства, у случају повољних услова, или интервенцију у циљу спречавања покоља над становништвом у европској Турској. Софији је било спорно што је Србија могла да отвори рат и без пристанка Бугарске. Посебна забринутост и додатни разлог за негодовање бугарске стране била је подела Македоније, јер је предлог дефинисао једино неспорне зоне, док би велики део територије био подвргнут арбитражи руског цара, тако да је у очима политичких кругова у Софији готово цела македонска територија проглашена „спорном“.⁹⁵¹

Миловановић је, пре повратка Спалајковића за Софију, нацрт споразума предао на увид руском посланку Хартвигу, приликом чега га је замолио да га чува у најстрожој тајности. За руског дипломату предлог споразума био је прихватљив, нарочито због чињенице да је био условљен обавезним одобравањем од стране царске владе.⁹⁵² Током свог последњег боравка у Београду, Спалајковић је оставио добар утисак на Хартвига. Руски дипломата је сматрао како је крајње време да се крена са речи на дела.⁹⁵³ Са друге стране, Некљудов се оштро противио трећој тачки, која је подразумевала евентуални нападачки рат према Османском царству, и четвртој тачки, која се односила на поделу Македоније.⁹⁵⁴ Он је категорично саопштио Спалајковићу да „не жели да чује ни о каквим офанзивним акцијама или било каквим плановима за поделу Турске“. Унија између Бугарске и Србије, за Некљудова, требало је да буде искључиво одбрамбене природе и да штити *status quo* на Балкану. Руски дипломата је исту поруку пренео и Гешову, који се сложио.⁹⁵⁵ Између двојице дипломатских представника Русије на Балкану очигледно је постојао несклад по питањима тачака три и четири српског предлога уговора. Хартвиг је узимао у обзир могућност офанзивног напада на Османско царство, у ситуацији повољној за словенски живаљ на Балкану, док се Некљудов противио. Са друге стране, званични Петроград је стао уз идеју посланика у Софији и поручио Хартвигу да тражи ревизију спорних тачака.⁹⁵⁶ Нератов

⁹⁵¹ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 17.

⁹⁵² Красный Архив, VIII, *Хартвиг-Нератову*, № 172, од 22. октобра/4. новембра 1911, 43, 45.

⁹⁵³ ЦДА, ф.3к, оп. 8, ае. 1879, *Тошев-Гешову*, № 1129, од 28. октобра 1911.

⁹⁵⁴ A. Rossos, *nav. delo*, 49.

⁹⁵⁵ Красный Архив, у даљем тексту (Красный Архив, IX), под редакцией : В.В. Адоратского, В.В. Макасова, М.Н. Покровского, В.П. Полонского, В.М. Фриче, Том второй (девятый), Москва-Ленинград 1925, *Некљудов-Нератову*, № 56, од 24. септембра/6. октобра 1911, 3.

⁹⁵⁶ A. Rossos, *nav. delo*, 49-50.

је писао Хартвигу да „нацрт српско-бугарског уговора захтева неке измене и по суштини, и, посебно по форми“. Ту је, најпре, мислио на тачку четири, засновану на идеји војне акције и насилних промена граница, која би се могла дефинисати у облику „културних сфера утицаја, које не би изгледале директно усмерене против Турске“ и које би одражавале прокламовани *status quo* на Балкану.⁹⁵⁷

Некљудов је, користећи прилику која је настала негодовањем бугарске стране због „претераних српских претензија“ у Македонији, извршио утицај на Гешова како би га убедио на усмеравање будућег споразума са Србијом искључиво на дефанзивну форму, уз очување тренутног статуса на терену. Он је категорички изјавио бугарском председнику владе да не може бити никаквих офанзивних мера према Османском царству, чиме је помогао Гешову у његовим примедбама на српски предлог.⁹⁵⁸ Са друге стране, иако Италијанско-турски рат није вођен масовнијим војним снагама, ипак је повећао позорност Порте на Балкану, где је сукоб могао имати „негативан утицај“. Тошев је из Београда упозоравао своју владу како би Турска „поражена и понижена“, могла да искористи своје потенцијале како би се искупила „кроз једну брилијантну победу“ над једним од својих суседа и на тај начин „повратила свој нарушени углед пред муслиманским светом“. Иако сам по себи сукоб у Триполитанији није представљао непосредну опасност по бугарске интересе, његове последице, наводи Тошев, могу бити од „великог значаја“ за Бугарску. Рат може да буде и користан, јер што је Турска војно „исцрпљенија и изнутра уништенија“, то ће бити боље за Софију. Искористити садашњи тренутак, како су многи препоручивали, по Тошеву би била „непромишљена и опасна авантура“ која би годила једино интересима Италије. Међутим, Тошев је истакао да, уколико ипак дође до преливања ратних сукоба на Балкан, Бугарска не сме да остане само равнодушни посматрач. Она ће у том случају морати да устане у одбрану својих националних интереса.⁹⁵⁹ Деловало је да се сукоб са Османским царством може за неко време одложити, али да се никао не може избећи. Стога је било значајно да се политичке калкулације припреме пре него наступи „дванаести час“.⁹⁶⁰

Тошев је сматрао да је главни циљ за постизање споразума српске стране са Бугарском, да донекле осигура своју позадину од утицаја Двојне монархије.

⁹⁵⁷ Красный Архив, IX, *Нератов-Хартвигу*, № 1147, од 28. октобра/10. новембра 1911, 3-4.

⁹⁵⁸ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 18.

⁹⁵⁹ ЦДА, ф.3к, оп. 8, ас. 1879, *Тошев-Гешову*, № 1021, од 17. октобра 1911.

⁹⁶⁰ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 18.

Солидарност балканских народа, којом би се спречили јуриши германских народа ка „Белом мору“, колико год оправдана, по Тошеву, неће бити потпуно делотворна ако остане искључиво дефанзивне природе. Споразум, сматрао је он, мора бити спроведен или да води ка аутономији Македоније или да реши македонско и тракијско питање кроз „војну акцију“.⁹⁶¹

Након одбијања бугарске владе да прихвати први предлог Србије за споразумом, уследио је почетком новембра нови, допуњени предлог који је послат Спалајковићу у Софију. Њиме је у члану четири уговора требало додати једну одредбу којом ће се дефинисати „да Србија нема никаквих претензија преко оних граница“ које су на првом састанку са Ризовим у Београду представљене са српске стране. Поред тога, требало је такође да буде наглашено да Бугарска признаје Србији право на границу коју је Ризов предлагао, а да се „умоли“ руски цар да при изрицању пресуде има у виду горе поменута становишта. Другачије речено, овом допуном се истовремено остављало решавање питања границе руском арбитражом и уједно се одређивао минимум и максимум за сваку страну, по принципу да је за обе државе био „максимум њен првобитни предлог а минимум првобитни предлог друге стране.“⁹⁶²

Други српски предлог, представљен у Софији, такође није прихваћен. Одбијајући нов предлог, „као посве немогућ“, бугарска влада је изјавила како жели да гранична линија буде одмах и дефинитивно утврђена, а да ће руска арбитража представљати само „формалну потврду“ те унапред договорене границе. Бугарска је остала при свом првом предлогу: „граничну линију која иде током Пчиње до Вардара, па прелазећи на десну обалу Вардара продужује границом између косовског и битолског вилајета“. Са друге стране, Бугари су признали „оправданост“ разлога Србији на неопходност „словенског залеђа“ које би јој осигурало „утицај на албанско приморје“, и комуникацијску везу за пристаништима на Јадрану. Гешов се обавезао да утиче код краља Фердинанда и владе да се „Србији остави северни део битолског вилајета са Кичевом и излаз на Охридско Језеро“. Што се тиче тачке четири, аутономија Македоније предвиђа се као „прва евентуалност“, али се не узима „никаква позитивна обавеза“ за њено остваривање.⁹⁶³

⁹⁶¹ ЦДА, ф.3к, оп. 8, ас. 1879, *Тошев-Гешову*, № 1021, од 17. октобра 1911.

⁹⁶² ДСПКС, књ. IV, св. 4/II, бр. 796, 1502.

⁹⁶³ Исто, 1502-1503.

И поред очигледне дипломатске иницијативе и размене мишљења у Софији, у самим преговорима није било битнијег напретка. Сасвим непланирано, место преговора две стране привремено је нашло нову адресу, престоницу Француске – Париз, где је краљ Петар, у пратњи Миловановића, био у званичној посети⁹⁶⁴. На свечаној гала представи у Париској опери 18. новембра, Миловановићу је пришао дипломатски представик Бугарске у Паризу, Станчов, и изразио му је велико незадовољство поводом последњег српског предлога уговора о савезу. Већ следећег дана, Миловановић је посетио бугарско посланство где је са Станчовим и Ризовим, који је посебно овим поводом дошао у Париз, размотрио новонасталу ситуацију.⁹⁶⁵ Бугарска влада је планирала, преко Ризова, далеко од утицаја Пашића, да изврши додатни притисак на српског председника владе како би се он коначно поколебао.⁹⁶⁶

О самом разговору са Миловановићем, Ризов и Станчов послали су свом председнику владе детаљан извештај. У извештају је поновљено како је Станчов у опери пренео Миловановићу „разочарење“ које је настало у бугарским државним круговима након изношења предлога које је Спалајковић донео из Београда. Српском дипломати предочени су утисци „шока“ који су уследили након промена које је Србија желела да направи у споразуму, одбацујући у исто време идеју о аутономији Македоније и мењајући „географску границу својих претензија у овој земљи“. Граница на реци Брегалници, источно од Вардара, око Велеса, уместо Пчиње, и линија западно од Вардара, око градова Прилепа, Крушева, Кичева и Струге, није била прихватљива за Бугарску и чинила је споразум између Бугарске и Србије „немогућим“.⁹⁶⁷

Састанак у бугарском посланству отворио је Станчов речима како је почетни бугарско-српски разговор о жељеном споразуму између две државе предвиђао арбитражу руског цара, на поднети гранични предлог који је Ризов донео у Београд. Он је нагласио да је то био „коначни уступак“ са бугарске стране, који је предвиђао

⁹⁶⁴ Краљ Петар дочекан је у Паризу на свечан и срдчан начин. Додатан импулс срдчаности домаћина приликом његовог пријема појачан је чињеницом да је српски краљ стекао своје војно образовање у Француској и да је служио у њеним јединицама током рата са Пруском 1870. године, приликом чега је и био рањен. За краља Петра били су припремљени раскошни апартмани у Министарству спољних послова, а као посебан гест био је припремљен намештај који је красио собу у којој је Наполеон II примио посланство Војводе Карађорђа. Извештавајући владу у Петрограду, руски посланик у Паризу Извољски, описујући ток краљеве посете напоменуо је да је краља Петра на путу пратио Миловановић, али да „нема разлога да се верује да је посета Његовог Величанства имала неке посебне политичке циљеве, у: *Un Livre Noir, Извољски-Нератову*, № 78, од 21. новембра 1911, 162-163.

⁹⁶⁵ Е. С. Helmreich, *нав. дело*, 50; Георги Марков, *България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912-1913*, София 2012, 48.

⁹⁶⁶ Д. Ђорђевић, *М. Миловановић*, 169.

⁹⁶⁷ И. Е. Гешов, *нав. дело*, 19.

границу на Пчињи источно од Вардара, и јужно, административну границу Скопског и Призренског санџака као границу западно од Вардара. Станчов је нагласио да реализација тих уступака зависи искључиво од тога да евентуална аутономија Македоније буде „неизводљива или неодржива“. Међутим, он је додао да су амандмани које је Спалајковић донео у Софију одбацили идеју о аутономији и да су предвидели арбитаржу Русије, искључиво на нов српски предлог граница у Македонији, која се протеже „источно од Вардара дуж реке Брегалнице, а западно дуж њене одговарајуће линије, достижући Охридско језеро код Струге“. Границу коју је предложио Ризов, требало је српским нацртом предати Србији, без арбитраже. Станчов је констатовао да Бугарска такве промене није могла да прихвати и да је последњи уступак на који је спремна тај, да се поменута граница, уз „троугао“⁹⁶⁸ на који полаже право Србија, услови арбитражом руског цара. Он је одбацивао сваку могућност „географског уступака“ унапред и да по овом питању арбитража цара треба да буде обавезна. Ризов се надовезао на излагање Станчова речима, како је арбитража руског цара неопходна за обе владе као заштита од јавних мњења у Софији и Београду, која су била „изузетно супростаљена и тешко помирљива по овом питању“. Арбитража је, по Ризову, била потребна да принципијелно решава питање граница у „његовом коначном конкретизовању и прецизирању“.⁹⁶⁹

Након што је пажљиво саслушао саговорнике, Миловановић је одговорио да су српски амандмани засновани вишеструко: прво, на „природној претпоставци да руски цар неће прихватити ни бугарске ни српске ставове о том питању, већ ће тражити помирење тих ставова у средњој линији између бугарских уступака и српских захтева у Македонији“, тако да означена граница на српској страни не би била дефинитивна, као и граница на бугарској страни. Други разлог је река Пчиња, која је од стране српских преговарача означена за премалу да би била граница, те је предлогом узета вододелница. Треће, чињенично стање на терену, у околини Прешева, где су села у том округу „одавно била српска“, па није било „исправно“ да припадну Бугарској. И на крају, опште уверење на српској страни да су њихови уступци „у овом случају веома велики“.⁹⁷⁰

⁹⁶⁸ Станчов је овде мислио да територију која је предвиђала праву граничну линију од планине Карацице до Струге.

⁹⁶⁹ И. Е. Гешовъ, *нав. дело*, 19-20.

⁹⁷⁰ *Исто*, 21.

Ризов је, након што је чуо Миловановићеве аргументе, подсетио свог саговорника на претходне разговоре у Београду и Риму и како је сам српски председник владе „више пута инсистирао на аутономији Македоније, под условом да се унапред одреде границе бугарске и српске сфере у тој земљи“. У случају да није могућа аутономија, наставио је Ризов, свака од страна би имала означене границе у Македонији, у случају њеног освајања. С тим у вези, Ризов је изјавио да га чуди што ту идеју Миловановић „сада пориче“ када је о њој већ било говора на састанку у Београду. Бугарски дипломата је још једном поновио „добро познату чињеницу“, да не постоји ниједна бугарска влада која би „ризиковала“ да постигне споразум са било којом државом о питању Македоније, а да њена аутономија не буде једна од одредби истог. По питању граница на које је Србија полагала право, Ризов је напоменуо да је приликом разговора у Београду, у присуству Пашића и Стојановића, Миловановић „са осмехом приметио“ да је постало јасно да ће Србија морати да се одрекне Велеса и да „жртвује родни град нашег краља Марка“. Тиме је, сматрао је Ризов, решена „судбина“ Велеса, Прилепа и Крушева у бугарску корист, те је остало једино спорно питање Кичева и Струге, за коју је Ризов изјавио да се „ни један Бугарин не би усудио да говори о њеном жртвовању“. Што се тиче приговора Миловановића на „непогодност“ реке Пчиње као границе, Ризов је одговорио да ни Брегалница „на коју претендује Србија“ није већа од ње. За Велес је додао да је „први град у коме се бугарство пробудило у Македонији“, да је једина македонска епархија која се појављује у ферману за Егзархат, те ниједна бугарска влада не би могла да учини „светогрђе“ и да је неком преда. За села око Прешева и Миловановићеве примедбе да су она српска, Ризов је изјавио како је он „једноставно заведен“ и како се о „великим уступцима“ Србије у овом случају „може говорити само у шали“: „од Анексије Босне и Херцеговине, скоро сви разумни Срби ограничили су своје захтеве у Македонији само на Скопски санџак“. Он је, при том, оптужио Пашића да због свог „шкртог духа“ покушава да однекуд нешто отме“ и да се због „вечитих оптужби да је бугарског порекла“ плаши да направи „било какав уступак“ Бугарској.⁹⁷¹

Када је Станчов „намерно“ напустио на кратко просторију у којој су разговарали, како би оставио Ризова и Миловановића саме, бугарски дипломата је Миловановићу у „четири ока“ изјавио како је његова „кобна оданост идеји коначног споразума“ између Бугарске и Србије довела до озбиљних сумњи на бугарској страни

⁹⁷¹ Исто, 21-22.

према њему. Због тога се може веровати, наставио је у енергичнијем тону, у „безусловну искреност и отвореност по том питању“: „Па кунем вам се у име моје домовине и моје части да је наш садашњи покушај да се постигне споразум последњи и да Србија никад више неће чекати другу бугарску владу спремнију и погоднију од данашње да закључи такав споразум са Бугарском. И да ли треба да вас убеђујем да се ни једна бугарска влада никада неће усудити, па чак и да хтела, да закључи споразум са Србијим који не укључује аутономију Македоније? Ако верујете у све ово, господине Миловановићу, већ разумете каква ће страшна историјска одговорност, како пред самим српским народом, тако и пред целим Словенима, пасти на ваша леђа, ако се осујети овај наш споразум. И није на вама да не разумете колико се мора журити са његовим закључењем, да нас догађаји не претекну. Као ваш стари пријатељ, молим вас и преклињем, да ваше име повежете са овом великом ствари. Имајте храбрости да останете и превазиђете све препреке које вам чак и ваши политички другови могу поставити на пут. Тако се чине сва значајна дела на овом свету. Ви сте ми сами више пута рекли да је први, главни, најважнији задатак руске спољне политике био постизање споразума са Бугарском; ако сте у то уверени, онда га морате постићи и по цену да чак и на себе навучете све клетве ваших кратковидих сународника. Добро схватите, господине Миловановићу, да је ово последњи и неповратни покушај нашег толико жељеног и толико од вас и мене измољеног српско-бугарског споразума“!⁹⁷²

Иако је Ризов очекивао моментални одговор од стране Миловановића, он је, затечен говором свог бугарског колеге, изнео уверавања да Србија има „најбољу вољу“ да се споразум са Бугарско постигне. Са тим у вези, влада у Београду ће изаћи у сусрет свом суседу „до крајњих граница“ које српски интереси допуштају. Миловановић је изнео ограду да је на путу и да нема „могућности ни права“ да сам решава тако важно питање попут „капиталне погодбе за српско-бугарски споразум“, од којих ће зависити не само међусобни односи двеју држава, већ и „читава судбина“ два народа. Он је затим нагласио како Србија није рекла „последњу реч“ по питању споразума са Бугарском и да ће након што се буду проучили бугарски предлози, српска страна донети одлуку да ли може, „у чему и у колико“ преиначити своје последње предлоге. На крају разговора, Миловановић је затражио од Ризова да му тачније обележи концесије које је нудила Софија у северном и западном делу Битољског вилајета и при том се уверио како оне нису обухватале Стругу, него су силазиле западно од

⁹⁷² Исто, 23.

Охридског језера.⁹⁷³ Енергичнији излив емоција од стране Ризова⁹⁷⁴, у разговору са Миловановићем, оставио је без сумње велики утицај на српског државника. Након посете Паризу у активностима Миловановића дошла је до изражаја његова решеност да се питање споразума са Бугарском коначно приведе крају.⁹⁷⁵

Охрабрен изјавом Миловановића да ће се залагати за попуштање Србије до „крајњих граница“, Станчов је обавестио краља Фердинанда, преко шефа тајне канцеларије Добровића, да је оптимиста по питању постизања споразума са Србијом, уколико бугарска влада буде уложила додатни труд у преговорима и ако не дозволи да „посао застане“. Уједно је поручивао да Гешов „нема потребе да попушта пред Србима, и мора храбро да подржи наше захтеве“.⁹⁷⁶ Са друге стране, Миловановић је, након повратка из Париза 22. новембра, имао дуг и садржајан разговор са руским послаником у Србији, Хартвигом, коме је пренео своје утиске са пута у француску престоницу. Поред информација о дочеку краља Петра, који је прошао у атмосфери „срдчности и топлине“⁹⁷⁷, манифестацијама симпатија према Србији и изразима о њеној политичкој и културној „важности“ на Балкану, изнети су и утисци Француске према могућој балканској федерацији. Иако су званичници у Паризу били „веома скептични“ према том питању, изразили су „дубоко саосећање за српско-бугарску унију“, сматрајући је за „озбиљан бедем“ против немачко-аустроугарских аспирација. Миловановић је свом руском колеги поменуо како је имао састанак са Ризовим и Станчевим и да је споразум „потпуно решен са изузетком члана о сферама“. Како би се решила ова препрека, Миловановић је рекао Хартвигу да намерава у наредним данима да одржи консултације, којима ће присуствовати и Спалајковић, и на којима ће се утврдити „крајњи минимум српских захтева“. Такође је српски председник владе

⁹⁷³ ДСПКС, књ. IV, св. 4/II, бр. 796, 1503.

⁹⁷⁴ Разговором са Миловановићем у Паризу 19. новембра 1911. године, завршила се „мисија“ Димитрија Ризова у раду на постизању споразума са Србијом. Након тога, преговори су настављени између Спалајковића и Гешова, под надзором руског посланика у Софији Некљудова и војног аташеа Романовског. Ризов је дакле имао повода да се „дефинише као иницијатор, али не и као аутор споразума са Србијом“, у: С. Радоева, *Димитър Ризов*, 178.

⁹⁷⁵ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, 477; Исти, *М. Миловановић*, 170.

⁹⁷⁶ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 430; Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 22; Исти, *България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912-1913*, 49.

⁹⁷⁷ Тошев је у извештају о краљевом повратку у Београд забележио да је краљ Петар свечано дочекан на београдској железничкој станици од стране српских званичника, али да је шира јавност показала „равнодушност“ према његовом путу. Са друге стране Тошев наводи како се у француској штампи говорило како ни један други краљ није тако дочекан у Паризу као српски владар, у: ЦДА, ф.3к, оп. 8, ае. 1879, *Тошев-Гешову*, № 1175, од 9. новембра 1911.

изјавио да се нада да ће у Софији бити прихваћена нова демаркациона линија и да ће се тако успешно завршити „велика словенска ствар“.⁹⁷⁸

Како би Србију и Миловановића приморао да направе одлучнији корак ка попуштању у преговорима, краљ Фердинанд је посегао за својим опробаним рецептом, који је вешто скривао у рукаву. Он је 20. новембра, иако мучен здравственим проблемом са гихтом, отпутовао за Беч „из породичних разлога“, где га је недељу дана касније примио цар Франц Јозеф.⁹⁷⁹ Једна од тема која је током разговора двојице владара наметнута са аустроугарске стране, било је чвршће повезивање Бугарске и Румуније, под окриљем Беча. Према информацијама које су пласиране од румунског отправника послова у Софији, Рашкануа, и које је он пренео свом аустроугарском колеги Тарновском, за постизање споразума између две државе било је потребно да Бугари „одустану од својих македонских аспитрација“ или ако желе да разматрају „Велику Бугарску“ морали би Румунији да гарантују одређену надокнаду. Румунски дипломата јасно је истакао да би се накнада Букурешту могла састојати „само од дела бугарске територије“ и да је споразум у датим околностима потребнији Бугарској. За посредника и „покровитеља“ у постизању споразума наметала се Двојна монарија, која је, по речима Рашкана, једина тај задатак могла да оствари.⁹⁸⁰

Да је иницијатива за посету краља Фердинанда дошла управо из Беча, Спалајковићу је потврдио грчки посланик у Софији, Димитрије Панас⁹⁸¹. Пошто триполитанска криза није наговештавала свој скорашњи крај, по речима грчког дипломате, Аустроугарска је, из бојазни да не дође до „нереда и заплета“ на Балкану, желела да утиче на бугарског краља да се мир осигура. Састанак је, управо из тог разлога био јаван, и по речима Панаса „демонстративан“, јер је Монархија желела да покаже како је њена политика мирољубива и да она у том правцу утиче и на Бугарску. Грчки дипломата је потврдио Спалајковићу да има сазнања да је било неких „измена мисли“ у погледу бугарско-румунских односа у усменој форми.⁹⁸² Додатну сумњу код Спалајковића потпалиле су информације које су долазиле из Рима и Беча у италијанско посланство у Софији, по којима је Ерентал дипломатама у аустроугарској престоници

⁹⁷⁸ Красный Архив, IX, *Хартвигу-Нератову*, № 182, од 10/23. новембра 1911, 7.

⁹⁷⁹ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 22; Исти, *България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912-1913*, 49.

⁹⁸⁰ Österreich-Ungarns Aussenpolitik: von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914: diplomatische Aktenstücke des österreich-ungarischen Ministerium den Äussern, Band II, (у даљем тексту: ÖUA 3), bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger, Wien-Leipzig 1930, 688.

⁹⁸¹ Дипломатски представник Грчке у Софији од 1910. до 1914. године.

⁹⁸² ДАС, МИД, ПО, 1911, *Спалајковић-Миловановићу*, Ф-III, Д-V, Пов. бр. 2414, 23. новембра 1911.

поручивао да је неопходно спречити преливање сукоба на Балкан. Италијански посланик, гроф Боздари, Спалајковићу је изразио сумњу у искреност мирољубивих намера Беча и изнео лично мишљење да се на Балплацу активно ради на придобијању краља Фердинанда. Циљ тих акција Монархије је намера да се Италија „предухитри“ док је заузета ратом, да би се балканско питање решило у корист Беча. Другим речима, аустроугарски врх веровао је да ће Италија, пошто буде остварила своје циљеве у рату са Турском, „приступити свим силама и свим средствима остваривању својих претензија на јадранској обали“. Из тог разлога, навео је италијански дипломата, свим силама се труде у Бечу да „предупреде“ ту опасност. Он је изнео сумњу да се краљ Фердинанд може „лако полакомити“ на предлоге који му у том правцу шаљу са Балплаца: „Краљ Фердинанд има сад само једну амбицију – да прошири своју територију, али како је полтрон, никад не би смео ништа да ризикује сам.“ Спалајковићу је привукла пажњу констатација грофа Боздарија како сматра да претензије бугарског краља нису велике, „као што није била велика ни његова храброст“, те да краљ „не жели да иде даље од Вардара“.⁹⁸³ Италијански дипломата очигледно је имао погрешне утиске о аспирацијама и крајњим думетима политике краља Фердинанда и бугарских политичких елита.

Спалајковић није делио мишљење свог италијанског колеге. Он је нешто раније добио информацију која је изнела у разговору француског посланика Мориса Палеолога⁹⁸⁴ и његовог британског колеге Ајронсајда, по којој је краљ Фердинанд послао у Македонију једног поверљивог агента са задатком да прикупља потписе код тамошњег становништва, који би затим били упућени Аустроугарској и Бугарској као молба да оне поврате „ред и безбедност“ у Македонији. Уколико би се ове тврдње показале тачним, по Спалајковићу су оне сведочиле два момента: прво, да краљ Фердинанд поступа противно политици своје владе, и да „нагиње“ политици војне и политичке сарадње са Бечом. И друго, да у краљевим поступцима треба гледати одређени притисак на Србију да „што пре усвоји бугарско становиште у македонском питању“. По речима Спалајковића, тачност изражених тврдњи моћи ће једино догађаји да потврде.⁹⁸⁵ Руска дипломатија је, такође, пажљиво пратила сигнале који су из Беча слати ка Софији. Њен представник у Аустроугарској, Гирс, јављао је у Петроград да је позив упућен краљу Фердинанду од стране цара Франца Јозефа маслу барона Ерентала.

⁹⁸³ ДАС, МИД, ПО, 1911, *Спалајковић-Миловановићу*, Ф-III, Д-V, Пов. бр. 580, 25. новембара 1911.

⁹⁸⁴ Дипломатски представник Француске у Софији од 1909. до 1912. године.

⁹⁸⁵ ДАС, МИД, ПО, 1911, *Спалајковић-Миловановићу*, Ф-III, Д-V, Пов. бр. 580, 25. новембара 1911.

Такође је руски дипломата имао сазнања да се на Балплацу „промовише“ зближење Бугарске и Румуније, уз савете да оне закључе савез. Гирс је констатовао да би евентуални савез противуречио досадашњим изјавама које је Бугарска дала Русији „да не везује судбину земље на штету“ руских интереса и „веома пожељног зближавања са Србијом“.⁹⁸⁶

Занимљиво је да, након повратка из Беча, краљ Фердинанд није обавестио Гешова о својим разговорима које је водио са аустроугарским званичницима. Он је саопштио председнику Собрања, Даневу, да није разговарао о политици са „старим и оболелим царем“. Са друге стране, са Еренталом је имао дужи разговор од кога је наводно добио сагласност⁹⁸⁷ за бугарско ширење граница у правцу југа, под одређеним околностима. О разговору који је водио са краљем, Данев је известио руског посланика, Некљудова, који је приметио да је Фердинанд последњих месеци често и отворено комуницирао са председником Собрања, док је истовремено показивао „резервисаност“ према Гешову. Данев, као доказани русофил, није крио одушевљење што је краљ након повратка са пута био „све више уверен у снагу и блиску и одлучну сарадњу Русије, Француске и Енглеске“ и њихову „супериорност“ над снагама Немачке и Двојне монархије. То сазнање, по Даневу, могло је да натера краља да се одлучи за „коначни заокрет ка споразуму“⁹⁸⁸ са Србијом и Русијом, након чега за њега и Бугарску неће бити повратка“. Некљудов није делио оптимизам свог бугарског колеге, плашио се „органске неодлучности несумњиво неуротичног монарха“.⁹⁸⁹

Децембар 1911. године, донео је нове нове ветрове у једра српско-бугарских односа. У руском царском посланству у Софији, свакодневно су вођени дуги разговори Некљудова са Гешовим, Даневим и Спалајковићем, који су наизменично посећивали

⁹⁸⁶ Красный Архив, IX, *Гирс-Нератову*, № 84, од 19. новембра /10. децембра 1911, 9-10.

⁹⁸⁷ Занимљиво је да је 12. децембра у Софијском листу „Ръчь“ изашао текст под називом „Руско-бугарска војна конвенција“ у коме се наводи да је између Русије, Бугарске и Србије закључен војни савез, јер је краљ Фердинанд сазнао при посети Аустроугарској да Монархија не одобрава његову аргесивну политику према Турској. Софијски лист позивао се на писање немачке штампе у којој је истицан значај конвенције, све у намери да се искористи тешко стање у коме се нашао Цариград у корист „панславизма“, у: *Ръчь*, 29. новембар 1911, бр. 1489, 2, Руско-българска военна конвенция; Као реакцију на текст, српски посланик Спалајковић навео је да ни један други софијски лист није изнео ове тврдње, што је за њега представљало само једну „интересантну појаву у времену, у коме се све догађа, али ништа опипљиво не зна“, у: ДАС, МИД, ПО, 1911, *Спалајковић-Миловановићу*, Ф-III, Д-VI, Пов. бр. 595, 30. новембра 1911.

⁹⁸⁸ Краљ Фердинанд је на опште изненађење, након повратка са пута из Беча почео да показује симпатије према Русији. Он је приликом имендана руског цара, 19. децембра на ручку у руском посланству у Софији наздравео цару и „пријатељству између два братска народа“, у: С. Станојевић, *нав. дело*, 59; ДАС, МИД, ПО, 1911, *Спалајковић-Миловановићу*, Ф-III, Д-VI, Пов. бр. 615, 7. децембра 1911.

⁹⁸⁹ Красный Архив, IX, *Некљудов-Нератову*, № 98, од 29. новембра /12. децембра 1911, 12.

руског дипломату. У исто време, краљ Фердинанд наставио је да показује „симпатије“ за савез. Некљудов је извештавао Петроград да су Спалајковић и Гешов постигли потпун споразум по свим тачкама, осим по питању разграничења у Македонији. Он је изнео мишљење да је Бугарска, уступивши у свом предлогу део санстефанских граница, дошла до крајњих граница попуштања и да у томе неће ићи даље. Пошто је, по Некљудову, Србији био потребнији савез него Бугарској, руски дипломата је саветовао своју владу да употреби притисак⁹⁹⁰ на Београд да одустане од својих претензија око Криве Паланке и Кратова. „Потребно је пожурити. Ако се споразум не потпише пре Божића, највероватније никада неће бити сачињен“, говорио је руски посланик.⁹⁹¹

У исто време у Београду, Миловановић је након што је добро проучио бугарске предлоге, одлучио да одустане од своје раније тактике о одређивању граничне линије арбитражом руског цара. Он је сада решио да пређе на преговоре о дефинитивној граници, без журбе, очекујући да Софија прва истакне предлог концесија. Миловановић је, почетком децембра, Спалајковићу послао кратку поруку следеће садржине: „Остајем при нашем предлогу: да Бугарска означи као свој максимум концесија Србији граничну линију која почиње с извора Пчиње итд., а Србија као минимум својих захтева граничну линију која иде од бугарско-турске границе реком Брегалницом итд. – па да буде умољен руски Цар да пресуди којом ће од тих двеју линија или којом међулинијом српско-бугарска граница бити утврђена“. Уколико Бугарска не пристане на овај предлог, већ затражи моментално одређивање граница, Миловановић је, у том случају, предлагао да се сачини нов бугарски нацрт, нагласивши притом да о „Пчињи као граници не може бити ни речи, него да цео басен Пчиње мора

⁹⁹⁰ Први секретар руске дипломатске мисије у Београду Василиј Штрандман сведочио је о својеврсном личном инциденту између Хартвига и Некљудова током децембраских преговора између Бугарске и Србије. Наиме, Некљудов је телеграфисао Хартвигу да је Спалајковић пренео савет руског дипломате из Софије да споразум треба закључити што пре, не инсистирајући превише на бугарским уступцима. На крају телеграма Некљудов је замолио свог колегу у Београду да без одлагања пред Миловановићем подржи његов став због неопходности постизања српско-бугарског споразума. Хартвиг је поруку примио љутито, и одговорио: „Ваш телеграм и по свом тону и по карактеристичности далеко превазилази министарске налоге које сам икада добио. Сматрам да је опасно давати из Софије налоге српском министру иностраних дела, као што је недопустива и Ваша жеља да руски посланик у Србији спроводи пред Краљевском Владом било каква гледишта руског посланика у Бугарској“. Битно је приметити, како је Хартвиг свом колеги Некљудову указивао на дијаметрално супротан став између њих двојице по питању српских аспирација у Македонији, и при том је истицао „исправност свог гледишта“. Штрандман је приметио да је овај инцидент сведочио о односу Хартвига са осталим колегама у иностранству. „Уместо да у пријатељском смислу прими Некљудовљеву молбу“, наводи Штрандман, „он ју је сувопарно одбио, придајући јој чисто формалан смисао, што је још више отежало тесну сарадњу међу важним руским представницима, толико потребну у том тренутку“, у: Василиј Штрандман, *Балканске успомене*, књига 1, превео: Јован Качаки, Београд 2009, 105-106.

⁹⁹¹ Красный Архив, IX, *Некљудов-Нератову*, № 99, од 7 /12. децембра 1911, 1.

остати Србији, а да се гранична линија може тражити између тока Брегалнице и Криве Реке“.⁹⁹²

Бугарска понуда, означена као последња, овог пута није директно саопштена српској страни, већ је Гешов њу проследио Спалајковићу, преко Некљудова. Нацрт понуде предвиђао је граничну линију која би била повучена вододелницом Пчиње и Криве Реке до утока Криве Реке у Пчињу, затим даље до Вардара, одакле би његовом десном страном планинским венцима дошла до северног дела Охридског језера, чиме би Кичево припало Србији, а Крушево Бугарској.⁹⁹³ Некљудов је посебно нагласио Спалајковићу да Срби ову прилику не би требало да пропусти: „Ништа боље не можете очекивати. О томе имам апсолутно уверење. Ово је јединствена прилика, која се не сме пропусти. Зато треба што пре да закључите. У поверењу вам могу тачно казати какво је становиште Русије у томе питању. У последње време кад год су се водили разговори између Русије и Бугарске о овој ствари – а било их је и пре ових преговора и то врло озбиљних – Руси су увек говорили Бугарима: ви морате уступити Србији Скопље и Дебар. И сад им Руси не могу саветовати да уступе више. Акција руског представника у Софији не може ићи даље. Мој је најдубљи утисак да овај моменат не треба пропуштати, и да се њиме треба и без најмањег одлагања користити“.⁹⁹⁴ Непосредно након састанка са Некљудовим, Спалајковић се сусрео и са Гешовим, који му је и сам поручио да је предложена гранична линија последња бугарска реч. Гешов је „преклињао“, преко српског дипломате Миловановића и Пашића, да прихвате предлог из Софије, иначе ће његов ауторитет код краља Фердинанда да пропадне.⁹⁹⁵

Крајем новембра и током децембра 1911. године, преговори између Бугарске и Србије оставили су одређене последице и на унутрашњи политички живот у Србији. Јавно мњење је за великом пажњом очекивало наставак бурних скупштинских заседања заказаних за 23. новембар. Тошев је писао влади у Софији да је незадовољство кабинетом господина Миловановића, или боље речено лично против њега, толико велико да се може очекивати и формирање новог кабинета. Незадовољство је било нарочито изражено у „националистичким“ круговима, како их је назвао бугарски дипломата, због „претерано млаке“ политике неодговарајуће актуелном тренутку. Тих дана је буктао прави вербални рат између Миловановића и

⁹⁹² ДСПКС, књ. IV, св. 4/II, бр. 796, 1504; Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 23.

⁹⁹³ С. Станојевић, *нав. дело*, 61.

⁹⁹⁴ ДСПКС, књ. IV, св. 4/II, бр. 796, 1505.

⁹⁹⁵ Исто; М. Миловановић, *Историк преговора*, 389.

Стојана Рибарца⁹⁹⁶, једног од највећих противника српско-бугарског зближавања, који је српског председника владе оптужио за издају. У борби, без премца по степену цинизма, преко јавних гласила, Рибарац је оптужио Миловановића да се током анексионе кризе коцкао на бечкој берзи српским папирима од вредности и да је зарадио 300.000 франака и да је за то знао Ерентал и краљ Петар. Иако је влада демантовала ове тврдње, оне су послужиле као „добро оружје у рукама противника“ Миловановића. Напади на њега, нарочито у условима када је добар део политичких кругова у Србији био у несагласју са њим, укључујући и Пашића, утицали су неповољно на његов рад.⁹⁹⁷ Напади упућивани Миловановићу и његовој влади долазили су и из много озбиљнијег правца. Стојан Новаковић је у Народној скупштини критиковао спољну политику Србије, наводећи да влада води нејасну политику, превише опрезну према Турској, док у исто време, у деловима у којима живе Срби, Албанци освајају апсолутну надмоћ. Истичући своје питање у први план, они су на тим просторима српско питање ставили у неповољан положај.⁹⁹⁸

Замерке на вођење спољне политике, од стране опозиције у Бугарској, добијао је и Гешов. Попут Миловановића и председник бугарске владе морао је своје ставове да брани у Народном собрању, најпре од тврдњи како је Бугарска у том периоду била изолована земља. Гешов је, у скупштинском говору 25. новембра, одбацио те тврдње уз образложење да Бугарска „чини све напоре да не изазивајући никог решава *al'amiable*⁹⁹⁹ све неспоразуме, и да доказима своје мирољубивости и озбиљности прави од својих суседа своје пријатеље.“ Под пријатељима, Гешов је подразумевао све оне народе „који искрено желе мир и чији је принцип Балкан балаканским народима, који су за режим слободе и за принцип човечности и уставних права“. Ту је убрајао и Турску, за коју је рекао ако наведене принципе може да гарантује, онда је и она добродошла. Са њом је Бугарска делила заједничке интересе, за чије је остваривање и просперитет оба народа, био неопходан мир.¹⁰⁰⁰ Да је озбиљно гледано у бугарској престоници о савезу и са Турском сведочило је и писање у штампи. Полузванични огран владајуће Народне партије „*Мир*“, у уводнику од 26. октобра (9. новембра), под називом „*Идеја о балканској конфедерацији*“, наводи како је идеја дошла из Цариграда и да балкански државници почињу да чују један унутрашњи глас који им говори о

⁹⁹⁶ Стојан Рибарац (1855-1922), српски политичар и правник.

⁹⁹⁷ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1005, *Тошев-Гешову*, № 1162, од 7. новембра 1911.

⁹⁹⁸ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1005, *Тошев-Гешову*, № 1282, од 12. децембра 1911.

⁹⁹⁹ Пријатељски.

¹⁰⁰⁰ ДАС, МИД, ПО, 1911, *Спалајковић-Миловановићу*, Ф-III, Д-V, Пов. бр. 541, 12. новембра 1911.

многобројним интересима који су у основи заједнички. Лист даље наводи како Турска говори о конфедерацији, у тешком тренутку у којем се нашла за време рата са Италијом, и да ће многим тај став деловати подозриво. То наводи на питање зашто није раније на тај начин говорила са својим суседима? Аутор текста поручује да је неопходно да Турска покаже добру вољу не речима, већ делима, која најпре подразумевају „да се Турска унутрашње преуреди на брз и ефикасан начин, како би по свом унутрашњем склопу нашла на групи државица како изгледа Аустроугаска монархија“. У Бугарској је, наводи се даље, на челу једна влада која може да учини један „последњи и судбоносан покушај за мирно разумевање са Турском“. Зато се у тексту изражава нада да ће Турска прећи на политику „равноправности својих народа“ у конкретној форми, по принципу „самоуправе разних области“. Међутим, и поред тога, питање о положају народа на Балкану остаће „вечито отворено“, а Турска ће се или „препородити или ће против себе имати и мале и велике државе“.¹⁰⁰¹

Миловановић се крајем децембра 1911. године, нашао у тешкој ситуацији, притешњен између две ватре. Са једне стране, стајала је Бугарска и њен последњи захтев упућен Београду за територијалне уступке у Македонији, и са друге стране, домаће јавно мњење и лукави Пашић. Српског председника владе мучио је положај „човека који улази у погађање“. Да ли је било време за попуштање, или се у ценкању може постићи више, питао се он? Оптерећен борбом на два фронта, Миловановић је одлучио најпре да рашчисти питање са Пашићем, те је 27. децембра позвао на састанак најзначајније политичке и војне чиниоце у земљи, како би им саопштио своје погледе, али и скинуо са себе велико бреме одговорности које је носило даље уступање бугарској страни у преговорима.¹⁰⁰²

Састанку, иницираном од стране Миловановића, одржаном у његовој кући, присуствовали су председник Радикалне странке Никола Пашић, вођа самосталаца Љубомир Стојановић, председник Народне скупштине Андра Николић и генерал Степа Степановић. Миловановић је најпре саговорницима изнео своје разлоге зашто је сматрао да се не сме дозволити прекид рада на споразуму са Бугарима. Он је предлагао да Србија, иако је већ доста тога жртвовала, оде још један корак даље у уступцима, како не би „бугарску стрпљивост превише стављала на пробу“. Миловановић је поновио своје давно уверење како је српско-бугарска заједница „прва и најглавнија

¹⁰⁰¹ *Мирь*, 26. октобар 1911, бр. 3391, 1, Идеја на Балканска конфедерација.

¹⁰⁰² Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, 477.

погодба“ за будућност обе државе и да не види други начин којим би Србија обезбедила остваривање својих „народних идеала“. Опасности које су се надвиле над Балканом, говорио је он, претиле су и Бугарској и Србији. Пошто је и у Софији владало расположење за сарадњу и како је Русија најзад желела „својски да помаже српско-бугарски споразум“, створили су се најповољнији услови за договор. Једина сумња која је још увек постајала, по Миловановићу, био је краљ Фердинанд. Међутим, уколико би бугарски краљ и „преварио“, он не би изневерио само Србију, већ и царску Русију, „што није тако ситна ствар“. Српски државник се осврнуо и на временски фактор: „Морам се журити, јер не знам шта пролеће носи, за случај заплета на Балкану не смемо остати у ваздуху, несигурни и са бугарске и са ауграске¹⁰⁰³ стране“. Миловановић је упозоравао да би сваким следећим потресом у региону Србија „била прва на ударцу“, јер је претила реална опасност да албанско питање покрене лавину, што би Двојна монархија могла да искористи и запоседне Новопазарски санџак. Према томе, Србија без савеза са Бугарском, не би могла да се одупре притисцима Беча и не би могла да заштити своје интересе. Не мање битан разлог који је навео Миловановић била је и Турска. Наиме, он је сматрао како даљи добри односи Србије са Цариградом постају „беспредметни и опасни“ по српске интересе. За Миловановића су они били једино средство да се покаже Бугарима како Србија може издржати „утакмицу на терену туркофилске политике“. Он се искрено бојао да би Бугарска могла, у случају неуспеха преговора са Србијом, да пронађе за себе макар и „привременог заклона“ у споразуму са Бечом, што би било „рђаво за њих, али фатално у првом реду за нас“.¹⁰⁰⁴ Након детаљног саопштења, Миловановић је изнео предлог да Србија одустане од Кратова и Криве Паланке, уз образложење како не жели на себе да преузме одговорност за пропаст преговора у датим околностима.¹⁰⁰⁵

Саговорници Миловановића различито су реаговали на његово излагање. Љубомир Стојановић, који је први упитан за мишљење, није желео да се изјашњава. Образлажући своју одлуку, он је изјавио да његова странка није „на влади већ у опозицији“, те он неће да „одређује како ће влада да поступи“. Ту одлуку треба да донесе Миловановић и влада, као једини одговорни за вођење државне политике. Истини за вољу, Стојановић је накнадно, у приватном разговору са Миловановићем,

¹⁰⁰³ У својим белешкама Миловановић често за Аустроугарску користи скраћеницу – *Аугарска*. Цитиране делове преносимо у изворном облику, како их је сам аутор написао. (прим. Н.А.)

¹⁰⁰⁴ ДАС, ММ, 1911, 16. XII 1911, *Споразум српско-бугарски*, Ф- XXVI, 96-98.

¹⁰⁰⁵ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, 478.

„као пријатељ пријатељу“, изјавио да се у потпуности слаже са његовим предлогом и да, уколико Пашић, као шеф странке, буде против, не преузме на себе сву одговорност, већ да понуди оставку.¹⁰⁰⁶ Ни остали саговорници нису давали оптимистичније одговоре.¹⁰⁰⁷ Генерал Степановић је искључиво наглашавао војно-стратегијски значај раније предложене линије, нарочито Овчег поља, на шта му је Стојановић одговорио, позивајући се на генерала Калафатовића, да уколико и дође до рата са Бугарском његов ће се исход решавати на правцу Ниш-Софија, а не Ћустендил-Скопље. Андра Николић и Стојан Протић, иако су били ближи Миловановићевим погледима, нису давали одлучније своје мишљење, из обзира према Пашићу.¹⁰⁰⁸

Последњи који се огласио био је Пашић. Он је био против било каквих даљих уступака бугарској страни. Вођа радикала јасно је ставио до знања да се залаже за први предлог¹⁰⁰⁹ упућен Софији, који је представљен Ризову на почетку преговора. Пашић је пристао једино да Бугари изнесу први свој нацрт, који би затим био дат руском цару на арбитаржу. Не дајући конкретан аргумент Миловановићевим предлозима, Пашић је говорио да не може да дозволи „да се ампутира српска нација, да се неоспорно српске земље уступе Бугарима“. Да су српске земље Крива Паланка и Кратово доказивао је тврдњом, како би смео у живот да се закуне да би обе вароши „које сад изгледају чисто бугарске, био кадар за годину дана превести на српску страну“. Пашић није спорио да је Србија у изузетно тешкој ситуацији и да су „судбоносни дани на прагу“, али је тврдио да, уколико Србија не успе да се споразуме са Бугарском, урадиће то са Албанцима, којима ће помоћи у формирању заједничких чета. На тај начин је сматрао да ће Српство бити сачувано на Косову од албанских зулума, док би уједно била створена брана против Аустроугарске и обезбеђена заштита српског живља у Македонији од Бугара.¹⁰¹⁰

Схвативши да не постоји начин којим би убедио Пашића у исправност својих предлога, Миловановић је чврсто остао на свом гледишту. Српски председник владе није желео да сноси одговорност за прекид преговора, иако је лично осећао да је Србија требало да добије веће уступке у Македонији. Миловановић је streпеo да ће се,

¹⁰⁰⁶ ДАС, ММ, 1911, 16. XII 1911, *Споразум српско-бугарски*, 99.

¹⁰⁰⁷ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, 478.

¹⁰⁰⁸ ДАС, ММ, 1911, 16. XII 1911, *Споразум српско-бугарски*, 100.

¹⁰⁰⁹ Брегалница, потом јужно од Прилепа и Велеса на Охридско језеро између Охрида и Струге.

¹⁰¹⁰ ДАС, ММ, 1911, 16. XII 1911, *Споразум српско-бугарски*, 100-101; Владимир Стојанчевић, Пашићев погледи на решавање питања Старе Србије и Македоније до 1912. године, у: *Никола Пашић, живот и дело*, Београд 1997, 286.

уколико се пропусти повољан тренутак за споразум, дуго чекати на нову прилику: „Не буде ли се ствар могла свршити зато што код нас не би нашли готовости свију надлежних да моје мишљење у овом погледу усвоје, ја ћу дати оставку, јер не могу да примим одговорност на себе за евентуалности којима идемо у сусрет“.¹⁰¹¹

Одлучан у ставу да настави преговоре са Бугарском, Миловановић је након састанка отишао у руско посланство на консултације са Хартвигом, од кога је добио подршку и уверавања да ће Русија интервенисати у Софији.¹⁰¹² У свом извештају од 29. децембра, Хартвиг је писао влади у Петрограду да је српска страна попустила захтевима Бугара и да се Спалајковић враћа у бугарску престоницу са новим упутствима дефинисаним у три тачке: прво, уз пристанак обе стране чланови три и четири биће одвојени од општег текста и чиниће посебан, тајни додатак уговора од два члана. Друго, што се тиче разграничења сфера у једином спорном делу на североистоку Македоније, тј. од заједничке границе две државе до Вардара, Србија је изразила спремност да прихвати најновију бугарску верзију, уз одређену измену: „Од Радова, уместо да иде праволинијски ка југозападу, линија разграничења ићи ће ка југу, прелазити Криву Реку код Петралице и Моштанице, одакле ће, заобилазећи Кратово, ићи ка југозападу, преко Живаљева, Туралева и Градишта до Вардара“. Тиме је нов српски предлог оставио Бугарима толико жељене Криву Паланку и Картово. И треће, Хартвиг је потврдио да је горе наведени предлог „последњи и крајњи уступак Срба, преко којег не могу ићи“. Уколико Бугари одбију да прихвате српске уступке, онда је предлог српске владе да се обнови члан о арбитражи руског цара, која ће дати крајњу реч по питању спорних подручја.¹⁰¹³

Спалајковић је 30. децембра, са упутствима и картом на којој је убио уцртан српски предлог, отишао за Софију. Миловановић је свом дипломати дао јасне инструкције¹⁰¹⁴ са предлогом који је подразумевао, или усвајање српског предлога или руску арбитражу. Српском посланику сугерисано је да се, пре него што предлог саопшти Гешову, обрати руском посланику Некљудову, уз молбу да он искористи свој

¹⁰¹¹ ДАС, ММ, 1911, 16. XII 1911, *Споразум српско-бугарски*, 101-102.

¹⁰¹² Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, 479; Е. С. Helmreich, *nav. delo*, 52.

¹⁰¹³ Красный Архив, IX, *Хартвиг-Нератову*, № 198, од 16 /29. децембра 1911, 15-16.

¹⁰¹⁴ Гешов у личним белешкама наводи како је Миловановић затражио од Спалајковића да Бугарска означи као свој крајњи уступак реку Пчињу, док би Србија своју границу одредила дуж реке Брегалнице. Након тога би се замолио руски цар Николај I да пресуди која од ове две линије треба да постане гранична линија. У случају да влада у Софији не прихвати овај предлог, Миловановић је тражио да се уступи цео слив реке Пчиње, а да се граница повуче од Брегалнице до Криве реке, у: ЦДА, ф.568к, оп. 1, ае. 692, 101.

ауторитет¹⁰¹⁵ и да се код бугарске владе заложи за српски предлог.¹⁰¹⁶ Повратак Спалајковића у Бугарску, значио је да одговорност за даље преговоре Миловановић преузима на себе. Од тог тренутка он је радио сам, без договора са Пашићем.¹⁰¹⁷ Попут Миловановића, и Пашић је обавестио Хартвига о последњем састанку, али је у поверењу рекао руском дипломати да се упорно противи новим уступцима Бугарској у питању расподеле сфере утицаја“.¹⁰¹⁸ Са друге стране, Некљудов је из Софије својој влади слао оптужбе на Пашића, где га је директно означио за неког ко не жели добро споразуму између Бугарске и Србије и особу која може да уништи рад Миловановића и Спалајковића.¹⁰¹⁹ Руска дипломатија је ипак „учинила своје“. Спалајковић је јављао из Софије да му је Некљудов потврдио да су Миловановићеве „иструкције целисходне, а погранична линија правична и за Бугаре аксептабл“. Даљи преговори између Спалајковића и Гешова могли су да буду настављени у „добром расположењу“.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁵ Спалајковић је 30. децембра обавестио Миловановића да је локална штампа у Софији пренела вест о планираном путу Данева у Петроград. Иако је вест демантована, Спалајковић преноси да се вест испоставила као тачна и да је Некљудов о томе већ писао својој влади од које је чекао потврдан одговор, у: ДАС, МИД, ПО, 1911, *Спалајковић-Миловановићу*, Ф-III, Д-VI, Пов. бр. 641, 17. децембра 1911.

¹⁰¹⁶ ДСПКС, књ. IV, св. 4/II, бр. 796, 1510.

¹⁰¹⁷ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, 479.

¹⁰¹⁸ Красный Архив, IX, *Хартвиг-Нератову*, № 201, од 17 /30. децембра 1911, 16-17.

¹⁰¹⁹ Красный Архив, IX, *Некљудов-Нератову*, № 105, од 24. децембра 1911/6. јануара 1912, 18.

¹⁰²⁰ ДСПКС, књ. IV, св. 4/II, бр. 796, 1510.

5.2. Уговор о пријатељству и савезу

Иако је крај 1911. године обећавао, у смислу приближавања ставова између Београда и Софије, по питању разграничења у Македонији, приликом разматрања новог српског предлога у Софији, 3. јануара 1912. године, јавили су се нови проблеми. Било је то питање Струге на Охридском језеру. Бугарски председник владе, Гешов, сматрао је да она није била предмет спора у ранијим преговорима и да је већ раније уступљена Бугарској од српске стране. Један од највећих противника предаје Струге Србији био је генерал Иван Фичев, начелник генералштаба бугарске војске.¹⁰²¹ У разговорима са бугарским генералом, војни аташе Русије у Софији, пуковник Романовски, уверио се да бугарски војни кругови желе споразум са Србијом, али су, са друге стране, захтевали да лева обала доњег тока Црног Дрима и половина града Струге припадне Бугарској, као „рационална граница са топографског становишта“. Чуђење новим захтевом из Београда показао је и Некљудов, јер у ранијим разговорима са Гешовим и Спалајковићем није добијао потврде о споровима у вези граница западно од Вардара. Он је извештавао своје министарство како је влада у Софији била „непријатно изненађена“ последњим предлогом Београда по питању Струге.¹⁰²² Додатно узбуђење поводом питања Струге донела је прослава стогодишњице јубилеја браће Миладиновић, родом из тог места. Наиме, у Бугарској су организоване прославе тим поводом, у циљу истицања бугарске природе Струге, а, по Миловановићу, је то био доказ да Софија жели да „бугарске претензије на Стругу представи као израз најинтимнијих и најсрдачнијих народних бугарских осећаја“.¹⁰²³

Попуштањем Миловановића око Кратова и Криве Паланке чинило се да две стране иду у корак постизању споразума. Међутим, ситуација се поново заоштравала.¹⁰²⁴ Миловановић је одбио да прихвати предлог да се ревидира већ договорени југозападни део линије раздвајања у пределу Охридског језера, коју је бугарска страна покушавала да помери северније. Влада у Софији носила се мишљу да новим притисцима на Србе може да добије нове територијалне уступке. Спалајковић је, пак, упорно у преговорима са Гешовим истицао два принципа важна за Србију на које се наизменично позивао: прво, успостављање јаке границе са Бугарском дуж

¹⁰²¹ С. Станојевић, *нав. дело*, 65.

¹⁰²² Красный Архив, IX, *Некљудов-Нератову*, № 105, од 24. децембра 1911/6. јануара 1912, 18.

¹⁰²³ ДСПКС, књ. IV, св. 4/II, бр. 796, 1511.

¹⁰²⁴ С. Станојевић, *нав. дело*, 66.

природног речног слива, и друго, изразиту потребу да Србија обезбеди јако залеђе на северу Охридског језера, „чврсто упориште на словенској земљи“, чиме би одбила нападе албанских племена и осигурала заштиту своје виталне руте ка Јадранском мору. Питање Струге узнемирило је и Пашића, који је, иако се крајем године повукао из преговора, отишао код руског представника у Србији, Хартвига, како би му изјавио да је поменути предлог неприхватљив за Србе.¹⁰²⁵ Спор око Струге је претио да уништи сав претходни рад на постизању споразума. Руски посланик у Софији, Некљудов, песимистично је јављао својој влади у Петрограду да је ствар нерешива.¹⁰²⁶

Очигледан застој у преговорима условио је да се у питање територијалног спора између Бугарске и Србије директно укључи руска страна. Руски војни аташе у Софији, пуковник Романовски, изнео је свој предлог¹⁰²⁷ разграничења, од које су зазирали подједнако и Миловановић и Пашић, јер је „прејудицирала руску арбитражу“.¹⁰²⁸ Руски војни аташе „убедио“ је Спалајковића да би било праведно одмах разграничити округ Струге, дајући при том Бугарима неколико километара леве обале Црног Дрима, до места на којем се он улива у Охридско језеро. Тиме би цела десна обала, са десним делом града, остала Бугарима. Српски представник у Софији је о том предлогу обавестио Миловановића тражећи дозволу да настави преговоре на предложеној основи, али му је он одговорио да треба сачекати званичан предлог бугарске владе. Некљудов је сумњао да је Миловановићево одлагање условљено страхом од Пашићевог противљења руским предлогом, те је затражио од свог министарства да искористи свој утицај на Београд, у циљу прихватања предлога.¹⁰²⁹ Пут ка граничној подели водио је до поделе градова, све до самих дворишта кућа.¹⁰³⁰

Супротно од свог колеге из Софије, Хартвиг није благонаклоно гледао на директну интервенцију руског војног аташеа у решавању бугарско-српског спора. Он је сматрао да је његов уплив у супротности са основном идејом владе у Петрограду да преговарачким странама пружи „избор различитих формула“. Романовски је, по Хартвигу, представио поменути предлог Бугарима под маском „обавезајућег за обе

¹⁰²⁵ Красный Архив, IX, *Хартвиг-Нератову*, № 2, од 6 /19. јануара 1912, 19-20.

¹⁰²⁶ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 264; С. Станојевић, *нав. дело*, 66.

¹⁰²⁷ Миловановић је записао у својим белешкама да је гранична линија коју је предлагао пуковник Романовски остављала границу из ранијег српског предлога код „Брежана, па иде Брежанском реком, па Сутеском реком до њеног утока у Дрим, а после Дримом, делећи Стругу на два дела, од којих мањи остаје Србима, а већи Бугарима, на Охридско језеро“, у: ДСПКС, књ. IV, св. 4/II, бр. 796, 1511.

¹⁰²⁸ Д. Ђорђевић, Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године, 480.

¹⁰²⁹ Красный Архив, IX, *Некљудов-Нератову*, № 107, од 29. децембра /11. јануара 1912, 18-19.

¹⁰³⁰ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 27.

државе“, чиме је условио да се краљ Фердинанд и војни врх повинују датом предлогу. Са друге стране, истиче Хартвиг, верзија пуковника Романовског није узимала у обзир суштинске интересе Срба, и имала је озбиљне недостатке у техничком и стратешком смислу.¹⁰³¹

Скрајнут из преговора са Србијом помало озлојеђен, дипломатски представник Бугарске у Србији Тошев, писао је краљу Фердинанду последњег дана 1911. године о свом разговору са Хартвигом. Он је, између осталог пренео свом владару да је од руског посланика у Београду добио уверавања како је Русија заговорник споразума између Бугарске и Србије, да споразум погодује њеним интересима, али и интересима балканских држава. Хартвиг је изјавио како је лично утицао на цара у Петрограду да изврши притиске где год је било потребно, у циљу постизања резултата који су сви желели. Међутим, руски дипломата је имао сумње према бугарском краљу, због његовог односа са Бечом. Он је подсетио Тошева да је управо Двојна монархија имала за циљ Солун, који је могао, пре или касније, да постане Бугарски, и на тај начин да Србији отвори безбедан пут ка Јадранском мору. Тошев се пожалио свом краљу да га је приликом сваког доласка у Београд по инструкције своје владе Спалајковић избегавао, сумњајући у његове искрене намере. У исто време, подсећао је краља Фердинанда да је важно да влада не иде предалеко у преговорима са Србијом, како би се избегле грешке које је тешко поправити. Тошев је посебно био сумњичав према уступцима у Македонији, сматрајући да нема уступака који могу оправдати и најмању штету према бугарским националним интересима.¹⁰³²

Учестала путовања Спалајковића на релацији Софија-Београд привукла су пажњу дипломатских представника у српској престоници. Аустроугарски посланик Стефан Угрон¹⁰³³ је у разговору са Тошевим, вођеним почетком 1912. године, поставио недвосмислено питање да ли постоје преговори између Бугарске и Србије о стварању савеза против Турске, који би укључивао и поделу Македоније. Бугарски дипломата је тврдње свог аустроугарског колеге одбацио, уз констатацију да је политика Софије базирана на мирољубивим односима са свим државама, укључујући и Србију.¹⁰³⁴ Ништа мање интересовање страних дипломата за односе Бугарске и Србије није изостало ни у Софији. Британски посланик у Бугарској, Бакс-Ајронсајд, обавештавао

¹⁰³¹ Красный Архив, IX, *Хартвиг-Нератову*, № 2, од 6 /19. јануара 1912, 19-20.

¹⁰³² ЦДА, ф.3к, оп. 8, ае. 1879, *Тошев-краљу Фердинанду*, № 1, од 17. децембра 1911.

¹⁰³³ Стефан фон Угрон (1862-1948). Аустроугарски дипломатски представник у Србији од 1911. до 1913. године.

¹⁰³⁴ ЦДА, ф.3к, оп. 8, ае. 1879, *Тошев-Гешову*, нумерисано, од 23. децембра 1911.

је, половином јануара 1912. године, Форин Офис како се у бугарској престоници врши „веома јак притисак“ на краља Фердинанда да пристане на тајни савез са Србијом. У том правцу је споменуо и деловање Гешова и председника Собрања, Данева, за које је Ајронсајд изјавио да „снажно подстичу краља“ да се, с обзиром на тренутак, определи „једном за свагда“ да ли је за зближавање са Русијом или са Аустријом. Британски дипломата је означио Данева као портпарола преговора који је свом краљу поручио да Русија, у случају напада Монархије на Србију, неће одустати од ње, чак и ако Бугарска „покаже невољност“ да сарађује са својим суседом. Бугарски краљ се, према оцени Ајронсајда, налазио у незавидном положају и у не баш „срећном расположењу“.¹⁰³⁵

Јануар је у престоници Бугарске протекао у припремама за прославу пунолетства престолонаследика Бориса. Са тим у вези, српски дипломатски агент, Спалајковић, је 27. јануара саопштио Гешову да ће обележавању значајне свечаности у Софији присуствовати и српски наследник круне, Александар. О томе је бугарског председника владе обавестио и Тошев. Са друге стране, Гешов је преко Спалајковића пренео поруку Миловановићу у којој је навео да би српски председник владе био радо виђен гост на прослави. Међутим, краљ Фердинанд био је мишљења како би Миловановићево присуство у Софији могло „разноврсно“ да се коментарише, што је требало у датом тренутку да се избегне. Обема странама није одговарало да дође до компромитовања целог преговарачког тока. Спалајковић је обавестио Миловановића да је припрема прославе утицала на бугарског краља да постане још нервознији, чиме му је његова „претерана сујета“ створила још једну „главобољу“. Гешова је посебно бринула могућност распуштања Народне скупштине у Србији и њене евентуалне последице по склапање уговора.¹⁰³⁶

Положај Србије у преговорима компликовала је унутрашња криза у парламентарном животу и оставка кабинета Миловановића. О политичкој кризи у Србији Тошев је извештавао своју владу у више наврата, током јануара 1912. године. Миловановић се налазио у доста незавидном положају, пошто је, од 180 посланика, уживао подршку 82 чланова Парламента. Његова оставка била је логичан исход вишемесечне кризе, где је немилосрдно нападан и изложен прекорима за вођење своје „троне и неефикасне“ политике. Краљ Петар био је против оваквог чина, јер је желео да влада одржи свој рад до следећих избора на јесен и да Скупштина одслужи цео

¹⁰³⁵ BD, IX/L, 536-537.

¹⁰³⁶ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига V, свеска I, приредио: Михаило Војводић, Београд 1984, бр. 26, 191-192.

мандат. Миловановић је, пак, из бојазни због целе спољнополитичке ситуације, сматрао да је неразумно одложити изборе за септембар, имајућу у виду могуће компликације на Балкану, које могу настати у ближој будућности. Зато је сматрао да, уколико му се пружи прилика да оформи нови кабинет, може да се ослони на „освежену и ауторитативну већину“.¹⁰³⁷ Покушаји партијских лидера да оформе нову већину, попут генерала Саве Грујића, Љубе Стојановића, Стојана Новаковића, нису уродили плодом. Иако је Стојановић покушао да оформи коалициони кабинет четири опозиционе партије, пресудили су услови краља Петра, по којима није требало распуштати Скупштину до априла, уз очување административног апарата и пуковника Степе Степановића на месту начелника генералштаба војске. Нарочито је за младорадикале био неприхватљивостостанак Степановића на чело војске због војних наруџбина топова у Француској и повећаног утицаја организације „Црне руке“¹⁰³⁸. Краљ Петар се након свих несупешних покушаја обратио Миловановићу који је поново формирао владу од чланова Радикалне странке Николе Пашића, чиме је државни курс остао на путу предходне владе.¹⁰³⁹

Прослава пунолетства младог бугарског престолонаследника одржана је од 2. до 4. фебруара у Софији и окупила је петорицу наследника православних трона Европе, младе кнежеве Бугарске, Србије, Румуније, Црне Горе и Грчке. У име кума, руског цара, велики кнез, Андреј Владимирович, предао је поклон Борису у виду мача који је симболизовао „братство по оружју“ Ослободилачког рата. Представник аустроугарског цара на прослави био је надвојвода Карл Алберт, док је Немачку представљао принц Фридрих Леополд од Пруске. Обележавање пунолетства младог Бориса била је прилика да се краљ Фердинанд представи као „најважнији човек у југоисточној Европи“. Остало је, међутим, примећено да је краљ Фердинанд имао прилично „хладан

¹⁰³⁷ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае.1270, *Тошев-Гешову*, № 50, од 16. јануара 1912.

¹⁰³⁸ Тошев је обавештавао владу у Софији о улози тајне организације „Слобода или смрт“, познатије као „Црна рука“, у решавању парламентарне кризе у Србији почетком 1912. године. Он је навео да је организација у почетку била непријатељски расположена према Миловановићу и радикалима уопште, али је касније ипак помогла влади, из једноставног разлога што су поједини чланови кабинета и виђенији радикали пришли њеним редовима. Тошев је посебно нагласио да у једном разговору са Миловановићем он „није крио своје симпатије према дотичној организацији“, за коју је сматрао да је патриотска. Бугарски дипломата је изнео и тврдњу како су виђеније дипломате блиске Миловановићу, попут Ј. Јовановића Пижона и Спалајковића чланови тајне организације, а да је пуковник Степановић „један од њених стубова“. За Тошева је изричито инсистирање краља Петра да у влади остане Степановић доказ да је на ту одлуку утицала „Црна рука“. Бугарски дипломата навео је, према његовим информацијама, да Влада жели да „каналеше“ организацију како би је на крају могла искористити за своју корист. Да ли ће у томе успети, питао се он, „показаће време“, у: ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1270, *Тошев-Гешову*, № 104, од 1. фебруара 1912.

¹⁰³⁹ В. Штрландман, *нав. дело*, 110-111.

став“ према Александру Карађорђевићу. Да би отклонио сумње, Данев је краљеву одлуку образложио присуством „бубуљице“ на усни младог српског престолонаследника чиме је изостао срдачнији поздрав.¹⁰⁴⁰ На крају, посета Александра Софији ипак је оставила добар утисак у Софији, о чему је извештавао и Спалајковић. Млади престолонаследник искористио је прилику да са председником Собрања, Даневим, обави један дужи разговор о преговорима, о чему је бугарски државник известио и свог краља. Гешов¹⁰⁴¹ је, са друге стране, саопштио да ће се преговори наставити одмах након завршетка свечаности.¹⁰⁴²

Миловановић је 11. фебруара писао Спалајковићу да настави свој рад како би се што пре пребродила преостала спорна тачка око Струге. „Пролеће се примиче, а хоризонт политички не само да се разбистрава него се, напротив, све више мути“, упозораво је свог колегу у Софији. Албански покрет претио је да запали још већу искру него претходне године, крај рата између Италије и Турске није се назирао, Критско питање поново је добијало на значају, а у Македонији су избијале појаве које су биле предзнак „судбоносних догађаја“. Поред овога, Миловановића је бринуло и Аустроугарско настојање да са Русијом обнови пријатељске односе, чији је главни циљ било решавање „балканских послова“. Иако, по личном признању, Србија није требало да стрепи од Русије и њене искрене подршке, пожељно је било да српско-бугарски споразум буде готов и да Русија „прими повољном знању“ заједнички програм Бугарске и Србије, пре него што уђе у разговоре са Монархијом око успостављања новог стања на Балканском полуострву. Миловановић је поновио Спалајковићу да бугарској влади предложи да спорно питање, од Брежана до Охридског језера, буде остављено арбитражи руском цару, уз још један уступак, да се између Бугарске и Србије спорна зона најпре одреди међусобним споразумом, па тек у случају да договор не буде могућ да „дође руска арбитража“.¹⁰⁴³

О могућем поновном зближавању између Петрограда и Беча страховало се и у Софији. Бугарски посланик у Русији, генерал Паприков, са тим у вези обавио је разговор са руским министром спољних послова Сазоновим. Паприков је упитао свог

¹⁰⁴⁰ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 29; Стивън Констант, *Фердинад. Лисицата цар на България*, София 1992, 286.

¹⁰⁴¹ Некљудов је предлагао Гешову да пре доласка српског престолонаследника у Софију буде решено питање разграничења, остављајући границу између Брегалнице и Струге у „неодређеном стању и подложну каснијој арбитражи Русије“, али је бугарска влада одбила тај предлог, у: Красный Архив, IX, *Некљудов-Нератову*, № 6, од 17/30. јануара 1912, 21.

¹⁰⁴² ДСПКС, књ. V, св. I, бр. 50, 222.

¹⁰⁴³ ДАС, МИД, ПО, 1912, *Миловановић-Спалајковићу*, Ф-VII, Д-IX, Пов. бр. 5150, 29. јануар 1912.

саговорника да ли су тачне гласине да између Русије и Двојне монархије постоји не само побољшање односа, већ и нови споразум који је за циљ имао поделу сфера утицаја на Балкану. Одговор који је уследио био је да су две државе радиле на отклањању својих међусобних неспоразума и да је то битно, како по њихове билатералне односе, тако и по мир у Европи. Међутим, Сазонов је искрено признао да је Русија изгубила поверење у „аустријску политику и у искреност“. Руски министар, а и влада у Петрограду, строго су се држали принципа у вођењу балканске политике који су омогућавали одржање status quo, давања „балканским државама пуне могућности да се самостално развију“ и „исказивање симпатија за покушаје Турске да успостави и развије нови уставни режим“. Док се Беч придржава тих принципа, навео је Сазонов, односи између две државе биће добри. Он је поновио свом саговорнику, да упркос свему Русија нема „много поверења у аустријску политику“, али није сумњао да је гроф Ерентал желео да односи буду добри.¹⁰⁴⁴

Спалајаковић је, поступајући по упутствима свог председника владе, посетио Гешова 13. фебруара. На почетку разговора бугарски државник није крио своје задовољство што је министарска криза у Србији решена и што је Миловановић задржао место председника владе. Након што му је Спалајаковић представио последње инструкције које је добио из Београда, Гешов је обећао да ће, након конултација са министром војним, наставити да ствар приведе крају. У томе је, по личном признању, имао одрешене руке краља Фердинанда. На питање бугарског председника владе о војној конвенцији, Спалајаковић је одговорио како ће му бити достављена на увид након што се са њим упозна краљ Петар. Рад на војној конвенцији будио је пажњу и Некљудова, који је замолио српског дипломату да приликом преговора о њеном садржају буде укључен и руски војни аташе у Софији, Романовски.¹⁰⁴⁵

Војни изасланик Србије у Софији, мајор Калафатофић, поводом усаглашавања ставова везаних за будући рад на склапању војне конвенције, посетио је наченика генералштаба бугарске војске, генерала Фичева, приликом чега су претресли најважнија војна питања. Фичев је признао свом саговорнику да се радује споразуму између две „братске земље“ и да ће њихово зближавање, без сумње, утицати да се њима придруже Црна Гора и Грчка. „Удружене Србија и Бугарска моћи ће саме са својих 600.000 војника да предузму решење Маћедонског питања и чиниће најмоћнији

¹⁰⁴⁴ Из Танџија архив на Българсия цар Фердинанд I. Документи за военната и политическата история на България, София 2001, № 65, 93-94.

¹⁰⁴⁵ ДАС, МИД, ПО, 1912, Спалаковић-Миловановићу, Ф-III, Д-VI, Пов. бр. 5152, 1. фебруар 1912.

фактор на Балкану о коме ће се морати водити рачуна при политичким комбинацијама великих сила“, говорио је генерал Фичеви додао: „Аустрија ће морати друкчије посматрати Балкански проблем, кад буде знала да се позади српске војске налази и 400.000 бугарских војника“. Упитан од стране Калафатовића како гледа на чињеницу да се одређен број бугарских политичара залаже за савез са Аустроугарском, генерал је одговорио како је стварни бугарски интерес спречавање ширења Двојне монархије на Балкан, тј. очување српске државе као бране од надирања Беча: „Јасно је за свакога да Аустрија тежи Солуну, а да би њега могла имати у власти, морала би држати у својим рукама и целу долину Вардара, па вероватно и целу данашњу Србију. Тиме би она уништила наше претензије на највећи део Маћедоније и постала би нам непосредан сусед, опасан по нашу самосталност“. Генерал Фичев мудро је упозораво да Бугарска и Србија морају да жртвују одређене претензије, одбаце на страну „шовинизам“, и учинине уступке да би се „дошло до споразума, неопходног обема државама“.¹⁰⁴⁶

Предлог Миловановића који је Спалајковић саопштио бугарском председнику владе није био прихваћен у Софији. Гешов је 16. фебруара српском дипломати предао коначан одговор у коме је Бугарска тражила да се пограничне линије утврде тренутно усвајањем последњег предлога бугарске стране. Заједнички став Гешова, Данева, Теодорова и министра војног упућен Миловановићу, садржао је реалну бојазан да би краљ Фердинанд могао да прекине преговоре уколико ствар не буде свршена одмах. По речима Гешова, краљ се „једва сагласио да Конвенција војна буде наперена и против Аустро-Угарске док је Франц Јозеф жив“.¹⁰⁴⁷

Примивши депешу из Софије, Миловановић је, већ сутрадан, 17. фебруара, одговорио свом посланику да дубоко жали што је бугарска страна одбацила српски предлог, по којем се спорно питање, „посве незначајно у сравњењу с питањима о којима је споразум постигнут“, оставља за касније решавање. Миловановић је сматрао да је већ „отишао сувише далеко у попуштањима, нарочито у питању Криве Паланке“. На став Бугарске да се спорно питање око Струге реши одмах и према „бугарском рецепту“, за српског председника владе био је „каприц, или што је горе као нека врста уцене“ која је долазила из Софије. Миловановић је од Спалајковића тражио да замоли¹⁰⁴⁸ Гешова и остале чланове у преговорима, да не „праве даље питање од тога,

¹⁰⁴⁶ ДСПКС, књ. V, св. I, бр. 76, 254-255.

¹⁰⁴⁷ ДСПКС, књ. V, св. I, бр. 82, 261.

¹⁰⁴⁸ Пошто је Гешов одуговлачио са одговором, Спалајковић је због опасности да се пропусти повољан тренутак отишао код Данева, пред којим је наводно плакао у присуству министра правде Абрашева,

и да не доводе и нас и себе у тај луд положај“. Српски државник био је визионарски свестан чињенице да није вредно због тако ситног питања компромитовати „посао оваквог значаја за нашу заједничку будућност“. ¹⁰⁴⁹

Непосредно пре последње молбе Миловановића, која је садржала предлог решења спорног питања око Струге и која је одбијена у Софији, из Београда је Хартвиг писао свом Министарству. Он је исказао поверење према Србији, за чију политику је сматрао да води ка решавању будуће судбине „балканских држава“. У разговору са пуковником Романовским, који је након прославе пунолетства кнеза Бориса дошао у Београд, у пратњи великог кнеза Андреја Владимировича, Хартвиг га је упознао са бугарско-српским спором из „другог светла“. По речима руског дипломате, Романовски није могао „да не препозна да је српско гледиште сагласније са заједничком, словенским, а самим тим и руским интересима“. Зато су Срби, по Хартвигу, били спремнији да коначно одређивање граница у потпуности препусте влади у Петрограду, док су Бугари, са чим се сложио и Романовски, покушавали да „на све начине избегну руску арбитражу“. ¹⁰⁵⁰

Руска дипломатија вршила је притисак на преговараче да се сагласе око кључних тачака, „остављајући детаље за касније“. Сазонов је, са тим у вези, бугарском посланику у Петрограду одлучно поручио да су спорови „око ситних ствари“ руска ствар. ¹⁰⁵¹ Са друге стране, Тошеву је у разговору са Хартвигом, крајем фебруара, руски дипломата изјавио како је битно да се у преговорима између Бугарске и Србије постигне главни циљ. „Детаље треба оставити за касније. Линија раздвајања се не одређује оловком и мапом у рукама, већ крвљу кад дође тренутак. Питање није ко ће поседовати ову или ону тачку, већ шта диктира интересе две земље“. Хартвиг је упозорио Тошева да је Бугарски највећи интерес да поред себе има јаку Србију, као „тампон зону“ према Албанцима. ¹⁰⁵²

Спалајковић је, 19. фебруара, телеграфисао Миловановићу у Београд, како је још једном учинио последњи апел код Гешова: „Он изгледа попустљив али зазире од колега који су противни нашој формули“. Међутим, неколико дана касније, 26. фебруара, Хартвиг је саопштио Миловановићу да има вести из Петрограда да ће

молећи да се ствар приведе крају, у: Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 29.

¹⁰⁴⁹ ДАС, МИД, ПО, 1912, *Миловановић-Спалајковићу*, Ф-VII, Д-IX, Пов. бр. 5156, 4. фебруар 1912.

¹⁰⁵⁰ Красный Архив, IX, *Хартвиг-Сазонову*, № 17, од 30. јануара / 12. фебруара 1912, 21.

¹⁰⁵¹ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 30.

¹⁰⁵² Исто, А. Тошев, *нав. дело*, 330-331.

Бугарска ипак прихватити последњи српски предлог према којем ће граница од Брежана до Охридског језера бити утврђена накнадном руском арбитражом и да је руска влада прихватила улогу арбитра. О томе је обавестио Спалајковића, који му је већ 6. марта у телеграму саопштио да су Бугари „претпоставили примити нашу пограничну линију у целини“. На крају је превагнуо став у Бугарској према којем је целисходније било прихватити српски предлог одмах, него га остављати отвореним за каснију арбитражу Русије. Овим чином коначно је отворен пут за постизање споразума између Бугарске и Србије.¹⁰⁵³ Срећни преокрет у преговорима уследио је у моменту када се већ чинило да се „све врти у бесмисленом кругу“. Прихватање Бугара да, наизглед, одустану од предлога који су до тада упорно заговарали, може се тумачити тајним наговештајем¹⁰⁵⁴, који су добили од стране Русије, да, у тренутку када коначно дође на ред руска арбитража у територијалном спору и одређивање коначне границе на линији Крива Паланка-Охрид, Петроград ће искористити своје формално право да учини исправке у корист Бугарске, тиме што ће Стругу доделити њој. Софији је одговарало да територија остављена на њеној страни разграничења не може бити предмет каснијих исправки, док би се територија која би била проглашена спорном могла померати у мери довољној да задовољи бугарске интересе.¹⁰⁵⁵

Почетком марта 1912. године, изненада је преминуо министар спољних послова Аустроугарске, гроф Ерентал, што је изазвало велику пажњу у српској јавности. Руски дипломата Штрандман, описујући расположење у српском народу о преминулом грофу, назвао га је „злодухом“ за Србију. Одлазак грофа Ерентала без сумње је утицао на расположење бугарског краља Фердинанда приликом постизања споразума између Бугарске и Србије. Поред одлуке владе у Софији да прихвати Миловановићев предлог о арбитражи Русије у спорним областима, Бугарска је, непосредно пре склапања савеза са Србијом, од Петрограда затражила да се бугарска армија снабде руским шињелима и чизмама. Миловановић је ове одлуке Софије сматрао као директну последицу уплива руске дипломатије, на чему се лично захвалио Хартвигу у руском посланству у Београду.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵³ ДСПКС, књ. IV, св. 4/II, бр. 796, 1513.

¹⁰⁵⁴ Прихватање Петрограда да се унапред и тајно одреди према једној страни у будућој арбитражи, иако често истицан у бугарској литератури, нема превише смисла. По свему судећи, Некљудов је био спреман да обећа уз пристанак Петрограда сличан модел Бугарима у циљу привођења посла на склапању савеза успешном крају, у: С. Станојевић, *нав. дело*, 73.

¹⁰⁵⁵ Зоран Бајин, *Мирослав Спалајковић (1869-1951) Биографија*, докторска дисертација, Београд 2016, 173.

¹⁰⁵⁶ В. Штрандман, *нав. дело*, 113-114.

У највећој тајности, председник бугарске владе Гешов и српски посланик Спалајковић лично су у Софији исписали два примерка договора о савезу, упоредо на српском и бугарском језику намењене на потпис владарима. Сваки наредни секунд био је драгоцен. Краљ Фердинад планирао је пут на своје имање у Ебентал, у Угарској, што је, код Гешова, изазивало оправдан страх да краљ, у последњем тренутку, одбије да потпише уговор. Према тврдњама Спалајковића, бугарском краљу требало је одузети „могућност даљег колебања и подићи једну преграду између њега и Беча“.¹⁰⁵⁷

Ни српски посланик Спалајковић није губио време. Одмах након састављања текста кренуо је пут Београда, где се сутрадан, одмах при доласку упутио ка Миловановићевој кући.¹⁰⁵⁸ Према сведочењу Спалајковића, када је српском председнику владе показао примерке уговора, „на његовом лицу се видео израз задовољства“. Миловановић је „осећао да сад има у рукама оруђе које му пружа сву могућност да, убудуће, поведе спољну политику Србије новим путем – путем акције“.¹⁰⁵⁹ Из породичне куће Миловановића двојица дипломата отишли су на Двор, код краља Петра, који их је одмах примио. Миловановић и Спалајковић предали су краљу кожну торбу са документима, након чега их је краљ задржао на ручку. Нешто касније, у поподневним часовима, на Двор су пристигли и Никола Пашић, Андра Николић, Милорад Драшковић, министар војни Степа Степановић и Радомир Путник, начелник генералштаба. На двочасовном састанку којим је председавао краљ Петар, сви присутни изјаснили су се за потписивање споразума и тајног додатка, осим краља који је „ћутао замишљен“. Миловановић је на кратко прекинуо насталу тишину замоливши краља да стави свој потпис на Уговор, али је краљ и даље ћутао. Ни покушаји Пашића и Андре Николића да тргну краља нису уродили плодом: „Краљ је непрестано ћутао и замишљено гледао преда се. Био је, сав, повучен и удаљен у себе самог. Није обраћао ни мало пажње на оно што се дешавало око њега. Изгледало је као да је повукао све своје унутарње биће у потпуну самоћу. Око њега су, такође, сви ћутали и пре себе гледали...То је тако потрајало неколико дугих минута“. Тишину је први прекинуо краљ Петар, а затим и остали присутни, у тренутку када се Спалајковић обратио краљу речима да потпише уговор, јер није тринаести¹⁰⁶⁰, већ двадесет шести фебруар. На те речи краљ је устао и претећи одговорио: „Није тринаести, али је двадесет

¹⁰⁵⁷ Мирослав Спалајковић, Два краља. Историска цртица, *Нови живот*, 1/1920, 10.

¹⁰⁵⁸ З. Бајин, *нав. дело*, 173.

¹⁰⁵⁹ М. Спалајковић, *нав. дело*, 39.

¹⁰⁶⁰ По старом календару (прим. Н.А.)

шести, а то је још горе, јер је два пута тринаест. Данас нећу да потпишем, дођи сутра, па ћу потписати, а онда путуј. Јеси ли разумео?“ Сутрадан, краљ Петар је у свом кабинету ставио потпис на оба примерка уговора, али га је оставио без датума. Исте вечери Спалајковић је кренуо за Софију да потпис на уговор стави бугарски краљ.¹⁰⁶¹

Краљ Фердинанд и Гешов потписали су уговор 13. марта, у најстрожој тајности, у тој мери да је уместо државног печата Министрства правде, употребљен печат Министарства спољних послова.¹⁰⁶² Једна занимљивост обележила је потписивање уговора у Софији. Наиме, непосредно након Спалајковићевог доласка у Софију, за време ручка, из Београда је стигао Миловановићев шифровани телеграм који га је поприлично изненадио. Српски посланик није могао, а да не посумња у најгоре. У њему се „инстинктивно наметала мисао да тај телеграм мора бити у вези са потписом уговора“. Нестрпљив, Спалајковић није завршио ручак, већ је одмах отишао у свој кабинет како би дешифровао телеграм. Садржина се свакако тицала уговора, али је у њему била изражена за Спалајковића неочекивана формулација. Била је то молба за Гешова да краљ Фердинанд не стави потпис на уговор или истог дана (28. фебруара/12. марта), или прекосутра (1/14. марта), али никако 13-ог. Сујеверни краљ Петар желео је да, „проникнут најплеменитијим и најлојалнијим побудама према свом савезнику“, избегне један датум „у ком је гледао рђав дан“. Међутим, дан након доласка Спалајковића у Софију, краљ Фердинанд је наложио Гешову да са документима буде код њега на двору. Видевши документа на краљевом лицу примећивало се задовољство. Гледајући потпис српског краља, „са неким чудним осмејком“ Фердинанд је узвикнуо: „Сада је на мене ред!“. Када се бугарски краљ латио пера, Гешов му је пренео молбу из Београда. Мењајући израз лица, краљ Фердинад је постао „натмурен и зловољно је рекао“: „Ни ја не потписујем ништа тринаестог. Али ми смо у православној земљи, и католички датум не може утицати на моју одлуку...Хоћу баш данас да потпишем!“. Изговоривши одлучно своју крајњу одлуку бугарски краљ узео је перо и ставио свој потпис на оба примерка уговора.¹⁰⁶³

Након вишемесечног рада, пуног успона и падова, и завршетка комплексног процеса преговора, 14. марта уследила је ратификација *Уговора о пријатељству и*

¹⁰⁶¹ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, 364-365; М. Спалајковић, *нав. дело*, 40-42.

¹⁰⁶² Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 30-31; Е. Стателова, *Иван Е. Гешов*, 210; Е. Стателова и др., *нав. дело*, 433.

¹⁰⁶³ М. Спалајковић, *нав. дело*, 39;

савезу између краљевине Србије и краљевине Бугарске и његовог Тајног додатка између две стране.¹⁰⁶⁴ Због његовог значаја и важности, уговор преносимо у целости:

„Његово Величанство Петар I Краљ Србије и Његово Величанство Фердинанд I Краљ Бугара прожети уверењем о заједници интереса и једнакости судбине њихових држава и двају братских народа, српског и бугарског, и решени да солидарно, удруженом снагом, те интересе бране и старају се о њиховом свестраном унапређењу, споразумели су се у оном што следује:

Члан 1.

Краљевина Србија и Краљевина Бугарска гарантују једна другој државну независност и целокупност државне територије, обавезајући се апсолутно и без икакве оgrade да притекну једна другој целокупном својом снагом у помоћ у сваком случају кад би једну од њих нападе једна или више држава.

Члан 2.

Обе се уговорнице такође обавезују да једна другој притекну целокупном својом снагом у помоћ у случају да која велика сила покуша анектовати, окупирати или својом војском посетити, макар то и само привремено било, ма који део балканске територије, који стоји данас под влашћу Турске, ако једна од њих буде сматрала као противно својим животним интересима и као *casus belli*.

Члан 3.

Обе се Уговорнице обавезују да мир не закључују другојачије него заједнички и по претходном споразуму.

Члан 4.

Ради потпунога и најцелисходнијег извршења овог Уговора, закључиће се *Војна конвенција*, у којој ће се исцрпно предвидети како све оно што се с једне и с друге стране буде имало предузимати на случај рата, тако и све што би у погледу војне организације, дислокације и мобилизације трупа, као и односа међу врховним командама, имало да се утврди за време мира, ради спреме за ратно стање и успешно вођење рата.

Војна конвенција ће се сматрати као саставни део овога Уговора. Њеној ће се изради приступити најдаље петнаест дана после потписа овога Уговора, а за израду њему оставља се рок од највише два месеца

Члан 5.

И овај уговор и Војна Конвенција вредиће од дана потписа па закључно до тридесет-првог децембра хиљаду деветстотина двадесете године. Само накнадним споразумом, изречено утврђеним обема Уговорницама, могу се они продужити и преко тога рока. Али у случају да се, на дан истека Уговора и Конвенције, Уговорнице затекну у рату или с још неликвидираним стањем после рата, Уговор и Конвенција ће вредети све док мир не буде закључен и док се стање које је рат донео не ликвидира.

Члан 6.

Уговор ће овај бити потписан у два равногласна примерка, оба на српском и бугарском језику. Потписаће га Владари и Министри Иностранних Дела.

Војну конвенцију такође у два равногласна примерка, оба на српском и бугарском језику, потписаће Владари, Министри Иностранних Дела и специјални војни пуномоћници.

Члан 7.

¹⁰⁶⁴ *История на Българите*, Т. IV, 308.

Уговори и Конвенција моћи ће се објавити или другим државама саопштити само по претходном споразуму обеју Уговорница и то заједнички и једночасовно.

Исто тако само по претходном споразуму моћи ће се ма која друга држава примити у савез.

Састављено у Софији, на дан двадесет деветог фебруара хиљаду девет стотина дванаесте године“.

ТАЈНИ ДОДАТАК:

Члан 1.

„У случају да у Турској настану унутрашњи нереди, који би довели у опасност државне или народне интересе Уговорница или једне од њих, као и у случају да услед унутрашњих и спољашњих тешкоћа, које би за Турску искрсле, одржање status quo-а на Балканском Полуострву буде доведено у питање – она страна Уговорница, која прва буде дошла до уверења да је потребно услед тога отворити оружану акцију, обратиће се образложеним предлогом другој страни, која је дужна одмах ступити у размену мисли, и ако се не би сложила са својом савезницом, дати јој образложени одговор.

Буде ли споразум за акцију постигао, то ће се доставити до знања Русији, па ако се она не би успротивила, акција ће се отворити према постигнутом споразуму и инспиришући се у свему осећајима солидарности и зајднице интереса. У противном случају, ако се споразум не постигне, апеловаће се на мишљење Русије, које ће бити, ако се и уколико се Русија изјасни, обавезно за обе Уговорнице.

Не буде ли Русија хтела дати свога мишљења, и ако се споразум између Уговорница не би могао ни после тога постићи, онда, ако би страна, која је за акцију, отпочела сама на своју руку акцију против Турске, друга странабиће дужна држати се пријатељске неутралности према својој савезници, предузети одмах мобилизацију у размерама предвиђним Војном Конвенцијом, и притећи свом снагом својој савезници у помоћ, ако би нека трећа држава стала на страну Турске.

Члан 2.

Све територијане тековине, које би се задобиле заједничким радом у смислу чл. I и II Уговора као и чл. I овога тајног Додатка, падају под заједничку власт (condominium) обеју савезница, и њихова ликвидација извршиће се одмах, а најдаље у року од три месеца пошто мир буде успостављен, и то на следећим основама:

Србија признаје Бугарској право на територију источно од Родопе и реке Струме, Бугарска Србији на територију северно и западно од Шар планине;

Што се тиче територије између Шар планине, Родопе, Архипелага и Охридског Језера, ако би се обе стране увериле да је организовање те територије у засебну аутономну област немогућно с обзиром на опште интересе српске и бугарске народности, или из других спољашњих или унутрашњих разлога, то ће се у погледу те територије поступити на основу следећих изјава:

Србија се обавезује да не тражи ништа преко линије обележене на приложеној карти, а која почиње од турско-бугарске границе са Голема Врха (северно од Криве Паланке) и пружа се уопште у југозападном правцу до Охридског Језера, пролазећи преко врха Китке између села Метежева и Подржицоња, виса источно од села Нерава, вододелницом до виса 1.000 северно од села Баштево (Градац Планина) преко села Баштева, између села Лубенци и Петралице, преко виса Острич 1.000 (Лисац Планина), на вис 1.050 између села Драча и Опиле преко села Талишманци и Живаљева, на вис 1.000, преко села Кешани, главном вододелницом Градишке Планине на вис Гориште, преко виса 1.023, вододелницом између Иванковца и Логинаца, преко Ветерског и Сопота на Вардар, преко Вардара планинским венцима ка вису 2.550, затим на Поропоље Планину, њеном вододелницом између села Крапе

и Барбараса, на вис 1.200 између Јакренова и Дренова, на врх Чесма (1.254), вододелницом Баба Планине и Крушкатепеси између села Сопа и Грске, на врх Протајске Планине источно од села Белице, преко Брежана на вис 1.200 (Илинска Планина) вододелницом, преко виси 1.330 на вис 1.217 и између села Ливоништа и Горенци до Охридског Језера код манастира Губовци; и Бугарска се обавезује да прими ту границу ако се Његово Императорско Величанство Руски Цар који ће бити умољен да буде Врховни Арбитар по том питању, изјави у корист те линије. Разуме се, да се обе стране обавезују да приме као дефинитивну границу ону линију коју би Његово Императорско Величанство Руски Цару горе изначеним границама нашао да најбоље одговара правима и интересима обеју страна.

Члан 3.

Препис Уговора с овим тајним Додатком као и Војна Конвенција саопштиће се заједнички Царској Руској Влади, која ће се у исто време умолити да, примајући их знању, буде наклона њиховим циљевима, као и да умоли Његово Императорско Величанство Руског Цара да Он благоволи примити и одобрити улоге које су како Њему тако и Његовој Влади намењене одредбама уговорним.

Члан 4.

Сваки спор који би се изродио поводом тумачења или извршења ма које одредбе овога Уговора, тајнога Додатка и Војне Конвенције, подноси се на коначно решење Русији, чим једна или друга страна буде изјавила да сматра да је немогуће постићи споразум непосредним преговорима.

Члан 5.

Ни једна одредба овога тајног Додатка не може се ни предати јавности ни саопштити ма којој другој држави без претходнога споразума двеју уговорница и пристанка Русије.

Састављено у Софији на дан двадесет деветог фебруара хиљаду девет стотина дванаесте године¹⁰⁶⁵.

¹⁰⁶⁵ *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I, 285-288; ДСПКС, књ.V, св. I, бр. 168, 375-378; ЦДА, ф.568к, оп. 1, ае. 692, 54-56.

5.3. Војна конвенција

Почетак 20. века донео је нове трендове у међународним односима, што је условило потребу за модернизацијом европских и балканских армија. Нове спољнополитичке околности захтевале су реструктуирање, модернизацију и наоружавање и бугарске армије. Кнез, а затим, од 1908. године, и краљ Бугарске, Фердинанд, улагао је велике напоре како би модернизовао бугарску армију¹⁰⁶⁶ и прилагодио је новим токовима. Он је том циљу тежио од тренутка када је 1897. године ступио на престо. Уз лично учешће шефа државе, бугарска армија снабдевана је савременим оружјем, а у обуци њених кадрова учествовали су најбољи страни војни стручњаци.¹⁰⁶⁷

Усвајање „Закона о организацији оружаних снага Бугарске кнежевине“ у децембру 1891. године, означио је почетак новог процеса у развоју бугарске армије. Усвојен је систем регрутације који је превиђао универзалну војну службу, при чему је старосна граница померена са 40 на 45 година. У пракси је то значило да ће Бугарска моћи за 15 година да рачуна на 500.000 војника. Истим законом оружане снаге подељене су према два критеријума: према врсти оружја и према њиховој намени. Први критеријум предвиђао је поделу на пешадију, артиљерију, коњицу, локалне и инжењерске јединице, граничаре, помоћне трупе, морнарицу и остале релевантне установе, док је, према другом критеријуму, армија била подељена на активну војску, резервну и народне добровољце. У случају рата активирале би се допунске трупе. Поред тога, Војна школа је до 1903. године за потребе оружаних снага обезбедила преко 1400 официра, док је остатак попуњаван од стране кадра коју је своју обуку завршио у иностранству. Ради стицања специјалног образовања, официри су слати у војне школе, најпре у Русију до 1885. године, а затим и у Италију, Француску, Белгију. Након суровог гушења Илинденског устанка 1903. године и немогућности да заштити

¹⁰⁶⁶ Након завршетка Руско-турског рата и Берлинског конгреса, 1879. године привремене руске власти предале су Бугарима власт у Кнежевини. Између осталог, највећу пажњу грађана привлачиле су униформе нових бугарских официра и шињели нових редова. У кратком року, руски апарат кренуо је у стварање нове бугарске војске, отворио је Војну школу за официре на северу земље, док се у Румелији добар део младих кадрова придружио Народној милицији. Међу бугарском политичком и државном елитом све више је преовладало мишљење да је развој модерне бугарске државе незамислив без сопствене и јаке војске. Од 1879. године све до краја Првог светског рата, највећи део „државног колача и највећи удео у стварним расходима државног буџета отишао је војсци“, у: Наум Кайчев, *Македонијо вџжелана. Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България (1878-1912)*, София 2006, 177.

¹⁰⁶⁷ *История на Българите*, том V, Военна история на българите от древността до наши дни, редакцията: Димитър Зафиров, Емил Александров, София 2007, 406.

народ од покоља, Бугарска се оријентисала на војне припреме за сукоб са Османским царством, кроз који би спровела и процес уједињења бугарског народа. Нови закон о војсци, донет крајем 1903. године, предвиђао је повећање организационих јединица војске за трећину више од претходног броја, а извршена је и реорганизација војних капацитета. Закон је означио почетак нове етапе у развоју бугарске војске, у којој је идеја закона из 1891. године добила потпуно нови замах. Наредне 1904. године, бугарска артиљерија добила је нове брзометне топове фабрике Шнајдер и Круп, опремљене модерном оптиком. Коњица је 1907. године добила двоструко већи број својих пуковских јединица, а увођењем авијације 1912. године, завршен је организациони процес бугарске армије. Уочи Балканских ратова настављена је модернизација војних снага, куповином нових брзометних топова, сабљи, митраљеза, оптичких инструмената. У пешадији су тешки митраљези представљали најмоћнију силу, попут митраљеза „Максим“, којих је уочи ратова Бугарска поседовала 232. Први ратни планови према Турској сачињени су крајем 1907. године, према којима би главне снаге дејствовале у Источној Тракији, а остатак у Македонији. Наредних година, 1908/09, развијен је комплетан план, заснован на дивизијској организацији, коригован 1911. године, а прецизиран у потпуности 1912. У освит Балканских ратова, бугарска армија била је наоружана са 248 тешких митраљеза, 343.650 пушака и карабина, 212.311.360 метака, 5.958 пиштоља и 1.109 топова и хаубица.¹⁰⁶⁸

Српску војску „створио је“ краљ Милан Обреновић, иако Обреновићи нису били војничка династија. Он је једини припадник династије који је водио три рата и са задовољством гледао како се „војском проширује Србија“, док је, са друге стране, осетио и горчину пораза код Ђуниса и на Сливници. Краљ је своје последње године живота провео на челу војних снага и остао је упамћен као „краљ Србије и краљ њене војске“. Крајем 19. века, извршена је реформа српске војске, која је обезбедила континуитет са почецима успостављања стајаће војске започете у време владавине краља Милана, чиме је ударен темељ организације српских војних снага за вођење будућих ослободилачких ратова. Реформа, извршена у периоду од 1897. до 1900. године, прекинула је образовање војске по „милицијском принципу“, чиме је омогућено да на прагу новог столећа Србија иде у корак са балканским и другим европским армијама. Реформа, која је за основу узела техничку модернизацију оружаних снага, имала је за циљ набавку нових пушака и друге опреме и оружја, као и

¹⁰⁶⁸ Исто, 407-414; *Военнополитическа история на България*, автори: Анатолий Прокопиев, Стоян Николов, Румен Николов, Калин Ранчев, Боян Жеков, София 2023, 52-57.

изградњу војних објеката. Поред техничких средстава, посебна пажња посвећена је и развоју људског кадра у војсци, тако да је до 1903. године, сваки пети официр припадао генерацији школованој у периоду реформе. Подмлађивање кадра допринело је повећању „полета и срчаности“ у војсци. „Кључна карика“ у настанку и развоју војске био је краљ Милан. Од три реформе српске војске, извршене осамдесетих година 19. века, крајем истог века и у 1907. години, у две је учествовао краљ Милан.¹⁰⁶⁹

Главну супарницу на Балканском полуострву за остваривање својих националних интереса, Србија је имала у свом источном суседу – Бугарској. Рат вођен 1885. године, дуго времена је отклонио сваку искрену сарадњу између два народа. Са тим у вези, Србија је још 1903. године сачинила ратни план у случају новог сукоба са Бугарском, кога је, у својству врховног команданта, одобрио тадашњи краљ Александар Обреновић. Усвојени план предвиђао је да главну снагу српских снага прве линије чини Нишавска војска, која је, у случају рата, требало да дејствује на Нишавско-софијском бојишту. На Тимочко-подунавском бојишту предвиђено је да оперише Тимочка војска, чији би се најзначајни део концентрисао око Зајечара. План генералштаба промењен је 1906. године, услед разлога војне и политичке природе. У војном погледу, српска војска била је принуђена да прати убрзани развој бугарске армије, док су у политичком смислу новонастале околности претиле да прерасту у оружани сукоб. Уплив Аустроугарске дипломатије у Софији, али и стање у Македонији, покварило је до тада коректне суседске односе. Криза је кулминирала 1907. године, када је бугарски министар војни, генерал Михаил Савов, отворено запретио Србији ратом. Нови ратни план сачинио је пуковник Петар Бојовић, у то време заступник начелника генералштаба српске војске, који је био одобрен од стране краља Петра и министра војног, Радомира Путника. У то време процењивало се да је бројчаност бугарске војске према српској у односу 1,5:1, и да је бугарска војска боље опремљена од српске. Не мање битна чињеница била је процена српског генералштаба да се након победе у рату, из 1885. године, бугарска војска „и у моралном погледу осећала надмоћније“. Насупрот Србији, бугарска армија је 1908. године почела са разрадом плана у случају сукоба са западним суседом. Основни циљ бугарског ратног плана, под шифрованим именом Г, био је „онемогућавање Србије да за дуже време парира Бугарској на простору Македоније“. Због тога је главни циљ, у случају рата, био заузимање Ниша, избијање у долину Велике Мораве, чиме би се пресекла граница

¹⁰⁶⁹ Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002, 7, 163-166.

између централне Србије и Македоније. Планови обеју држава, у случају међусобног рата, нису никада реализовани. Околности након Првог балканског рата упућивале су на спор око поделе сфера у Вардарској Македонији, што је и сукоб између две државе померио ка вардарском ратишту. Такву опцију није предвиђао нити један ратни план, ни Бугарске ни Србије.¹⁰⁷⁰

Нове спољно-политичке околности у Европи и на Балкану, током 1911. и почетком 1912. године, утицале су на приближавање ставова Бугарске и Србије и допринеле потписивању Уговора о пријатељству и савезу, којем је прикључен и Тајни додатак. Политичари и дипломате завршили су свој део посла, на ред су дошли војни кругови. Војни стручњаци, уз неминовно узимање у обзир политички утврђених услова, требало је да изразе своје компетентно мишљење. Без њихове сагласности владе нису могле да објаве рат, чак ни да спроведу мобилизацију. Дужност дипломата била је да укажу на политичке циљеве рата, док је посао војске био да „изабере главни стратешки правац“.¹⁰⁷¹ Са тим у вези, 26. марта у Софији, дошло је до састанка српског војног аташеа, мајора Калафатовића, и начелника генералштаба бугарске војске, генерала Фичева. Бугарски генерал испољио је „своје велико радовање и задовољство“ што је савез коначно склопљен, назвавши га „најумнијим актом“ који је постигнут међу Словенима у последње време. Фичев је полагао наду да ће и резултати споразума бити „плодоносни“ за обе стране.¹⁰⁷²

Двојица саговорника прешли су убрзо на питање Турске, за коју је Фичев изнео процену да би, у случају мобилизације у Европи, могла да рачуна на 220.000 људи. Са снагама које би јој биле придодате из Мале Азије, турска војска достигла би бројку од 460.000 војника. Што се тиче бугарских снага, генерал Фичев је поручио да би, у случају рата са Турском, Бугарска могла на македонско ратиште да пошаље 100.000 војника, док би остатак, од 250.000 бораца био усмерен на офанзиву, долином Марице. У случају рата Србије са Аустроугарском, Фичев је рекао Калафатовићу да би Бугарска свом суседу уступила око 250.000 људи. Генерал је додао да ће морати да буде упознат са плановима српске војске према Монархији и да све податке који су потребни за заједнички рад треба једни другима да стављају на располагање: „Међу нама не може

¹⁰⁷⁰ Александар Животић, *Путникова школа ратне вештине. Главни ђенералштаб војске Краљевине Србије (1903-1914)*, Београд 2019, 271-293.

¹⁰⁷¹ Георги Марков, Военните споразумения в Балканския съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912 г.), *Военноисторически сборник*, 6/1989, 3.

¹⁰⁷² ДСПКС, књ. V, св. I, бр. 207, 426-427.

више да буде никакве тајне и највећа искреност мора да влада у свима нашим односима.¹⁰⁷³

Непосредно након потписивања међусобног политичког уговора између Бугарске и Србије, у Софији су почеле припреме за рат са Османским царством. Бугарска влада је одлучила да закључи зајам код француских банака, у износу од 180 милиона франака. Са друге стране, генералштабови обеју армија увелико су радили на припреми текста војне конвенције. Током априла у Бугарску је стигао српски прелог конвенције, који је за бугарске генерале био, уз одређене замерке око командовања у заједничким акцијама, у основи прихватљив.¹⁰⁷⁴ Иначе је, према члану 4. Уговора о пријатељству и савезу, преговоре о изради војне конвенције требало отпочети најкасније месец дана од њеног потписивања. Нацрт који је предложила српска страна, по генералу Фичеву, који га је представио свом министарству војном, имао је недостатак јер је „наметао обавезу“ Бугарској да пошаље 100.000 војника на македонско оперативно подручје, без обзира на тренутно стање на терену. Бугарски генерал предлагао је да се приближно одреде војни напори обе државе, уједно указујући на неопходност дефинисања броја трупа, које је требало ставити на располагање генералштабовима, у различитим случајевима.¹⁰⁷⁵

Да би и формално ступио на снагу, Уговор о савезу и пријатељству требао је бити представљен руском цару Николају II, са молбом да прихвати улогу врховног арбитра. Са тим у вези, влада и краљ у Софији за ту мисију одабрали су председника Соборања, Данева, као најрусофилскијег политичара у политичком животу Бугарске. Како би сачували тајност стварног разлога пута, оправдање је пронађено у намери да се руском цару уручи позив за освећење цркве Александра Невског, саграђене у част палих ослободилаца Бугарске. Делегација, предвођена Даневим, отишла је пут Јалте, крстарицом *Надежда*, у пратњи два војна разарача. Претходно је, у Петрограду, бугарски посланик Паприков поручио новинарима, како посета бугарског председника владе „нема политички карактер“.¹⁰⁷⁶

Наредног дана, Данев је имао састанак са министром спољних послова Русије, Сазоновим, са којим је разговарао о могућем рату против Турске. Руски дипломата је

¹⁰⁷³ Исто, 427-428.

¹⁰⁷⁴ С. Станојевић, *нав. дело*, 82; В. Штрандман, *нав. дело*, 129.

¹⁰⁷⁵ Г. Марков, Военните споразумения в Балканския съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912 г.), 4.

¹⁰⁷⁶ Исти, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 36; И. Е. Гешов, *нав. дело*, 31; Стоян Данев, *Мемоари*, София 1992, 133-134.

могући изазов те врсте назвао „лудилом“ и упозорио је свог саговорника да, у случају катастрофалног исхода по неку од савезница, Русија не би могла да интервенише и да их спасе. Сазонов је упозорио Данева да би реакција Русије довела до општег рата, за који Петроград у том тренутку није био спреман. Такође, у том случају ни руске савезнице из Антанте, Велика Британија и Француска, не би дале подршку за тај чин. Уколико, пак, и поред савета Русије, Бугарска и Србија крену у рат против Порте, не могу очекивати војну помоћ Петрограда, већ искључиво дипломатску.¹⁰⁷⁷ У вечерњим часовима бугарску делегацију примио је цар Николај II, у пратњи министра спољних послова и министра рата. Након што му је Данев представио садржај уговора и позвао га да се прихвати улоге арбитра у могућем спору, цар је одговорио да се прихвата улоге, али да се нада да неће бити потребе за његовим посредовањем.¹⁰⁷⁸

Данев је 8. маја разговарао и са министром војним царске Русије, генералом Владимиром Сухомлиновим, који је требало да предложи нов нацрт војне конвенције између две државе. О раду на њеном садржају влада у Софији овластила је посланика у Петрограду, генерала Паприкова. Разговарало се и о питању наоружавања бугарске армије, али је то питање било спорно пошто је реорганизацијом руске војске формирано пет нових корпуса. Преко бугарског војног аташеа Русији је предат списак најнеопходније опреме, али се Сухомлинов „издао“, како Русија предузима „грозничаве мере“ да, у случају будућег великог сукоба, распореди 4 милиона војника, не рачунајући козаке.¹⁰⁷⁹

Мисија Данева у царској Русији није имала очекивани резултат. Наиме, руски дипломата није успео да убеди руског цара да посети Бугарску ради освећења храма Александра Невског. Николај II био је заузет прославама обележавања стогодишњице победе над Наполеоном и три века успостављања династије Романов на руски престо. Међутим, прави разлог за одлагање посете крио се у чињеници да руски цар не би могао да посети Бугарску, а да при том заобиђе Румунију, где је краљ Карол такође очекивао повратну посету руског цара. Краљ Феринанд је, од 1909. године, неколико пута слао позив Николају II да посети Софију и, поред тога, до посете није дошло.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁷ Исто; Е. Стателова и др., *нав. дело*, 437; И. Е. Гешовъ, *нав. дело*, 32; Георги Марков, Балканското решение на Източния въпрос 1911-1913. г., *Македонски преглед*, 4/ 2002, 10-11, С. Данев, *нав. дело*, 137-138.

¹⁰⁷⁸ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 36; А. Тошевъ, *нав. дело*, 342.

¹⁰⁷⁹ Г. Марков, *България в Балканския съюз срещу Османската империя 1911-1913*, 60.

¹⁰⁸⁰ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912), 38; Исто, *България в Балканския съюз срещу Османската империя 1911-1913*, 60.

Са друге стране, из свих разговора које је Данев¹⁰⁸¹ водио приликом посете Русији са људима из сфере трговине, истакнутим јавним личностима, политичарима и званичницима, уверио се да су сви били против рата са Турском, чак и под претпоставком да би такав један сукоб „отворио Босфор и Дарданеле Русији“.¹⁰⁸²

Разменивши писмено приговоре, на тајном састанку, одржаном од 2. до 5. маја, у манастиру Букову, недалеко од Неготина, бугарски начелник генералштаба Фичев и српски министар војни Радомир Путник потписали су војну конвенцију између Бугарске и Србије. Далеко од очију јавности, у тишини манастира, двојица генерала пажљиво су прелазили тачку по тачку текста будуће конвенције, чији је задатак био да се против Турске води успешан рат, у којем би били остварени циљеви обеју држава. Генерал Фичев у Буково је стигао у цивилном оделу, под лажним именом, паробродом преко Дунава, где га је у месту Радујевцу сачекао пуковник Калафатовић. Српски војни аташе у Софији, пре тога је најпре отишао у Београд, да би се потом у тајности упутио ка Неготину.¹⁰⁸³

На тродневном састанку, утврђен је правац деловања армија у престојећем окршају са Турском. Текст конвенције исписао је руком пуковник Калафатовић у Министарству спољних послова у Београду, а затим су је потписали краљ Петар, Миловановић и генерал Путник.¹⁰⁸⁴ Са друге стране, краљ Фердинад оклевао је да стави свој потпис на текст конвенције која је садржала клаузулу уперену¹⁰⁸⁵ против Двојне монархије. Забринутост несигурношћу краља била је појачана чињеницом да је пролазио двомесечни рок за склапање војне конвенције предвиђен политичким уговором између две државе. Неколико дана, упорно су генерал Фичев и министар војни, генерал Никифоров, убеђивали краља. Никифоров је упозоравао Фердинанда да, уколико Аустроугарска уђе у Новопазарски санџак, њена следећа станица биће Македонија, чиме ће бити угрожени национални интереси Бугарске. На крају, краљ је

¹⁰⁸¹ Данев је на повратку у Софију из Русије изгледао „помало разочарано“. На расположење је утицао став руских званичника саопштен на „љубазан, али веома чврст начин“ да Русија ни под којим околностима неће бити увучена у активнију политику на Балканском полуострву, у: А. Nekludoff, *nav.delo*, 83.

¹⁰⁸² А. Тошев, *нав. дело*, 343.

¹⁰⁸³ Г. Марков, *Военните споразумения в Балканския съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912 г.)*, 4; *Военнополитическа история на България*, 64.

¹⁰⁸⁴ С. Станојевић, *нав. дело*, 86.

¹⁰⁸⁵ За краља Фердинанда биле су спорне одредбе тачке војне конвенције које су директно биле усмерене против Аустроугарске. Енглески дипломата у Софији Бакс-Ајронсајд је 1913. године, са одређене временске дистанце, у свом извештају Форин Офису, описујући ток преговора између Бугарске и Србије око формирања савеза написао: „Краљ Фердинад је био веома нерад да потпише трећи члан за живота цара Франца Јозефа, јер су његове одредбе усмерене против напретка аустроугарске владе у европској Турској“, у *BD*, IX/2, 363.

12. маја потписао војну конвенцију. Пре него што је озваничио документ, упитао је генерала Фичева: „Да ли ће нас Срби преварити?“, на које је начелник генералштаба одговорио: „Не верујем, Ваше Величанство“. Након ових речи, краљ Феридинанд је са „олакшањем уздахнуо“: „У реду, потписујем поверљиво, на Вашу одговорност“.¹⁰⁸⁶ Овим чином завршена је дуготрајна и исцрпна дипломатска активност Бугарске и Србије око усаглашавања заједничких ставова. Склапањем војне конвенције предузет је неопходан корак у артикулисању будуће војне акције према Турској. Остало је само да међународне околности изнедре повољан тренутак за акцију. У тренутку потписивања конвенције, тај моменат још увек није дошао.

Војна конвенција између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске:

„У духу и на основу чл. III Уговора о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске, а ради што успешнијег вођења рата и што потпунијег остварења циљева које је Савез себи у задатак ставио, утврђују се следеће одредбе које ће у свему имати обавезну силу и важност као и одредбе самога Уговора.

Члан 1.

Краљевина Србија и Краљевина Бугарска обавезују се да у случајевима које предвиђају чланови 1. и 2. Уговора о савезу, као и члан 1. Тајног додатка притекну једна другој у помоћ, и то Бугарска снагом од најмање (200.000) две стотине хиљада бораца, а Србија снагом најмање (150.000) сто педесет хиљада бораца, спремном како за рат на граници, тако и за ратне операције изван граница своје територије.

У овај број не могу се рачунати борци из допунских трупа, ни борци из српског III позива ни бугарског ополчења.

Овај број бораца има извести на границе или преко граница своје државне територије, а у правцу у коме се има да упуту према узроку и циљу рата, као и према развоју ратних операција, и то најдаље (21) двадесет и један дан од кад се рат објави или Савезница извести да је настала савезничка обавеза (*casusfoederis*). Али и пре истега тог рока, савезничка је дужност, ако се то с природом ратних операција слаже и може успеху рата послужити, да своје трупе и делимично, у мери у којој буду мобилисане и концентрисане, изведу на бојиште почев већ од седмога дана кад је рат објављен или кад је настао *casusfoederis*.

Члан 2.

Ако би Румунија напала на Бугарску, Србија је обавезна да одмах огласи Румунији рат и своју војску од најмање (100.000) сто хиљада бораца упуту противу ње, било на Средњем Дунаву, било на Добруџанском бојишту.

На случај ако Турска нападне на Бугарску, Србија се обавезује да упадне у Турску и од своје мобилизоване војске упуту најмање (100.000) сто хиљада бораца на Вардарско војиште. Буде ли Србија тада већ у рату с којом другом државом, сама или у савезу с Бугарском, она ће против Румуније или Турске употребити све трупе које јој буду на слободном располагању.

Члан 3.

Ако би Аустро-Угарска напала на Србију, Бугарска је обавезна да Аустро-Угарској одмах огласи рат и војску своју од најмање (200.000) две стотине хиљада бораца упуту у Србију, те да удружена са српском војском оперише било дефанзивно било офанзивно против Аустро-Угарске.

Иста обавеза вреди за Бугарску према Србији, у случају ако би Аустро-Угарска под каквим било изговором, с пристанком или без пристанка Турске, ушла с војском у Ново-

¹⁰⁸⁶ Г. Марков, Военните споразумения в Балканския съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912 г.), 6; Саво Скоко, Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 31. март 1912 год., *Гласник на Институтот за национална историја*, 1/1968, 72.

Пазарски Санцак, па би Србија услед тога или Аустро-Угарској објавила рат или би ради заштите својих интереса своју војску у Санцак пребацила, па би се тиме изазвао оружани сукоб између ње и Аустро-Угарске. На случај напада Турске на Србију, Бугарска је обавезна да одмах упадне у Турску, и од своје војске мобилизоване по чл. I ове Конвенције, упутити на Вардарско војиште армију јаку најмање (100.000) сто хиљада бораца.

Нападне ли Румунија на Србију, Бугарска је обавезна да нападне румунску војску одмах чим буде прешла преко Дунава на територију Србије.

Ако би Бугарска, у ма ком од случајева изложених у овоме члану била већ у рату са којом другом државом, сама или заједно са Србијом, она је обавезна да Србију потпомогне свима својим трупима, које јој буду остале на слободном располагању.

Члан. 4.

Ако би Србија и Бугарска по претходном међусобном споразуму објавиле рат Турској, и једна и друга страна обавезне су, ако не буде специјалним споразумом другачије наређено, да од своје мобилизоване војске по чл. I ове Конвенције, упуте на Вардарско војиште армију јаку најмање од по (100.000) сто хиљада бораца.

Члан 5.

На случај, ако једна уговорна страна објави рат којој другој држави без претходнога споразума и пристанка друге уговорене стране, ова последња ослобађа се од обавеза изложених у чл. 1 ове Конвенције, али је зато обавезна да према својој савезници одржава пријатељску неутралност за време ратовања, као и да одмах мобилише најмање (50.000) педесет хиљада бораца и концентрише тако како ће најбоље заштитити слободу кретања своје Савезнице.

Члан 6.

У заједничком ратовању ни једна од Уговорних страна не може закључити са противником примирје дуже од (24) двадесет и четири часа, без претходнога споразума и пристанка друге Уговорне стране.

Преговоре о миру могу Уговорне стране повести и уговор о миру закључити само по претходном споразуму и договорно.

Члан 7.

У рату ће војском сваке Уговорне стране командовати и свима њеним операцијама управљати њени властити команданти.

Кад засебни одреди из састава војска двеју Уговорних страна дејствују противу једног и истог објекта, општу команду преузима, за јединице исте јачине, командант старији по рангу, а за јединице разне јачине, командант старији по положају.

Кад се једна или више засебних армија, припадајући једној савезничкој страни, ставе на расположење другој страни, њима ће командовати њихови властити команданти, који ће се за стратегијско вођење операција, потчињавати Главнокомандујућем оне стране на чије су расположење стављене.

У случају заједничког рата противу Турске, Врховна команда на Вардарском војишту припада Србији, ако на томе војишту буде оперисала њена главна војска, која треба да буде бројно јача од бугарске војске на том војишту према чл. IV ове Конвенције. На случај пак, да главна српска војска не оперише на Вардарском војишту и кад је на њему бројно слабија од бугарске, врховна команда на томе војишту припастиће Бугарској.

Члан 8.

У случају кад трупе обе Уговорне стране стоје под једним командантом, све заповести и наредбе које се односе на стратегијско вођење и заједничке тактичке операције, издаваће се на оба језика – српском и бугарском.

Члан. 9.

Војска једне Уговорне стране, у односу на своју исхрану и издржавање у опште, на настањивање, лечење и пренос рањених и болесних или сахрану помрлих војника, на пренос ратних потреба и томе подобно, уживаће на територији друге уговорне стране иста права и исте олакшице и у свему исти поступак као и војска ове последње, управљајући се према законима и прописима земаљским. Али у том циљу, све земаљске власти дужне су да укажу своју помоћ Савезничкој војсци.

Плаћање свију потреба вршиће свака страна за себе, према месним ценама, првенствено готовим новцем, а изузетно и боновима издаваним по нарочито усвојеном начину.

Транспортивање трупа и свега ратног материјала, хране и осталих потреба железницом и трошкове око тога, сноси она страна на чијој се територији ово врши.

Члан 10.

Ратни плен припада оној војсци која га је задобила.

У случају где је плен задобивен у заједничкој борби на једном истом месту – војишту – он се дели на обе војске сразмерно бројној јачини њихових бораца који су узели непосредно удела у њој.

Члан 11.

За време ратовања свака Уговорна страна имаће стално свога делегата у штабу Врховне и Армијских команада, који ће одржавати везу између обе војске у сваком погледу.

Члан 12.

Стратегијске операције и случајеви који нису овде предвиђени, а тако исто и спорови који би се могли појавити, расправљаће се заједничким споразумом обе Врховне Команде.

Члан 13.

О подели мобилизоване војске по чл. 1 ове Конвенције и груписању њеном на просторији за концентрацију у случајевима изложеним у предњим члановима: о путовима које би требало поправити или изнова направити ради брзога извршавања концентрације на граници и даљега оперисања, споразумеваће се и утврдити што је потребно за извршење Начелници Генералштабова Савезничких војсака, одмах по закључењу ове Конвенције.

Члан 14.

Ова Конвенција вреди од дана када буде потписана и траје све док буде у снази Уговор о савезу и пријатељству, коме се као саставни део додаје.“

Београд-Софија 29(двадест деветог) априла 1912.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁷ *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I, 289-293; ДСПКС, књ.V, св. I, бр. 328, 573-577; ЦДА, ф. 313к, оп. 1, ае. 2236, 4-10.

5.4. Велике силе и Бугарско-српски споразум

Потписивање уговора између Бугарске и Србије био је први и најважнији корак у амбициозним плановима две државе, које је тек требало реализовати. У моменту закључивања споразума, две стране нису прецизирале датум до када ће уговор бити примењен у пракси. Дуг пут који се називао пред Софијом и Београдом захтевао је озбиљне политичке и економске припреме, укључивање других балканских држава у савез и што је најважније, било је потребно обезбедити подршку великих сила да би се замишљени циљеви остварили. Након склапања савеза, договор између Бугарске и Србије био је да он остане тајан али да се „пријатељским државама може дискретно навестити“ да је дошло до збијавања између суседа.¹⁰⁸⁸

Од западних сила, за постојање уговора између Бугарске и Србије прва је сазнала Велика Британија. Председник бугарске владе, Гешов, дан након склапања савеза у Софији, обавестио је британског посланика, Бакс-Ајронсајда, са садржајем уговора. Британски дипломата известио је Форин Офис, како је „лично видео оригинални текст“, написан од стране Гешова и Спалаковића. Гешов је 28. марта позвао Ајронсајда у своју кућу, где му је пренео вест, уз признање да је уложио доста напора како би за постигнути посао придобио краља Фердинанда и Данева. Он је замолио британског дипломату да, осим Едварда Греја и подсекретара Алфреда Николсона, нико у Лондону не буде упознат са постојањем уговора, док руска влада не предузме кораке за откривање његовог садржаја. Уједно је изразио и наду да ће уговор наићи на одобрење британског министра спољних послова. Гешов је пренео Ајронсајду своје уверење да је закључивање уговора о пријатељству и савезу између Бугарске, Србије, Грчке и Црне Горе, ради очувања *status quo* позиције на Балкану, „најбоља политика за одржавање мира“. Бугарски председник владе сматрао је да је то могуће спровести једино под окриљем царске Русије и уз „добру вољу“ Турске. Под тим околностима, тврдио је Гешов, и Аустроугарска не би окупирала Новопазарски санџак, већ би се задовољила економским повластицама.¹⁰⁸⁹ Гешов је, као дипломата, провео седам година свог живота у Великој Британији и био је познат као англофил међу

¹⁰⁸⁸ Биљана Стојић, Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза, *Историјски часопис*, LXV (2016), 388.

¹⁰⁸⁹ BD, IX/1, 566, 563-564; E.C. Helmreich, *nav. delo*, 60-61.

бугарским политичарима, те не чуди што је управо британском посланику у Софији, прво саопштио вест о савезу са Србијом.¹⁰⁹⁰

Форин Офис је „док се мастило још није ни осушило, био обавештен о обављеном послу“. Гешов је Ајронсајда, међутим, обавестио једино о постојању уговора о савезу и пријатељству, док је изоставио његов анекс, бојећи се да Велика Британија, наклоњена Турској, не заузме „негативан став“ према савезу.¹⁰⁹¹ Руски амбасадор у Паризу, Александар Бекендорф, званично је 6. априла обавестио владу у Лондону о постојању савеза. Британска дипломатија у многome своју упућеност у преговоре дугује свом агилном дипломати у Софији, Ајронсајду. Наиме, поред Некљудова и руског аташеа Романовског, он је био најупућенији у преговоре, од свих страних дипломата у Бугарској. Иако није био директан учесник, попут својих руских колега, Ајронсајд је био добро извештаван о догађајима. Од свог доласка на чело дипломатске мисије 1911. године, као „велики србофил убрзо је стекао велико поверење Спалајковића“, који је са њим радо делио информације. Са друге стране, британски посланик у Београду, сер Ралф Пецет¹⁰⁹², није био дипломата наклоњен српским интересима. Он је често критиковао српску политику и политику Русије на Балкану, тако да није био ни приближно упућен у односе између Бугарске и Србије, као његов колега у Софији.¹⁰⁹³

Пецет није имао конкретних информација о раду Бугарске и Србије на постизању савеза, али је био уверен да сваки вид повезивања балканских народа може бити „организовано и вођено“, искључиво од стране Русије. Тог става држао се и по избијању рата балканских држава са Турском, тврдећи да су Срби и остали балкански народи били „инструментализовани“ да уђу у сукоб против своје воље.¹⁰⁹⁴ „Две карактеристике током садашње кризе биле су донекле значајне. Прво, влада по свему судећи, иде у рат против сопствених жеља, и друго, иде у рат упркос снажним приговорима руске владе. Само ове околности у земљи, где је влада обично у стању да усмерава јавно мњење по својој вољи и без икаквих потешкоћа и где су наређења руске

¹⁰⁹⁰ З. Бајин, *нав. дело*, 173.

¹⁰⁹¹ Димитрије Ђорђевић, Како су велике силе сазнале са склапање Балканског савеза 1912. године, *Историјски гласник*, 4(1954), 133; Ненад Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата (март-октобар 1912. године), *Врањски гласник* (Поводом 110 година од балканских ратова и ослобођења Старе Србије), Врање 2023, 226.

¹⁰⁹² Британски посланик у Србији од 1910. до 1913. године.

¹⁰⁹³ Б. Стојић, Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза, 393-394.

¹⁰⁹⁴ Исто, 394.

владе слепо и безусловно послушана, готово наводе на закључак да су изузетни утицаји деловали“, говорио је Пецет, почетком октобра 1912. године.¹⁰⁹⁵

Када је сазнао за постојање уговора, Едвард Греј је, забринут о могућим последицама, затражио од свог посланства у Бечу извештај на који начин ће вест о савезу бити прихваћена у престоници Двојне монархије. О томе је подсекретар Николсон говорио са француским амбасадором у Лондону, Пјером Камбоном, крајем априла. Николсон је саопштио саговорнику да је, око месец дана раније, сазнао од Ајронсајда вест о закључењу споразума, који је у поверењу саопштио Греју. Са друге стране, бојазан британског дипломате показала се врло реалном. Према британском амбасадору у Бечу, утисак ће бити веома неповољан уколико се бугарско-српско приближавање припише утицају Русије, а односи између Петрограда и Беча вратиће се у време неповерења које је владало у време Извољског и Ерентала.¹⁰⁹⁶

Велика Британија је суштински „знала и није знала“ садржину текста уговора између Бугарске и Србије. У Форин Офису били су упућени у постојање Уговора о пријатељству и савезу, док имтајни анекс уговора, који је предвиђао територијалну поделу у Македонији, није био познат. Иако је Ајронсајд априла јављао о закључењу војне конвенције и касније 10. јула о закључењу војне конвенције између Софије и Београда, из његових добро обавештених извора није стизала вест о намерама балканских савезница према Турској. О правим намерама Бугарске и Србије у Лондону ће сазнати тек у новембру, када су ратне операције биле „у пуном јеку“.¹⁰⁹⁷

Пошто су се Бугарска и Србија, након потписивања уговора, сложиле да он треба да остане тајан, али и да буде саопштен пријатељским земљама, обе стране су сматрале да је Француска једна од тих земаља. Гешов и Миловановић прихватили су се обавезе да ће о исходу преговора обавестити дипломатске представнике Француске у својим престоницама.¹⁰⁹⁸ Леон Деко¹⁰⁹⁹ је, тим поводом, шест дана након закључивања савеза обавештен лично од Миловановића речима: „Сада је створена права солидарност интереса између Београда и Софије“, рекао је српски председник владе, не

¹⁰⁹⁵ BD, IX/2, 89.

¹⁰⁹⁶ Documents diplomatiques français (1871–1914), (у даљем тексту: DDF), 3 esérie, (1911–1914), t. II, Paris 1931, 350-351.

¹⁰⁹⁷ Д. Ђорђевић, Како су велике силе сазнале са склапање Балканског савеза 1912. године, 134.

¹⁰⁹⁸ Б. Стојић, Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза, 393-394.

¹⁰⁹⁹ Француски посланик у Београду од 1907. до 1914. године.

откривајући детаље потписаног уговора. Утисак Француског дипломате био је да Балкан „никада није био мирнији“, као у ово време.¹¹⁰⁰

Француски дипломата је, међутим, сумњао да се из уопштеног одговора Миловановића крио дубљи контекст, па је, у наредном периоду, покушавао да добије конкретније информације о склопљеном уговору и намерама два балканска суседа. И током априла Миловановић је уверавао Декоа да зближавање између Бугарске и Србије није прецизирано и дефинисано, већ да се једино односи на поделу зона утицаја у Македонији. Чињеница да је Миловановићеве тврдње потврђивао и руски посланик Хартвиг, додатно су уверили француског дипломату да „споразум има већи значај од оног који му је предочен“. Деко је сумњао да иза споразума стоји управо руска дипломатија, али је, према упутствима из Париза, пратио развој догађаја без директног уплива да их спречи.¹¹⁰¹

Са друге стране, француски посланик у Софији, Андре Панафије¹¹⁰², о склопљеном савезу између Бугарске и Србије није сазнао од представника бугарске владе, већ је ту информацију добио из Париза.¹¹⁰³ Руски министар спољних послова, Сазонов, није могао дуго времена да крије постојање уговора. Нарочито није могао да сачува тајну према својим савезницима из Антанте, од којих је Русија очекивала будућу помоћ у вођењу своје политике на Балкану.¹¹⁰⁴ Сазонов је 30. марта обавестио посланика у Паризу, Извољског, да је између Бугарске и Србије закључен уговор о међусобној заштити и одбрани заједничких интереса у случају промене status quo политике на Балкану. „С обзиром на то, позивам Вас да изаберете време које сматрате повољним да лично обавестите Поенкареа¹¹⁰⁵“, поручио је Сазонов. Руски министар спољних послова нагласио је Извољском да упозори Поенкареа на чињеницу да је постојање уговора „строго поверљиво“ и да обе стране уговорнице имају обавезу да се пре било какве акције консултују са Русијом. То је, за Сазонова, било „средство за утицај на обе стране, и истовремено, гаранција против ширења утицаја великих сила на Балканско полуострво“. Телеграм је, у исто време, био послат и посланику Бенкендорфу у Лондон.¹¹⁰⁶

¹¹⁰⁰ DDF, 3/II, 229-230.

¹¹⁰¹ Б. Стојић, Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза, 388-389.

¹¹⁰² Дипломатски представник Француске у Бугарској од 1912. до 1915. године.

¹¹⁰³ Б. Стојић, Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза, 388-389.

¹¹⁰⁴ Д. Ђорђевић, Како су велике силе сазнале са склапање Балканског савеза 1912. године, 131.

¹¹⁰⁵ Ремон Поенкаре (1860-1934). Француски политичар, дипломата, председник владе и Републике.

¹¹⁰⁶ Un livre noire, I, Addition, Сазонов-Извољском, од 17/30. марта.

Након што је примио вест од свог руског колеге, Поенкаре није губио време. Већ наредног дана он је телеграфисао дипломатским представницима у Софији и Београду о посети Извољског, који му је у најстрожој поверљивости саопштио да су Бугарска и Србија закључила два споразума: „Првим споразумом, две балканске државе се обавезују да ће пружити међусобну помоћ у случају агресије и да ће одржати status quo на Балкану. Другим се слажу да неће предузимати ништа без консултација са Русијом“. Поенкаре је затражио да дипломате у својим акредитованим државама ове информације провере „веома дискретно“.¹¹⁰⁷ Посланик у Софији, Панафије, потврдио је 3. априла свом министру постојање тајног споразума између Бугарске и Србије. Због болести Гешова, он није могао директно са њим да разговара, међутим подробније информације добио је од руског отправника послова, Урусова. У разговору вођеним између њих двојице, Урусов је, додуше невољно, дао одређене информације француском колеги. Најпре је рекао да је од ступања на дужност председника бугарске владе Гешова са њим у више наврата водио разговоре о интересу Бугарске и Србије да „пронађу заједнички језик“ по питању Македоније и да уложи напоре ради остваривања заједничког циља. Избијање Италијанско-турског рата условило је зближавање Софије и Београда, рекао је он, и додао да су тада под „руским покровитељством“ почели разговори, који су и довели до споразума. Урусов је био уверен да је тренутак био повољан да Бугарска и Србија реше македонско питање у своју корист. Уколико би Италија, рекао је он, покушала војну акцију на Дарданеле или Солун, нарочито би у другом случају балканске савезнице, сматрајући да је повређен status quo, кренуле ка Македонији, а да би је у томе следиле Грчка и Црна Гора. У том случају, руска влада не би могла да остави словенске народе, пошто оне нису нарушиле постојеће стање. Штавише, уколико би се јавиле претње из Беча, попут војних мера у правцу Санџака, Русија би показала опасно противљење. Панафије је ове изјаве руског дипломате сматрао „више спекулативним, него чињеничним“, те није желео да његовим опаскама да „већи значај него што је прикладно“. Међутим, из разговора је закључио да су Бугарска и Србија „потпуно мирне, немају никакве планове и неће учинити ништа да прекину status quo“.¹¹⁰⁸

Поенкаре је 8. априла известио француског амбасадора у Петрограду, да му је Извољски у разговору стриктно поручио да царска Русија „инсистира“ да савез између Бугарске и Србије остаје тајан. Руски дипломата је тај захтев правдао чињеницом да би

¹¹⁰⁷ DDF, 3/II, 285.

¹¹⁰⁸ DDF, 3/II, 304-307.

откривање постојања споразума изазвао „инвазију Аустрије на Санцак“. То мишљење пробудило је страхове Поенкареа, јер је сматрао да изостављање Аустроугарске „из свих текућих преговора“ може допринети да „комбинације“ које тврде да имају за циљ очување status quo на Балкану, буду у Бечу схваћене као претња за интересе Монархије. „Оно што ме највише брине у вези са овим балканским преговорима, јесте што их је Русија покренула и водила без нашег знања, и што нам представља утврђене чињенице“, изјавио је француски министар спољних послова. Таква политика, тврдио је он, утиче на саму равнотежу европских снага и последично „угрожава наш савез и Тројну антанту“. Поенкаре је, помало љутито, поручио свом амбасадору да укаже Сазонову, да је Француска „верна савезу“, да никада није ступала у дипломатске разговоре, без претходног споразумевања са Русијом, и да очекује исти третман од стране Русије.¹¹⁰⁹

Након здравственог опоравка Гешова и повратка редовним дужностима, њега је 17. априла посетио француски посланик у Софији, Панфије, који му је потврдио да је упознат са постојањем уговора о савезу између Бугарске и Србије. Бугарски председник владе, наставши се пред свршеним чином, потврдио је чињенице које му је француски дипломата предочио. Гешов је Панафијеу напоменуо да се детаљи уговора чувају у тајности, а да је његов предходник на месту дипломатског агента, Палеолог, био упућен „у намеру Бугарске да склопи један одбрамбени савез са Русијом“.¹¹¹⁰

Поред сазнања из Петрограда, Француска влада покушавала је да добије информације о бугарско-српском савезу и из осталих европских центара великих сила. Тако је 16. маја француски амбасадор Алфред Димен јављао свом председнику владе Поенкареу да се у Бечу не сумња у постојање споразума. Он је нагласио да сви званичници на Балплацу, са којима је разговарао уопштено о бугарско-српским односима, сматрали да ривалство између Софије и Београда „искључује могућност њиховог зближавања“. Димен је навео да му се чинило да ни руски амбасадор „није свестан постојања поменутих споразума“, што је приписивао опрезношћу руске владе од контраефеката који би настали када би се у Бечу сазнало за споразум. И он је изразио жаљење што је бугарско-српски споразум закључен само под „покровитељством Русије“ и што су Француска и Велика Британија само обавештене о томе. Француски амбасадор је сматрао да би француско и британско учешће у

¹¹⁰⁹ DDF, 3/II, 322-323.

¹¹¹⁰ Б. Стојић, Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза, 389.

преговорима допринело контроли рада и гаранцију против „нејасне и грозничаве политике Сазонова“. Са друге стране, Димен је изнео и занимљиво мишљење, по којем је можда боље бити неповезан са „одговорношћу за такву политику“: „Разборитост нам саветује да се држимо подаље од свих политичких послова са краљем Фердинандом. Мешањем би се изложили патњи од његове дволичности више него што бисмо могли да је отклонимо“. Постојао је још један битан разлог за овакво мишљење Димена. Наиме, Бугарска је током маја водила преговоре око подизања зајма у Паризу од француских банака, па је по његовом схватању било неопходно „да се избегне појава било какве везе између ове операције и руско-бугарско-српске политике“.¹¹¹¹ Из Берлина је француски амбасадор Жил Камбон¹¹¹² послао другачију поруку у Париз. Он је навео како је добио потврду од српског посланика у Немачкој, Милоша Богичевића, након његовог повратка из Београда да је стање на Балкану „забрињавајуће“, али да постоји „најпотпунији споразум између Србије, Бугарске и Грчке“, које ће заједнички деловати уколико дође до промене ситуације на терену.¹¹¹³

Поенкаре није много марио за исказане бојазни и сумње његових дипломата. Он није имао превише поверења у Извољског, према којем није гајио лепа осећања. Француски председник владе желео је да се о балканским догађајима обавести из прве руке, од Сазонова лично. Прилика се указала августа 1912. године, када је Поенкаре са високом француском државном делегацијом посетио Петроград, што је био први међусобни сусрет највишег врха Русије и Француске, од његовог доласка на чело владе у Паризу.¹¹¹⁴ Поенкаре је у Русији, поред састанка са Сазоновим, разговарао и са царем Николајем II. Међу многобројним значајним темама које су биле предмет разговора између Поенкареа и Сазонова, важно место заузело је и питање бугарско-српског савеза. Француски председник владе, најпре је изразио чуђење свом руском колеги, због чега Русија није доставила документа Паризу. Он је поменуо да му је Извољски рекао како није био упознат са садржајем уговора, али да га је и поред тога уверио да је њихова сврха било очување *status quo* на Балкану. Поенкаре је наставио, износећи своје гледиште, по којем се чинило „веома невероватним да је толико времена уложено на израду конвенција које су једноставно имале за циљ да гарантују *status quo*“. Као искусни дипломата, сумњао је да најважнији део споразума

¹¹¹¹ Documents diplomatiques français (1871–1914), (у даљем тексту: DDF), 3e série, (1911–1914), t. III, Paris 1931, 16-17.

¹¹¹² Жил Камбон (1845-1935), франсуцки амбасадор у Берлину од 1907. до 1914. године.

¹¹¹³ DDF, 3/III, 322-323.

¹¹¹⁴ Б. Стојић, Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза, 391.

подразумева могућу поделу османске територије. Када је завршио са изношењем својих мисли, Поенкаре је угледао да Сазонов у рукама држи примерак уговора исписаног на руском језику. Руски дипломата почео је затим да чита текст, уједно га превodeћи на француски језик, и откривајући свом саговорнику детаље из уговора. Након завршеног читања, француском председнику владе постало је сасвим јасно да споразум не садржи само одредбе везане за рат са Турском, већ он суштински „успоставља руску хегемонију над два словенска краљевства“. Поенкаре није имао дилему да је уговор у ствари „ратна конвенција“, која није само откривала скривене мотиве Бугарске и Србије, већ је, по његовом мишљењу, подстицала управо Русија, а да је могућа подела територија једино „мамац за њихову похлепу“.¹¹¹⁵

Иако није био у потпуности задовољан оним што му је саопштио Сазонов, Поенкаре је свом саговорнику изјавио да, и поред чињенице што није консултована у процесу склапања уговора, Француска ће „преузети одговорности у овом питању“. Француски дипломата је поручио да ће Париз свим дипломатским средствима¹¹¹⁶ утицати да спречи избијање рата на Балкану, јер то не одговара француским интересима. Међутим, Поенкаре је мудро проценио да не би било паметно затворити врата царској Русији, својој јединој правој савезници, као што је урађено од стране његовог претходника у Анексионој кризи. Његова политика била је намерно „двосмислена“. Желео је да обесхрабри Петроград да крене у сукоб, а са друге стране да га не подстакне да напусти Двојни савез. Поенкаре је добро знао да не може да се ослани на Велику Британију, јер уговор са њом није имао снагу савеза, нити је предвиђао међусобну помоћ у случају војног сукоба. Упознавши се са постојањем уговора о савезу између Бугарске и Србије, француски председник владе је, уз Сазонова, постао најупућенији дипломата у Европи у замршена дешавања на Балканском полуострву.¹¹¹⁷

Једна од најнепомирљивијих противница повезивања балканских народа била је Аустроугарска. Савез између Бугарске и Србије, сачињен под будним оком Русије, омогућавао је Петрограду заузимање кључне позиције на југоистоку Европе. За

¹¹¹⁵ DDF, 3/II, 340-341.

¹¹¹⁶ Поенкарева политика према Балканском полуострву и Османском царству била је „сложена и оптерећена сукобљеним интересима“. Званичан став француског председника владе био је „политичка незаинтересованост“, међутим, због низа разлога, међу којима је била и могућност избијања великог „европског пожара“ Поенкаре је морао да „одржи привид status-a quo“, упркос чињеници да је показивао извесне симпатије према државама Балкана, у: М. В. Hayne, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898-1914*, Oxford University Press 1993, 244.

¹¹¹⁷ Б. Стојић, Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза, 391-392; М. В. Hayne, *nav. delo*, 245.

политику Балплаца није био прихватљиво да се на Балкану изнедри једна респектибилна војна сила, која би онемогућавала Бечу да врши притиске на балканске државе, у циљу одржавања свог доминантног положаја. И што је најважније, рат са Турском омогућио би територијално увећање Србије и њено јачање, што је у Бечу сматрано као погубно за интересе Двојне монархије. Због ових чињеница, приближавање Бугарске и Србије, иако неопходно, било је у исто време веома опасно.¹¹¹⁸ Тајност вођења преговора и само њихово потписивање захтевали су апсолутну дискрецију.

Аустроугарске дипломате у Београду и Софији нису у прво време веровали да је могуће остварити савез између два балканска суседа. Тарновски је, извештавајући из Софије о мисији Стојана Данева, почетком маја у Русији, његов пут означио као „пријатељску демонстрацију Бугарске према Русима“. Колико није био свестан¹¹¹⁹ значаја посете, Тарновски је доказао речима да пут треба посматрати „као ништа друго до вежбања“ политичке тенденције очувања добрих односа и са Петроградом и са Бечом.¹¹²⁰ Са друге стране, приликом званичне посете министра спољних послова, грофа Бертхолда, Берлину, крајем маја 1912. године, једна од тема која се нашла за радним столом било је управо склапање савеза између Бугарске и Србије. Када је поменут италијанско-турски рат и његове могуће последице на Балкан, државни секретар Немачке, фон Кидерлен Вехтер¹¹²¹, је у најстрожој тајности обавестио аустроугарског министра да је недавно дошао у посед пресретнутог тајног документа, који сведочи о закључивању споразума између Бугарске и Србије, под руским покровитељством. Немачки дипломата додао је и то, да је споразум чисто одбрамбене природе, и да садржи у тајној клаузули члан условљен од стране Русије, да чланице неће предузимати офанзивне акције. Овај члан је, по немачком подсекретару, јасно указивао да Русија није била у позицији да пружи војну помоћ Бугарској и Србији и не би одобрила њихово независно деловање: Из визуре владе у Петрограду, „сваки успех

¹¹¹⁸ Д. Ђорђевић, Како су велике силе сазнале са склапање Балканског савеза 1912. године, 130.

¹¹¹⁹ У разговору Спалаковића и Гешова 14. маја, бугарски председник владе исказао је задовољство што се у Бечу „и не наслућује а камо ли назире права суштина ствари“. Гешов је српском колеги рекао да се у то уверио и лично у разговору Тарновским, у: ДАС, МИД, ПО, 1911, *Спалајковић-Миловановићу*, Ф-III, Д-VI, Пов. бр. 157, 1. мај 1912.

¹¹²⁰ Österreich-Ungarns Aussenpolitik: von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, (у даљем тексту: ÖUA 4), Band 4, Diplomatische Aktenstücke des österreich-ungarischen Ministerium den Äussern, bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger, Wien-Leipzig 1930, 179-180.

¹¹²¹ Алфред фон Кидерлен-Вехтер (1852-1912). Државни секретар Немачког рајха од 1910. до 1912. године.

не би био заснован на руским заслугама, док би сваки несупех био штетан за руски утицај“.¹¹²²

Аустроугарски посланик у Софији, Тарновски, сазнао је за „гласине“ о зближавању Бугарске и Србије, почетком јула, од грофа Бертхолда, наком његове посете Бечу. Истражујући у Софији поменуте информације, јављао је свом министарству да је иницијатива за „размену мишљења“ дошла од српског посланика Спалајковића, а да се Русија сложила и да је тражила да се размењене идеје „ставе на папир“. Поред свега, Тарновски је поновио већ раније исказано мишљење да зближавање Бугарске и Србије види као „потпуно безопасан аранжман“, пошто би путу ка правој анатанти од већег политичког значаја морао да претходи споразум о подели сфера у Македонији. Аустроугарски дипломата изразио је уверење да то никада „Бугари нису имали склоности да ураде“, али да, свеједно, није задовољан када се чак и „безопасне“ размене мишљења дешавају између Софије и Београда.¹¹²³

Нешто касније, 15. јуна, у разговору бугарског посланика у Београду, Тошева, и његовог аустроугарског колеге, Угрон је поставио питање о гласинама које су се појавиле у појединим новинама о постојању савеза између Бугарске и Србије. Тошев је одговорио да су то „празне гласине које тендециозно и злонамерно шире одређени кругови како би посејали неповерење, углавном између Турске и Бугарске“. Бугарски дипломата је објаснио да је такав савез „немогућ и неприродан“, на шта је Угрон потврдио да се оно што је од Тошева чуо „потпуно поклапа са одговором“ који је он послао грофу Бертхолду, да се о савезу између Бугарске и Србије „не може озбиљно говорити“.¹¹²⁴

Играјућу своју стару игру лавирања између Петрограда и Беча, краљ Фердинанд је, почетком јуна, отишао у посету Двојној монархији. Пут је код државника на Балплацу требало да ублажи последице мисије Данева Русији, а уједно да потврди „несигуран утисак да Бугарска наставља да маневрише“ између две силе.¹¹²⁵ Гроф Бертхолд је, том приликом, сачинио записник разговора са бугарским краљем. Фердинанд је, најпре, у свом познатом маниру, изјавио да његова посета Бечу пружа најбољи доказ његових „мирољубивих намера и поверења“ према Бечу. Својим доласком желео је да изрази своје „безгранично поштовање и непоколебљиву оданост

¹¹²² ÖUA 4, 184.

¹¹²³ ÖUA 4, 246-248.

¹¹²⁴ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1233, *Тошев-Јабланском*, № 505, од 2. јуна 1912.

¹¹²⁵ Г. Марков, *За спорното и безспорното в Балканския съюз* (септември 1911 – август 1912), 43.

Његовом Величанству“ и да од Беча добије подршку, како је рекао: „Да одржи ред и мир на Балкану“. ¹¹²⁶

Гроф Бертхолд је одмах приметио, да је бугарски краљ „у својој реторици препуној фраза“ настојао да увећа „вредност пријатељских односа“ између Аустроугарске и Бугарске. Краљ Фердинад је говорио о његовој младости проведеној у Бечу, о породичној повезаности његове породице са царском кућом Хабзбурга, а своје синове Бориса и Кирила одвео је до крипте царице Марије Терезије, где су се они помолили пред њеним ковчегом. Срдачан пријем у Бечу краља Фердинанда и његове породице, према речима Бертхолда, требало је да „ојача осећај везаности и припадности“ и да остави „израз саосећања“ у Бугарској. ¹¹²⁷

Оно што је, међутим, више интересовало аустроугарског министра било је стање на Балканском полуострву. Краљ Фердинанд је, након лепршавих речи, почео да износи своје утиске о „невољама“ које су задесиле европску Турску. Он је описао стање као „хидрауличну пресу која је дробила кости и душе поданика“. Фердинанд је додао да је нарочито било тешко стање Албанаца, назвавши их притом „верним и културним народом“ кога је требало спасити од пропасти: „Бугарска нема шта да тражи у Албанији, али због албанског народа, с обзиром на велике особине својствене овом храбром планинском народу, препоручујем ову земљу вашој посебној бризи и пажњи“, рекао је краљ. Бертхолду се ова мисао учинила као „предлог за поделу сфера интереса на Балканском полуострву, без помињања Србије“. Краљ Фердинанд није помињао споразум између Бугарске и Србије, међутим, гроф Бертхолд је забележио да је, према индикацијама које су дошле из Берлина, закључена конвенција одбрамбене природе између две државе, а да је Русија „покровитељ“ истог. То је, по њему, био знак да би балканске земље могле, у одређеном тренутку, када стање у Турској постане неодрживо, да делују заједно. ¹¹²⁸

Посета краља Фердинанда Бечу није могла да не изазове забринутост у Србији, пре свега из бојазни да краљ не обелодани постојање уговора аустроугарским званичницима. Међутим, лукави краљ је сачувао тајну. Највише што је гроф Бертхолд могао да сазна било је везано за постојање добрих односа Бугарске са Србијом и

¹¹²⁶ ÖUA 4, 194.

¹¹²⁷ Isto.

¹¹²⁸ Isto.

Грчком, а ту информацију добио је од краљице Елеоноре, не од самог краља.¹¹²⁹ Посету бугарског монарха будно је пратио и српски посланик у Бечу, Симић. Он је известио Миловановића на три појединости везане за краљеву посету, на коју је требало обратити пажњу: прво, краљ Фердинанд и Гешов, у разговорима са грофом Бертхолдом, дали су „мирољубива уверавања“ да са бугарске стране не постоји опасност по мир на Балкану. Друго, бугарски монарх није примао дипломатски кор приликом посете, што је било прилично неуобичајено. Симић је овај гест краља тумачио тиме да је краљ хтео по сваку цену да избегне питања која би могла бити незгодна. И треће, шта је Симић сматрао и најважнијим, бугарски краљ је обновио добре односе са престолонаследником Францом Фердинандом, који су у претходном периоду били лоши. Српски дипломата је овај чин сматрао прилично важним, односно да измирење између њих двојице може имати великог утицаја на будуће односе између Софије и Беча.¹¹³⁰

Већ смо напоменули да дипломатска активност Бугарске и Србије на постизању споразума није могла остати тајна за велике силе. Те сумње су се развиле нарочито након посете Данева Русији. У то време Бугарска и Србија су немачкој амбасади у Бечу послале циркуларну ноту у којој су демантовале постојање савеза.¹¹³¹ Са друге стране, 15. априла, Кидерлен Вехтер писао је румунском краљу Каролу и потврдио своја сазнања да је дошло до склапања споразума: „Ја претпостављам да је овај споразум замишљен од Руса као средство да држе балканске народе у својим рукама“.¹¹³² Поставља се питање на који је начин Немачка дошла до ових сазнања? Као што смо навели, Кидерлен Вехтер је током маја рекао грофу Бертхолду о пресретнутом документу који говори о споразуму између Бугарске и Србије. Обавештења које је имао немачки министар била су идентична са садржајем извештаја који је Сазонов послао у Париз и Лондон где их обавештава о постојању савеза. Највероватније је Немачка добила сазнање о савезу, преко секретара руског посланства у Лондону, управо из разлога идентичности два саопштења. Коментар Кидерлен Вехтера био је да мисли да Русија споразум сматра „само средством да држи балканске народе под контролом и да спречи њихови независну акцију“. Сасвим је сигурно да би реакција

¹¹²⁹ Е. С. Helmreich, *nav. delo*, 64.

¹¹³⁰ ДАС, МИД, ПО, 1911, *Симић-Миловановићу*, Ф-II, Д-III, Пов. бр. 103, 24. мај 1912.

¹¹³¹ Д. Ђорђевић, Како су велике силе сазнале са склапање Балканског савеза 1912. године, 135.

¹¹³² Исто, 135-136; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 382.

немачког дипломате била другачија да је знао за постојање тајног анекса који је предвиђао офанзивне акције против Турске.¹¹³³

Румунски краљ Карол, тек месец дана касније, информацију добијену од Кидерлен Вехтера пренео је аустроугарским послаником у Букурешту.¹¹³⁴ Вест је одмах прослеђена у Беч, али је она стигла прекасно да би затекла грофа Бертхолда, пошто се већ налазио на путу у своју прву званичну посету Немачкој. У Берлину је аустроугарски министар спољних послова сазнао о постојању савеза.¹¹³⁵ Изгледа веома чудно да Немачка није прво обавестила Беч, свог највернијег савезника о постојању савеза, већ је то прво саопштено Румунији. Један од могућих разлога који се намеће је да је у то време почео интензивнији продор немачког капитала на Балакан и у Турску. Немачки економски продор улазио је у сукоб са интересима Двојне монархије у том подручју, о чему најбоље сведочи податак да је 1905. године увоз немачке робе у Србију био једва 11, 57%, према аустроугарском од 60, 11%. Само четири године касније, проценат немачког увоза увећао се на 39,24%, док је у исто време аустроугарски опао на 24,43%. Помало парадоксално, највећи конкурент Двојној монархији у Србији, постала је управо њој најближа држава - Немачка. Да би обезбедио свој даљи просперитет на Балкану, Рајху је био потребан мир, тако да водећи кругови у Берлину нису „видели користи“ од једног већег сукоба на југоистоку Европе у који би биле увучене и Русија и Аустроугарска.¹¹³⁶

Након посете Бечу, краљ Фердинанд је отишао у Потсдам, у званичну посету немачком Рајху. Међутим, ван званичних кругова немачке дипломатије, о циљевима посете није се ништа знало. Једино је у појединој штампи провејавала вест да је бугарски монарх дошао у Берлин како би обезбедио подршку за своје агресивне планове које је намеравао да спроведе у наредном периоду.¹¹³⁷ У престоници Немачке, бугарског владара нужно је сачекало и питање о „вероватно већ постојећем уговору Бугарске са Србијом“. На питање Кидерлен Вехтера о постојању споразума, краљ Фердинанд је наставио да говори о другој теми, што је немачки министар сматрао за потврдни одговор.¹¹³⁸

¹¹³³ Е. С. Helmreich, *nav. delo*, 63.

¹¹³⁴ ÖUA 4, 169.

¹¹³⁵ Е. С. Helmreich, *nav. delo*, 63.

¹¹³⁶ Д. Ђорђевић, Како су велике силе сазнале са склапање Балканског савеза 1912. године, 136-137.

¹¹³⁷ Б. Стојић, Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза, 395-396.

¹¹³⁸ В. Штрандман, *нав. дело*, 136.

Италијанска влада била је обавештена да је савез између Бугарске и Србије склопљен. Пошто је Италија била у поодмаклом рату са Турском, балканске државе трудиле су се да са њом одрже што боље односе, надајући се да ће јој се у једном тренутку придружити у сукобу. И бугарска и српска влада, страховале су од превременог закључења мира између Рима и Порте, те је постојање савеза у Софији и Београду тумачено као корисно средство за охрабривање Италије да продужи ратна дејства.¹¹³⁹ Иако извештаји италијанског посланика у Београду, Карла Баролија, описују бугарско-српске односе као хладне¹¹⁴⁰, а историографија италијанске провинијенције приказује да италијански дипломата није знао за постојање савеза, у извештајима које је у Лондон слало британско посланство сведоче другачије. Наиме, привремени отправник послова британског посланства у Београду, сер Колвил Баркли¹¹⁴¹, у поверљивом извештају послатом Греју, обавестио је свог министра да је од једног страног представника у Београду сазнао да је између Бугарске и Србије постигнут договор. Баркли је чак навео да је договор предвиђао „заједничко деловање у случају да било која трећа страна напредује на Балканско полуострво“, те да Софија и Београд „чезну за италијанском акцијом против Турске у Европи“. Неименовани извор британског дипломате, за кога је он навео да је „добро информисан и генерално поуздан“, рекао је Барклију и то да се италијанском посланству „у више наврата незванично обраћано са понудама за помоћ у Македонији у случају да Италија жели заједничку акцију“. Одговор је међутим, увек био да италијанска влада жели очување status-a quo на Балкану. Баркли није могао са сигурношћу да потврди Греју да ли је Италија одбила предлоге Србије, или се заправо воде преговори између Бугарске и Србије са једне, и Италије са друге стране, о заједничкој акцији против Турске. Међутим, по Барклију је било тешко поверовати да би Италија „безразложно чачкала такво осине гнездо“.¹¹⁴²

Италија је, у својим спољнополитичким плановима, испољавала велике апетите ка Балканском полуострву, при чему је нужно улазила у интересну сферу утицаја Двојне монархије. Заплетена у сукоб на северу Африке, Италији су биле везане руке за озбиљнију акцију на југоистоку Европе. Процењујући реалну војничку моћ држава Балкана и ризика због евентуалног сукоба са Бечом, Италија је дошла до закључка да

¹¹³⁹ Д. Ђорђевић, Како су велике силе сазнале са склапање Балканског савеза 1912. године, 134.

¹¹⁴⁰ Б. Стојић, Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза, 395.

¹¹⁴¹ Колвил Баркли (1869-1929), британски дипломата.

¹¹⁴² BD, IX/1, 563.

би јој улазак у једну авантуру на Балкану донео „више ризика од користи“.¹¹⁴³ Министар спољних послова Италије, Титони, још у новембру 1911. године, говорио о томе са Извољским. По Титонију, једина сила која би имала користи од нарушавања status-a quo на Балкану била је Аустроугарска, док би Италија морала да се задовољи освојеним поседима у Африци. Титони је уверавао свог саговорника да Италија „ни у ком случају неће напасти морузе или било који део европске Турске, како не би изазавала нежељене компликације на Балканском полуострву“.¹¹⁴⁴ У исто време, у Министарство спољних послова Француске у Паризу, стигла је вест из Цариграда, по којој је руски посланик у Турској, Чариков, пренео вест свом француском колеги да је „италијанска влада одустала од било каквих војних операција у Дарданелима“.¹¹⁴⁵ Поред свега, Италија је са пажњом пратила развој догађаја на Балкану и будним оком своје дипломатије прикупљала податке о савезу између Бугарске и Србије.¹¹⁴⁶

¹¹⁴³ Д. Ђорђевић, Како су велике силе сазнале са склапање Балканског савеза 1912. године, 134-135.

¹¹⁴⁴ Un Livre Noir, *Извољски-Нератову*, № 2109, од 27. октобар/ 11. новембар 1911, 160-161.

¹¹⁴⁵ Documents diplomatiques français (1871–1914), (у даљем тексту: DDF), 3 esérie, (1911–1914), t. I, Paris 1929, 67.

¹¹⁴⁶ Д. Ђорђевић, Како су велике силе сазнале са склапање Балканског савеза 1912. године, 135.

6. ЕПИЛОГ

6.1. Од споразума до рата

Крајем маја 1912. године, Тошев је у Софију слао редовни шестомесечни извештај, који је садржао преглед главних политичких, економских и осталих питања која су се односила на спољну и политичку ситуацију у Србији. Према најважнијим параметрима које је бугарски дипломата навео, био је страх владе у Београду и јавног мњења од аустроугарске освајачке политике. „Сви овде, без изузетака, верују да Аустро-Угарска чека повољан тренутак за нова територијана проширења на Балкан“, навео је он. Тошев је додао, да се Србија, у заштити својих интереса, „стално окреће“ Петрограду, одакле очекује помоћ и заштиту, а ослања се и на Велику Британију и Француску због њихових противљења продирању Централних сила на југ. Бугарски дипломата је, међутим, приметио да, ослањајући се на ову подршку од споља, српски државници све више увиђају да се Србија „ни на шта више може ослонити као на сопствене снаге, комбиноване са снагама појединих балканских држава за одбрану заједничких интереса“. Речју, против опасности која је долазила из Беча, у Београду се рачунало на „балканску солидарност“, мобилисану у име принципа: „Балкан балаканским народима“.¹¹⁴⁷

Са друге стране, колико год је међу високим државним врхом провејавала нада да у кључном тренутку Русија неће напустити Србију, постојала је „велика скривена стрепња“ да би она могла, у једном тренутку, да се споразуме са Двојном монархијом и на тај начин Србију истакне као „монету за поткусуивање“.¹¹⁴⁸ Да су сумње имале реалног основа сведочи и разговор Тошева са Угроном, аустроугарским послаником у Србији, вођен 15. јуна, у којем је он са много незадовољства говорио о Србији. Србија је требало да „научи да поштује свог снажног суседа“, говорио је Угрон: „Као сву глупу и немирну децу, требало би казнити Србе, али сада није моменат за то“, наставио је претећим тоном, „чекају подршку од Русије. Каква наивност!“. Угрон је, са пуно самопоуздања, иронично додао да што веће наде Србије буду данас, „то ће им расположење бити горче“, јер су односи између Беча и Петрограда све „бољи и пријатељскији“. Између два царства постигнута је „потпуна хармонија“, а ставови

¹¹⁴⁷ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1233, *Тошев-Гешову*, № 430, од 12. маја 1912.

¹¹⁴⁸ *Исто*.

грофа Бертхолда и Сазонова у балканским питањима „идентична су у свим погледима“.¹¹⁴⁹

Током јуна, тајност бугарско-српског споразума бивала је све више на искушењима. Хартвиг је био убеђен да са српске стране нема опасности од обелодањивања тајне, али је са друге стране био убеђен да је споразум већ био познат „бечким шефовима спољне политике“ и самом цару Францу Јозефу. Када је париски лист *Матин* пренео саопштење из Бугарске о постојању споразума, краљ Фердинанд је, за цурење података, оптужио Србију, јер се објављивање текста поклопило са његовом посетом Бечу. Српско Министарство спољних послова заложило се за решавање овог случаја. Београд није желело да, као дугогодишњи поборник повезивања два народа, Србија буде окривљена за ствар која може да угрози читав дотадашњи труд. Истрага на случају водила је до адвоката Милана Ђорђевића, сина председника министарског савета за време краља Милана, аустрофила по убеђењу. Ђорђевић је вест сазнао од француског посланика у Србији, Декоа. Миловановић је одмах упутио париском листу деманти, али је гласине било тешко утишати. Нарочито је било тешко одагнати лоше расположење у Софији, јер се бугарском престоницом ширио глас да је за ову „злобну интригу“ крива супуга руског посланика Некљудова, због њених блиских веза са Тарновским. У руском посланству у Београду нису сумњали у лоше намере српске владе, јер је само узак круг политичких и војних кругова знао за постојање споразума. Србији није одговарало, у време када се спремила за обрачун са Турском, да изазива очигледно непријатељско држање Двојне монархије. Поступак адвоката Ђорђевића тумачен је као дело изазвано „личним побудама“.¹¹⁵⁰

Гласине које су долазиле из штампе у западној Европи нису у Софији добиле никакву веродостојност. Миловановић је дао интервју једном бугарском листу, где је изјавио како се бугарско-српски односи побољшавају из дана у дан и да две „сестринске нације треба увек да живе у добрим односима, да раде заједно на обострано благостање и да буду спремне да у случају потребе пруже једна другој међусобну помоћ“. Британски дипломата Баркли је, извештавајући из Софије Форин Офис о повољној клими у односима између Бугарске и Србије, приметио је да би влада у Софији могла схватити опасност по своје интересе „ако би седела скрштених руку“ у случају аустроугарског напредовања ка југу. По њему је Бугарска у прошлости

¹¹⁴⁹ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1233, *Тошев-Гешову*, № 505, од 2. јуна 1912.

¹¹⁵⁰ В. Штрандман, *нав. дело*, 134-135.

сматрала споразум са Србијом безвредним, али да сада постоје „злослутни знаци да су на делу струје које би на крају могле да преокрену ток њеног мишљења“. Баркли је веровао да се дешава „еволуција“, чији резултати неће бити безначајни.¹¹⁵¹

Крајем јуна 1912. године, настављени су војни контакти између Србије и Бугарске. У тајну мисију и под лажним именима, у Софију су стигли генерал Путник и потпуковник Павловић. Након једнодневнoг задржавања у бугарској престоници, они су наставили пут ка Варни, где их је дочекао начелник Оперативног одељења Армијског штаба бугарске армије, пуковник Стефан Нерезов. Преговори, у којима је учествовао и генерал Фичев, вођени су до 3. јула, у касарни у Евксинограду. Поред одређених неслагања између Путника и Фичева, споразум, у складу са већ потписаном војном конвенцијом, ипак је сачињен. Заједничка дејства за случај рата Србије са Аустроугарском, и за случај рата Бугарске са Румунијом уговорено су 1. јула, а сутрадан је постигнут договор¹¹⁵² о питању потенцијаног рата Србије и Бугарске са Турском.¹¹⁵³

Иначе, током јуна, на српско-турској граници долазило је до учесталијих инцидената. Поред систематских провокација које су долазиле са турске стране, почињено је неколико убистава српских сељака и војника, углавном из заседа. Једнако су у инцидентима учествовали редовни припадници турске војске и „фанатизовани Албанци“. Одговор српске стране био је појачан надзор и јачање граничне страже, а Министарство војно је за те прилике издвојило из својих складишта 5.000 брзометних пушака. У исто време, уследио је и оштар дипломатски демарш Порти у Цариграду. У Министарству спољних послова сумњало се да турске власти, „намерним организовањем масакра“, желе да створе између српског и албанског становиштва „снажно непријатељство“, како би онемогућили реализацију намере оних побуњених Албанаца који су желели да „упориште“ потраже у Србији.¹¹⁵⁴

¹¹⁵¹ BD, IX/1, 570-571.

¹¹⁵² Српски Генералштаб је 6. јула на основу постигнутог споразума отпочео разраду оперативног плана за заједничку офанзиву против Турске и планова за заједничку одбрану од Аустроугарске, односно Румуније. Паралелно су и Бугарска и Србија интензивно радиле на ратним припрема. Веома је било важно да припреме буду спроведене што дискретније, да Турска не би посумњала, и да не би пре времена прекинула сукобе са Италијом. Све извесније се чинило да би рат могао отпочети средином октобра месеца, у: *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, Операције српске војске, Београд 1959, 141-143.

¹¹⁵³ С. Станојевић, *нав. дело*, 94-95; Г. Марков, Военните споразумения в Балканския съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912 г.), 8; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 228-229.

¹¹⁵⁴ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1233, *Тошев-Гешову*, № 522, од 5. јуна 1912.

Првог дана јула, београдском чаршијом пренела се тужна вест. У четрдесет деветој години, у напону животне и професионалне снаге, од болести бубрега преминуо је Милован Миловановић. Непосредно пре смрти, српски председник владе нагло је почео да малаксава и почео да показује умор у скупштинским дебатама. Миловановић је 27. јуна одржао свој последњи говор у Народној скупштини, а већ наредног дана оборила га је несвестица од које се није опоравио. Преурањена смрт прекинула је његову „делатност на пола пута – ма колико значајна“¹¹⁵⁵, она није ни потпуна ни заокругљена. Узлазна путања његовог живота није доспела до највише тачке“.¹¹⁵⁶ Тошев је, непосредно пред смрт српског председника владе, обавестио своју владу телеграмом о озбиљности ситуације и да се његово стање „сматра опасним“.¹¹⁵⁷

Након смрти Миловановића, Спалајковић је у Софији организовао парастос председнику српске владе, на којем је чинодејствовао софијски Митрополит са неколико свештеника бугарске цркве. Парастосу су, између осталих, присуствовали сви чланови владе, на челу са Гешовим, председник Собрања, Данев, док је у име краља Фердинанда присуствовао његов први ађутанат, генерал Марков. Тужном чину присуствовао је и комплетан дипломатски кор. Исказано је велико поштовање према Миловановићу за сав труд који је показивао на јачању бугарско-српских односа.¹¹⁵⁸ Гешов је у телеграму српској влади нагласио „ненадокнадив губитак нанет отаџбини“ одласком Миловановића, а његовој удовици изјавио је жаљење због смрти његовог „незаборављеног пријатеља“.¹¹⁵⁹

Након Миловановићеве смрти, убрзо је формирана нова влада на челу са радикалом Марком Трифковићем, коју је Хартвиг назвао „нестабилном“, јер је било јасно да ће, у случају потребе, сам Пашић преузети државно кормило у своје руке. У

¹¹⁵⁵ Слободан Јовановић тврдио је да је српска спољна политика од 1908. до 1912. године имала „јасан отисак Миловановићеве личности“, „то није била политика коју је он водио по туђој замисли, то је била његова лична политика. Његов скептицизам стао је да слаби, његов национализам добијао је више смелости и полета, - и у извесним тренуцима чинило се да ће Миловановић, као некада Ристић, успети да споји дипломатску вештину с националном енергијом. Његови добри познаваоци сумњали су да ће код њега национална енергија икада достићи онај степен јачине који је код Ристића достигала, али с друге стране рачунали су да ће његова дипломатска вештина гипкошћу и финоћом премашити Ристићеву. Смрт је задесила Миловановића усред његових великих планова и усред његове личне еволуције. Он остаје у нашој историји једна врста „недовршене симфоније“. Докле је све могао терати, не можемо знати, али по ономе што је стигао да уради заслужио је у историји српске дипломатије XIX века једно од првих места, одмах иза Гарашанина, Ристића и Пашића, у: Слободан Јовановић, *Моји савременици V*, Милован Миловановић, Виндзор 1962, 62-63.

¹¹⁵⁶ Д. Ђорђевић, *Портрети*, 267.

¹¹⁵⁷ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1233, *Тошев-Гешову*, № 558, од 18. јуна 1912.

¹¹⁵⁸ ДАС, МИД, ПО, 1912, *Спалајковић-Јовановићу*, Ф-V, Д-II, Пов. бр. 247, 20. јун 1911.

¹¹⁵⁹ З. Бајин, *нав. дело*, 177-178.

исто време, распуштена је Народна скупштина до октобра, али је пре тога изгласала кредит за потребе војске у износу од 21.500.000 франака.¹¹⁶⁰ На дан када је објављена вест о смрти Милована Миловановића у *Политици* је изашао кратак текст, под насловом *Г. Спалајковићу Београду*, у коме је написано да ће „још ових дана примити портфељ министарства спољних послова“.¹¹⁶¹ Међутим, вест се показала као нетачна, ресор Министарства спољних послова преузео је Јован М. Јовановић, дотадашњи начелник у Министарству.

Недуго након ступања на нову дужност, нови министар спољних послова упутио је Спалајковићу, 22. јула, телеграм следеће садржине: „Овде стижу гласови да се у Бугарској чине озбиљне припреме за акцију противу Турске на случај да догађаји у Цариграду узму сасвим озбиљан карактер. Молим јавите ми што пре што има у ствари“.¹¹⁶² Међутим, средином јула, у Бугарској престоници ништа није указивало на спремност на скорији обрачун са Османским царством. У извештају српског посланика Спалајковића новом министру Јовановићу, он је навео да се не опажа никава озбиљнија акција у Бугарској и да, по речима Гешова, Бугарска не жели да „ослаби вољу“ код Турака за продужетак рата са Италијом. Из тог разлога Бугарска на сваки начин избегава све оно што би утицало да се примете њени планови код Турака. Бугарски председник владе, ипак је напоменуо да се у Бугарској, као и у Србији, „будним оком“ прате догађаји у Турској, и сам ток рата са Италијом. У Софији је владала жеља да ти сукоби потрају што дуже, уз наду да ће балканске државе у правом тренутку искористити своју прилику за деловање. Потребно је само пустити да се ствари одвијају саме од себе и да се велике силе увере да је наступио последњи моменат остатка Турске у Европи. Бугарска влада била је мишљења да се Турска више не може ни сама собом, ни помоћу европске интервенције одржати. Спалајковић је сматрао да ће повољан моменат наступити кад дође до сукоба младотурака и нове владе, и да ће тада бити прилика да Србија и Бугарска „изненаде Европу својом оружаном интервенцијом у Турској“. Потреси у Турској су у Софији посматрани са великом пажњом, уз пратеће војне припреме.¹¹⁶³

¹¹⁶⁰ В. Штрандман, *нав. дело*, 141; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 229.

¹¹⁶¹ *Политика*, 18. јун 1912, бр. 3022, 3, Г. Спалајковић у Београду.

¹¹⁶² ДСПКС, V/1, бр. 676, 1016.

¹¹⁶³ ДАС, МИД, ПО, 1912, *Спалајковић-Јовановићу*, Ф- III, Д-V, Пов. бр. 296, 10. VII 1912; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 229.

Активности арбанашког покрета¹¹⁶⁴, криза власти у Цариграду, окупирали су пажњу европске јавности у тој мери да су свакодневне акције у европском делу Турске пале у други план. Српски конзул у Битољу, Љубомир Михаиловић, 3. августа у свом извештају српској влади навео је да је дошло до више бомбашких акција Бугара у Битољском вилајету. Он је навео да је 27. јула експлодирала једна бомба у Ресну, близу једне школе, а да је 29. јула експлодирао један пакет у башти охридског конака. У нападима није било жртава. Конзул је, у свом извештају, неуспех акције приписао чињеници да бугарска организација нема у градовима људе који су спремни да се жртвују и да чете обично силом услове неког сељака да однесе бомбу и постави је на одређено место у неком граду. Конзул је уједно и обавесто владу о неслози међу члановима у бугарском комитету, чији је узрок видео у лошим личним везама и у новцу. Због тога је, како је навео Михаиловић, војвода Милан Матов враћен у Софију и да је војвода, Петар Облаковче, у бекству због харања и убијања на своју руку.¹¹⁶⁵

Стање у Македонији током лета 1912. године, постало је све узаврелије. Тако је 1. августа дошло до крвавог напада у Кочанима, у којем су снаге ВМРО-а убиле на градској пијаци неколико људи. Одмазда је била страшна, неколико десетина људи платило је главом ову авантуру, док се у бугарском јавном мњењу јавила велика узнемиреност.¹¹⁶⁶ Спалајковић је 8. августа говорио са Гешовим о покољу у Кочанима, при чему је бугарски председник владе исказао забринутост због могућности да овај немили догађај утиче на целокупни мир на Балкану.¹¹⁶⁷ Наредног дана, 9. августа, Спајалковић је известио Министарство спољних послова у Београду да је македонска револуционарна организација послала 6 чета, од по 8 до 10 људи у крајеве: Паланачки, Серски, Битољски и Штипски. Он је навео како је последњи атентат у Кочанима дело скопљанске окружне организације. Према информацијама до којих је дошао, српски дипломата је навео како се у скорије време спрема већи устанак у Македонији.

¹¹⁶⁴ Крајем јула месеца 1912. године, престолонаследник Александар је заједно са Пашићем, који је у то време био председник државног савета, отишао на осматрачке положаје јужне српске границе према Турској. По повратку за Београд, Пашић се састао са првим секретаром руског посланства у Србији Штрандманом и пренео му своја уверења да ће нова турска влада попустљивошћу према Арбанасима довести до смиревања страсти, али да ће под утицајем аустријских агената они поново тражити аутономију. Пашић је сматрао да је конфликт неизбежан, и да се за њега треба озбиљно припремити. У тренутку неспособности Албанаца да управљају једном таквом аутономном облашћу, омогућиће Аустроугарској продор ка југу, што може директно угрозити интересе Србије, у: В. Штрандман, *нав. дело*, 147-148.

¹¹⁶⁵ ДАС, МИД, ПО, 1912, *Михаиловић-Јовановићу*, Ф- VII, Д- IX, Пов. бр, 746, 21. VII 1912; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 229.

¹¹⁶⁶ С. Станојевић, *нав. дело*, 100.

¹¹⁶⁷ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига V, свеска II, приредио: Михаило Војводић, Београд 1985, бр. 75, 246.

Међутим, имао је и сазнања да народ не гледа у свим крајевима благонаклоно према покрету и „да народ више за чете неће да чује“. Јовановић је констатовао да је упознат са ставом Гешовљеве владе да Бугарска до јесени остане мирна, међутим, сматрао је да најновије акције бугарских чета у Македонији могу да изазову и „превремену акцију“. ¹¹⁶⁸

У извештају послатом 13. августа министру Јовановићу у Београд, Спалајковић је тврдио да се напади у Македонији „не врше са знањем и одобравањем данашње бугарске владе“, већ се дешавају мимо воље владајућих кругова и у супротности су са унутрашњом и спољном политиком. Уосталом, то су потврђивале изјаве и само деловање бугарске владе. Спалајковић је тврдио да „Гешов ни у ком случају не жели за сада покретати македонско питање, нити жели да се деси икакав оскуднији догађај ... који би за пре јесени нагнао на ма какву акцију према Турској“. ¹¹⁶⁹ „Бугарска не само што не предузима у овом тренутку никакве војничке припреме, него их нарочито и избегава“, јављао је он. Са друге стране, ни српски војни аташе у Софији није имао информација о војним припремама у Бугарској, јер би у супротном „пожурио да о томе извести Министарство Војно“. ¹¹⁷⁰

О озбиљности става председника бугарске владе Гешова и његове владе, говори и строго поверљив извештај из Софије, који је Спалајковић неколико дана раније послао за Београд. Гешов је, у разговору са српским послаником, потврдио своје чврсто гледиште да се до јесени не сме предузимати никаква акција у европском делу Турске. По њему и краљу Фердинаду, узджаност је пожељна и због унутрашњих прилика у Русији, које нису биле у датом тренутку повољне за Србију и Бугарску. Русија се спремала за септембарске изборе за Думу, тако да није желела да предузима спољнополитичке акције док год траје изборни процес. Како је Гешов саопштио Спалајковићу, та порука је пренета министру Даневу у Петрограду, а он је затим исту пренео краљу Фердинанду и њему. Гешов је изразио наду да ће се у Србији формирати једна јака влада, која ће имати довољно ауторитета у Петрограду, и да он лично гаји наду да ће током августа или септембра Никола Пашић образовати кабинет. ¹¹⁷¹

¹¹⁶⁸ ДСПКС, V/2, бр. 84, 256-257.

¹¹⁶⁹ ДАС, МИД, ПО, 1912, *Спалајковић-Јовановићу*, Ф- VII, Д-IX, Пов. бр. 359, 1.VIII 1912; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 230.

¹¹⁷⁰ ДСПКС, V/2, бр. 85, 257.

¹¹⁷¹ ДАС, МИД, ПО, 1912, *Спалајковић-Јовановићу*, Ф- VII, Д-IX, Строго поверљиво 348, 27. VII 1912; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 230.

У Београду је, у исто време, према информацијама које су стизале из Цариграда, Тошев од Декоа сазнао да је у Турској ситуација била релативно мирна. Сличну потврду бугарски дипломата добио је из немачког посланства, које је преко свог амбасадора у Цариграду обавештено да Porta контролише ситуацију у престоници. Што се тиче стања у Албанији, вести са тог подручја биле су релативно добре. Међутим, Porta је препоручила да се убудуће на терену спроводе „најстроже мере против побуњеника“.¹¹⁷² Већ 26. августа стизале су другачије вести из правца Старе Србије и Новопазарског санцака о нападима и силовањима које су починили Албанци и Турци у тим крајевима према српском становништву. У Београду су тим поводом од стране студента организоване демонстације. Окупљени испред Универзитета студенти су узвикивали: „Рат Турској“. Студенти и грађани, њих између 800 до 1000, кренули су затим ка Двору где је гомила поздравила краља речима „ура, живео краљ Петар“, уз повике да желе рат и оружје за обрачун са Турском. Након тога, демонстранти су отишли испред Министарства спољних послова, тражећи оставку владе „народног срама“, а затим и до официрског дома, испред којег су поздравили војнике покличем „Живела српска војска“. Само је присуство коњичке жандармерије спречило одлазак демонстаната ка турском посланству. Први секретар бугарског посланства, Пулијев, у разговору са Јовановићем о трагичним догађајима у области Сјенице и Берана, добио је потврду да је десетак српских мушкараца убијено и да је неколико жена силовано, а да је одређени број српског становништва уточиште пронашао у Србији. Са друге стране, у околини Новог Пазара, пљачкашки одреди су од српског становништва отимали све што су могли да пронађу, од хране и одеће, па све до стоке.¹¹⁷³

Поводом најновијих дешавања у Новопазарском санцаку и узнемирења у српској престоници, Пулијев је известио Гешова да је из поузданих извора сазнао намеру српске владе да пошаље ноту Великим силама у знак протеста због убиства и пљачке незаштићеног становништва у околини Сјенице и Новог Пазара. Пулијев је изразио сумњу да велики број демонстаната, са једне стране, и смиреност и „мали ентузијазам“, коју су показали демонстранти, наводе на помисао да оне нису резултат огорчења јавног мњења, већ да су организоване од саме српске владе. Најваљени митинг даће основа руској дипломатији и влади у Петрограду да пошаље ноту силама,

¹¹⁷² ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1233, *Тошев-Гешову*, № 725, од 31. јула 1912.

¹¹⁷³ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1233, *Пулијев-Гешову*, № 772, од 13. августа 1912.

док ће Радикалној странци омогућити да „ојача свој положај“, будући да је за септембар најављено формирање новог кабинета.¹¹⁷⁴

Министарство спољних послова у Београду желело је да зна став бугарске владе према питањима која су била везана за области Старе Србије. Са тим у вези, Спалајковић је од Гешова добио уверавања да, иако се у Софији сматра „да они треба да имају директне интересе за Србију него за Бугарску“, да је гледиште српске владе на догађаје у поменутој области, такође гледиште и владе у Софији. Гешов је „зазирао од тих догађаја“ јер је сматрао да они воде ка стварању албанске аутономне области која би захватила делове српске и бугарске земље у окриљима Турске. Саветовао је обазривост до тренутка када ће Бугарска и Србија успети да албански покрет искористе за своје циљеве.¹¹⁷⁵

Августа 1912. године, ближила се двадесетпетогодишњица владавине краља Фердинанда. Раније вршене припреме за свечаност предвиђале су да се на јубилеј краљ прогласи за цара у старој бугарској престоници Трнову. Истом приликом требало је освештати и храм Св. Александра Невског. На крају се ипак одустало од крунисања, јер тренутне околности нису биле повољне, а због велике количине новца која је била потребна за завршетак цркве, јубилеј је обележен скромније.¹¹⁷⁶ На церемонији у Трнову одржана је и конференција бугарског Великог војног савета, под председништвом краља Фердинанда. На седници је разговарано о забрињавајућим дешавањима у Турској. Генерал Фичев је, на основу извештаја бугарских војних аташеа, изложио стање у турској војсци. Он је истакао, као нарочито важну околност, да, према његовом мишљењу, „Бугарска никад није имала угоднијег момента за рат са Турском“. И поред извесних недостатака, рекао је генерал, победа у сукобу била би изгледна. Министар војни, генерал Никофоров, такође је делио мишљење свог колеге Фичева да је „тренутак врло погодан за рат“. Он је изјавио, да иако бугарска војска није снабдевена свим потребним материјалним средствима, да су предузете све неопходне мере за што скорију набавку и да је војска спремна за „сваку евентуалност“.

¹¹⁷⁴ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1233, *Путиев-Гешову*, № 775, од 14. августа 1912.

¹¹⁷⁵ ДСПКС, V/2, бр. 85, 257-258.

¹¹⁷⁶ С. Станојевић, *нав. дело*, 102; *The Balkans: A History of Bulgaria-Serbia-Greece-Rumania-Turkey*, by Nevill Forbes, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, D.G. Hogarth, Oxford University Press 1915, 62; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 231.

Краљ Фердинанд је, на крају, претходно изложивши политичко стање у Европи, изјавио: „Будите увек спремни и никада неће бити доцкан“.¹¹⁷⁷

Гешов је 20. августа саопштио Спалајковићу да је од грчког посланика добио поруку из Атине, која је истог дана била уручена у Београду и на Цетињу. У поруци је изражена забринутост да би слабост Порте у односу на албански покрет могла да искористи Аустроугарска како би спровела њену замисао о „децентрализацији“¹¹⁷⁸ европских делова Турске. Став Грчке био је да она „не може остати равнодушна“ пред ширењем албанских захтева и поручила да балканске државе имају „сваки интерес да раде заједно“, како би албанске захтеве свеле на „њихове праведне границе“ и да окрену аустроугарски предлог у своју корист. Гешову је ова идеја звучала прихватљиво и предложио је Спалајковићу да затражи мишљење српске владе, јер је желео да политике Софије и Београда по овом питању буду усаглашене. Он је сматрао да Порта не би требало никако да попусти Албанцима, као што то у Бечу желе. У том случају, тврдио је, политика грофа Бертхолда би била „крунисана успехом“, док би Бугарска и Србија морале или да прихвате стварање Велике Албаније у свом суседству, или да се боре „на живот и смрт и против Арнаута и против Турске са непријатељски расположеном Аустријом“ иза својих леђа. Гешов је прву могућност унапред одбацио, а за другу је изјавио да би представљала неминовни почетак рата. Стога је предлагао да албански елеменат, као претњу, Бугарска и Србија елиминишу, или његову опасност сведу на „најмању меру“. По Гешову, било је неопходно да аустроугарска иницијатива пропадне и да се наставе борбе између Албанаца и Порте. На тај начин би Албанци могли да постану савезници, „пошто је њихова мржња према Младотурцима већа него према иком другом“. Међутим, бугарски председник владе упозоравао је Спалајковића да у том случају Албанце не треба пустити да се „сами

¹¹⁷⁷ *Политика*, 6. август 1912, бр. 3072, 2, Бугари за рат.

¹¹⁷⁸ Аустроугарска је половином августа 1912. године предузела иницијативу чији је циљ био да се спречи евентуални сукоб између балканских држава и Турске. Министар спољних послова, гроф Бертхолд упутио је 13. августа налог амбасадорима у престоницама великих сила да тамошњим владама укажу на жељу нове турске владе Гази Муктар-паше да утиче на смиревање устаничког покрета међу Арбанасима, а са друге стране да укаже на националне аспирације Срба, Бугара и Грка на подручју европске Турске. Циљ ове иницијативе био је да се уједначе ставови великих сила у циљу обуздавања балканских држава од било какве акције, а са друге стране да омогући да евентуалним привилегијама Порте према арбанасима Аустроугарска ојача свој утицај међу њима. На тај начин би Беч, поред вишевековне улоге заштитника католичког становништва међу Арбанасима, успео да ширењем политичког утицаја међу њима омогући потпуну доминацију на територији коју насељава арбанашко становништво. Сваки покушај да се дефинишу албански национални циљеви током 1912. године, директна су последица подршке Аустроугарске. Напори Беча ишли су у правцу да аутономију Албаније истуре као општи модел децентрализације Турске, и да се на тај начин онемогуће аспирације осталих хришћанских народа на Балкану, у: Михаило Војводић, *Србија и балканско питање (1875-1914)*, 304-305; М. Екмечић, Албански фактор у избијању Првог балканског рата, 17.

буне у Старој Србији“, већ би у погодном тренутку то требало да учини Србија заједно са њима. „На тај начин бисмо и Српству уштедели понављање садашњег тешког призора, да, у место војске са севера, Арнаути сами улазе као побуњеници у класична српска места као Приштина и Скопље, и одатле преговарају са Цариградом“, рекао је Гешов. Он је након трновских свечаности планирао да оде на одмор, али је грчка иницијатива одложила његове планове.¹¹⁷⁹

Опипавајућу пулс међу бугарским генералима који су присуствовали на свечаности у Трнову, Калафатовић је 20. августа разговарао са генералом Фичевим и од њега добио информацију да се почетак ратних операција може очекивати за септембар. Фичев је изјавио да сматра да ће рат изазвати Бугарска и да је атмосфера у земљи „наелектрисана да влада то мора учинити“: „Бугарски народ је сада тако узрујан да се не може смирити док не потуче Турке или док он сам не буде потучен“, изјавио је он.¹¹⁸⁰ И Спалајковић се крајем августа састао са генералом Фичевим, о чему је известио у строго поверљивом извештају Јовановића. Фичев је рекао да су до скоро Италијани избегавали позиве бугарске стране да дође до неког споразума правдајући се већ постигнутим уговорима и обећањем да неће утицати на промену status-a quo на Балканском полуострву. Међутим, у последње време они су почели да мењају свој став. Фичев је италијанском војном представнику у Софији поручио да ће Бугарска, због нових околности, бити принуђена да нешто учини, али да неће предузимати своју акцију док се не закључи мир између Италије и Турске, јер не жели да „компромитује Италију у очима Европе“. Одговор италијанског аташеа који је уследио, био је прилично изненађујућ: Он је изјавио да „Бугарска не треба да чека закључење мира између Италије и Турске, јер Италија није у могућности да сама сврши овај рат“. Фичев је, помало изненађен, одговорио да разуме да је Италији незгодно да улази у формалне обавезе са тако малом државом какава је Бугарска, али да би било добро да се Италија обавезе макар усменом изјавом, да неће потписивати мир са Турском, ако је Бугарска нападне. Пуковник Мероне изјавио је да би Италија могла да пристане на такву формулацију и да ће разговор наставити након повратка генерала Фичева из Београда. Сутрадан је у посету Спалајковићу дошао италијански посланик, гроф

¹¹⁷⁹ ДСПКС, V/2, бр. 185, 379-381.

¹¹⁸⁰ ДСПКС, V/2, бр. 189, 385.

Баздари, који је пренео симпатије италијанске владе према балканским државама и да поздравља споразум између њих.¹¹⁸¹

Краљ Фердинанд је 26. августа у Чам Кореји¹¹⁸², у тајности сазвао Крунски савет, којем су, поред монарха, присуствовали једино министри Гешов и Теодоров, министар војни, генерал Никофоров, и председник Собрања, Данев. На састанку је донешена „судбоносна одлука“ да Бугарска и њени савезници објаве рат Турској.¹¹⁸³ Само дан касније 27. августа, српски војни аташе, мајор Калафатовић, известио је преко Спалајковића Министарство војно у Београду, да је на Министарском савету у Софији одлучено да се генерал Фичев, што је пре могуће, лично састане са начелником штаба српске команде. На састанку у Београду требало је дефинитивно утврдити ратни план за рат са Турском, за који је на влади речено да је „неизбежан и близак“. По речима Фичева, влада је желела да све војне послове заврши, како би после била „слободна у избору момента за акцију“. Са друге стране, генерал Фичев захтевао је да састанак буде одржан у тајности у Београду, јер је желео да упозна и остале важне политичке и војне чиниоце у Србији. Најважнији део састанка у српској престоници требало је да дефинише решење, којем бојишту треба дати предност, Македонском или Маричком, односно на коме од њих је потребно да се сконцентришу главне савезничке снаге, како би у најкраћем времену зададе „пресудан удар главној турској војсци“. Спалајковићу је поручено из владе, пошто се већ налазио у Београду, да бугарски генерал дође у Србију заједно са мајором Калафатовићем.¹¹⁸⁴

Спалајковић је имао посебан задатак да убеди председника владе, Јовановића, да Двојна монархија и Румунија неће имати храбрости да интервенишу, јер би се у том случају умешале Русија и Румунија. Он је пренео и поруку Гешова, у којој је бугарски председник владе молио да се у заједничке планове Софије и Београда нико не упознаје, осим Хартвига, за којег је сматрао да му се може веровати. Да је сат за акцију откуцавао, сведочила је и чињеница да је нарочито Србији претила потенцијална европска интервенција у Турској. Упливом дипломатије великих сила за дужи временски период би се спречила акција балканских народа. Спалајковић је упозоравао да ће бугарско-српски савез имати „практичног значаја и вредности за Србију“, једино

¹¹⁸¹ ДАС, МИД, ПО, 1912, Ф-VII, Д-IX, *Спалајковић-Јовановићу*, Строго поверљиво 5159, 19.VIII 1912.

¹¹⁸² Боровец

¹¹⁸³ А. Тошев, *нав. дело*, 360.

¹¹⁸⁴ ДСПКС, V/2, бр. 254, 455-457.

ако се искористи за решавање бугарског и српског питања путем „заједничке војне акције“.¹¹⁸⁵

Председник српске владе, Јовановић, 30. августа позвао је Тошева, који се налазио у Соко Бањи, да га посети наредног дана како би разговарали о акцији против Турске. Јовановић је из извештаја који је донео Спалајковић у Београд закључио „да Бугарска није сасвим решена да улази у рат“, али и поред тога да је пре за акцију него против ње, и да је Софија очекивала да Србија прва „угази у рат“. Због тога је затражио од Спалајковића да у Софији добије од краља Фердинада и владе потврду хоће ли „Бугарска доиста да улази у акцију“ и да о томе преда српском посланику и званичан акт. Са друге стране, Јовановић је овластио Спалајковића да поручи да ће се Србија држати својих обавеза из савезног уговора, али да, због „изузетног положаја“ према Двојној монархији, Београд не може преузети „улогу изазивача“, већ то треба да буде Бугарска.¹¹⁸⁶

Генерал Фичев је дошао у Београд 31. августа, али српски оперативни план није још увек био готов. Стога је он предложио да се савезничке снаге распореде на начин који би обезбедио победу¹¹⁸⁷ над турским снагама у Тракији, како је Фичев сматрао, главном ратишту. Две бугарске армије требало је да дејствују против главнине турских снага, које су, према бугарским обавештајним подацима, предвиђене да буду сконцентрисане око реке Ергене, док би једна српска армија са тешком артиљеријом опсела Једрене. На македонском ратишту, једна српска армија би се борила у рејону Овчег поља, док би једна бугарска армија, састављена од три дивизије, била концентрисана на линији Ћустендил- Дубница и деловала у долини Брегалнице. На тај начин би бугарске снаге дошле у позицију да освоје знатан део Македоније, што је било неприхватљиво за генерала Путника који је љутито напустио састанак, препустивши задатке свом заменику пуковнику Мишићу. Због очигледно непремостивих тешкоћа са српским војним врхом, Фичев је, преко Тошева, организовао састанак са Пашићем, који је обећао сарадњу, предлагајући да Бугарска започне рат, а да се Србија, уколико то не спречи Аустроугарска, придружи свом

¹¹⁸⁵ З. Бајин, *нав. дело*, 181-182.

¹¹⁸⁶ ДСПКС, V/2, бр. 272, 480-481.

¹¹⁸⁷ Генерал Фичев држао се тезе да ће у предстојећем сукобу главно ратиште бити маричко, те да због тога Бугарска неће моћи да пошаље своје три дивизије у вардарско бојиште. На тај начин је деловао супротно члану 3. Војне конвенције. Та чињеница ће, између осталог, у каснијој фази током Првог балканског рата, послужити да српска стране затражи ревизију пројектоване границе у Македонији, у: Savo Skoko, *Stvaranje i raspad Balkanskog saveza 1912-1913*, u: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, 2, Beograd 1982, 99.

савезнику. Тошев је обећања српског државника узео са неповерењем: „Не слушајте овог лисца, он једно обећава а друго ради; он и генерал Путник су у истом чамцу“, говорио је Фичеву.¹¹⁸⁸

Тошев и Пашић састали су се 3. септембра, поново у Београду, на иницијативу бугарског посланика. Том приликом Тошев је упитао Пашића да ли прихвата да се као повод за рат против Турске искористи неопходност реформи у европској Турској, с тим што би се, овог пута, захтев упутио Порти, а не великим силама. И овом приликом Пашић је поновио да Србија никако не може прва отпочети сукоб, због свог положаја наспрам Аустроугарске и да би најбоље било да то прва уради Грчка или Црна Гора. Он је додао да не треба одмах обавестити Хартвига, јер ће он морати, по дужности, да обавести своју владу о одлуци да се крене у рат. У том случају може се очекивати да Петроград учини све како би акцију спречио. Најбоље је, сматрао је Пашић, да се Русија обавести „уочи рата“. „Бугарска је решила да уђе у акцију, и она ће ући, па макар и Србија не ушла“, гласио је одговор Тошева.¹¹⁸⁹

Тошев је убрзо кренуо за Софију, док је генерал Фичев остао још два дана у Београду, где је наставио своје разговоре са генералом Путником и његовим сарадницима. Гешов је са великим ентузијазмом очекивао бугарског посланика и вести из Београда. Са станице је Тошев одмах одвезен у кућу бугарског председника владе, а убрзо им се придружио и Данев. Према сведочењу Тошева, обојица државника изразили су бојазан од „дволичности“ Пашића. Одлука о покретању рата била је донесена, остало је само да се одреди коначан датум. Тошев је 6. септембра имао још један састанак са Гешовим, на коме је потврђена одлука о рату, „из којег нема повратка“. Истог дана посетио је и Спалајковића, који му се пожалио да су у Београду и Софији водећи кругови обузети „малодушношћу“ и да је морао „целу ноћ да убеђује краља Петра да се одлучи за рат“. То исто морао је да ради и пред Пашићем. Спалајковић је ишао дотле, да се носио мишљу да Софија искористи македонску организацију да кроз атентате изазове рат.¹¹⁹⁰

Након обављених консултација у Београду, при повратку генерала Фичева у бугарску престоницу, 8. септембра, дошло је до састанка код Гешова, којем је су присуствовали и Теодоров и Данев. Након „дуге размене мисли“ која се продужила до

¹¹⁸⁸ Г. Марков, Военните споразумения в Балкансия съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912. Г.), 9.

¹¹⁸⁹ ДСПКС, V/2, бр. 286, 496-497.

¹¹⁹⁰ А. Тошев, *нав. дело*, 365.

касно у подне, усвојен је нацрт споразума¹¹⁹¹ са Србијом о објави рата, који је, на захтев Гешова, саставио Тошев.¹¹⁹² Са бугарске стране ово је било важно како би се Србија „коначно преломила“ да уђе у рат и како би се према томе „јасно одредила“.¹¹⁹³ Споразумом је, између осталог, предвиђено да Бугарска и Србија „објаве рат Турској заједно и истовремено“ и да у најкраћем року и без одлагања приступе брзим војним припремама, након којих би уследила мобилизација. Војна дејства против Турске кренула би истовремено, а датум акције биће „благовременно уговорен“. Нацрт споразума о објави рата одобрио је и краљ Фердинанд, који је са „ентузијазмом“ говорио о предстојећем рату. Краљ је задужио Тошева да при доласку у Београд пренесе краљу Петру и Пашићу да је „неопозиво решио да крене напред“. Бугарски монарх додао је, да је потребно деловати без одлагања и бити спреман да се „глава азијског змаја одмах згњечи, како му се не би дало времена и прилике да се цео повуче у дубине Мале Азије“.¹¹⁹⁴

Иако у бугарском јавном мњењу нису још увек биле залечене ране од крвопролића у Кочанима, нови инцидент узбуркао је страсти у Софији. Наиме, 8. септембра, на бугарско-турско граници, убијена су из заседе двојица каплара бугарске војске од стране турских граничара. Бугарска влада тражила је на Порти да се војници најстроже казне, међутим из Цариграда није било одговора.¹¹⁹⁵ У Бугарској је све више било позива на обрачун са Турском. Са тим у вези, мајор Калафатовић је 11. септембра обавестио министра војног, генерала Путника, да је од руског војног аташеа, пуковника Романовског, у поверењу добио вест да руска влада саветује Бугарску да не „нарушава мир“. Ако и поред овог упозорења „Бугарска загази у рат, руска влада не узима на себе никаву одговорност за последице које би могле наступити“. Поруку сличне садржине Гешову је упутио и Некљудов.¹¹⁹⁶

Пред судбоносне догађаје на Балканском полуострву, у Србији је на чело владе, 12. септембра, дошао Никола Пашић. Преузимање српског државног кормила у своје руке и именовање најјачих људи из радикалне странке за министре, имао је великог

¹¹⁹¹ Садржај нацрта споразума видети у: ДСПКС, V/2, бр. 358, 593-594.

¹¹⁹² А. Тошев, *нав. дело*, 366.

¹¹⁹³ С. Станојевић, *нав. дело*, 108.

¹¹⁹⁴ А. Тошев, *нав. дело*, 366-367.

¹¹⁹⁵ ДСПКС, V/2, бр. 327, 554.

¹¹⁹⁶ ДСПКС, V/2, бр. 328, 554-555.

одјека како на домаћој сцени, тако и у суседној Бугарској.¹¹⁹⁷ Из Софије је у извештају Пашићу, српски представник Спалајковић саопштио да је та вест у бугарској престоници изазвала велико задовољство. Како је Спалајковић навео, у Бугарској се са нестрпљењем чекала та промена, а да се нарочито обрадовао Гешов. Разлог за задовољство бугарског председника владе лежао је у одлуци српске владе да, поред председништва, Никола Пашић преузме и ресор спољних послова. Највећи разлог за задовољство, по Гешову, била је чињеница да је Пашићев ауторитет у Русији „највећа гаранција за успех заједничке спољне политике“.¹¹⁹⁸

Пошто је, у основи, Пашићев нови кабинет био будућа ратна влада, једна од првих улога била је да се дефинишу циљеви будућег деловања. Пашић је у својим писмима које упутио својим пријатељима, јасно истицао да Србија мора у рат. Он је објашњавао да је ситуација на Балкану толико узаврела и да је стање толико раздражено, да је немогуће зауставити наступајуће догађаје. По њему, најважнији узрок за недисциплину у Турској било је анархично стање у земљи, где су се владе смењивале путем завера и побуна у војсци, а у земљи није било ауторитета да то заустави.¹¹⁹⁹

У вези са историјским задатком који је стајао пред новом владом у Србији, један од првих званичних аката био је и циркулар упућен српским посланствима у иностранству, у форми меморандума упућених великим силама. То је вероватно и најважнији документ Пашићевог кабинета уочи рата.¹²⁰⁰ Између осталог, Пашић је у циркулару навео да је режим султана Абдул-Хамида за српски народ био веома несрећан и да Срби у Отоманској империји нису могли да обезбеде не само мирно и равноправно развијање, већ ни „колико-толико сносан живот“. Он је даље навео, да ни кораци које је учинила српска влада 1896, 1899, 1901 и 1902. године у Цариграду, уз помоћ Русије, нису уродили плодом, а да стање под младотурским режимом од 1908. године не само да није допринело напретку положаја, већ је за српски народ постало још горе. Пашић у циркулару истиче да влада Србије мора тражити сигурне гаранције за своје саплеменике у Старој Србији за „миран опстанак и слободно развијање“.

¹¹⁹⁷ М. Војводић, *Србија и балканско питање*, 352; Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. II, Нови Сад 2019, 184; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 231–232.

¹¹⁹⁸ ДАС, МИД, ПО, 1912, Ф-VII, Д-IX, *Спалајковић-Пашићу*, Пов. бр. 469, 31.VIII 1912; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 232.

¹¹⁹⁹ М. Војводић, *Србија и балканско питање*, 352; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 232.

¹²⁰⁰ *Исто*.

Садашње стање, по Пашићу, није било више могуће и ако се буде тражило од Србије да остане по староме, она неће моћи примити на себе било какве обавезе у том смислу. Без решавања питања опстанка и мирног развијања српског живља у Старој Србији, Србија не може и не сме да преузима никакве обавезе на себе. С тим у вези, нагласио је Пашић, влада краљевине Србије предлаже реформе које би требало спровести у Старој Србији¹²⁰¹, а које би, између осталог, предвиђале: гувернера-хришћанина, скупштину и остале административне реформе, али и увођење једнакости за све народе који живе на територији Старе Србије.¹²⁰² Никола Пашић, као мудар и искусан државник, знао је да пред бурне догађаје који ће тек уследити мора јасно да назначи права Србије и српског народа у односу на територије где ће до сукоба и доћи, односно да укаже на црвене линије испод којих Србија не намерава да иде.

Пашић и Данев су се договорили 21. септембра, на тајном састанку, у возу на релацији Марковац-Ниш, око питања везаних за почетак ратних дејстава и мобилизације трупа.¹²⁰³ Сутрадан је Пашић, након повратка у Београд, разговарао са Тошевим и пренео му је да је са Даневим „темељно разговарао о свему у вези са ратом“ и да су се сложили да мобилизација буде настављена, остављајући питање дана објаве рата за касније, у зависности од држања Аустроугарске. Гешов је у међувремену писао свом дипломати у Београду, где није крио обесхрабрујући став Данева након састанка са Пашићем, да „време лети“, а да није у Београду донета никаква одлука „већ три дана од данас“. Он, наравно, није захтевао ултиматум од Србије, али је Тошеву поручио да „категорично изјави“ да Бугарска више не може да чека и да предлоге који ће бити послати по пуковнику Павловићу, у Београду морају бити прихваћени. Додатно узнемирење по Гешову, била је напомена Пашића по којој, и након мобилизације, у случају претњи Аустроугарске, Србија има право да не ратује, већ првенствено да се брани од Двојне монархије. То је било неприхватљиво за Софију, а у случају инсистирања Пашића на том предлогу, Бугарска мора добити гаранције да ће се након што Турској буде уручен ултиматум, сви борити против ње, чак и ако се Аустроугарска мобилише. Друга ствар која је забрињавала Гешова била је вест коју му је пренео Данев, да ће Спалајаковића послати у Петроград. Бугарски председник владе потврдио

¹²⁰¹ Под територијом Старе Србије Пашић је сматрао области: Косово, Метохија, Новопазарски санџак, Скопљански и Дебарски санџак, односно северни и источни део Битољског вилајета (Дримкол, Дебар, Пореч, Прилеп) и северозападни део Скадарског вилајета са делом јадранске обале од (Драч, Љеш, Сан Ђовани).

¹²⁰² ДСПКС, V/2, бр. 467, 714-720; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 232-233.

¹²⁰³ ДСПКС, V/2, бр. 414, 653-654.

је како му је Спалајковић рекао да он то „никако не жели“ и да ће у том случају поднети оставку. Гешов је замолио Тошева да утиче на Пашића да то не учини, јер је Спалајковић био „заслужан и користан и Србији и нама у овим критичним временима“. Он је додао да се нада да ће се Пашић сложити са њим да Спалајковић у Софији „може много да ради у корист ствари“ и да би било штета да „изгубимо тако доброг браниоца наше ствари“.¹²⁰⁴

У Софији је 22. септембра заседао Министарски савет, на коме је Гешов изјавио да би у сукоб са Турском боље било да се иде без „благослова“ Русије, јер би то могло да изазове интервенцију Двојне монархије. Према његовом схватању, рат се водио око људских права и зато не би требало да изазове никакве консеквенце. Гешов је при том одлучно изјавио да ће влада, најкасније до 3. октобра, „бити у рату, или мобилисана, или ће поднети оставку“. На опаску бугарског премијера, један од његових најближих сарадника изјавио је да Бугарска никоме није дала обећање да ће се сада борити: „Ако се не боримо сада, борићемо се после зиме, на пролеће“. Очигледно је да у влади није било сагласности у вези са потребом да се начини „судбоносни корак“. Додатну обесхрабреност на Влади донео је наредног дана извештај који је Данев донео са пута у Србију, који је потврдио општи утисак да рата неће бити. Пашићеве речи да би Србија одустала од рата у случају да јој прети инвазија са севера, натерале су разочараног Гешова да изјави како ће поднети оставку: „Не могу остати на власти након што сам звецкао мачем, а нисам га употребио“.¹²⁰⁵

У кључним тренуцима који су следили, „рукавица је бачена“ од стране Порте у Цариграду. Бугарски војни аташе у Турској, мајор Топлаиков, 23. септембра известио је владу у Софији да ће 6 турских дивизија учествовати на маневрима код Једрена. Већ наредног дана, посланик Сарафов сазнао је да број војника позваних „под заставу“ чини 100.000 резервиста, што је у многome премашивао број поменутих дивизија. Он је затражио од Порте објашњење, али му је из министарства спољних послова доста „нецеремонијално“ потврђено да уколико рат буде неизбежан, да ће Турска бити спремна за „сваку евентуалност“. Сарафов је упозорио да би поменуте војне мере неминовно условиле рекацију Софије чиме би се створила „напета ситуација, чији се крај не може предвидети“. У вечерњим часовима, 24. септембра, Гешов је сазвао седницу владе како би се размотрила новонастала ситуација у непосредној близини

¹²⁰⁴ А. Тошев, *нав. дело*, 381-382.

¹²⁰⁵ Г. Марков, *Военните споразумения в Балкансия съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912. г.)*, 9.

границе са Турском. Он је изјавио да је краљ Фердинанд „ратоборно настројен“ и пошто неће бити напада од стране Аустроугарске и Румуније на Бугарску, не би требало „одуговлачити ни тренутка“. Генерал Фичев, који је био позван на седницу, изјавио је да очекује успех ако сви савезници учествују у рату, међутим, уколико Бугарска остане сама однос снага биће 3:4 у корист Турске. Општи став свих присутних био је да би „рат исцрпљивања“ ишао у корист Цариграда, због већег броја војника и наоружања.¹²⁰⁶

Руска влада настојала је да охлади главе у Софији и у Београду. Петроград је, преко Хартвига и Некљудова, поручивао да ће се у случају сукоба водити својим интересима, а да ће уласком у рат Бугарска и Србија угрозити своју „независност и интегритет“.¹²⁰⁷ Помоћник министра спољних послова Нератов отворено и недвосмислено је 21. септембра поручио српском дипломатском представнику у Русији Поповићу, да балканске државе не могу очекивати било какву војну помоћ од стране Русије у случају „ширег заплета“.¹²⁰⁸ Са друге стране, руски министар спољних послова Сазонов водио је истог дана у Лондону разговор са Едвардом Грејем о потенцијалним мерама којима би се предупредио све извеснији рат на Балкану. Сазонов је бугарском посланику у Великој Британији пренео да Велике Силе намеравају да раде на реформској акцији у Турској и да ће од стране сила изостати свака подршка за сукоб.¹²⁰⁹ Русија ће интервенисати, нагласио је Сазонов, само ако њене границе буду нападнуте и уколико нека држава жели да запоседне Дарданеле: „Радите шта желите, али знајте да нећемо напустити своје интересе да бисмо вас спасили“, упозорио је он.¹²¹⁰

Озбиљност става руске владе потврдио је и британски отправник послова у Софији, Баркли. Он је известио Греја да је од Некљудова добио информацију да је Петроград упозорио Гешова да Русија, и поред свих симпатија према бугарско-српском повезивању, од самог почетка „никада није престала да гледа на ову антанту ни у ком другом светлу осим као на чин узајамне одбране и признавања обостраних интереса“. Уколико би се и поред упозорења, Бугарска и Србија одлучиле на акцију, Русија би сматрала својом дужношћу да их упозори да ће се у том случају водити „искључиво својим сопственим и непосредним интересима“. Међутим, одлучност Гешова била је

¹²⁰⁶ Исто, 12-13; Г. Марков, *България и Балканския съюз срещу Османската империя 1911-1913*, 92.

¹²⁰⁷ З. Бајин, *нав. дело*, 184.

¹²⁰⁸ Димитрије Поповић, *Балкански ратови 1912–1913*, приредио: Д. Батаковић, Београд 1993. 69.

¹²⁰⁹ С. Станојевић, *нав. дело*, 114.

¹²¹⁰ А. Тошев, *нав. дело*, 379.

неупитна. Он је, према речима Спалајковића са ким је Баркли разговарао, „слушао Некљудова сасвим равнодушно“ и да га декларација упућена из Петрограда уопште није узнемирила. Гешов је сматрао да су бугарски и српски интереси „идентични интересима Русије“. Спалајковић је настављајући разговор рекао, да се балканске државе „неће смирити док се Македонији не одобре реформе уз гаранцију сила“. Русија је, по њему, након свих напора да уједини балканске државе, сада покушала да их раздвоји. Међутим, Србија ће остати верна свом савезнику: „Ако то не учини сада, њена коначна судбина била би запечаћена; прогутале би је Аустрија и Бугарска“, поручио је Спалајковић.¹²¹¹

У рано јутро, 25. септембра, краљ Фердинанд позвао је наченика генералштаба генерала Фичева и наредио му је да не буде превише отворен са министрима, јер су „плашљиви“ да из корица „извуку мачеве“. Генерал Фичев дао је предлог свом монарху да се влада не ограничи на његово мишљење, већ да позове начелнике три војноинспекцијска округа у престоницу, како би и њихова реч била саслушана. Истог дана, Гешов је обавестио савезнике да ће, као одговор на турску акцију у Тракији, Бугарска извршити мобилизацију својих трупа и затражио је да то исто учине и оне.¹²¹²

Министарски савет у Софији је 26. септембра донео одлуку да се мобилизација бугарске армије објави 29. септембра. Због сујеверја, што је за датум одређен број који је несрећан¹²¹³, записник са седнице одложен је за следећи дан. Нови проблем настао је 27. септембра, када је Данев поставио питање генералу Фичеву: „Да ли је спреман, узимајући у обзир политичке и дипломатске припреме, да води успешан рат?“. Генерал је одговорио да би Бугарска могла да рачуна на успех у офанзивном сукобу „само прве две, или три недеље. Након тога, ако се не би умешала велика сила, бугарска војска би била изложена катастрофи“. Суморна предвиђања начелника генералштаба оставила је лош утицај на присутне министре.¹²¹⁴

У међувремену се у Београду генерал Путник опирао захтевима генерала Фичева да се у сукобу смањи присуство бугарских снага на Вардарском ратишту. Уступке по том питању начинио је два дана пре саме мобилизације када се лично уверио, на основу војних чињеница које су му биле предочене, да ће главнина турских

¹²¹¹ BD, IX/1, 705.

¹²¹² Г. Марков, *България и Балканския съюз срещу Османската империя 1911-1913*, 93.

¹²¹³ 13. септембар по старом календару (прим. Н.А.)

¹²¹⁴ Г. Марков, *Военните споразумения в Балканския съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912. г.)*, 14.

снага бити сконцентрисана у долини Марице. Из тих разлога, сачињен је други споразум између два Генералштаба¹²¹⁵, који су две стране потписале 28. септембра.¹²¹⁶ Наредног дана, генерал Путник послао је у Софију официра за везу, Павловића, који је требало да се састане са генералом Фичевим. Након доласка у бугарску престоницу, заједно са мајором Калафатовићем, отишли су у Министарство војно, где су се сусрели са начелником бугарског генералштаба, а након састанка отишли су код Сплајаковића да га извести да је војни споразум сачињен. Београд је обавештен 30. септембра о поступнутом споразуму, лично од Павловића и одлучи да обе државе прогласе мобилизацију својих трупа.¹²¹⁷

Сплајаковић је 30. септембра јављао Министарству иностраних дела у Београду да је у Бугарској потписан указ о мобилизацији бугарске војске, на основу одлуке Војног савета, одржаног дан раније. Српски посланик пренео је одушевљење бугарског народа које је завладало у Софији, а нарочито је истакао симпатије јавног мњења због доласка у помоћ и једног дела српске војске.¹²¹⁸ Извештач *Политике* из Софије узбуђено је писао: „Синоћ су софијски грађани приредили велике манифестације за Србију и српски народ. У тим манифестацијама, које су добиле најачег израза пред српским посланством, узела је учешћа цела Софија. Из Софије су упућени у Београд срдачни поздравни телеграми у којим се велича заједница балканских народа“.¹²¹⁹

Генерал Путник, министар војни краљевине Србије, 30. септембра је обавестио Пашића да је врховни командант српске војске краљ Петар наредио мобилизацију целокупних војних снага. За дан мобилизације одређен је 2. октобар, у 8 часова пре подне. Извештавајући Пашића о мобилизацији, генерал Путник је замолио српског председника владе да хитно саопшти свим подружним органима власти, да по свом делокругу посла „свим силама потпомажу војне власти у извршењу мобилизације“. Такође је било потребно обавестити сва посланства да саопште официрима и војним обвезницима који живе ван земље, да се у року од 24 сата врате у отаџбину и јаве матичним командама.¹²²⁰ Тошев је након што је сазнао за вест о мобилизацији, кратким

¹²¹⁵ Опширније о споразуму видети у: ДСПКС, V/2, бр.466, 713-714.

¹²¹⁶ Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, књ. I, Београд 1972, 30; Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913: prelude to the First World War*, London 2000, 12.

¹²¹⁷ С. Станојевић, *нав. дело*, 117.

¹²¹⁸ ДСПКС, V/2, бр. 499, 752-753.

¹²¹⁹ *Политика*, 19. септембар 1912, бр. 3116, 1, Поздрав из Софије. Велике манифестације за Србију.

¹²²⁰ ДСПКС, V/2, бр. 491, 745-746; Н. Анжел, Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата, 234.

телеграмом обавестио владу у Софији: „Данас, после ручка, објављен је декрет о мобилизацији, који је дочекан са одушевљењем“.¹²²¹

Истог дана, председник владе Пашић, упутио је циркулар свим посланствима и конзулатима на страни: „С обзиром на промењено држање Турске према Србији, с обзиром на изненадно мобилисање турске војске према нашој јужној граници, која се мора сматрати као претња и опасност за Србију, Краљ је данашњим указом наредио мобилизацију целокупне војске“, стајало је, између осталог, у документу.¹²²² У тренуцима када је давао последња упозорења и савете Сазонова да се не улази у рат са Турском, Хартвигу је Пашић саопштио да је краљ потписао указ о мобилизацији: „Наравно, мобилизација још није рат, и ако, док се потпуно заврши, што ће бити пред крај месеца, Србија и велике силе успеју да добију озбиљне гаранције да ће Турска ускоро спровести реформе у хришћанским провинцијама, онда бисмо одмах одустали од рата, пошто су Србија и Бугарска поставиле као циљ не територијалне добитке, већ промену услова живота наших саплеменика“, рекао је Пашић.¹²²³

Руска дипломатија вршила је притиске и на бугарске дипломате. Два дана након објављене мобилизације, из Париза је Станчов јављао Гешову, како му је Извољски поручио да то „није требало да се деси“. Према речима руског дипломате, он се трудио да Бугарској буде „што кориснији“ и да не буде рата, али ако већ сукоб не може да се спречи, онда мора да се учини све да он буде локализован.¹²²⁴ Са друге стране, Спалајковић је 2. октобра писао Пашићу да је пренео Гешову и британском отправнику послова да „нечувен притисак Русије у Београду изазива огорчење Срба и Бугара противу Русије и тројног споразума и да само може убрзати рат“. Спалајковић је додао да данашња турска влада, којој су „дани избројани“, не може озбиљно спровести реформе. „Иронија“ је веровати у турске пројекте, писао је он. Балканске државе решене су да „зарате за реформе, а не за територијално увећање“.¹²²⁵ Данев је прихватио став српског посланика, а Гешов је поручио да ће званично изјавити

¹²²¹ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1198, *Тошев-Гешову*, № 901, од 18. септембар 1912.

¹²²² ДСПКС, V/2, бр. 492, 746.

¹²²³ Балканската война или Руската оранжева книга, (Дипломатически документи, издадени отъ руското външно министерство докосващи се до събитията на Балканския полуострвъ – август 1912 г. – юли 1913 г.), София 1914, бр. 10, *Хартвиг-Нератову*, од 17. септембра 1912, 8.

¹²²⁴ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1198, *Станчов-Гешову*, № 1004, од 19. септембар 1912.

¹²²⁵ ДСПКС, V/2, бр. 528, 780-781.

дипломатама пријатељских сила да ће Бугарска „заратити чак и ако буду усамљена“: „Напустићемо Турску и окренути се сви против Аустрије“, поручио је Гешов.¹²²⁶

Активности Бугарске и Србије и осталих балканских савезника будно су праћени и у земљама Тројног савеза. Из Берлина је, 3. октобра, о томе извештавао бугарски посланик Гешов. Он је из разговора са руским и британским дипломатама у немачкој престоници стекао утисак да су се они помирили са чињеницом да не може бити мирног решења на Балкану. У случају рата, Русија и Велика Британија пристале би на локализацију сукоба, Аустроугарска би задржала „резервисан став“, осим ако Србија не уђе у Новопазарски санџак, док би Румунија остала неутрална у сукобу. Гешов је приметио да односи између Немачке и Турске нису у најбољем реду и да је у Цариграду јачао утицај Лондона.¹²²⁷ И друга значајна савезница Тројног савеза, Двојна монахија, са пажњом је посматрала најновије догађаје на југоистоку Европе. Гроф Бертхолд је, 6. октобра, разговарао са бугарским послаником Салабашевим, којем је пренео да би било пожељно да се обе стране демобилишу и да Бугарска сачека да се велике силе договоре са Портом о реформама. Бугарски дипломата није се сложио са својим колегом, приговоривши му да демобилизација није могућа, а да једино од Турске зависи очување мира. Порта је, по Салабашеву, морала да прихвати „нову расподелу европске Турске на хомогене провинције, узимајући у обзир национални и културни састав становништва“. Поред тога, на чело сваке од провинција требало је поставити хришћанског гувернера, кога би именовао султан из редова кандидата које би предложиле велике силе. Целокупни процес, по Салабашеву, морале би нужно да прате „озбиљне реформе“, за чији би надзор биле задужене велике силе. Гроф Бертхолд је предлог окарактерисао као немогућ, јер је сматрао да се велике силе не би сложиле са таквим решењем. По њему је „мобилизација напредовала и рат се приближавао, а програм опсежних реформи није могао да буде спроведен за 24 часа“. На питање Салабашева о држању Аустроугарске у случају рата, гроф Бертхолд је одговорио да ће Монархија бити „потпуно неутрална, осим ако не буде снажно изазвана нарушавањем њених интереса“.¹²²⁸

Из Париза је 7. октобра Станчов телеграмом известио владу у Софији о последњим покушајима Сазонова да спречи почетак сукоба. Руски министар спољних послова тражио је од Гешова стплeње и поручио да европске силе успешно напредују

¹²²⁶ ДСПКС, V/2, бр. 530, 782.

¹²²⁷ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1198, *Гешов-И.Е. Гешову*, № 969, од 20. септембар 1912.

¹²²⁸ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1198, *Салабашев-Гешову*, № 962, од 24. септембар 1912.

у иницијативи „за очување мира“. Сазонов је нагласио да је „чак и Турска данас добровољно преузела иницијативу“ у том правцу. „Било би потпуно непромишљено и лудо“ и у случају рата и победе, очекивати велике резултате, поручио је он. Иста порука је преко руских посланстава послата и осталим балканским државама.¹²²⁹ Иницијативи се придружио и Поенкаре, потврдивши истог дана Станчову да се Турска обавезала на реформе. На питање бугарског дипломате зашто велике силе толико инсистирају на балканском питању када им се за то није обратила ни једна балканска држава, Поенкаре је одговорио: „Европа жели мир и зато ради на декларацији која ће спровести реформе“.¹²³⁰

Након што је чуо да је Турска показала интересовање за попуштањем по питању реформи, тачније 23. члана Берлинског уговора, Ризов је из Рима упозоравао свог председника владе: „Страшан грех и страшна одговорност пашће на вашу интелигентну, племениту и патриотску главу ако пристанете на тако сурову фарсу“. Бугарски дипломата узео је слободу да Гешову предложи одговор: „Пуна политичка аутономија са европским генерал-губернатором, милицијом, без турске војске“, све под гаранцијом и контролом великих сила. „Не треба заборавити“, наставио је Ризов, „да ће рат бити неопходан, не само за Македонију, већ и за будуће интересе саме Бугарске, чак и за њен правни препород... Рат ће бити неопходан и за стварање балканског блока нове Велике силе, коју ће предводити Бугари“.¹²³¹

Савети Великих сила, посебно Русије, нису уродили плодом. Питање рата било је коначно решено. Према плану, ратне операције требало да прва да започне Црна Гора, након чега би остале савезнице позвале Турску да повуче своје азијске трупе са својих европских поседа. Одбијање Порте да прихвати ултиматум, постао би окидач за објаву рата. Током 4. и 5. септембра вођени су преговори између Софије, Београда и Атине о нацрту ултиматума који је требало да буде упућен Турској и осталим питањима који су били важни за престојећу акцију. Током вечери 5. октобра, Тошев је коначно добио српски нацрт ултиматума.¹²³²

Наредних дана интензивно се радило на усаглашавању ноте између савезника.¹²³³ У Софији је 5. октобра отворена ванредна седница Народног собрања

¹²²⁹ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1198, *Станчов-Гешову*, № 1040, од 24. септембар 1912.

¹²³⁰ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1198, *Станчов-Гешову*, № 1043, од 24. септембар 1912.

¹²³¹ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1198, *Ризов-Гешову*, № 398, од 24. септембар 1912.

¹²³² А. Тошев, *нав. дело*, 400-401.

¹²³³ З. Бајин, *нав. дело*, 185.

ради усвајања декрета о мобилизацији, војном стању и осталим ургентним питањима. На седници је „демонстрирано народно јединство“, пошто су и све опозиционе странке поздрављале постизање споразума. Лидер демократа, Данев, обратио се кратким, али јасним говором. Између осталог, рекао је: „Када сви наши и ваши пријатељи напусте своје партијске заставе и стану под заставу нације, ми, њихови изабрани представници овде, у Парламенту, немамо другог избора него да следимо њихов пример. Па добро, напуштам заставу опозиционара и стајем под заставу владе и ходаћу под њом док она и бугарски народ не остваре своје циљеве“. У сличном тону наставили су и остали лидери политичких станака. Председник Собрања Данев је председнику Народне скупштине Србије Андри Николићу, упутио телеграм у коме је пренео „братске поздраве у нади да ће хришћански народи Балкана...извојевати победу реда, правде и слободе“. Порука је у Народној скупштини у Београду примљена са „пуном вером да ће се балканске државе, нераскидиво повезане, ујединити у светој борби за слободу својих поробљених сународника, за правду, ред и човечност“.¹²³⁴

Краљ Петар је 6. октобра у Београду отворио престоном беседом седницу Народне скупштине, која је међу посланицима примљена са „озбиљношћу и одушевљењем“ и на којој је аklamацијом усвојена адреса која истиче „сагласност четири хришћанске земље“. О том чину Пашић је наредног дана обавестио сва српска посланства, нагласивши да се мобилизација обавља „у великоме реду и правилно“, а да на многим местима влада „нестрпљивост што се не почиње акција“.¹²³⁵

Из Цариграда је 7. октобра бугарски посланик Сарафов јавио својој влади да амбасадори великих сила нису „потпуно изгубили наду“ да је могуће избећи рат попуштањем Турске. На опаску Сарафова да је Бугарска „сита обећања која су остала неиспуњена, и да се садашња могу схватити као средство за добијање времена“, од стране француског и руског амбасадора, поручено му је да сада „Европа преузима спровођење реформи, и да би се између сила и Бугарске могло разговарати о гаранцији“.¹²³⁶ Међутим, за дипломатске потезе великих сила било је касно. Колушев је, из Цетиња истог дана, јављао да је црногорски краљ Никола саслушао руског и аустроугарског посланика, који су га безуспешно убеђивали да не предузима никакве акције против Турске. Црногорски владар обавестио је своје саговорнике „да се више ништа не може учинити“, а затим је са својим војним штабом отишао у Подгорицу:

¹²³⁴ А. Тошевџ, *нав. дело*, 402-403.

¹²³⁵ ДСПКС, V/2, бр. 585, 832.

¹²³⁶ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ае. 1198, *Сарафов-Гешову*, № 523, од 25. септембар 1912.

„Рат почиње сутра, 8. октобра у 6 часова ујутру“, гласила је порука Колушева упућена Гешову.¹²³⁷ Нападом на Турску, Црна Гора је спречила интервенцију великих сила у корист мирног решења, али и „омела обраћање и извештавање Србије и Бугарске према уговору за одобрење ступања у рат против Турске“. Према речима Митра Мартиновића, председника црногорске Владе и команданта приморског одреда црногорске војске, које је изрекао након рата: „Са грмљавином топова и грохотом у јутарњој зори пушака на дан 8. октобра 1912. године, Црна Гора поново је изнјела српско и балканско питање на Лондонски мир. На том миру од Турске не оста ништа у Европи изузев залеђа Цариграда. Ето то је национална улога Црне Горе у својој прошлости, коју јој је само провиђење додијелило“.¹²³⁸

Руски и аустругарски посланици у Београду предали су 8. октобра Пашићу протестну ноту великих сила, али се српски председник владе није изјашњавао о поднетој декларацији. Он је, као искусни политичар и мудар дипломата, рекао да ће документ предати на разматрање Влади, док их је истовремено уверавао да ће учинити „све да се избегне рат“. Наравно, с обзиром да је Црна Гора већ отпочела своја ратна дејства и Хартвигу и Угрону та се могућност чинила мало вероватном. Пашић је српским посланствима у Софији и Атини поручивао да саопште савезничким владама да одговор треба да буде „једновремен и идентичан“.¹²³⁹

Истог дана, посланици поменутих земаља предали су ноту и влади у Софији. Гешов је, као и његов српски колега, избегао да се изјасни о документу, правдајући се да не може дати „никакав одговор без Министарског савета“ и краља. На питање бугарског премијера посланицима да ли ће велике силе узети „реформно дело у своје руке“, није добио одговор. „Оно што је било могуће пре десет дана, није више данас“, додао је Гешов. Затим је прочитао декларацију Русије са мирове конференције из 1877. године, која је говорила о њеним жртвама након мобилизације: „Русија хоће мир, али не по сваку цену. То исто данас вреди и за Бугарску“. Аустроугарски посланик, Тарковски, попут свог колеге у Београду, упутио је Гешову неколико „добронамерних речи упозорења“, на којима се Гешов захвалио и обећао да ће учинити све што је у његовој моћи да спречи „убрзавање догађаја“. Међутим, Тарковски је био свестан да су „ствари одмакле предалеко, што су потврђивале вести из Цариграда. На Порти се

¹²³⁷ ЦДА, ф.176к, оп. 2, ас. 1198, *Колушев-Гешову*, № 378, од 26. септембар 1912.

¹²³⁸ Митар Мартиновић, *Ратне године 1912-1916*, Београд 1996, 32.

¹²³⁹ ÖUA 4, 573; ДСПКС, V/2, бр. 598, 840.

увелико говорило да ће „свака турска влада која одобри концесије о којима се расправља, морати одмах да падне“. ¹²⁴⁰

Српска влада уручила је 13. октобра турском посланику у Београду званичну ноту ¹²⁴¹ са српским захтевима, које је он требало да пренесе Порти. О томе је Јовановић, по налогу Пашића, из Министарства спољних послова, обавестио генерала Путника. С обзиром да се очекивало да Турска неће прихватити српске захтеве и да ће у наредних 24 часова „сама евентуално почети акцију“, министар војни позван је на опрезност „ради знања и управљања“. Иначе, последње измене на ноти учињене су у ноћи 12. и јутра 13. октобра. Основа за текст био је садржај ноте која је послата из Атине у Софију 10. октобра, а коју је српској страни предао грчки посланик у Београду 11. октобра. Истог дана обавештен је Спалајковић да у Софији одмах утврди коначан текст ноте. Он је, у друштву Гешова, Данева и Панаса, завршио документ у јутарњим часовима 13. октобра, који је исте вечери је предат турским посланицима у Софији, Београду и Атини. Исто тако, утврђено је да се Порти 16. октобра пошаље ултиматум са роком одговора од 48 часова, односно до 18. октобра у 6 часова ујутру. ¹²⁴²

Ултимативна нота балканских држава и савезника изазвала је „очекивану ланчану реакцију“. Наиме, 15. октобра у Лозани закључен је мир између Турске и Италије, а већ наредног дана из Цариграда дошла је вест да савезничка нота „не заслужује одговор“. Директна последица ноте био је прекид дипломатских односа између Турске са Бугарском и Србијом, уз упозорење Порте да се између њих мир „више не може одржати“. ¹²⁴³

Спалајковић је у поподневним часовима 17. октобра телефоном издиктирао ноту Министарству спољних послова у Београду, а она је сутрадан, 18. октобра, истовремено предата Порти од стране посланика Бугарске, Србије и Грчке у Цариграду. ¹²⁴⁴ Након што је Црна Гора 8. октобра прва објавила рат Турској, то су

¹²⁴⁰ ÖUA 4, 584-585; ДСПКС, V/2, бр. 605, 844.

¹²⁴¹ Текст ноте видети у: ДСПКС, V/2, бр. 643, 876-877.

¹²⁴² ДСПКС, V/2, бр. 644, 878; Е. Стателова и др., *нав. дело*, 444.

¹²⁴³ Е. Стателова и др., *нав. дело*, 445.

¹²⁴⁴ Текст ноте: Долепотписани министар Његовог Величанства Краљ Србије, по наређењу своје Владе, има част да пренесе следеће саопштење Његовој Екселенцији, министру спољних послова Његовог Величанства Султана. Пошто Висока Порта није одговорила на идентичну ноту коју су Владе Бугарске, Грчке и Србије имале да част да јој поднесу 30. септембра (13. октобра, прим. Н.А.), и пошто је ситуација, која је била веома озбиљна због заплене српске муниције и грчких бродова од стране Турске кршећи међународно право, постала још опаснија након напада османских трупа на бугарска и српска упоришта и прекида дипломатских односа који је изазвала Висока Порта кршећи међународне принципе, Влада Његовог Величанства Краља Србије налази се, на своју велику жалост, обавезном да

учиниле и Бугарска, Србија и Грчка 17. и 18. октобра.¹²⁴⁵ Краљ Петар се на дан почетка сукоба Прокламацијом обратио српском народу. Његово Величанство је наводећи историјске разлоге, условљене вишевековним истребљењем српског народа, „освајачком и нетрпељивом отоманском владавином“, између осталог поручио: „...Ја сам у име божије наредио Мојој јуначкој војсци да пође у свети бој за слободу наше браће, за бољи живот и напредак Краљевине Србије. Наша браћа Црногорци већ ките свежим ловорима своје победне заставе, а с нама данас ступају напред и јуначке савезничке војске бугарска и грчка. Вековне патње су нам заједничке биле, заједнички нас интереси везују, нека нам и рад на добру и слободи Балканског Полуострва буде заједнички. Моја ће војска у Старој Србији поред хришћана затећи и Србе муслимане, који су нама тако исто драги, а с њима и Арбанасе, хришћане и муслимане с којима наш народ живи заједно већ хиљаду и три стотине година обично делећи са њима и срећу и несрећу. Ми им свима носимо слободу, братство и једнакост у свему са Србима...“.¹²⁴⁶

Бугарски краљ Фердинад истог је дана у Софији, уз подсећање да са „друге стране Риле и Родоп, браћа по крви и вери и даље живе у нељудским условима“ поручио: „Напори европских земаља и бугарске владе да обезбеде достојна људска права и слободе нису уродили плодом. Наши апели за мир су узалудни и немамо другог излаза него да узмемо оружје и пожуримо да заштитимо животе и имовину хришћанског народа у Турској. У турском провинцијама влада анархија, која угрожава чак и живот нашег народа. На наше захтеве, после злочина у Кочанима и Штипу, да се жртвама да праведна надокнада, турска влада је одговорила издавањем наређења војсци да преузме акцију. Због тога је нашем стрпљењу дошао крај и приморан сам, у одбрани домовине и хришћанских људских осећања наше браће која су под претњом уништења, да се спреим и позивам нашу децу на оружје...Уз помоћ и заштиту Свемогућег Бога, у одбрану права хришћана у Турској, објављујем рат и наређујем храброј бугарској војсци да крене ка турској територији... Раме уз раме, заједно са

прибегне сили оружја, остављајући османској влади пуну одговорност за прекид односа између Србије и Османског царства. Част ми је да обавестим Царску владу да се од овог тренутка Србија сматра у ратном стању са Турском и да ћу, сматрајући своју мисију испуњеном, напустити Цариград што је пре могуће. Османски поданици који живе у Србији и желе да напусте земљу слободни су да то учине, али они који више воле да остану тамо могу рачунати на заштиту закона, у: Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, књига V, свеска III, приредио: Михаило Војводић, Београд 1986, бр. 1, 147-148.

¹²⁴⁵ Новица Ракочевић, *Политички односи Србије и Црне Горе 1903-1918*, Цетиње 1981, 164; *The Balkans: A History of Bulgaria-Serbia-Greece-Rumania-Turkey*, 63.

¹²⁴⁶ *Политика*, 6. октобар 1912, бр. 3183, 2, Балкански рат.

нама... боре се и војске осталих савезничких држава, Србије, Грчке и Црне Горе. Са крстом против полумесеца, са борбом за слободу против тираније, за правду и напредак, бићемо заједно у овом рату. Напред! Бог је са нама“.¹²⁴⁷

¹²⁴⁷ Исмет Кочан, *Битка за Македонија*. Турската историографија за Балканските војни 1912-1913, со посебан осврт на Македонија, Скопје 2010, 85-86.

ЗАКЉУЧАК

Од времена „националног буђења“ балканских народа првих деценија 19. века, па све до Балканских ратова у другој деценији 20. века, једна од најзначајнијих идеја на Балканском полуострву била је идеја о међусобном зближавању балканских држава. Остваривање вековног идеала – ослобођење од османске власти и добијање слободе, наметао се као највиши циљ међу поробљеном хришћанском браћом. Та племенита идеја није била уско везана за географски простор Балкана, већ је својим значајем обухватала шири европски контекст. Велике силе, вазда заинтересоване за питање судбине „болесника на Босфору“, током читавог 19. и почетком 20. века су, кроз тзв. „Источно питање“, тежиле да стекну кључне позиције на југоистоку Европе, и да остваре своје зацртане геостратешке циљеве. Интереси великих сила нужно су били супростављени националним плановима и тежњама младих балканских држава.

Повезивање балканских народа и њихова међусобна сарадња зависили су у многоме од односа Бугарске и Србије, два кључна суседа за стварање једног ширег корпуса држава на Балкану. Међутим, Санстефански мир из 1878. године и стварање Велике Бугарске уз помоћ руске дипломатије, као и нешто раније оснивање бугарске Егзархије 1870. године, у последњим деценијама 19. века допринели су правој ерупцији потреса на Балкану, оличених у борбама и територијалним споровима око Македоније између Бугарске, Србије и Грчке.

Међусобна трвења и несугласице подстицане су сталним упливом Великих сила, посебно Аустроугарске. Након историјског пораза у рату са Пруском 1866. године и губитка утицаја у Немачком савезу, Двојна монархија је своје империјалне тежње покушавала да оствари управо на Балкану. Окупација Босне и Херцеговине 1878. године, за политику Балплаца била је само прва етапа ка њеном крајњем одредишту – Солуну. Пут ка Егејском мору водио је преко српских земаља и Македоније, те је сходно томе Аустроугарска вредно радила на помагању националног покрета албанског народа, као свог корисног савезника на простору Старе Србије и Македоније.

Други вид раздора између Бугарске и Србије донело је уједињење Источне Румелије и Кнежевине Бугарске 1885. године, које је довело до рата између два суседа и настанка вишегодишњег неповерења у односима између два народа. Рат је послужио

као чврст аргумент аустроугарској дипломатији да покаже неопходност очувања status quo на Балкану, и тиме додатно ојача свој утицај у региону.

Крајем 19. века дошло је до већег уплива руске дипломатије на југоистоку Европе, које је прокламовано кроз политику вођења опрезније политике према Османском царству. Прво сведочанство такве политике било је склапање бугарско-српског споразума 1897. године, који је обавезао две стране да не предузимају никакве једностране потезе према Османском царству, било војне или политичке. Споразум није званично постао и савез, међутим његова кључна идеја је остварена – будући заједнички рад по свим питањима.

Почетком 20. века дошло је до побољшања односа између Србије и Бугарске, нарочито након 1903. године, и поред супротних ставова по питању Македоније. Управо у то време на Балканском полуострву политичка атмосфера постала је узаврела. Покушај увођења реформи у Македонији поново је балканске државе ставио у епицентар интересовања европске дипломатије. Реформе, спровођене под надзором великих сила нису допринеле бољем статусу хришћана у тим областима. Штавише, стање се погоршало до те мере да су нове младотурске власти (од 1908.), наставиле политику угњетавања поробљеног становништва. Постало је очигледније да ће балканско питање морати да се решава другачијим средствима.

Након династичке смене у Београду 1903. године, долази до нових преговора између Србије и Бугарске. Потписан је тајни споразум марта 1904. године, који је, између осталог, предвиђао очување status quo, као и ближе повезивање двеју владајућих династија и усаглашеност акције у Македонији. Један од битнијих момената постала је чињеница да се сва спорна питања између две стране повере Русији. Питање арбитраже Русије постаће нарочито актуелно у финалним преговорима око савеза 1911/12. године. Међутим, и поред добре воље, камен спотицања који је претио озбиљнијем повезивању две стране, било је македонско питање.

Међународне околности након 1903. године упућивале су Бугарску и Србију на споразум. Србија је била у озбиљној претњи од стране Аустроугарске, док је Бугарску угрожавало Османско царство. Привремено повлачење Русије са Балканског полуострва због унутрашњих проблема и рата са Јапаном, суочило је Бугарску са последицама све већег продора Двојне Монархије на Балкан. За владајуће државне кругове у Софији постало је мање опасно српско присуство у Македонији од

аустроугарског. Тако је, на одређени начин, заједнички страх од политике Беча упућивао две земље на зближавање. Преговори око споразума вођени су у Београду током марта 1904. године, али су се стално спотицали по питању Македоније. На крају, обе стране су попустиле. Крајем марта закључена су два бугарско-српска споразума: тајни („Савезни уговор“) који је имао политички карактер и јавни („Пријатељски уговор“) који је обухватао економска и правна питања. Економско зближавање из 1904. године ударило је темељ постизању и царинског завеза две земље, који је, након дужих преговора, потписан јула 1905. године. И поред добре воље, претња озбиљнијем повезивању две стране било је и даље македонско питање. Ту, и поред поменуте иницијативе, готово да није било никаквог напретка.

Током 1905. године, у циљу побољшања односа са Београдом, за новог дипломатског представника Бугарске послат је Димитрије Ризов, искусни дипломата, који је имао запажену улогу у склапању споразума из 1904. године. Циљ његовог постављења био је побољшање односа и обнова личних конатаката између краља Фердинанда и краља Петра. Иако је Ризов, као поборник савеза између две државе уложио одређене напоре, овај период су у бугарско-српским односима обележиле углавном декларативне изјаве обе стране о спремности за постизање споразума.

И српска влада и краљ Петар, свесни чињенице о неопходности сарадње са својим суседом, од 1904. године спроводили су дипломатске иницијативе у том правцу. За српског посланика у Софији постављен је Светислав Симић, дипломата који је био добро прихваћен у владиним и интелектуалним круговима у бугарској престоници. Као један од оснивача Српског књижевног гласника, био је веома цењен у интелектуалним круговима, а као искусни дипломата трудио се да никад не даје оштре оцене о политичкој ситуацији у Бугарској. Циљ мирољубиве тактике Београда било је стварање повољне атмосфере, како у политичким круговима, тако и у широј јавности, да се само заједничким радом могу очувати највиши национални интереси и решити међусобни проблеми, нарочито по питању Македоније.

Крајем 1906. године, на политичку сцену на Балплацу ступају поборници агресивне политике – Барон Алојз Лекса фон Ерентал, на месту министара спољних послова и Конрад фон Хецендорф, који долази на чело начелника генералштаба војске Двојне монархије. Нарочито је Ерентал био противник било каквих територијалних промена у Османском царству, и огорчени противник зближавања Бугарске и Србије. Таква спољна политика Двојне монархије онемогућавала је сваки вид заједничке акције народа Балканског полуострва.

Година 1908. донела је нову буру на Балканском полуострву. Младотурска револуција, проглашење бугарске независности и, коначно, анексија Босне и Херцеговине покренули су талас реакција у европској дипломатији. Посебна узнемиреност била је видљива у Србији, чији су витални национални и државни интереси директно били изложени агресији Аустроугарске. Најновији догађаји допринели су да се актуелизује идеја о неопходности сарадње са Бугарском.

Немачки „*Drang nach Osten*“, оличен у агресивности свог највернијег савезника Аустроугарске на Балканском полуострву, допринео је и томе да се на балканско повезивање међу силама Антанте гледа са одређеном благонаклоношћу. Нарочито је по том питању предњачила царска Русија. Са тим у вези, већ је Извољски је 1908. године изнео идеју о неопходности повезивања балканских народа.

Преговоре Бугарске и Србије о формирању савеза можемо поделити у две фазе: прва, од краја анексионе кризе до избијања рата између Италије и Турске (1909-1911), и друга, од јесени 1911. године до пролећа 1912. године, када је дошло до потписивања политичког и војног споразума између две државе. Прву етапу обележило је узајамно неповерење између две стране и настојања тадашњег министра спољних послова, а затим и председника српске владе, Милована Миловановића, да се питање коначно покрене. Друга фаза представљала је период у којем је коначно сазрело уверење водећих елита обеју земаља да је прави моменат за заједничку акцију дошао, што је на крају довело до потписивања уговора о савезу.

Две кључне политичке и војне снаге на Балканском полуострву, ступиле су у блискије односе након анексионе кризе 1908. године. Анексија Босне и Херцеговине у Бугарској је појачала бојазан државних елита од аустроугарске империјалне политике, те се међу бугарским политичарима почело пажљивије гледати на српске интересе у Македонији и Старој Србији. Одлучујући моменат у конкретизацији дипломатске акције између две државе било је преузимање вођења Министарства иностраних дела Краљевине Србије од стране Милована Миловановића јуна 1908. године, као и каснији долазак на власт Ивана Евстатијева Гешова у Бугарској, у пролеће 1911. године.

Милован Миловановић је, почев од фебруара 1909. године и његове посете Бугарској, тадашњем председнику бугарске владе Малинову и самом краљу Фердинанду, упорно истицао значај зближавања два народа. Током 1909. године, Миловановић је водио интензивне разговоре о македонском питању са искусним

бугарским дипломатом Димитром Ризовим. Ризов није прихватио српску идеју о подели, већ је предлагао образовање једне аутономне области која би обухватала делове Солунског, Битољског и Косовског вилајета јужно од Шар-планине. Миловановић није прихватио овај предлог зато што је био свестан чињенице да се Македонија не би одржала као јединствена целина и да је бугарско инсистирање за аутономијом заправо први корак ка њеном присаједињавању Бугарској. Бугарска је сличан образац применила још 1885. године по питању Источне Румелије.

Током 1909. године десио се још један битан моменат који је водио ка отопљавању односа између Србије и Бугарске. Октобра је Србију посетио лично краљ Фердинанд, који је како се званично наводило, боравио у научној екскурзији Копанику. Том приликом дошло је до сусрета бугарског краља са српским краљем Петром I Карађорђевићем. Иако је Фердинанд том приликом оставио пријатан утисак на српске званичнике, краљ Петар је са дозом сумње гледао на искрености бугарског краља.

Нови импулс у приближавању Србије и Русије донела је посета краља Петра Петрограду 1910. године. Краљ је, у друштву Николе Пашића и Милована Миловановића, о односима два балканска суседа разговарао са председником руске владе Столипином и министром спољних послова Извољским. Миловановић је том приликом разговарао и са царем Николајем II, што је представљало велики дипломатски корак. За даљи ток преговора од кључне важности било је активније присуство царске Русије. Те чињенице била је свесна и бугарска страна, на шта је указивао генерал Паприков из Петрограда, који је у то време био бугарски посланик у Русији. Он је позивао на нужност постизања компромиса са Србијом.

Додатна околност која је у то време упућивала Србију и Бугарску на заједничко деловање била је опасност од растућег албанског покрета. Албанске вође су од почетка 20. века захтевале уједињење четири вилајета у једну аутономну целину. Незадовољство Албанаца водило је ка честим устанцима на тлу Македоније и Старе Србије. Званичници у Софији, нарочито војни кругови, у прво време рачунали су да управо преко Албанаца остваре своје циљеве, међутим, уплашени од опасних и превеликих албанских аспирација, здушно помаганих од стране аустроугарске дипломатије, од тих намера постепено су одустали.

У пролеће 1911. године на власт у Бугарској дошла је коалициона влада Гешова и Стојана Данева. То је уједно био знак да је могуће постићи споразум са Србијом под

благословом Русије. Као један од својих главних задатака током мандата, Гешов је поставио решавање питања Македоније и Тракије. Свестан чињенице да се балканске државе не могу ослонити на помоћ великих сила, Гешов је све више постајао поборник склапања уговора са Србијом. Већ на свом првом пријему за дипломате, након преузимања дужности, бугарски председник владе потврдио је секретару српског посланства, Милану Ћ. Милојевићу да му је давнашња жеља постизање српско-бугарског пријатељства. И у самом Београду промена власти у Софији дочекана је са симпатијама и са великим очекивањима.

И поред очигледног побољшања односа између две стране, за српску страну је још увек била непознаница бугарско држање према Аустроугарској. Током јуна 1911. године краљ Фердинанд се састао у Бечу са министром спољних послова Монархије, фон Еренталом, и царем Францом Јозефом, где је притом бугарском монарху уручен орден за верност и пријатељство са Аустроугарском, који је дуго година искрено желео. Посета је додатно подгрејала сумње у Србији о искрености краља Фердинанда и његовим намерама. Са друге стране, именовање Мирослава Спалајковића за посланика у Софији, током јуна 1911. године, побудило је додатну пажњу у бугарским дипломатским круговима, пошто се знало да је он особа блиска руском посланику Николају Хартвигу. Међутим, показало се да ће Спалајковић бити један од најважнијих учесника преговора, иако се у Софији у прво време на њега гледало са великим подозрењем.

Догађај који је убрзао рад на закључењу споразума био је Италијанско-турски рат у септембру 1911. године. Страх да Аустроугарска не искористи шансу и војно реагује у Новопазарском санцаку надвио се и над Софијом и над Београдом. Министарство спољних послова Русије такође је реаговало. Својим представницима у Србији и Бугарској послало је сагласност за постизање договора на Балкану. Бугарска влада схватила је да мора доћи до споразума са суседним државама, иако би то значило дати и одређене територијалне уступке по питању Македоније.

Током јесени 1911. године вођени су интензивни преговори двеју страна. Основна размимоилажења била су по питању поделе Македоније, односно о различитим концептима за разграничење. Ризов је предлагао да се коначан суд остави на арбитражу руском цару. Приликом тајног сусрета Миловановића и Гешова у вагону воза код Лапова, двојица председника владе расправљали су о условима за постизање

споразума. Поред политичког, пројекат зближавања српске и бугарске стране чинила би и војна конвенција. Пројекат је био сачињен почетком 1912. године, али се чекало са његовим слањем у Софију док се не реше питања разраничења.

„Судбоносни дани“, за српско-бугарски споразум наступили су почетком пролећа. Претња да Албанци новим устанком добију аутономију од султана, која би обухватала целу северну и западну Македонију, убрзали су бугарску спремност на компромис. У највећој тајности, текст договора написали су лично Спалаковић и Гешов у два примерка, која су била намењена владарима две државе на потпис. Краљ Петар је потпис на уговор ставио 11. марта, док је Фердинанд то учинио 13. марта. Уговору о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске додат је и Тајни додатак који је предвиђао да, у случају унутрашњих нереда у Турској који би угрозили народне и државне интересе уговорница, оне крену у војну акцију против Турске. Додатак је предвиђао и да све територијане тековине које би се добиле заједничким радом буду подељене између Србије и Бугарске: Србија признаје Бугарској право на територију источно од Родопа и реке Струме, Бугарска Србији на територију северно и западно од Шар-планине. Спорне територије биле би предане на арбитражу руском цару.

Након тешких дипломатских преговора и постизања политичког споразума двеју страна, на ред је дошао и рад на постизању војног савеза. Војни кругови обеју држава повољно су реаговали на склапање савеза. Војна конвенција усаглашена је у манастиру Букову код Неготина између 6. и 8. маја 1912. године.

Након склапања савеза између Србије и Бугарске, дошло је и до формирања ширег балканског савеза, коме су се прикључиле Црна Гора и Грчка. Заједничком акцијом балканских држава остварене су вековне тежње балканских народа за ослобођењем од Османског царства. Историјски договор Србије и Бугарске представљао је кичму будућег савеза и својеврсну покретачку снагу повезивања на Балкану.

Савез између Србије и Бугарске из 1912. године оличава светли пример успешне сарадње два народа, један позитиван пример у односима две државе. Како је то приметио Александар Белић, бугарско-српски уговор представља „први и најважнији моменат у историји стварања балканског савеза“.¹²⁴⁸ И поред свих несугласица, мудра

¹²⁴⁸ Александар Белић, *Срби и Бугари у Балканском савезу и међусобном рату*, Београд 1913, 14.

дипломатија и заједнички циљ оба народа допринели су да заједничка борба уроди плодом. Међутим, каснија дешавања бацила су сенку на позитивне догађаје из 1912. године. Нерешена питања, пре свега око територијаних несугласица у Македонији била су камен спотицања у односима између савезника. Остављена на кратко по страни, зарад већег циља – заједничке борбе против Османског царства, она су испливала у својој најгорој форми у сукобу Србије и Бугарске у Другом балканском рату 1913. године. Нажалост, сукоб дојучерашњих савезника и покретача ослободилачке акције међу балканским народима, добиће крајњи епилог у крвавом сукобу током Великог рата 1914-1918. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Централен државен архив Софија (ЦДА)

- ф. 176к Министерство на външните работи и изповединаята
- ф. 315к Българска легация в Белград
- ф. 3к Монархически институт в България
- ф. 568к Семейен фонд Гешови
- ф.313к Радославов, Васил Христов

Државни архив Србије Београд (ДАС)

- Фонд Министарства иностраних дела (МИД)
Политичко одељење (ПО)
- Лични фонд Милована Миловановића (ММ)

Објављени извори:

- *Балканската война или Руската оранжева книга*. (Дипломатически документи издадени от руското външно министерство, докосващи се до събитията на Балканския полуостровъ, августъ 1912 г./ юли 1913.г), София 1914.
- *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I, priredio M. Stojković, Beograd 1998.
- *British Documents on the Origins of the war 1898–1914, Vol. IX, The Balkan Wars*, edited by G. P. Gooch and H. Temperley, London 1933–1934.
- *British Documents on the Origins of the war 1898–1914, Vol. V, The New East. Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903 - 1909*, edited by G. P. Gooch and H. Temperley, London 1928.

- Гешовъ Е. И., *Балкансият съюз. Спомени и документи*. София 1915.
- *Документи по обявяване на независимостта на България 1908 година. Из тайния кабинет на кнез Фердинанд*, съставил: Цветана Тодорова, Елена Стателова, София 1968.
- *Документи о спољној политици краљевине Србије 1903-1914*, књига 1, свеска 2, Српска академија наука и уметности, приредио: Андрија Радоњић, Београд 1998.
- *Документи о спољној политици краљевине Србије 1903-1914*, књига 1, свеска 2/1, Српска академија наука и уметности, приредили: Љиљана Алексић Пејковић, Живота Анић, Београд 2006
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 1/I, приредили: Михаило Војводић, Љиљана. Алексић-Пејковић, Београд 2010.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 3, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 4, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 5/I, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 5/II, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига IV, свеска 1/I, приредили: Љиљана Алексић -Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2012.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига IV, свеска 2/II, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2015.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига IV, свеска 3/I, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2009.

- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига IV, свеска 3/II, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2009.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига IV, свеска 4/I, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2009.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига IV, свеска 4/II, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2009.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига V, свеска I, приредио: Михаило Војводић, Београд 1984.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига V, свеска II, приредио: Михаило Војводић, Београд 1985.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига V, свеска III, приредио: Михаило Војводић, Београд 1986.
- *Documents diplomatiques français (1871–1914)*, 3 esérie, (1911–1914), t. I, Paris 1929.
- *Documents diplomatiques français (1871–1914)*, 3 esérie, (1911–1914), t. II-III, Paris 1931.
- *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 26,1-2, Die bosnische Krise 1908-1909, Erste Hälfte, Auftrage des Auswärtigen Amtes herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme, Berlin 1927.
- *Из Танѝия архив на Българсия цар Фердинанд I*. Документи за военната и политическата история на България, София 2001.
- *Красный архив („Дипломатическая подготовка Балканской войны 1912 г.“)*, 1 (8-9) Москва 1925.
- *Официалната и тайната Българо-турска дипломация (1903–1925г.)*. Документален сборник, редакция: Цочо Билярски, Валентин Китанов, София 2009.

- *Österreich-Ungarns Aussenpolitik: von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914: diplomatische Aktenstücke des österreich-ungarischen Ministerium den Äussern*, Band I- IV, bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger, Wien-Leipzig 1930.
- *Rusija i Aneksiona kriza 1908-1909*, priredio: Branko Pavićević, Crnogorska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 1, posebna izdanja, Titograd 1984.
- *Un livre noir, Diplomatie d'avant –guerre d'après les documents des archives Russes*, novembre 1910 – juillet 1914, Tome premier 1910-1912, Paris 1923.

Мемоарска грађа:

- Белић А , *Срби и Бугари у Балканском савезу и међусобном рату*, Београд 1913.
- Данев С., *Мемоари*, Софија 1992.
- Јовановић Ј., *Дневник (1896-1920)*, Београд 2015.
- Мартиновић М., *Ратне године 1912-1916*, Београд 1996.
- Мијатовић Ч., *Успомене балканског дипломате*, приредио: Слободан Г. Марковић, Београд 2008.
- Миловановић М., „Историк преговора за закључење српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912“, Објављено у: С. Скоко, *Други балкански рат*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, Београд 1968, 365-399.
- Милојевић Ђ. М., *Балканска равнотежа: сећања краљевог дипломате*, приредили М. Павловић и М. Шећеровић, Београд 1994.
- Nekludoff V. A., *Diplomatic Reminiscences Before and During the World War 1911 – 1917*, London 1920.
- Поповић Д., *Балкански ратови 1912–1913*, приредио Д. Батаковић, Београд 1993.
- Спалајковић М., „Два краља. Историска цртица“, *Нови живот*, I/1920, 9-10, 39-43, 72-76.

- Steed H. W., *Through thirty years 1892–1922*, vol. 1, London 1924.
- Тошевъ А., *Балканскитѣ войни*, Томъ прѣви, Предистория и причини, София 1929.
- Feldmarschall Conrad, *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*, Bund 1, Wien 1921.
- Feldmarschall Conrad, *Aus Meiner Dienstzeit 1908-1918*, Zweiter Band 1910-1912, Wien 1922.
- Штрандман В. Н., *Балканске успомене*, књ. 1, превео: Јован Качаки, Београд 2009.

Штампа и периодика:

Врѣме

Дневни лист

Дневникъ

Миръ

Политика

Прѣпорецъ

Рѣчь

Самоуправа

Литература:

Монографије:

- Алексић-Пејковић Ј., *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965.
- Антић Д., *Политичке прилике и српски народ у Вардарској Македонији 1903-1912*, докторска дисертација, Ниш 2016.

- Бартл П., *Албанци. Од средњег века до данас*, Београд 2001.
- Бајин З., *Мирослав Спалајковић (1869-1951) Биографија*, докторска дисертација, Београд 2016.
- Блед Ж. П., *Франц Јозеф*, Београд 1998.
- Bogetić D., Kovačević S., *Hronologija jugoslovensko-bugarskih odnosa 1878-2003*, Beograd, 2003.
- Bosworth R. J. B., *Italy, the least of the Great Powers: Italian foreign policy before the First World War*, Cambridge University Press 2005.
- Бранковић С., *Независност слободољубивих. Велика Источна криза и Србија 1875-1878*, Београд 2000.
- Bridge F. R., *From Sadowa to Sarajevo, The Foreign policy of Austria-Hungary 1866-1914*, London and Boston 1972.
- *British foreign policy under Sir Edward Grey*, edited by F. H. Hinsley, Cambridge University Press 2008.
- Buxton N, Leonard L., *Balkan problems and European Peace*, New York 1919.
- *Военнополитическа история на България*, автори: Анатолий Прокопиев, Стоян Николов, Румен Николов, Калин Ранчев, Боян Жеков, София 2023.
- Војводић М., *Само својим путем. Стојан Новаковић у скупштинском и јавном животу Србије 1905-1915*, Београд 2015.
- Војводић М., *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000.
- Војводић М., *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1998.
- Војводић М., *Стојан Новаковић*, Београд 2012.
- Војводић М., *Србија и Турска 1878-1914. Политички односи*, Београд 2019.
- Габрић Н., *Јован Јовановић – Пижон у европској дипломатији Србије (1913-1918)*, Београд 2011.
- Гарашанин И., *Начертаније. Програм спољашње и националне политике на концу 1844. године*, Београд 2019.

- Георгиев Г. Н., *Българо-албански политически отношения (1908-1915)*, София 2019.
- Грујић С., *Како је постала бугарска егзархија*, Београд 1897.
- Глигоријевић Б., *Краљ Александар Карађорђевић у ратовима за национално ослобођење*, Београд 2002.
- Daskalov R., *The Making of a Nation in the Balkans*, New York 2004.
- Даскалов Р., *Българското общество 1878-1939*, Т. 1, Држава. икономика. политика, София 2005.
- Дедијер В., *Сарајево 1914*, Београд 1966.
- Doynov D., Stoyanov I., Chauseheva D., Vasil Levski. *The Apostle of the Bulgarian Freedom*, Sofia 2011.
- *Државно право и начела спољне политике краљевине Србије*, приредили: Р. Стојановић, Д. Стојановић, Београд 1997.
- Ђаја Ј., *Савез Србије и Бугарске*, Београд, 1904.
- Ђорђевић Д., *Историја модерне Србије*, приредио: Д. Батаковић, Београд 2017.
- Ђорђевић Д., *Милован Миловановић*, Београд 1962.
- Ђорђевић Д., *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд 1995.
- Ђорђевић Д., *Портрети из новије српске историје*, Београд 1997.
- Ђорђевић Д., *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.
- Екмечић М., *Дуго кретање између клања и орања (Историја Срба у Новом веку 1492-1992)*, Београд 2017.
- Екмечић М., *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 2, Београд 1989.
- Елдџров С., *Србската вџорџжена пропаганда в Македония (1901-1912)*, София 1993.
- Елдџров С., *Освободителние борби на Македония от Источната криза до Балканските войни*, София 2016.

- Живанов С., *Европа пред Први светски рат, корени, узроци и поводи Великог рата. Од Берлинског конгреса до почетка Првог светског рата (1878-1914)* Београд 2014.
- Živanov S., *Rusija i raskol Evrope. Odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat. Od Berlinskog kongresa do početka rata (1878-1914)*, Београд 2005.
- Живојиновић Д., *Краљ Петар I Карађорђевић у отаџбини 1903-1914. године*, Београд 1990.
- Животић А., *Путникова школа ратне вештине. Главни ђенералштаб војске Краљевине Србије (1903-1914)*, Београд 2019.
- Илиева И., *Албанският въпрос (1908-1912) през погледа на българските дипломати*, София 2013.
- *История на Българите*, Том III, От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989), редакция: Георги Марков, София 2009.
- *История на Българите*, Том IV, Българската дипломатия за обединение (1908-1919), София 2003.
- *История на българите*, том V, Военна история на българите от древността до наши дни, редакция: Димитър Зафиров, Емил Александров, София 2007.
- *Историја Бугарске*, приредио: С. Пириватрић, Београд 2008.
- *Историја дипломатије. Дипломатија новог доба (1872-1919)*, Т. II, приредили: В.М. Хвостов, И.И. Минц, Београд 1949.
- *Историја Османског царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002.
- *Историја српског народа*, VI/1, Од Берлинског конгреса до Уједињења 1878–1918, Београд 1994.
- *Istoriја Novog veka*, redakcija: J.V. Tarle, Београд 2008.
- Jelavich B., *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, Cambridge University Press 1991.
- Јовановић В., *Србија и Бугарска 1886-1896*, Београд 2002.
- Јовановић В., *Изабрани списи*, приредио: Бошко Мијатовић, Београд 2011.
- Јовановић С., *Моји савременици V*, Милован Миловановић, Виндзор 1962.

- Јовановић С., *Милован Миловановић*, Из историје књижевности I, Београд 1992².
- Јовановић М. Ј., *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. I, Београд 1928.
- Јовановић М. Ј., *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Београд 1938.
- Казимировић В., *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. II, Нови Сад 2019.
- Кайчев Н., *Македонијо, възжелана: армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и Българија (1878 – 1912)*, София 2006.
- Kisindžer H., *Diplomacija*, Zagreb 2000.
- Клог Р., *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000.
- Кънчовъ В., *Македония, етнографија и статистика*, София 1900.
- Кънчовъ В., (Ивановъ И.), *Положението на българиите в Македония*, София 1895.
- Ковић М., *Дизреаели и Источно питање*, Београд 2007.
- Констант С., *Фердинад. Лисицата цар на Българија*, София 1992.
- Кочан И., *Битка за Македонија. Турската историографија за Балканските војни 1912-1913, со посебан осврт за Македонија*, Скопје 2010.
- Knežević S., *Velika Britanija i aneksiona kriza*, Podgorica 2005.
- Крачунов К., *Външната политика на Българија (кабинет Малинов 1908-1911)*, Според документи, София 1931.
- Леовац Д., *Кнез Михаило Обреновић*, Београд 2023.
- Манолова Г. М., *Парламентарното управление в Българија 1894-1912*, София 2000.
- Марков Г., *Българија в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913*, София 2012.
- Марков, Г., *Независимостта на Българија през Балканската криза 1908-1909*, София 2008.
- Мاستиловић Д., *Између српства и југословенства, Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Београд 2012.

- Манчев К., *Сърбия и сръбско българските отношения 1804-2010*, София 2014.
- Мекензи, Д., *Милован Миловановић - српски дипломата и државник*, Београд 2007.
- Милићевић М., *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, Београд, 2002.
- Митровић А., *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 2011.
- Митрова М., *Кралството Србија и Османлиска Македонија (1903–1913)*, Скопје 2012.
- Милетич, Лю., *Македонија и македонските Българи, Културно-исторически поглед*, София 1925.
- Новаковић С., *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву (1886–1905)*, Београд 1906.
- Oakey R., *Taming Balkan Nationalism, The Habsburg “Civilizing Mission in Bosnia 1878-1914*, Oxford University Press 2007.
- *Обявяване на независимостта на България през 1908 г.*, Съставил: Мито Исусов, София 1989.
- Павловић С. К., *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2004.
- Палангурски М., *България в балканската политика на Русия (1899–1903)*, Велико Търново 2005.
- Печикан О., *Историја Румуна*, Београд 2015.
- Попов Р., *България на кърстопът*, София 1991.
- Попов Ч., *Грађанска Европа (1770-1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, књига III, Београд 2010.
- Попов Ч., *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, Београд 2008.
- Попов Ч., *Велика Србија, стварност и мит*, Нови Сад 2008.
- Поповић Б., *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010.
- Поповић В., *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд 1938.

- Поповић Д., *Извољски и Ерентал. Дипломатске успомене из анексионе кризе*, Београд 1927.
- Поповић Д., *Борба за народно уједињење 1908-1914*, Београд 1936.
- *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1: Операције српске војске, група аутора, Београд 1959.
- Прешленова Р., *Австро-Унгарија и Балканите (1878-1912)*, Софија 2017.
- Протић М., *Радикали у Србији: идеје и покрет (1881–1903)*, Београд 1990.
- Радоева С., *Димитър Ризов, от Битоля до Берлин (1862 – 1918)*, Софија 2014.
- Ракочевић Н., *Политички односи Србије и Црне Горе 1903-1918*, Цетиње 1981.
- Растовић А., *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908. године*, Београд 2011.
- Ратковић Б., Ђуришић М., Скоко С., *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, књ. I, Београд 1972.
- Rossos A., *Rusija i Balkan. Međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908–1914*, Zagreb 1992.
- Симић С., *Македонско питање*, Београд 1908.
- Stavrijanos L., *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005.
- Stavrianos L., *Balkan Federation a History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*, Hamden 1964.
- Slijepčević Dj., *The Macedonian Question. The Struggle for Southern Serbia*, Munich 1958.
- Стателова Е., *Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на съзиданието*, Софија 1994.
- Стателова Е., Попов Р., Танкова В., *История на българската дипломатия 1879–1913. г.*, Софија 1994.
- Стателова Е., Грънчаров С., *История на нова България*, Т. 3, Софија 1999.
- Станојевић С., *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно – политичког савеза 1912. године*, докторска дисертација, Ниш 2015.

- Stevenson D., *Armaments and the coming of War. Europe 1904–1914*, Calrendom Press: Oxford 2004.
- Стојановић Н., *Босна и Херцеговина под Аустро-Угарском управом*, Београд 1938.
- Стојанчевић, В., *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, Београд 2005.
- Стојанчевић, В., *Срби у Македонији*, Крушевац 2004.
- Стојанчевић, В., *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986.
- *Срби 1903-1914: Историја идеја*, приредио: Милош Ковић, Београд 2015.
- Стојић Б., *Француска и балкански ратови (1912-1913)*, Београд 2017.
- Танкова В., Иван Евстатиев Гешов между общественика и државника, у: *Български државници 1878-1918*, кн. 1, София 1993.
- Терзић С., *Србија и Грчка (1856–1903) – Борба за Балкан*, Београд 1992.
- Tejlor, A. Dž. P., *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*, Sarajevo 1968.
- Тејлор, А. Џ. П., *Хабзбуршка монархија*, Београд 2001.
- Тодорова Ц., *Обявяване на независимостта на България през 1908. г. и политиката на империалистическите сили*, София 1960.
- Тодоров К., *Политичка историја савремене Бугарске*, Београд 1938.
- Трајановски А., *Бугарската егзархија и македонското националноослободително движење (1893–1908)*, Скопје 1982.
- Tredvej Dž. D., *Soko i orao: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005.
- Thaden E. C., *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, Pennsylvania State University 1965.
- *The Balkans: A History of Bulgaria-Serbia-Greece-Rumania-Turkey*, by Nevill Forbes, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, D.G. Hogarth, Oxford University Press 1915.
- Ћоровић В., *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.

- Ћоровић В., *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Београд 1939.
- Ћоровић В., *Борба за независност Балкана*, Београд 2007.
- Fišer F., *Savez elita: O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871-1945. godine*, Београд 1985.
- Фундић Д., *Аустроугарска и настанак Албаније (1896-1914)*, Београд 2021.
- Хаци-Васиљевић Ј., *Скопје и његова околина. Историјска, етнографска и културно политичка излагања*, Београд 1930.
- Hall C. R., *The Balkan Wars 1912–1913: prelude to the First World War*, London 2000.
- Hayne M. B., *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898-1914*, Oxford University Press 1993.
- Helmreich E. C., *The diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913: prelude to the First World War*, London 1969.
- Храбак Б., *Најзначајни српски документи за Македонија*, Скопје 2009.
- Hummer J., *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, knj. 3, Zagreb 1979.
- Crampton R. J., *A concise history of Bulgaria*, Cambridge University Press 1997.
- Crampton R. J., *Bulgaria*, Oxford University Press 2007.
- Chary F. B., *The History of Bulgaria*, Santa Barbara, 2011.
- Цвијић Ј., *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 2011.
- Јован Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, Београд 1908.
- Цураков А., *Правителствата на Българија, част прва, 1879-1913*, София 1996.
- Џамбазовски К., *Идеје о Балканској и Јужнословенској федерацији у доба Светозара Марковића*, Београд 1974.
- Џамбазовски К., *Културно-политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом. Од почетка XIX века до Париског мира 1856. године*, Београд 1982.
- Џамбазовски К., *Привредне везе Бугара са Кнежевином Србијом у доба Кнеза Милоша Обреновића и Уставобранитеља*, Београд 1986.

Чланци:

- Алексић-Пејковић Љ., „Савез Србије и Бугарске – окосница народносног решења на Балкану (Балкан балканским народима)“, *Национални идентитет и суверенитет у југоисточној Европи*, уредник: Славенко Терзић, Београд 2002, 119-139.
- Алексић-Пејковић Љ., „Преглед српско-бугарских односа 1904-1908. године“, *Вардарски зборник*, 10/2015, 61–83.
- Алексић-Пејковић Љ., „Стара Србија у спољнополитичким плановима Србије до Првог балканског рата“, у: *Први балкански рат и крај Османског царства на Балкану*, уредник: В. Стојанчевић, Београд 2007, 27-47.
- Анжел Н., „Дипломатска мисија Милована Миловановића у западноевропским престоницама на почетку анексионе кризе 1908. године“, *Српски историјски часопис*, V/2022, 79-102.
- Анжел Н., „Преговори Милована Миловановића и Димитрија Ризова у Београду септембра 1911. године о формирању српско-бугарског савеза“, *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 1/2020, 65-79.
- Анжел Н., „Српско-бугарски односи у освит Првог балканског рата (март-октобар 1912. године)“, *Врањски гласник* (Поводом 110 година од балканских ратова и ослобођења Старе Србије), Врање 2023, 221-236.
- Божилова Р., „Сърбия и българското националноосвободително движение в Македония в края на XIX век (1893-1900). Освободителни борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския конгрес“, *Известия на Института за история*, Т.25, 1981, 40-73.
- Батаковић Д., Стара Србија (Косовски вилајет) у српској дипломатији (1878-1912), (верски, политички и регионални оквири у XIX веку), у: *Два века модерне српске дипломатије*, уредници: Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Марковић, Београд 2013, 173-192.
- Батаковић Т. Д., Србија, Арбанашки покрети и заштита Срба на Косову и Метохији (1878-1912), Отисак из публикације *Први балкански рат 1912-1913 –*

историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства (Научни скупови Српске академије науке и уметности, књ. CXLVII, Одељење историјских наука књ. 35), Београд 2015, 45-74.

- Василева Л., „Любомир Милетич – патриот и учен“, *Исторически преглед*, LXIX, кн. 3-4/2013, 83-88.
- Војводић М., Идеје Гарашаниновог „Начертанија“ и политичка мисао у Србији крајем XIX века, у: *Илија Гарашанин (1812-1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. године поводом 175. годишњице рођења*, уредник: Владимир Стојанчевић, Београд 1991, 1-11.
- Војводић М., „Србија и анексиона криза 1908-1909“, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009, 119-159.
- Војводић М., „Србија и Македонско питање“, *Историјски гласник*, 1–2 (1990–1992), Београд 1992, 33–47.
- Војводић М., „Стојан Новаковић о савезу балканских држава“, *Глас*, 15/2010, 175-188.
- Владева Л., Дипломатическата борба за признавање независимостта на Българија, у: *Независимостта на Българија 1908 г., поглед од XXI век*, София 2010, 240-255.
- Гешева Ј., „Проглашавање независности Бугарске и анектирање Босне и Херцеговине - два паралелна догађаја“, *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009, 375-393.
- Георгиев Г. Н., „Идејта за българио-албанско съглашение в навечерието и по време на Балканските войни 1912-1913 г.“, *Исторически преглед*, 5-6/2012, 16-25.
- Георгов И. А., „Македония неразделна“, у: *Български Преглед*, кн.2, София 1897, 83-101.
- Георгов И. А., „Полседният опит на сръбската пропаганда в Скопје“, у: *Български преглед*, год. III, кн. XII, София 1897, 77-103.
- Германов С., „Реформената акция в Македония и руската общественост (1903-1908 г.)“, *Исторически преглед*, XLVI, 4/1990, 34-51.

- Дяконова Е., „Руските планове за независимост на Бугарија (1906-1908)“, *Историјски преглед*, 5-6/1999, 42-56.
- Ђорђевић Д., „Како су велике силе сазнале за склапање Балканског савеза 1912. године“, *Историјски гласник*, 4 (1954), Београд 1954, 127–143.
- Ђорђевић Д., „Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године“, *Историјски часопис*, 9-10 (1959), 467–486.
- Ђорђевић Д., „Италијанско-турски рат 1911-1912. године и његов утицај на Балкан“, *Историјски преглед*, 4/1954, 46-54.
- Ђорђевић Д., „Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице“, *Историјски часопис*, VII (1957), 213-248.
- Ђорђевић Д., „Projekt Jadranske železnice (1896-1912)“, *Историјски гласник*, 3-4/1956, 3-35.
- Ђорђевић Д., „Milovanović i Izvoljski u Karlzbadu 1908. godine“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, knj. 3, Београд 1960, 540-547.
- Ђурић Ђ., Стојан Новаковић на челу „четворне коалиције“, у: *Стојан Новаковић. Поводом сто седамдест пет година од рођења*, Београд 2018, 137-145.
- Ђурић Ђ., „Руски посланик у Србији Николај Хартвиг и Балкански ратови“, у: *Први балкански рат 1912–1913. Историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, Београд 2015, 203-212.
- Ђурић Ђ., „Никола Хартвиг. Портрет руског дипломате у Србији 1909-1914“, у: *Први балкански рат и балкански чвор*, Београд 2014, 267-276.
- Илинчић В., „Црна Гора и Херцеговина у анексионој кризи“, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговин*, Бања Лука 2009, 311-326.
- Ковић М., „Србија у борби за опстанак (1903–1914)“, у: *Два века модерне српске дипломатије*, (ур. Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић и С. Г. Марковић), Београд 2013, 145-157.
- Колаковић А., „Француски интелектуалци и Балкански ратови (1912–1913)“, у: *Први балкански рат. Друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. I, приредио: А. Растовић, Ниш 2013, 413-428.

- Марков Г., „Провъзгласяването и признаването на независимото царство България през Балканската криза 1908-1909 г.“, у: *Независимостта на България 1908г. – Поглед от XXI век*, София 2010, 17-33.
- Марков Г., „Балканското решение на Източния въпрос 1911-1913. г.“, *Македонски преглед : списание за наука, литература и обществен живот* , 4/ 2002, 7-27.
- Марков Г., „Военните споразумения в Балканския съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912. г.)“, *Военноисторически сборник*, 6/1989, 3-27.
- Марков Г., „За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911-август 1912)“, *Известия на държавните архиви*, 63/1992, 3-50.
- Марков Г., „Към предисторията на Балканския съюз (март-септември 1911. г.)“, *Военноисторически сборник* 6/1987, 96-113.
- Мартиновић Н., „Отпор народа у Црној Гори против анексије Босне и Херцеговине“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 497-511.
- Микић Ђ., „Аустрија и Турска у анексији Босне и Херцеговине 1908-1909“, *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009, 175-199.
- Mikić Ђ., „Srpsko-bugarski odnosi i Albansko pitanje (od 1909. do 1912. godine)“, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Beograd 1982, 19-56.
- Mitrović A., „Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemačke tokom Aneksione krize (jesen 1908-proleće 1909)“, у: *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Beograd 1982, 57-90.
- Митровић Д. Ј., „Рад Матије Бана у Дубровнику 1848-1850. по налогу владе Србије и Илије Гарашанина, *Илија Гарашанин (1812-1874)*“, *Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. године поводом 175. годишњице рођења*, уредник: Владимир Стојанчевић, Београд 1991, 361-368.
- Милићевић, Ј., „Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине“, *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 549-573.

- Мишев Р., „Македонскиот въпрос в балканската политика на граф Агенор Голуховски (1895-1906)“, у: *Модерниот историк*, 2, София 2011, 185-194.
- Николова В., Втрешна политика на правителството на Иван Ев. Гешов (март 1911 - май 1913), *Исторически преглед*, 10/1992, 53-68.
- Петров Т., Генерал-лейтенант Стефан Паприков, *Военноисторически сборник*, 2/2018, 35-50.
- Писарев Ј. В., „Стварање Балканског савеза и Русија (1911-1912)“, *Зборник Матице српске за историју*, 31/1985, 99-117.
- Попов Р., „Политиката на Србија към България през периода на Балканската криза (1908-1909. г.)“, *Исторически преглед*, 5/1968, 7-28.
- Попов Ч., „Меѓународни оквири анексије Босне и Херцеговине“, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009, 43-53.
- Поповић Д., „Никола Хенриховић Хартвиг“, *Летопис Матице српске*, 3/1933, 236-251.
- Радоева С., „Допринос Димитра Ризова заједничкој акцији на Балкану (1904–1913)“, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, Београд 2013, 17-30.
- Райкова А., „Българският учител Георги Милетич (Разказ за един живот)“, *Исторически преглед*, LIX, кн. 3-4/2013, 48-59.
- Растовић А., „Балкански комитет о Македонији“, *Историјски часопис*, LIII/2006, 217-234.
- Скоко С., „Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година“, *Гласник на Институтот за национална историја*, Скопје, 1/ 1968, 63-115.
- Skoko S., „Stvaranje i raspad Balkanskog saveza 1912-1913“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj. 2, Beograd 1982, 91-118.
- Стателова Е., „Идея сближения балканских народов в Болгарий в превом десятилетия 20-го века“, , *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, уредник Васа Чубриловић, Београд 1976, 109-129.

- Стателова Е., „За българо-сръбските отношения в периода 1909-1911 г.“ , *Исторически преглед*, 5/1969, 20-38.
- Стателова Е., „Руско-български политически отношения 1908-1912“, *Исторически преглед*, 2/1973, 3-17.
- Стателова Е., „Българската дипломация в защита независимостта (1908-1909 г.)“, *Военноисторически зборник*, 1/1994, 21-43.
- Стојанчевић В., „Пашићеви погледи на решавање питања Старе Србије и Македоније до 1012. године“, у: *Никола Пашић, живот и дело*, Београд 1997, 281-290.
- Стојанчевић В., „Гарашанинова политика ослобођења Срба у Турској, концепција, методи и резултати“, у: *Илија Гарашанин (1812-1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. године поводом 175. годишњице рођења*, уредник: Владимир Стојанчевић, Београд 1991, 389-394.
- Стојић Б., „Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза“, *Историјски часопис*, LXV (2016), 385-402.
- Симеуновић Д., Милован Миловановић о стварању Балканског савеза, *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, уредник: В. Стојанчевић, Београд 2007, 49-63.
- Стрезова А., „За българското дипломатическо представителство в Русия: дипломатът Димитър Станчов (1896-1906)“, *Исторически преглед*, LXXII, 3-4/2016, 123-133.
- Терзић С., „Балканске студије Стојана Новаковића“, у: *Стојан Новаковић. Поводом сто седамдесет пет година од рођења*, Београд 2018, 23-35.
- Терзић С., „Стара Србија, настанак имена и знање о њој до 1912“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII / 1995–1996, 91-110.
- Терзић С., Грчки национални програм и Срби (шездесетих година 19. века), у: *Илија Гарашанин (1812-1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. године поводом 175. годишњице рођења*, уредник: Владимир Стојанчевић, Београд 1991, 331-337.

- Ћоровић, В., „Преговори о балканским савезима“. *Годишњица Николе Чупића*, XLVII/ 1938, 1-24.
- Храбак Б., „Бугарска и ВМРО према Арбанасима 1910-1912. године“, *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, 2005, 139-155.
- Храбак Б., „Македонија 1902-1915. у Италијанско-бугарским суочењима“, Скопје: *Македонска академија на науките и уметностите*, 1991, 251-266.
- Џамбазовски К., Схватање Илије Гарашанина о сарадњи са Бугарима за ослобођење од турске власти, у: *Илија Гарашанин (1812-1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. године поводом 175. годишњице рођења*, уредник: Владимир Стојанчевић, Београд 1991, 319-330.
- Шешум У., „Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско–македонско–одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902“, *Српске студије*, 4/2013, 73-103.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Ненад Анжел је рођен 16. 2. 1978. године у Ћуприји. Основну школу "Вук Караџић" завршио је у Ресавици, а Гимназију "Светозар Марковић" у Јагодини. Школске 2007/2008. године уписао је студије историје на Филозофском факултету у Нишу, где је дипломирао 2012. године са највишом оценом. Исте године уписао је и мастер академске студије историје као први на јединственој ранг листи студената. Током основних и мастер студија Ненад Анжел је у два наврата биран на функцију студента-продекана Филозофског факултета у Нишу. У три мандата био је члан Научно-наставног већа факултета. Два пута је био члан Савета Филозофског факултета у Нишу. Учествовао је у организацији и реализацији више научних скупова и стручних трибина на Филозофском факултету и Универзитету у Нишу. Један је од оснивача Друштва "Матице српске" у Нишу, где је био члан Надзорног одбора друштва. За тему Мастер рада изабрао је: *Дипломатска активност Милована Миловановића у анексионој кризи 1908/1909. године* из предмета Историја Срба у новом веку (19. век). Мастер рад је одбранио марта 2015. године са највишом оценом. Школске 2015/2016. уписао је докторске студије историје на Филозофском факултету у Београду, на катедри за Општу историју новог века. Студије је наставио на Филозофском факултету у Нишу, на Департману за историју 2021. године. Тема докторске дисертације Ненада Анжела је: *Бугарска и Србија (1908-1912). Политички односи*. Мастер студије на Факултету организационих наука у Београду уписао је 2019. године. На истом факултету је 2021. године одбранио мастер рад под називом: *Интегрисане пословне комуникације у институцијама културе и уметности*, са највишом оценом. Ненад Анжел је аутор више научних радова из области историје рударства, националне историје Срба у новом веку и историје дипломатије и међународних односа на Балканском полуострву у 19. и 20. веку. Запослен је у Музеју угљарства у Сењском Руднику.

Прилог 6.Изјаве аутора докторских дисертација

Изјава 1.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом

Бугарска и Србија (1908-1912). Политички односи

која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

у Нишу, 15.10.2025.

Потпис аутора дисертације:

Неваз Д. Анте

(Име, средње слово и презиме)

Изјава 2.

**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ЕЛЕКТРОНСКОГ И ШТАМПАНОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Наслов дисертације: **Бугарска и Србија (1908-1912). Политички односи**

Изјављујем да је електронски облик моје докторске дисертације, коју сам предао/ла за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу**, истоветан штампаном облику.

у Нишу, 15.10.2025.

Потпис аутора дисертације:

Жељко Л. Анђелић
(Име, средње слово и презиме)

Изјава 3:

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

Бугарска и Србија (1908-1912). Политички односи

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CCBY)
2. Ауторство – некомерцијално (CCBY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CCBY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CCBY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CCBY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CCBY-SA)¹

у Нишу, 15.10.2025.

Потпис аутора дисертације:

Ненад Д. Ананић
(Име, средње слово и презиме)

¹ Аутор дисертације обавезан је да изабере и означи (заокружи) само једну од шест понуђених лиценци; опис лиценци дат је у наставку текста.